

ШАРГОРОДСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ШАРГОРОДСЬКА РАЙОННА РАДА

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ І ПРАВА**

**ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ПРИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ВІННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

**ПЕРША ШАРГОРОДСЬКА
НАУКОВА ІСТОРІКО-КРАЄЗНАВЧА
КОНФЕРЕНЦІЯ**

17 – 18 жовтня 2014 р.

**Вінниця
2014**

Редакційна колегія:

В. Г. Байдич, кандидат історичних наук; **Л. В. Баженов**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **А. В. Войнаровський** (відповідальний секретар), кандидат історичних наук, доцент; **В. В. Войтович**; **М. Й. Гавліцький**; **С. Д. Гальчак** (голова редколегії), доктор історичних наук, член-кореспондент УАІН; **О. П. Григоренко**, доктор історичних наук, професор; **Г. І. Денисик**, доктор географічних наук, професор; **Ю. А. Зінько** (співголова редколегії), кандидат історичних наук, доцент; **Ю. В. Легун**, доктор історичних наук, професор; **В. С. Прокопчук**, доктор історичних наук, професор; **І. М. Романюк**, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

О. М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії України (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
О. А. Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського)

Перша Шаргородська наукова історико-красознавча конференція / Матеріали конференції. 17 – 18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Ю. А. Зінько (співголова), А. В. Войнаровський (відповідальний секретар) та ін. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 278 с.

ISBN

*Рекомендовано до друку вченою радою інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
(Протокол № 2 від 26 вересня 2014 р.)*

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ ПЕРШОЇ ШАРГОРОДСЬКОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Голова організаційного комітету

- Гавліцький М. Й. - в. о. голови Шаргородської районної державної адміністрації.

Співголови оргкомітету

- Баженов Л. В. - директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор.
- Павельський В. О. - голова Шаргородської районної ради.

Члени організаційного комітету

- Янчурська Т. В. - начальник відділу культури і туризму райдержадміністрації, секретар оргкомітету.
- Войнаровський А. В. - заступник декана-директора Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук, доцент.
- Войтович В. В. - викладач суспільних дисциплін ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», член НСКУ, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України
- Гальчак С. Д. - доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії історичних наук, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.
- Ковтун Г. І. - бібліограф районної бібліотеки, краєзнавець.
- Легун Ю. В. - директор Державного архіву Вінницької області, доктор історичних наук, професор.
- Мельник Г. Ю. - голова райкому профспілки працівників освіти Шаргородського району, краєзнавець.
- Нагребецький А. Н. - краєзнавець, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.
- Зінько Ю. А. - кандидат історичних наук, доцент, декан-директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СИМВОЛІКА РАЙОНУ

(затверджено рішенням 21 сесії районної ради 4 скликання від 12.12.2005 р.
№ 358)

Опис герба району

Герб Шаргородського району являє собою геральдичний щит, на фоні якого традиційно зображено елементи, що символізують захист, мужність, справедливість і мирну працю людей.

У верхній лівій частині чотиридольного щита зображено хрест, як ознаку переважної більшості

християнства в районі.

Нижче від нього зображено золоте подільське сонце. Золоте сонце – стародавня емблема подільської землі, відома з початку XV ст. – символізує добробут, розквіт, щедрість та багатство краю, належність регіону до історичного Поділля, з якого за середньовічної доби в особний регіон виділилася Брацлавщина (Східне Поділля).

Фрагмент фортечного муру у правій частині чотиридольного щита означає історичне минуле, а дубова гілка на зеленому фоні – довговічність та міць духу людей нашого краю.

Червоний колір нагадує про мужність і хоробрість, пролиту кров наших поколінь в боротьбі за свободу і незалежність свого краю.

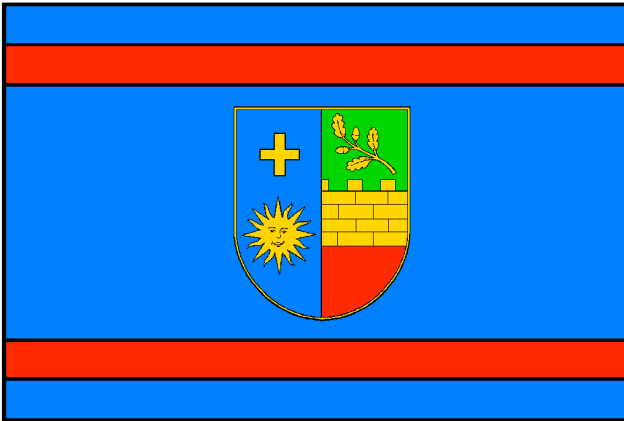
По обидва боки геральдичного щита розміщено снопи колосся, як символ достатку, родючості, мирної праці сільськогосподарського району. Нижня частина снопів перепоясана голубою стрічкою, з написом на ній «Шаргородський район». Жовтий колір колосся та блакитна стрічка, якою перепоясані снопи символізують кольори державного Прапора України.

Вінчає верхню частину герба зображення дерев листяної та хвойної порід, що є характерним для лісостепової зони, в якій розміщений Шаргородський район.

Опис прапора району

За основу прапора району взято прапор Вінницької області, затверджений рішенням сесії обласної Ради 18 липня 1997 року.

Прапор Шаргородського району – прямокутне синє полотнище зі співвідношенням сторін 3:2; на відстані в 1/10 ширини прапора від верхнього та нижнього країв йдуть дві червоні горизонтальні смуги (шириною в 1/10 ширини прапора), що символізують прапор Брацлавського воєводства; по центру розміщено малий герб району.

Синя смуга відтворює колір прапора Подільської землі, відомий спочатку XV ст. Поєднання двох рівновеликих червоного та синього кольору свідчить про історичну єдність земель Поділля та Брацлавщини (Східного Поділля), а їх повторення гармонує з геральдичним рішенням побудови герба району.

ШАРГОРОДСЬКИЙ РАЙОН: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

**Дзвонить крицею слава колишня
і летить у прийдешні віки.
На долоні горбистій колише
мій район колосисті вінки.**

Петро Перебийніс

Шаргородський район розташований на південних схилах Волино-Подільської височини Правобережної України, у Південно-Західній частині Вінницької області. Площа району становить 1,137 тис. кв. км. Район межує з Тиврівським, Тульчинським, Томашпільським, Чернівецьким, Могилів-Подільським, Муровано-Куриловецьким, Барським та Жмеринським районами. З півночі на південь район перетинає Південно-Західна залізниця, на якій розташовані 2 залізничні станції – Ярошенка і Рахни-Лісові. Через територію району проходить магістральний нафтопровід Одеса – Броди. Адміністративна територія району поділяється на 62 села, 6 хуторів і місто Шаргород, яке є містом районного значення з населенням 6,9 тис. чол. Місто Шаргород є адміністративним, господарським та культурним центром району, розташоване за 90 км від обласного центру м. Вінниці, за 27 км від залізничної станції Ярошенка, за 37 км від залізничної станції Рахни-Лісові.

Чисельність наявного населення Шаргородського району складає 58,3 тис. чол. Адміністративно-територіальний устрій району складається з 31 сільської та 1 міської територіальної громади.

Рельєф району – хвиляста рівнина із невеликим схилом на південний схід. Наявність балочної системи визначає водно-ерозійний характер рельєфу. Ґрунти району переважно сірі і світло-сірі опідзолені. Клімат помірний.

Ґрунтові води зафіксовані колодзями на глибині 2,9 – 26 м, в балках – 0,5 – 1,5 м. Рівень води в свердловинах коливається від 22 до 73 м. За хімічним складом, води характеризуються як гідрокарбонатно-кальцієві. Мінералізація до 1 г/л, загальна жорсткість 5,53-8,09 мг-екв. Глибина можливих свердловин на сарматському водонесучому горизонті до 60 м, орієнтовною потужністю свердловини до 940 м³/доб.

Район багатий на будівельні матеріали: камінь будівельний, вапняки, піски, цегельно-черепична сировина. По території району протікають невеличкі річки: Мурашка, Мурафа, Лозова, Ковбасна, Деревчинка, які належать до басейну Дністра.

Територія Поділля почала заселятися ще в добу раннього палеоліту близько 300 тис. років тому. Карти, складені археологами, засвідчують, що Південно-Західне Поділля було одним із регіонів найдавніших поселень людини, до яких відноситься і Шаргородщина. Край у XIII ст. входив до Галицько-Волинського князівства, був «улусом» монголо-татарського золотоординського царства, а в XIV – XVIII ст. життя тут формувалося політикою Великого князівства Литовського і Польського королівства. З 1672 до 1699 рр. край був під Османською імперією.

Збурені соціальними протиріччями, мешканці Шаргородщини не раз ставали учасниками жорстоких битв у повстанських загонах Криштофора Косинського, Северина Наливайка, Максима Кривоноса, Станіслава Морозенка.

Перші відомості про Шаргород стосуються кінця XIV ст. 5 травня 1383 року литовський князь Вітовт видав грамоту на володіння землею з прилеглими лісами, де нині розташований Шаргород, своєму слугі В. Карачевському, а 28 травня 1585 року було закладено систему фортифікації Шаргорода. Саме ця дата вважається днем заснування міста. Шаргород, укріплений міцними стінами і валом, швидко заселявся, бо був розташований на торговому шляху з Брацлавщини на Молдавію. Привілеї польського короля Сигизмунда III від 26 січня 1588 року давали Шаргороду магдебурзьке право та звільняли всіх поселенців на двадцять

років від усіляких податків та повинностей. Зважаючи на торгове значення міста, турки перейменували його в Кучук-Стамбул (Малий Стамбул).

Із Шаргородщиною пов'язані всесвітньовідомі імена. Адже цей край породив Йосипа Йосиповича Ролле – письменника, історика, краєзнавця Поділля, лікаря, почесного члена Подільської АН, Гершка Іцковича Будкера – вченого-фізика, академіка Академії наук СРСР, засновника і до кінця життя незмінного директора Інституту ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР, Петра Мойсейовича Перебийноса – заслуженого діяча мистецтв України, лауреата всеукраїнських премій, першої премії Фонду Воляників-Швабінських (США) та Національної премії України ім. Тараса Шевченка.

У стінах духовної школи м. Шаргорода у другій половині XIX ст. навчалися такі відомі постаті як Степан Руданський, Михайло Коцюбинський, Микола Леонтович. Шаргородський район – єдиний у колишньому Радянському Союзі, який має 22 Герої Соціалістичної Праці.

Шаргородщина – мальовнича, щедра, прекрасна земля, багата давніми традиціями, мудрістю віків, колоритом культурної і духовної спадщини. Вагомим підтвердженням цього є висновки комісії з визначення переможців обласного конкурсу «Сім чудес Вінниччини», керуючись якими, у 2007 році обласна рада вирішила визнати переможцями ряд об'єктів Вінницької області, в тому числі по Шаргородському районі історико-культурний центр духовності та злагоди, куди ввійшли: костьол Святого Флоріана XVI сторіття; Свято-Миколаївський монастир XVII – XIX століть; синагога XVI століття. Згідно Державного реєстру національного, культурного надбання в Шаргородському районі нараховується 43 пам'ятки архітектури і містобудування, з них 21 споруда має статус національного значення. Особливо багато їх в «Старому Шаргороді». В цій частині міста під державною охороною знаходяться 12 пам'яток. Це цілі ансамблі, а також окремі будинки і споруди, фрагменти і деталі. Найбільш значний з них – комплекс будівель Миколаївського монастиря (XVII – XIX ст.). Не можна залишити поза увагою шестиметровий стовп (в народі «Турецький») та церкву Різдва Богородиці, що у Слободі-Шаргородській, маєток Орліковських у Федорівці, маєток Гловадських у Будному, церкву Різдва Богородиці, Покровську церкву, кам'яний обеліск з хрестом, що у Лозові.

Поряд з пам'ятками старовини у Шаргороді з'являються й сучасні витвори мистецтва. Наприклад, такі як пам'ятник з цікавою назвою і глибоким філософським змістом: «Пам'ятник новому пам'ятнику» київської художниці Жанни Кадирової. За задумом авторки, її витвір являє собою монумент невідкритому, новому, в якому і сучасники, і наші нащадки знайдуть всі риси нового героя, великої й талановитої особистості, котра б могла стати національною гордістю та ідеалом для прийдешніх поколінь.

Серед особливих пам'яток духовності потрібно відмітити Йосафатову долину у Голинчинцях, на якій на початку XX ст. було встановлено понад 17 тисяч хрестів, в подальшому знищених радянською владою. Сьогодні тут знову виросло «море хрестів», ключем б'є цілюща свята вода, щороку 15 серпня пливе незліченний потік паломників з усіх усюд. Сучасною реліквією Шаргородщини є перша у Європі Хресна дорога, яка сьогодні ще не повністю збудована, але знаменується серед віруючих як місце паломницького маршруту, який відповідає шляху Христа на Голгофу. Будівництво каплиць розпочато 31 травня 2008 р. Камінь, який символізує початок Хресної дороги, освятив посол Папи Римського в Україні.

Загалом в районі діють 78 релігійних організацій п'яти конфесій християнських віросповідань: 42 – Української православної церкви, 1 – Української автокефальної православної церкви, 20 – Римо-католицької церкви, 5 – Євангельських християн-баптистів, 6 – Християн євангельської віри, 4 – Адвентистів сьомого дня. Діє православний чоловічий монастир.

На території Шаргородського району існує унікальний водно-болотний комплекс з популяцією білого латаття, де в теплу пору року кожен бажаючий має нагоду помилуватися мальовничим куточком Поділля. Він знаходиться в чудовій місцині – заплаві річки Мурафи між селами Копистирин та Федорівка.

Визначний наш край ботанічними та гідрологічними природними пам'ятниками. Це, насамперед, – віковий дуб віком близько 300 років, висотою 26 м, а діаметром стовбура 130 см, що росте в Івашківському лісництві. В Джуринському лісництві є насадження унікальних дерев рідкісної породи – гікорі білого віком 55 років, висотою 12 м, в Дербчинському лісництві є алея сосни веймутової, що є цінною та рідкісною породою, віком понад 90 років.

Цінне джерело ґрунтової води «Південне вікно», яке живить річку Острицю, має лікувальні властивості та протікає поблизу села Конатківці. В цьому ж селі є великодебітне джерело з цікавою назвою «Федірчик», що має водорегулююче значення для України.

Ландшафтний парк-садиба поміщиків Баланових, заснований в 19 столітті, в якому зростає чимало екзотичних дерев: сосна чорна і веймутова, горіх чорний, смерека гребінчаста, дугласія зелена та найкрупніші на території України ясени і липи віком 300 років, є ставок та архітектурні споруди розташовані у селі Рахни-Лісові.

На початку ХІХ століття в селі Федорівка поселився пан Орліковський. Він брав участь в заколоті проти царя, і змушений був втекти у цю глушину. Попросив людей, щоб вони заступилися за нього і підтвердили, що під час заколоту він був тут, що люди й зробили. В знак подяки пан на свої кошти збудував церкву, а також парк. В Федорівському парку можна побачити багато рідкісних видів дерев і чагарників, деяким деревам по 150 – 200 років.

В селі Дербчин, в садибі Потоцьких також зростає близько 40 видів дерев і чагарників, вікові дуби, сосни, липи, смерека сибірська, модрина європейська.

Вирізняється своєю палітрою культура Шаргородщини, фаховість якої забезпечують 44 клубних заклади, 39 бібліотек, 2 дитячих музичних школи, районний кінотеатр, Шаргородський музей образотворчого мистецтва, народний музей історії с. Пеньківка.

Надбанням району є 15 аматорських колективів, що мають звання «народний». Діяльність установ культури забезпечують 217 працівників, з яких 105 працюють у сільській місцевості.

Єдиний в Україні дитячий ансамбль дзвонарів «Подільські дзвони», художниця з народу Марія Деркач, художниця, автор книги-посібника «Витинанка» Наталія Гуляєва-Смагло та інші творчі особистості також є культурно-мистецьким здобутком Шаргородського краю.

Обласний фестиваль національних культур «Всі ми діти твої, Україно!» щороку скликає до Шаргорода творчі колективи області. Стартував він ще у 1992 році, а через 20 років (у 2012 р.) набув статусу першого Міжнародного фестивалю національних культур. У травні 2012 року представниками шести районів Вінниччини, в тому числі Шаргородського, в рамках четвертого засідання Єврорегіону «Дністр», було підписано двосторонню угоду про співпрацю з територіальними громадами Республіки Молдова. Шаргородці підписали угоду з представниками Шолденештського району, в якій визначено реалізацію спільних заходів економічного та соціального розвитку. Початком тісної співпраці між двома братніми районами стало запрошення голови Шолденештського району Александру Реліцькі аматорських колективів із Шаргородського району для участі у Республіканському фестивалі музики і танцю «В затінку дуба», що проводиться кожних два роки в селі Кобильня. Традиційною стала участь у фестивалі керівників району та аматорів сцени Шаргородщини. В свою чергу ансамблі народної музики та танцю із м. Шолденешти двічі брали участь у фестивалях, що проходили на Шаргородщині.

В районі діє 41 середня загальноосвітня школа (в т. ч. – 10 у складі НВК), допоміжна школа-інтернат, 39 дошкільних навчальних заклади, дитячий оздоровчий комплекс ім.В.Загурного, 2 позашкільні заклади (БДЮТ і ДЮСШ), Гордістю району є Шаргородська районна гімназія, відкрита у 2011 р. В районі навчається більше 60 тисяч учнів.

В Шаргородському районі велика увага приділяється спорту. Нараховується 1 стадіон, 22 спортивних зали, 19 футбольних полів, 2 спортивних майданчики зі штучним покриттям. Традиційним в м. Шаргороді стало проведення обласного футбольного турніру пам'яті Віталія Медончака, воротаря футбольної команди «Фортуна- Шаргород». Анатолій Маліванчук із м. Шаргорода є чемпіоном світу з більярду серед ветеранів. В 2014 році Олексій Обуховський став чемпіоном України з кросу серед молоді та зайняв 3 призове місце серед дорослих, виконав норматив майстра спорту України.

У 2013 році у Всеукраїнському змаганні з футболу на приз клубу «Шкіряний м'яч» серед юнаків 1999 року в м. Івано-Франківську команда тренера Івана Палія стала срібним призером.

Медичне обслуговування населення здійснюють: центральна районна лікарня, Шаргородський районний Центр первинної медико-санітарної допомоги, до складу якого входять 35 ФАПів і ФПП та 9 лікарських амбулаторій загальної практики сімейної медицини.

Всього задіяно 150 ліжок денного стаціонару. В установах працює всього 351 штатний працівник, з них 38 лікарів, 29 лікарів загальної практики сімейної медицини, 209 осіб середніх медичних працівників.

Політичне та громадянське становище Шаргородського району представляють 70 політичних партій та 20 громадських організацій.

В аграрному секторі економіки району агробізнес ведуть 162 об'єкти підприємницької діяльності різних організаційно-правових форм власності. Ними, на умовах договорів оренди, обробляються 52 490 га сільськогосподарських угідь, з них 51 236 га ріллі, багаторічних насаджень 1104 га. В число об'єктів агробізнесу входять 6 вертикально-інтегрованих структур, 33 сільськогосподарських підприємств, що працюють без інвесторів, 105 фермерських господарств, 18 фізичних осіб підприємств.

В 25 686 особистих селянських господарствах обробляється 20 822 га сільськогосподарських угідь.

У районі 13 господарств, які займаються вирощуванням та утриманням верхньої рогатої худоби та свиней. Ними утримується 3 162 голови ВРХ, в тому числі 1 076 корів та 1544 голів свиней. В громадських господарствах утримується 12 687 голів ВРХ, в тому числі 8 414 голів корів, та 11 693 голови свиней.

За 2012 – 2014 роки в основний капітал сільськогосподарських підприємств інвестовано більше 60 млн. грн. на придбання сільськогосподарської техніки, реконструкцію приміщень та будівництво зерноскладів.

Фермерами району створена асоціація фермерів та приватних землевласників «Агрошаргород». Сільгоспвиробниками району в 2000 році створено райагрооб'єднання «Шаргородська рада сільгоспвиробників».

Протягом 83 років життя Шаргородщини висвітлюється в районній газеті, яка з часів свого заснування мала назви: «Прапор комуні», «За перемогу», «За комунізм», «Комунар». Сьогодні часопис має назву «Шаргородщина» і є однією з кращих районних газет Вінницької області.

Шаргородський район розвивається у напрямку залучення нових інвестицій та продуктивного вирішення соціально-економічних проблем аграрного регіону, активно підтримуючи соціальну та культурну сферу.

**В. о. голови Шаргородської районної
державної адміністрації
Микола Гавліцький**

**Голова Шаргородської
районної ради
Володимир Павельський**

ВІТАННЯ

Шановні учасники та гості конференції!

Від імені Національної спілки краєзнавців України щиро вітаю вас із початком роботи Першої Шаргородської наукової історико-краєзнавчої конференції, яка започатковується на історичній землі Поділля, зокрема Шаргородщини, і вкотре об'єднала всіх, хто любить рідний край, долучається до вивчення його історії та сьогодення.

Поле діяльності вінничан, котрі досліджують свою малу батьківщину, надзвичайно велике і благодатне, адже Поділля славиться багатою історією, чудовою природою, талановитими людьми. У давнину цей куточок називали земним раєм, а річку Південний Буг наші далекі предки нарекли Богом. На цій благословенній землі відбувалися події, які впливали на подальший розвиток не лише краю, але й усїєї держави та Європи в цілому.

Вінниччина стала колыскою для багатьох відомих постатей, котрі поповнили скарбницю не тільки вітчизняної, але й світової науки, культури, мистецтва. Це – Голова Центральної Ради УНР Михайло Грушевський, композитори Микола Леонтович і Петро Ніщинський, письменники Михайло Коцюбинський (150-річчя від дня народження якого у вересні цього року урочисто відзначили вдячні земляки), Степан Руданський, Михайло Стельмах, Петро Перебийніс, Василь Стус, архітектор Владислав Городецький, художник Василь Хмелюк, кінорежисер Ігор Савченко. Із краєм пов'язані імена видатного хірурга Миколи Пирогова, композитора Петра Чайковського, художника Тропініна, театрального діяча, актора, режисера Миколи Садовського. І цей перелік можна продовжувати, адже Вінниччина відома своїми непересічними талантами в усьому світі. Окремі із них мають пряму причетність до історії Шаргородщини.

А скільки збереглося природних заповідних куточків, архітектурних та історичних пам'яток, якими пишаються вінничани та докладають зусиль щодо їх збереження і представлення інформації про них в усьому світі!

Висловлюю щиро подяку всім, хто займається благодатною справою – досліджує історію населених пунктів, свої родоводи, збирає по крупинках, систематизує та оприлюднює інформацію про видатних людей, уродженців краю, та тих, чиї життя і діяльність пов'язані з Поділлям, збирає спогади, свідчення очевидців різних історичних подій.

Вивчення проблем локальної історії – вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху, оскільки питання, які розглядаються на конференції про комплексне дослідження краю, його конкретного регіону – Шаргородщини мають важливе значення для формування національної самосвідомості та відродження історичної пам'яті нашого народу.

Обговорення актуальних проблем краєзнавства сприятиме виробленню нових науково обґрунтованих концепцій для подальшого утвердження краєзнавства у системі соціо-гуманітарних наук.

Від імені Національної спілки краєзнавців України бажаю учасникам конференції плідної роботи, цікавих наукових дискусій, а також щоб ваш форум став помітним кроком у розбудові сучасного українського краєзнавства.

О. П. Реснт,
голова Національної спілки краєзнавців України,
доктор історичних наук, професор,
заступник директора Інституту історії України НАН України
член-кореспондент НАН України

ДЖЕРЕЛА ТА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ШАРГОРОДЩИНИ

Л. В. Баженов

ШАРГОРОДЩИНА В АРХЕОГРАФІЧНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ І КРАЄЗНАВЦІВ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Так історично склалося, що Шаргородщина, яка розташувалася у межиріччі Мурашки, Ковбасної та інших лівих приток Дністра на Східному Поділлі, виокремилася в самостійний адміністративно-територіальний край лише з березня 1923 року, коли було утворено Шаргородський район, що на Вінниччині, якому в минулому році виповнилися 90 літ. За цей період район географічно значно розширився і сьогодні має стійкі усталені межі, одночасно сформувалися в його населення менталітет шаргородця, любов, гордість і повага до свого отчого краю, рідної Малої батьківщини. Крім того, у 2013 р. відзначено 620-річчя першої писемної згадки про шаргородську місцевість та 425 років надання вже Шаргороду польським королем міського магдебурзького права та торгових привілеїв, у 2014 р. – 435 років від часу отримання Яном Замойським королівської грамоти на заснування на цій місцині міста і замку для захисту від розбійних нападів татар, а в 2015 р. виповниться 430 років закладки міста та фортифікаційних споруд, яке одержало назву Шаргород (на честь рицаря Флоріана Шарого з роду Замойських), що, зрозуміло, активізувало нинішні наукові та краєзнавчі дослідження витоків історії міста та краю загалом.

Тим не менше, шаргородська земля має глибокі історичні коріння. Тут вирувало людське життя ще в VI – III тис. до н. е. за доби трипільської культури, господарювали скіфи-землероби у VIII – IV ст. до н. е., залишили помітний слід черняхівські племена II – V ст. н. е., постали городища в часи Київської Русі та Галицько-Волинської держави (IX – XIII ст.), Литовського князівства XIV – першої третини XV ст., а з часу входження до складу Барського староства Подільського воєводства під владою Речі Посполитої (XV – XVIII ст.), край вкрився сіткою міст, містечок і сіл, жителі яких не тільки відродили і розвинули господарське життя, але й взяли участь у боротьбі проти численних набігів кримських татар, в українському Національно-визвольній війні 1648 – 1657 рр., у період турецької окупації 1672 – 1699 рр. Шаргород перейменували в Кучук-Стамбул (Малий Стамбул), зважаючи на його торгове значення в Подністров'ї. В добу влади над Поділлям Російської імперії (1793 – 1917 рр.) Шаргород зберіг статус приватновласницького міста і волосного центру у складі Ямпільського (до 1848 р.), а потім Могилів-Подільського повіту Подільської губернії. Не стояв осторонь край від подій Української революції 1917 – 1920 рр. У радянські часи Шаргородщина розділила долю всіх регіонів України: трагедію голодоморів 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр., політичних репресій 1920 – 30-х, воєнного лихоліття 1941 – 1944 рр. та усіх складнощів післявоєнної відбудови. В абсолютній більшості населення Шаргородського району підтримало на референдумі 1 грудня 1991 р. відродження незалежної Української держави, і з того часу міцно перебуває на позиції розбудови її демократичних завоювань, сьогодні під час воєнних подій 2014 р. на Сході держави є оплотом захисту суверенітету та єдності України.

Отже, перелік основних етапів історичного розвитку Шаргородщини засвідчує, що, хоча в історіографії відображені основні події життя, побуту, праці, руїни, поневолення, страждань і боротьби її населення за землю, свободу, права і державність України від давнини до сьогодення, проте фактично чимало ще залишається так званих «білих плям» і дискусійних моментів у наших знаннях про цей край. Метою ж створення цього матеріалу є спроба віддати належне тим ученим і краєзнавцям, які впродовж XIX – початку XXI ст. своїми працями та

публікаціями доклали чимало зусиль у справі досліджень і популяризації історії шаргородської землі для прийдешніх поколінь.

Про роль та значення Шаргорода, давніх історичних сіл Клекотина, Плебанівка (засновані у XIV ст.), Слобода-Шаргородська, Іванівці, Мурафа, Копистирин (XV ст.), Джурин, Деречин (XVI ст.) та інших населених місць краю, окремих відомих уродженців і діячів у контексті історії та культури України та в її складі Поділля-Вінниччини засвідчує той факт, що практично всі російські, польські і українські енциклопедії XIX – початку XXI ст. вміщують більшим або меншим обсягом довідки, гасла, статті про них, зокрема такі поважні видання, як "Энциклопедия Брокгауза и Ефрона", "Словник географічний Королівства Польського й інших слов'янських країв" (Варшава, 1880 – 1897) [1], "Польський біографічний словник" (Варшава, 1936 – 2013, т. I – XL) [2], "Енциклопедія українознавства" (перевидання в Україні, Львів, 1993, т. 1 – 10), "Географічна енциклопедія України" (К., 1989, т. 1 – 3), "Енциклопедія сучасної України" (К., 2001 – 2014), "Енциклопедія історії України" (К., 2003 – 2013, т. 1 – 10), «Електронна єврейська енциклопедія» [4] та інші. Нариси про Шаргород та Джурин зайняли гідне місце в томі "Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область" (1972) [5], але сьогодні вони мають бути перероблені до нинішніх вимог суспільства і науки й перевидані.

Джерельну базу до вивчення населених місць Східного Поділля й Шаргородщини заклало 35-томне київське археографічне видання «Архив Юго-Западной России» (К., 1859 – 1914), в якому містяться перші письмові згадки і свідчення про заснування населених місць краю в пожалуваннях литовських князів, польських королів, люстраціях маєтків, давніх актах та інших документах від 1393 р. до XVIII ст. [6]. Такі ж факти, окремі господарські характеристики поселень краю, про зміну їх власників, антипоміщицькі виступи селян й інші події в XVI – XVIII ст. можна виявити в польських археографічних збірках XIX ст., зокрема, у виданнях М. Балінського і Т. Ліпінського «Старожитна Польща у погляді історичному, географічному і статистичному» (1845) [7], у 22-х томах «Джерел історичних. Польща XVI ст.» А. Яблоновського і А. Павинського (1876 – 1903) [8]. У 40 – 80-х роках XX ст. джерельна база досліджень Поділля-Шаргородщини поповнилася збірками документів і матеріалів з фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Державного архіву Вінницької області: «Револуційні події 1905-1907 рр. на Поділлі» (1956) [9], «Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.)» (1959) [10], «Вінниччина у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.)» (1971) [11] та ін. У роки незалежності України опубліковані фундаментальні археографічні видання, позбавлені заідеологізованості, притаманної для радянського режиму, в яких належно представлено Шаргородський район. Маємо на увазі історико-меморіальні документальні багатотомні «Книга Пам'яті України. Вінницька область» (1995) [12], «Мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20 – 50-і рр. XX ст.)» (2001) [13], «Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр.» (2007) [14], «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область» (2008) [15], «Реабілітовані історією. Вінницька область» (2006) [16], «Червоні жорна. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій» (1994) та інші, в яких окремі розділи присвячені Шаргородщині 1920 – 50-х рр. Зрозуміло, що усі названі вище документальні видання слугують важливим підґрунтям для розгортання наукових досліджень, узагальнення та аналізу історичних явищ, подій і постатей, пов'язаних з шаргородською землею.

Загальні засади викладу історії Поділля та в її складі Шаргородщини, стали з початку XIX ст. книги польських авторів В. Марчинського «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії» (1820 – 1823) [17], А. Пшездзецького «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу» (1840 – 1841) [18], уродження шаргородщини д-ра Антонія Ю. (Ю. Ролле) «Замки подільські на молдовському пограниччі» (1880, т. 3) [19], відомого українця та лідера Варшавської історичної школи А. Яблоновського «Волинь, Поділля, Червона Русь» (1911) [20], «Історія Південної Русі до занепаду Речі Посполитої» (1912) [21], уродження с. Писанки Шаргородського району Л. Бялковського «Поріччя Мурахви в XV – XVI ст.» (1920) та «Поділля в XVI ст.» (1920) [22], а також монографія за проектом російського мецената П. М.

Батюшкова та авторською участю М. І. Петрова й інших істориків «Подолія. Историческое описание» (1891) [23]. У цих працях історія Поділля-Шаргородщини викладалася з польської та російської точок зору, в яких не було місця українській історії і оправдовувалося їх владне панування на цій землі.

Тому особливо важливе місце в українській національній історіографії займають видання М. С. Грушевським монографії про Барське староство XV – XVIII ст. (1895) [24] та збірник документів «Акти Барського староства» [25]. В них та інших працях М.С. Грушевського наведені не тільки численні факти з історії Шаргородщини у середньовічний час, але й була викладена офіційна точка зору українських істориків на погляди польської та російської історіографії щодо українських земель, на володарювання тут колишньої Речі Посполитої та польської шляхти.

З іншого боку, за створення загальної історії Поділля, її міст, містечок і сіл, церков і парафій, у тому числі на терені Шаргородщини, активно взялися місцеві краєзнавці. У другій половині XIX – на початку XX ст. активно закладали підвалини поділлезнавства та регіональних досліджень своїми працями, вперше подали історичні довідки та короткі описи про населені місця на території нинішньої Шаргородщини відомі краєзнавці М. Орловський (створив перший системний нарис про м. Шаргород із згадкою про інші містечка і села цього краю) [26], В. К. Гульдман (уперше подав історико-статистичні довідки про всі населені місця регіону [27] і оприлюднив книгу про пам'ятки історії та культури від найдавніших часів до XIX ст. [28], батько історії Поділля Є. Й. Сіцинський опублікував відому археологічну карту краю [29] та подав більш докладні описи м. Шаргорода й всіх навколо нього поселень, церков і парафій у томі «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901) [30], а їх значно доповнив новими матеріалами місцевий польський краєзнавець В. Гурський у виданій у Кракові книзі «Повіт Могилівський в Подільській губернії. Опис географічно-історичний міст, містечок, сіл» (1903) [31]. Ці видання не втратили своєї джерелознавчої і наукової актуальності до сьогодні. Варто також згадати історико-статистичний опис м. Шаргорода, вміщений у п'ятому виданні «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1890) [32].

Отже, впродовж XIX – початку XX ст. в історіографії були сформовані наукове поділлезнавство та закладені підвалини для подальших досліджень Шаргородщини.

У 20 – 80-ті роки XX ст., у добу радянщини, Шагородщина випала з поля системних історичних досліджень, не рахуючи згадуваних нарисів у томі «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область» (1972), опису пам'яток історії та культури для потреб розвитку туризму в книзі-путівнику Д. В. Малакова «По Восточному Подолью» (1988) [33], у томі «Пам'ятники архитектуры и градостроительства Украины» (1984) та деяких матеріалів з історії краю в загальних виданнях про Вінниччину.

Демократизація суспільного життя, процеси національно-культурного відродження, активізація краєзнавчого руху та регіональних досліджень за роки державної незалежності України позитивно позначилися на подальшому розвитку вивчення і популяризації історії Шаргородщини. Вагомим внеском у дослідження цього краю з початку XXI ст. стало видання книги авторів М. Купчишина та А. Мичака «Шаргородщина: сторінки історії» (2002) [34], в якій за вимогами сучасності правдиво розглянуто минувшину краю та окремі її так звані «білі плями». Книга знайшла попит в системі шкільної освіти та культури району. Значно доповнив і поглибив вивчення, узагальнення та популяризацію окремих періодів та аспектів історії Вінниччини-Шаргородщини відомий місцевий краєзнавець, член НСКУ, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та його Вінницької філії Анатолій Нагребецький, автор до 15-ти окремих капітальних видань, справжньої розгорнутої енциклопедії про рідний край. Мова йде про його книги «Трагедія мого краю: етапи великого шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор» (2008) [35], «Шлях крізь віки: Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині» (2006) [36], «Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни» (2005) [37] та ін.

У розвиток названих науково-краєзнавчих видань варто відзначити нарис про Шаргородщину в книзі В. Ф. Мельника «Мій любий край, моє Поділля» (2012) [38] та його книгу про Велику Вітчизняну війну у спогадах солдатів-краян [39], яскравий роман-трилогію письменниці Г. Боярської. «Дзвони Малеого Стамбула» (2013) [40].

Водночас цікаві факти з історії Шаргородщини різних епох містяться у монографіях та книгах учених Вінниччини. Зокрема, аналіз причин, подій та наслідків трагедії геноциду-голодомору 1920-30-х років викладено в дослідженнях доктора історичних наук, професора І. Г. Шульги «Голодомор на Поділлі» (1993) [41], «Гірка правда: нариси з історії подільського селянства» (1997) [42], про нацистський режим на Вінниччині 1941-1944 рр., вивезення на каторжні роботи до Німеччини та долю «остарбайтерів»-краян від 1942 до 2010 рр., звільнення районів області від загарбників у 1943-1944 рр. присвятив низку капітальних монографій організатор і керівник краєзнавчого руху на Вінниччині, доктор історичних наук С. Д. Гальчак («Східні робітники» з Поділля у третьому рейху» [43], «На узбіччі суспільства: доля «остарбайтерів» [44], «Украинские остарбатыры подольского региона» [45], «Визволення Вінниччини від нацистських загарбників» [46] та ін.). Кандидат історичних наук з м. Бара А. Сторожук видала товсту книгу «Музичний фольклор Східного Поділля» [47], в якій в історико-етнографічному аспекті розглянула родинну, календарну, весільну обрядовість, родинно-побутові пісні й зразки іншого фольклору, в тому числі на Шаргородщині. Деталізувала вивчення народних пісень на прикладі с. Лопатинці науковець, уродженка Шаргородщини Є. Косаківська [48]. Кандидат історичних наук А. К. Лисий опублікував дослідження з історії Мурафського костюлу [49] тощо. Російські та єврейські науковці (Санкт-Петербург-Київ-Тель-Авів) умістили нарис про Шаргород у книзі «100 єврейских местечек Украины. Подолия» (2000) [50].

Водночас місцеві краєзнавці докладають творчих зусиль для подальшого вивчення і висвітлення маловідомих сторінок в історії Шаргорода та сіл району. Так, А. Н. Нагребецький видав історико-краєзнавчі та етнографічні, гарно ілюстровані книги про Шаргород [51], села району Деревчин [52], Калинівку Шаргородську [53], Насіківку [54], Плебанівку [55], Перепільчинці [56], Ярове [57] та інші, в яких описано на основі архівних джерел, спогадів та наукової літератури події, факти, господарство, побут, культура, духовність краян в минулому і сьогоденні. В свою чергу інші краєзнавці оприлюднили книги – історичні нариси окремо відомої журналістки О. Горобець та І. Нечипайло [58], В. Сайчук [59] про село Джурин, М. Купчишин про села Мурафу і Клекотину [60], В. Струк і А. Мичак про село Хоменки [61], А. Лисий і В. Мельник про Слободу при Шаргороді [62] та ін. Вихід у світ кожної такої книги було важливою подією у культурно-просвітньому житті краян, супроводжувався урочистими презентаціями у тих селах, про яких писалося.

У розробку та популяризацію історії міст і сіл краю вносить центральна, обласна і районна періодика. Так, газета «Урядовий кур'єр» вмістила матеріал про Шаргород від його витоків [63], газета «Вінниччина» – статтю про с. Рахняни [64], районна газета «Шаргородщина» розвідки А. Кліпка про села Покутино [65] і Джурин [66], О. Кривдюка – про с. Будне [67], В. Пастушенка – про с. Івашківці [68] й ін. Загалом газета «Шаргородщина» є важливим організатором і творчим осередком краєзнавчого руху, її постійна рубрика «Люби і знай свій рідний край», в якій за роки існування вміщено до 50 нарисів, статей, матеріалів з різних аспектів історії краю, є популярною серед краєзнавців та читацького загалу.

Важливе місце в краєзнавчих дослідженнях займає вивчення та популяризація життя і діяльності відомих постатей, уродженців Шаргородщини, генеалогія відомих родів краю. Мова йде про публікації статей і нарисів у періодиці про перебування на Шаргородщині М. Коцюбинського, С. Руданського, уродженця с. Ролля (Генрихівки), відомого поділлєзнавця, історика, польського письменника, доктора медицини Й. Ролле, про якого писали С. Баженова [69], А. Нагребецький [70], В. Колесник [71], про льотчика В. Ф. Мельника з с. Слобідки Шаргородської, який повторив подвиг Мересьєва [72], про командира партизанського загону в цьому ж краї в роки війни І. Д. Маліванчука [73], А. Нагребецького книга «Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни» [74] та чимало інших. Водночас заслуговують на

увагу як цінне джерело для дослідження регіону публікації про роди Купчишиних [75], Нагребецьких [76] та інші, біографічні матеріали вмістила вінницька дослідниця В. Колесник у томі «Відомі поляки Вінниччини» (2007) [77]. С. Гальчак у своїх виданнях «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.» [78] умістив біобібліографічні статті-довідки про краєзнавців Вінниччини-Шаргородщини К. І. Висоцьку, Є. М. Косаківську, М. Ф. Купчишина, А. Н. Нагребецького, Й. Й. Ролле та ін. Такий напрям краєзнавчих досліджень є перспективним.

У нинішньому інформаційному просторі глобалізованого світу в доступності для загалу читача на перше місце виступає інтернет-мережа. Не заперечним фактом виступає те, що в засобах інтернету сьогодні присутні сайти Шаргородського району та її культурно-освітніх установ. Зокрема, історія Шаргорода, району та окремих його сіл відображені у статтях і довідках всесвітньовідомої електронної енциклопедії «Вікіпедія». Матеріали про цей край, його пам'ятки історії та архітектури також вміщує офіційний сайт Шаргородської райдержадміністрації, відділу культури та туризму. Є гостра потреба розширювати коло електронних публікацій про Шаргородщину, оскільки сьогодні веб-сайти інтернету мають найбільшу аудиторію читачів.

Важливими осередками краєзнавчого руху та регіональних досліджень в останні роки виступають заснований у 1988 р. Шаргородський музей образотворчого мистецтва, який має колекцію понад 500 полотен художників, відкритий у 2009 р. у райцентрі за кошти підприємця А. Погорельського музей сучасного мистецтва, громадський музей українського побуту в с. Стрільники, народний музей історії села Пеньківки, меморіальний музей Михайла Коцюбинського в с. Лопатинці, низка шкільних краєзнавчих музеїв тощо. Усі ці заклади зберігають і пропагують у своїх експозиціях численні пам'ятки, реліквії, документи та інші матеріали, які є сьогодні скарбницею знань з минушини і сьогодення Шаргородщини, здійснюють значну дослідницько-краєзнавчу, популяризаторську, патріотично-виховну та туристсько-екскурсійну роботу серед населення і особливо молоді цієї землі. Проте давно настав час відкрити у Шаргороді районний історико-краєзнавчий музей, як головний осередок і координатор краєзнавчого руху, музеєзнавства та туризму, як це зроблено у більшості міст і районів Вінниччини.

Таким чином, за останні понад два століття здійснено низку публікацій, які заклали фундамент історіографії Шаргородщини. Проте заради справедливості варто зазначити, що за кількістю і якістю проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів з виданням наукових збірників, публікацією монографій, книг, путівників, навчальних посібників з краєзнавства поки Шаргородщина залишається позаду порівняно з досягненнями на цій стежі Могилів-Подільського, Барського й інших районів Вінниччини, Дунаєвецького, Летичівського Старокостянтинівського, Теофіпольського та інших районів сусідньої Хмельниччини. Сподіваюся, що проведення нинішньої Першої Шаргородської науково-краєзнавчої конференції та презентація збірника матеріалів за результатами її роботи стане могутнім поштовхом для подальшої розбудови в регіоні краєзнавства, підготовки і видання книг про інші досі замовчувані села, важливі історичні події та видатних уродженців краю, а також виходу в світ «Енциклопедії Шаргородщини», узагальнюючих монографій, хрестоматій, нових путівників, альбомів, підручників та посібників про цей серцевинний благословенний край Поділля-Вінниччини.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Szargród // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1 – 15. – Warszawa, 1890. – Т. ХІ.
2. Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków; Wrocław, 1936 – 2013. – Т. I – ХІ.
3. Липа К. А. Шаргород // Енциклопедія історії України. Т. 10. – К., 2013. – С. 596.

4. Шаргород // Веб-сайт «Электронная еврейская энциклопедия» /<http://www.eleven.co.il/article/14748>
5. Кравчук В. І. Шаргород / В. І. Кравчук, М. Л. Нігальчук // Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 700-710; Блаватник Н. Б. Джурин / Н. Б. Блаватник, К. А. Забайрачний // Там само. – С. 710 – 718.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. В 35 т. – К., 1895 – 1914 (Див.: Іменний та географічний покажчики до всіх томів АЮЗР, 1914)
7. Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. W 3 t. – Wilno, 1845. – Т. II. – Cz. 2: Wojew. Wołyńskie, Podolskie, Braclawskie.
8. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. 1 – 22 / А. Jabłonowski і А. Pawiński. – Warszawa, 1876 – 1903. – Т. 1, 5, 8, 19.
9. Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі : Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1956. – 222 с.
10. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.): Документи і матеріали. – Вінниця, 1959. – 486 с.
11. Вінниччина у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд. С. Я. Вініковецький та ін. - Одеса: Маяк, 1971. – 307 с.
12. Книга Пам'яті України. Вінницька область. – К., 1995. – Т. 7.
13. Мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20 – 50-і рр. ХХ ст.) / Вінниц. обл. редкол. книги «Реабілітовані історією. – Вінниця: Велес, 2001. – Т. 1. – 398 с.
14. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.: зб. документів і матеріалів. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.
15. Національна книга Пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Вінницька область. – Вінниця, 2008.
16. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область / [редкол.: І. С. Гамрецький (голова) та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (керівник) та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
17. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczyński. – Wilno, 1820 – 1823. – Т. I – III.
18. Przewdziecki A. Wołyń, Podole, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / A. Przewdziecki. – Wilno, 1840 – 1841. – Т. 1 – 2.
19. D-r Antoni J. (Rolle J.). Zameczki Podolskie na kresach multańskich / J. Antoni (Rolle J.). – Warszawa, 1880. – Т. I – III.
20. Piśma Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa, 1911. – Т. IV (Wołyń, Podole, Ruś Czerwona)
21. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej / A. Jabłonowski. – Kraków, 1912. – 380 s.
22. Бялковский Л. Поріччя Мурахви в 15 – 16 ст. / Леон Бялковський. – Кам'янець на Поділлю, 1920. – 24 с.; Його ж. – Podole w XVI wieku: Rysy społeczny i gospodarczy / Leon Bialkowski. – Warszawa, 1920. – 40 s.
23. Подолия. Историческое описание / П. Батюшков, Н. Петров и др. – СПб., 1891
24. Грушевский М. С. Барское староство. Исторический очерк XV – XVIII вв. / М. С. Грушевский. – К., 1894. – 550 с.
25. Грушевский М. С. Акты Барского староства / М. С. Грушевский // Архив Юго-Западной России. – 1893. – Ч. VII. – Т. 1. – 372 с.; 1894. – Т. 2. – 488 с.
26. Орловский М. Описание Шаргорода Могилевского уезда / М. Я. Орловский // Под. епарх. вед. – Каменец-Подольск, 1863. – № 14.
27. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1893. – 636 с.; Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1889. – 908 с.
28. Гульдман В. К. Памятники старины Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – 405 с.
29. Сецинский С. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197 – 395.
30. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. И. Сецинского // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1901. – 1064 с.; Изд. 2-е. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – С. 594-609.
31. Pobóg-Córski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. Opis geograficzno-historyczny miast, miasteczek, wsi... / Władysław Pobóg-Córski. – Kraków, 1903. – 346 s.

32. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. V. – Каменец-Подольск, 1890. – С. 410 – 425.
33. Малаков Д. В. По Восточному Подолью (От Жмеринки до Могилева-Подольского) / Д. В. Малаков. – М., 1988.
34. Купчишин М. Шаргородщина: сторінки історії / Михайло Купчишин, Антон Мичак. – К., 2002. – 320 с.
35. Нагребецький А. Трагедія мого краю: етапи великого шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор / Анатолій Нагребецький. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2008. – 476 с.
36. Нагребецький А. Шлях кризь віки: Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині / А. Н. Нагребецький. – Вінниця, 2006. – 464 с.
37. Нагребецький А. Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни / А. Нагребецький. – Вінниця, 2005. – 470 с.
38. Мельник В. Ф. Мій любий край, моє Поділля / В. Ф. Мельник. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 248 с.
39. Мельник В. Ф. Солдатские воспоминания об Отечественной войне / В. Ф. Мельник. – Вінниця, 2010. – 88 с.
40. Боярська Г. Дзвони Малого Стамбула: роман-трилогія. – Вінниця: Консоль, 2013. – 352 с.
41. Шульга І. Г. Голодомор на Поділлі / Ілля Шульга. – Вінниця, 1993. – 180 с.
42. Шульга І. Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920 – 1932 років / І. Г. Шульга. – Вінниця, 1997. – 152 с.
43. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у третьому рейху / Сергій Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 344 с.
44. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: доля українських «остарбайтерів» (Поділля 1942 – 2007 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.
45. Гальчак С. Д. Украинские «остарбайтеры» Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Подольє, 2009. – 544 с.
46. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 – 28 березня 1944 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2004. – 314 с.; вид. 3-є. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.
47. Сторожук А. Музичний фольклор Східного Поділля: історичний аспект творення, регіональні особливості природи народного співу / Антоніна Сторожук. – Вінниця: МПП «МЕД», 2007. – 606 с.
48. Косаківська Є. М. Пісенний фольклор с. Лопатинці Шаргородського району / Євгенія Косаківська // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. – Вінниця, 2005. – Вип. 1. – С. 119 – 120.
49. Лисий А. К. Нариси історії Мурафського костюлу / Анатолій Лисий. – Вінниця, 2000. – 144 с.
50. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Вып 2: Подолия / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – СПб, 2000. – 500 с.
51. Нагребецький А. Шаргород – єврейське местечко / Анатолій Нагребецький. – Вінниця: ГП «ГКФ», 2011. – 264 с.
52. Нагребецький А. Наш Деревчин / А. Н. Нагребецький, Н. М. Юніцька. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2011. – 504 с.
53. Нагребецький А. Калинівка Шаргородська / А. Нагребецький. – Вінниця, 2007. – 180 с.
54. Нагребецький А. Насіківка моя, Насіківка / А. Нагребецький. – Вінниця, 2010. – 300 с., 32 іл.
55. Нагребецький А. Моя Плебанівка: Історико-етнографічний нарис / А. Нагребецький. – Вінниця, 2004. – 229 с.
56. Нагребецький А. Мальовничі мої Перепільчинці / А. Нагребецький. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 348 с.
57. Нагребецький А. Ярове – село на Кучманськiм шляху / А. Нагребецький. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2013. – 440 с.
58. Горобець О. Родинна колиска – Джурин / О. Горобець, І. Нечіпайло. – Харків: Вид-во «АТОС», 2008. – 176 с; 24 с. іл.
59. Сайчук В. П. Джурин: Історичний нарис / В. П. Сайчук. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 32 с.
60. Купчишин М. Мурафа і Клекотина: давнина і сучасність / Михайло Купчишин. – К.: ВПП «Техніка», 2003. – 303 с.
61. Хоменки : історичний нарис / авт. проекту В. Безносюк; авт.: В. Струк, А. Мичак. – 1998. – 110 с.

62. Лисий А. К. Історія села Слободи при Шаргороді / А. К. Лисий, В. Ф. Мельник. – Вінниця, 2008. – 308 с.
63. Чебан О. У межиріччі Мурашки і Ковбасної: [Коротка історія м. Шаргорода] / О. Чебан // Уряд. кур'єр. – 1999. – 27 берез.
64. Костишин М. Бо ми таки рахняни: [іст. засн. села] / М. Костишин // Вінниччина. – 2007. – 14 груд. – С. 5.
65. Кліпко А. Скільки ж років Покутино? / А. Кліпко // Шаргородщина. – 1999. – 25 груд. – С. 4 – 5; Кліпко А. Що в імені твоїм моє село?: [з історії с. Покутино] / А. Кліпко // Шаргородщина. – 2012. – № 59 – 60, 61 – 62.
66. Кліпко А. Джурин від міфів до правди історії / А. Кліпко // Шаргородщина. – 2010. – 16, 23, 30 квіт., 7 трав. – С.4.
67. Кривдюк О. Частинка рідної землі: [з історії села Будне] / О. Кривдюк // Шаргородщина. – 2013. – 9 лип. – С. 3.
68. Пастушенко В. Історія села Івашківці: від заснування до 1861 року / В. Пастушенко // Шаргородщина. – 2000. – 10 черв. – С. 4.
69. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський, 2001; вид. 2. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 180 с.
70. Нагребецький А. Йосип Йосипович Ролле / А. Нагребецький // Шаргородщина. – 2006. – 13 трав. – С. 6; Його ж. - Загадковий «Лікар Антоній Ю»: [про Й. Й. Ролле] / А. Нагребецький // Пульсуючі джерела. – 2009. – 24 січ. – С. 1.
71. Колесник В. Відомі поляки Вінниччини / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 639 – 646.
72. Трошкова А. Про «шаргородського Мересьєва» написали поляки [про Мельника Володимира Філімоновича, інваліда першої групи, родом з с. Слобода-Шаргородська] / А. Трошкова // Вінниччина. – 2012. – 16 трав. – С. 10.
73. Радецька Н. Таке забути не можна: [про керівника партизанського руху на Шаргородщині Івана Дементійовича Маліванчука] / Н. Радецька // Шаргородщина. – 2010. – 17 верес. – С. 3.
74. Нагребецький А. Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни / А. Н. Нагребецький. – Вінниця, 2005. – 470 с.
75. Купчишин М. Родовід Купчишиних / М. Купчишин, А. І. Купчишин, Є. М. Купчишин. – Алмати: КазНПУ ім.Абая, 2005. – 201 с.
76. Нагребецький А. Мій рід, моє село / А. Н. Нагребецький, І. У. Цуркань. – Вінниця, ПП Балюк І. Б., 2009. – 124 с.; З діда-прадіда сількор...: [про династію сількорів сім'ї А. Нагребецького з Плебанівки] // Шаргородщина. – 2011. – 16 груд. – С. 3.
77. Колесник В. Відомі поляки Вінниччини / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
78. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХ ст. / Сергій Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.; Вид. 2. – Вінниця, 2014. – 876 с.

ШАРГОРОД І ПЕРЕДМІСТЯ У ТОПОГРАФІЧНОМУ І КАМЕРАЛЬНОМУ ОПИСІ 1799 РОКУ

Після захоплення Подільського краю за 2-м поділом Речі Посполитої у Російської імперської влади виникла потреба у складанні опису цих земель, яка невдовзі була реалізована. Йдеться про камеральний і топографічний опис Подільської губернії 1799 року¹. На жаль, і донині цей масштабний узагальнюючий збірник не опубліковано, хоча у XX і на початку XXI ст. було кілька спроб часткового його друку.

Топографічні описи виникли внаслідок проведення генерального межування² й губернської реформи. Основна маса описів датується 1784 – 89 рр., тоді ж встановилася їх назва. 2-а група топографічних описів постала на початку XIX ст., завдяки анкеті Вільного економічного товариства³. Описи базувалися на матеріалах місцевих землемірів. Тому їх важливою ознакою є точність, документованість даних, внаслідок чого вони є цінним джерелом з історії окремих регіонів, в першу чергу у соціально-економічному та географічному сенсі.

В документах детально охарактеризовані всі населені пункти описаних губерній або намісництв. Подані географічні, економічні, демографічні, відомості про ці поселення, аналіз національного і станового розподілу населення. Описані церкви, винокурні, корчми, водяні млини. Як правило, збірка-чернетка спочатку укладалася повітовим землеміром, а чистовий варіант підписувався відповідним чиновником губернського рівня. Інформативне наповнення чорновиків суттєво краще. В чистовому варіанті пропускалися детальні описи церков, винокурень та ціла низка інших подробиць.

Сучасні українські історики знають кілька примірників матеріалів, які у публікаціях називають «Камеральним топографічним описом Подільської губернії Екстера». Один з них зберігається у Російському Державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. Це справа № 216 «Подольская губерния. Часть III: Винницкий, Брацлавский и Ямпольский уезды», 312-го опису «Разные документы за 1777 – 1800 гг. Описания городов и уездов разных губерний (разрозненные документы)», фонду № 1350 «Межевой департамент, 1704 – 1893 гг. / III департамент, 1894 – 1898 гг. Правительствующего Сената». На жаль, інші частини справи (окрім зазначеної 3-ї), у цьому фонді відсутні.

Це остаточний варіант опису трьох повітів – Вінницького, Брацлавського і Ямпільського, відправлений з Подільської губернії до Сенату. Містечко Шаргород з довколишніми селами входило до складу останнього зі згаданих повітів. Зазначимо, що серед чорнових варіантів описів повітів Поділля, які зберігаються у фонді губернської креслярні Державного архіву Хмельницької області, опис Ямпільського повіту не виявлений. Відтак, примірник з Санкт-Петербургу є єдиним, відомим сьогодні детальним описом Шаргорода цього періоду.

¹ Зрозуміло, що такий масштабний проект не міг бути реалізований протягом одного року. У літературі зустрічаються різні датування цього опису. Крім того, є різні його варіанти, які ймовірно, уклалися в різні роки. Ми дотримуємося хронології чистового примірника, який зберігається в Санкт-Петербурзі, де чітко зазначено: «Сочинено въ подольской губернской чертежной 1799 года».

² Генеральне межування – точне визначення меж земельних володінь окремих осіб, селянських громад, міст, церков та ін. власників землі у Російській імперії. Розпочате у 1766 р., завершене в середині XIX ст.

³ Вільне економічне товариство (ВЕТ) – перше в Росії і одне з найстаріших у світі економічне товариство. Засн. 1765 в Петербурзі. ВЕТ вивчало продуктивні сили Росії і шляхи їхнього розвитку. На основі статистично-екоп. досліджень розроблялися теоретичні і практичні питання нар. г-ва, особливо с. г. й агрономії, зовн. торгівлі та ін., видало понад 280 томів "Праць" (1765 – 1919). ВЕТ поширювало свою діяльність і на тер. України.

Нижче ми подаємо уривок з документу, у якому вміщена інформація про сам Шаргород та навколишні села й передмістя, які з часом увійшли до складу міста. Йдеться про наступні пункти: село Розкіш, від 1986 року приєднане до Шаргорода разом з селами Соснівкою та Шостаківкою; села Маслівку, Богачівку, Ковбасну (Колбасну), Барабаївку (Воробіївку).

Орфографія оригінального тексту збережена. Набір здійснено за фотокопією.

Нині триває робота над підготовкою до друку усього опису Вінницького, Брацлавського і Ямпільського повітів межі XVIII – XIX століть.

Село **Роскоша** владенія княгини Любомирскої, мѣсто положеніє имѣть на косогорѣ по левую сторону рѣчки Мурашки. Окружено с правої стороны небольшимъ лѣсомъ а съ протчихъ полями. Въ семь селѣ ветхая деревянная изъ уніи обращенная церковъ во имя Покрова Пресвятія Богородицы. Священникъ одинъ жителство имѣть въ церковномъ небольшомъ домѣ, для священнослужителя есть особои домъ называемой школа. Мучная мельница на особои плотине, въ коеи два постава и одна просотолочня, кроме того есть такъже особья для бытія шерсти, на дѣланіє простыхъ и сѣрыхъ суконъ сукновальня о 2^{хб} ступахъ. Въ семь селѣ пильная въ одну раму мельница, въ сутки разрѣзываетъ не болѣе 5 колодъ но не на продажу по причине недостатка лѣсу, крестьянскіє дома расположены нерегулярно и одинъ отъ другаго въ довольномъ разстояніи при нѣкоторыхъ есть плодовые сады.

		Число душъ	
	дворовъ	мужеска	женска
Подданныхъ	32	90	98

Деревня **Шостаковка** владенія княгини Любомирскої, мѣстоположеніє имѣть на отлогомъ косогорѣ и при речкѣ Мурашки съ левої стороны окружено полями и косогорами съ небольшимъ лесомъ.

Небольшой господскої деревянной домъ. Мучная мельница о 3^{хб} поставахъ простыхъ, въ сеї деревне есть такъже небольшая каменная ломка плитнякъ довольно изрядной къ строенію.

		Число душъ	
	дворовъ	мужеска	женска
Подданныхъ	79	250	240

Хуторъ **Сасновка** владенія княгини Любомирскої. Состоить изъ господскаго деревяннаго посредственнаго дома съ небольшими экономическими пристройками и принадлежностями. Съ одной стороны окружено лѣсомъ а съ протчихъ отлогами и косогорами, положеніє имѣть при маломъ безымянномъ ручейкѣ.

		Число душъ	
	дворовъ	мужеска	женска
Шляхты въ господском дворѣ живущихъ	-	5	2

Деревня **Масловка** владенія княгини Любомирскої, мѣсто положеніє имѣть на косогорѣ и на правої стороне речки Мурашки. Окружена частию косогорами и полями.

		Число душъ	
	дворовъ	мужеска	женска
Подданныхъ	28	76	72

Мѣстечко **Шаргородъ** владенія княгини Любомирскої, мѣсто положеніє имѣть на весьма отлогомъ и непримѣтно возвышающемся косогорѣ по левую сторону рѣчки Мурашки которая посредством имѣющеїся плотины составляетъ противу сего мѣстечка довольно изрядныи

ставъ окружающіи съ правой стороны сіе мѣстечко, а съ другої рѣчка Колбасна впадающая въ рѣчку Мурашку въ семь мѣстечкѣ. Господской каменной довольно великіи во два етажы дом со всѣми принадлежностями. Первокласныи⁴ архимандритскіи⁵ Свято-Николаевскіи мужескіи монастырь каменной с таковою же оградою, въ нем монашествующихъ 16^{тб}. Кромѣ началнина при томъ архимандритѣ. Церкви нѣтъ а строится новая каменная. Между тѣмъ же богослуженіе отправляютъ въ часовнѣ со всеми церковными принадлежностями.

Въ семь монастыре временное прибываніе имѣеть архиереи съ своимъ причетомъ. Монашествующіе довольствуются единственно получаемыми доходами и экономіею отъ принадлежащей къ сему монастырю деревни Калиновки о которой упомянуто въ своемъ мѣстѣ. Сверхъ того есть въ семь мѣстечкѣ особая приходская изъ униі обращенная каменная церковь во имя Святаго Иоанна Предтечи, при сеи церквѣ священникъ одинъ называемый десятиначальникомъ⁶ по причинѣ принадлежащихъ въ веденіи его на предмѣстіяхъ другихъ приходовъ. Для жительства его есть церковной домъ, но занятъ по сей часъ униатскимъ къ благочестію неприсоединившемся священникомъ.

Католицкою парафиальной каменной подъ названіемъ Святаго Великомученика Флоріана костіоль при немъ для жительства пробоща или официала есть особои домъ. При семь костіолѣ ксіонзовъ 4, кои имѣють также свои особые дома равно какъ и прочіе при семь костіоле разнаго званія священнослужители. Въ семь мѣстечкѣ имѣють дворовъ 74 подданническихъ съ которыхъ получаютъ по 480 польскихъ золотыхъ, панщины же кромѣ обикновенной исправляютъ должность сторожовскую по очереди. Отъ владельческаго въ семь мѣстечкѣ двора имѣють положенныхъ 170 золотыхъ ежегодно сверхъ того съ запасной летичевскимъ столникомъ Вардинскимъ⁷ суммы 25000, получаютъ процентныхъ по 400 золотыхъ, а отъ Червоно-Градскаго 7000 золотыхъ.

Къ парафіи сего костіола принадлежать 30 селеніи и в нихъ прихожанъ сего имповѣданія обоего пола 5517 душъ подоживотного. Затимъ принадлежитъ къ сему костіолу селеніе Плѣбановка. Еврейская каменная довольно огромная школа и при неи таковойже прошколокъ. Въ семь мѣстечкѣ лавокъ каменныхъ 36, малыхъ 38, всего 74. Евреи торговлю производять наиболѣе товарами привозимыми изъ Бердичева и другихъ мѣсть, двое купцовъ закупають до 200 а иногда и болѣе рогатого скота и гоняють вовремя подъножнаго корма въ Прусію.

Заграничнои же торгѣ ведеть одинъ первои гилдіи купецъ занимающій въ семь мѣстечкѣ званіе рабина еврейскаго⁸. Ярманки особые въ году не бывають а черезъ каждыя двѣ недели

⁴ Поділ монастирів на класи був проведений у Російській імперії секуляризаційною реформою 1764 року. Вона визначила 2 групи монастирів: ті, що утримувалися за державний кошт і заштатні, які мусили знаходити фінансування за рахунок пожертв. Заштатні у свою чергу поділялися на три класи.

⁵ Архіандрит (грец. *αρχιανδριτης* від *αρχι*, «головний, старший» + *ανδρα*, «загін, кошара, огорожа»; у значенні «монастир») – титул управителів великих чоловічих монастирів, ректорів духовних семінарій. Спершу титул вживався на позначення керівника усіх монастирів єпархії, обраного з-поміж місцевих ігуменів, згодом – як почесний сан для керівників найславетніших монастирів.

⁶ Десятиначальник (благочинний, декан) – старший священнослужитель в християнській церковній ієрархії. Здійснює керівництво і контроль за групою парафій.

⁷ Відомо, що Андрій Годзембя Вардинський, летичівський стольник, актом від 5 серпня 1757 року постановив побудувати в Шаргороді монастир та храм на честь Вознесіння Господнього.

⁸ Можливо, йдеться про Давида Герценштейна – купця 1-ї гільдії і рабина Шаргорода, який у лютому 1799 року першим серед євреїв Поділля був нагороджений золотою медаллю з портретом і вензелем Павла I за участь у боротьбі з епідемією.

приезжаютъ изъ соседственныхъ мѣсть поселяне и временемъ купцы для закупки скота и протчаго, а сверхъ того бываютъ и въ протчіе дни таковыя же торги. Привозятъ наиболѣе молдавскую соль въ довольномъ количествѣ которую развозятъ по разнымъ мѣстечкамъ такъже и въ далнія мѣста какъ то въ Бердичевъ и вообще промениваютъ на привозиміе продукты. Кромѣ сеи привозятъ такъже изъ Галиціи белую въ обыкновенныхъ ступкахъ, изъ Полѣсья и Волини діоготь и деревянную посуду и большою частью промѣниваютъ на деньги. Такъже пригоняютъ скотъ какъ рогатой такъ и мѣлкой, такъ же и лошадеи и болѣе всего привозятъ земляные и другіе продукты здѣсь выдѣливаемые, простые кожи, медъ, воскъ, а особливо овечю шерсть.

В протчемъ большая часть евреевъ имѣютъ пропитаніе свое отъ продажи и шинкованія горячаго вина, мастеровыхъ же изъ нихъ портнихъ 15, сапожниковъ 8, серебряниковъ 2, скорняковъ 3, медникъ 1, стекольщиковъ 2, хлебниковъ 10, оловянщиковъ 2, часовой мастеръ одинъ, владельцу платятъ за плацъ или мѣсто ими занимаемое 4000 злотыхъ. За аренду отъ продажи вина 13000 злотыхъ, товары содержатъ въ семь мѣстечкѣ только нѣкоторые какъ то шолквые, полушолковые, бумажные, нитяніе и шерстяные, матеріи малую часть иностранныхъ и простыхъ еврейскихъ суконъ, в протчемъ сахаръ, кофе, бакалію и всякаго рода пряности такъ же мелочныя деревянные и железныя вещи. Наиболѣе привозимую соль складываютъ на время въ сольные амбары а потомъ развозятъ съ бываемыхъ чрезъ двѣ недели ярманокъ, помѣщикъ собираетъ по 2 злотыхъ. Еврейскихъ винокурень 3, каждая по 2 котла, на коихъ арендаремъ производится сидка вина, вода употребляется изъ рѣчки, дрова изъ господского лѣсу. Протчее же матеріалы покупныя. Мельница мучная на речкѣ Мурашке каменная о 4^{хб} поставахъ и ступной просотолочне, делаютъ также случайно перловую крупу но въ маломъ количествѣ и то для экономіи. Кирпичной заводъ сюда принадлежащій заведенный для построения винокуренного завода который разположенъ будетъ на 12^{тв} аглинскихъ большихъ котловъ, вода на сеи заводъ поднимается будетъ изъ собранныхъ источниковъ въ небольшой ставокъ. Для починки а иногда и дѣланія простыхъ и небольшихъ котловъ изъ готовой листової венгерской мѣди есть малыи медиковаленной ручнои заводъ на коемъ дѣйствіе производится тремя работниками изъ евреевъ. Кожевеннаго особаго завода нѣтъ а сапожники выделываютъ простые кожи каковыхъ считаютъ въ одномъ мѣстечкѣ 50 человекъ. Сверхъ того изъ кристьянъ ремесленниковъ здѣсь ткачъ 1, каменщиковъ 5, овчинниковъ 5, сиромятникъ 1, коверщикъ 1, столяръ 2, плотниковъ 3, бондарь 1, слисарь 1, гребенщикъ 1, коноваль 1, рѣшетникъ 1, музыкантъ 1, резниковъ 2, хлебниковъ 6. Состоятъ на чиншѣ отъ 4^{хб} до 12 злотыхъ а въ рабочую пору какъ для себя такъ и для другихъ обрабатываютъ землю и протчае.

Сверхъ того постоянное жителство имѣютъ немцы слесари столяръ и коноваль. Въ селѣ Буцнѣ деревянной винокуренной заводъ въ немъ 3 наподобіе аглинскихъ и 3 простыхъ котла, вода на заторы болѣе употребляется изъ колодца наливная, затерныя кадки малыя коихъ до 50. Затираютъ по 24 гарнца изъ полутора таковаго затѣора получается пенного вина 18 гарцовъ, дрова на винокурение употребляются изъ своихъ лесовъ.

Въ семь селѣ кроме господской есть малая еврейская винокурня на 2 котла, дрова покупныя вода изъ рѣчки по жолобамъ и изъ колодцовъ, пивоваренной господской заводъ деревянной и при немъ для сохраненія вивариваемаго пива каменной погребъ. Въ семь заводѣ варится лехкое пиво каждую неделю по 25 бочокъ мерою въ 32 гарнца, въ варю пива

употребляють 10 корцовъ ячменого солоду, хмелю 6 гарнцовъ, пиво такъже скоро окисаєть в летнее время. Ячмень к сему пивоваренію болшою частію свои, а иногда и покупной. Заводъ сей состоитъ въ веденіи самага владельца.

Въ ставѣ при семь мѣстечкѣ кромѣ обыкновенныхъ щукъ, окунеи, плотвы, карасей и другои мелкой рыбы водятся такъ же довольно великіе карпы, отдаются обыкновенно осенью на откупъ за разную цѣну смотря по числу купцовъ приезжающихъ, а иногда въ два и три года бываетъ только одинъ спускъ. За таковои платять по 5000 злотыхъ. Въ самом мѣстечкѣ подданные состоятъ на оброкѣ отъ 4 до 12 злотыхъ. Въ селеніяхъ же принадлежащихъ къ сему владенію большею частію на панщизнѣ и при томъ оброкѣ работаютъ по два дни въ неделю 3 четверти, а последнюю четверть въ летнее время года по 3 дни. Кромѣ того платять пешіе 3, поединковыи 6, паровыи 12 злотыхъ и такъ далѣе при томъ обязанъ привести два воза дровъ для господскаго дома. Шляхта платить поединковыи 24 злотыхъ и такъ далѣе равномѣрно и подданные состоящіе на чинше и при томъ въ летнюю пору 24 дни работаютъ на господина. Женщины дають мотки и 20 пасомъ, по 1^ш курице и по 4 яицы, въ протчемъ здешніе женщины самы ткать полотень неумѣють а отдають ткачамъ каковыхъ во всякой деревнѣ довольно.

Смоли, поташа здѣсь не жгутъ по причине малости леса, приезжаютъ иногда изъ Полѣсья мастера и по договору изъ получаемого дохода 5^{ти} частеи владельцу здирають березовую кору и жгутъ деготь довольно изрядный которымъ литовскому немного уступаетъ, распродаютъ оныи по бываемымъ ярманкамъ за обыкновенную цену. О начале построения сего мѣстечка никто изъ обитатели упомнить и извѣстить не можетъ, извѣстно токмо что ордынаты Замоискіе были первѣе владетели сего мѣстечка. Сіи ордынаты имѣли сверхъ общефамиліи прибавляемое Шароусы⁹ отъ котораго имени и получило мѣстечко сіе Шаргородъ. Кромѣ бывшей во время первой турецкой войны съ Россією въ целомъ здешнемъ крае моровой язвы разорено было оно набѣгами татаровъ после чего обведенъ былъ Шаргородъ деревянною стеною, которой остатокъ и поныне частію видѣть можно, такъже трое воротъ кои уповательно для таковои же причины построены были.

	дворовъ	Число душъ	
		мужеска	Женска
Шляхетства живущаго при господскомъ домѣ	-	12	2
Шляхты	12	43	30
Духовенства католическаго исповѣданія	2	3	-
Греческаго исповѣданія	-	17	2
Немцовъ	1	4	7
Волноживущихъ	2	11	9
Подданныхъ	177	443	481
Евреевъ	283	347	346

⁹ 26 січня 1588 року місто Шаргород отримало від короля Сигізмунда III герб з такою символікою: "За герб місту надається Святий Флоріан, що має в правій руці щиток з трьома списами, а в лівій начиння з водою, котрою пожежу заливає, на пам'ять про те, що місто від войовничого колись Флоріана Шарого дістало наймення". Святий Флоріан виступає тут як покровитель родоначальника власників міста Замойських – Флоріана Замойського, прозваного "Шарим" (сірим).

Деревня **Колбасна** владенія еѣ жь княгини Любомирской, мѣсто положеніе имѣеть на косогорѣ а более в долине при рѣчкѣ Колбасной. С правой стороны окружено с одной стороны мѣстечкомъ а съ протчихъ косогорами а за оными полями. Господского дома нѣтъ а токмо для жительства економа. Крестьянскіе дома расположены нерегулярно и одинъ отъ другаго въ довольномъ разстояніи.

		Число душъ	
	дворовъ	мужеска	женска
Подданныхъ	31	100	96

Деревня **Богачевка** владенія княгини Любомирской, мѣсто положеніе имѣет частію на косогорѣ, а болѣе в долине при рѣчкѣ Колбасной, окружена съ правой стороны мѣстечкомъ, а с левой деревнею Колбасною и полями, не большая деревянная для шинкованія карчма.

		Число душъ	
	дворовъ	мужеска	женска
Подданныхъ	10	36	37

Предмѣстіе **Барабаевка** владенія княгини Любомирской, мѣсто положеніе имѣеть по правую сторону рѣчки Мурашки на косогорахъ, окружено съ левои стороны селомъ Гибалевкою а съ протчихъ горами.

		Число душъ	
	дворовъ	мужеска	женска
Шляхты	1	4	2
Подданныхъ	10	20	33

С. М. Єсюнін

МІСТЕЧКО ШАРГОРОД НА СТОРІНКАХ ПАМ'ЯТНИХ КНИЖОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Одним із найбільш інформативних джерел регіональної історії XIX – початку XX ст. є пам'ятні книжки – щорічники офіційної довідкової інформації, що випускалися в 88 губерніях Російської імперії з середини 1830-х до 1917 р. Видавалися вони здебільше місцевими статистичними комітетами, офіційними особами та органами внутрішніх справ. Зміст пам'ятних книжок у різних губерніях мали свої особливості. Як правило вони включали в себе адрес-календар (перелік усіх губернських і повітових урядових і громадських установ з їх особовим складом), адміністративний довідник (відомості про адміністративний поділ губернії, державні установи, промислові та торговельні підприємства, лікарні та аптеки, навчальні заклади, бібліотеки та друкарні, списки населених місць т.д.), статистичний розділ (статистичні дані з різних галузей господарювання), іноді науково-краєзнавчі статті.

У Подільській губернії, на відміну від багатьох інших регіонів, пам'ятні книжки видавалися не щорічно й не завжди у повному обсязі. Вперше “Памятная книжка Подольской губернии” була видана у 1859 р. [1]. Наступне видання побачило світ лише у 1885 р. [2]. За три роки по тому вийшов розширений варіант пам'ятної книжки, яка мала назву “Справочная книжка Подольской губернии” [3]. Після того була чергова перерва у виданнях, а наступні пам'ятні книжки (1895, 1900, 1904 та 1909 рр.) друкували у скороченому вигляді – вони вміщували переважно адресну частину, й відповідно мали назви “Подольский адрес-

календарь” та “Адрес-календарь Подольской губернии” [4 – 7]. Й нарешті, у 1911 рр. знову видали повноцінну “Памятную книжку Подольской губернии” [8].

У всіх восьми названих виданнях можна знайти як загальну інформацію по губернії, так й по окремих населених пунктах. Є різнопланові відомості й про містечко Шаргород Могилівського повіту (нині – місто Шаргород Вінницької області).

Так, на сторінках **“Памятной книжки Подольской губернии на 1859 год”** стосовно Шаргорода є лише інформація про Свято-Миколаївський монастир. Подана коротка історія монастиря, названий його статус – “першокласний”, вказано про існування в одному із корпусів духовного училища [1, с. 17].

За **“Памятной книжкой” 1885 р.**, в її адресній частині, можна з’ясувати, що Шаргород виконував адміністративні функції – був волосним центром Могилівського повіту, у містечку розміщувалися Станова квартира 3-го стану, Камера мирового судді 4-ї дільниці [2, Справ. отдел, с. 31, 35]. У Шаргороді діяв першокласний чоловічий монастир на чолі з настоятелем архімандритом Іоаном. У приміському селі Слобідка-Шаргородська перебував благочинний 3-го округу Могилівського повіту Подільської єпархії священник Лука Людкевич. Римокатолицьку громаду очолював настоятель Шаргородського костюлу Могилівського деканату Леопольд Погоржельський [2, Справ. отдел, с. 3, 12, 16]. До містечка вів поштовий тракт, діяло поштове відділення, яке приймало та видавало будь-яку кореспонденцію [2, Адрес-календ., с. 25].

“Справочная книжка Подольской губернии” 1888 р., мала набагато більше інформації про Шаргород, ніж попереднє видання.

Так, серед відомостей по адміністративно-територіальному устрою губернії вказано, що Шаргород був центром волості, до складу якої входять 11 населених пунктів, населення яких складало 10330 мешканців [3, с. 208]. До містечка вів поштовий тракт, діяло поштово-телеграфне відділення, яке приймало та видавало будь-яку кореспонденцію [3, с. 276]. Серед даних економічного характеру є цікаві відомості (станом на 1886 р.) про ремісників містечка: кравців – 94 (виробляли селянський одяг, щорічний заробіток – 100 – 150 руб.), чоботарів – 70 (чоботи, 130 – 150 руб.), кушнірів – 30 (вичинка овчини та пошиття кожухів, 140 руб.), чинбарів – 60 (вичинка шкір, 100 руб.) бондарів – 6 (діжки, 130 руб.) [3, с. 361].

Для дослідників історії Шаргорода особливу цінність мають відомості із розділу “Города и местечки Подольской губернии”, де про містечко є окремий нарис. Процитуємо його повністю (в перекладі українською), принагідно зазначивши, що статистичні дані наприкінці нарису подані станом на 1887 р.:

“Шаргород (або Шайгород), приватновласницьке містечко, належить графині Юлії Браницькій. Розміщене за 45 верст від губернського міста, при р. Мурашці та Ковбасній.

Під час литовського володіння над краєм, великий князь Вітовт у 1383 році надавши землі по р. Мурашці у місцевості, де нині розташований Шаргород, слугі своєму Василю Корачевському, наказав йому вирубати тут ліс і заселити село, назвавши його Княжею Лукою. Невідомо, було засноване тут поселення, але в кінці XV ст. ця місцевість називалась Корачевою Пустинню, яка належала якомусь Голиничовичу; за його родом затверджена була грамотою (1497 р.) князем Олександром Казимировичем. З цього часу з’являється тут поселення Корчмарове, що належало Кам’янецьким єпископам, із яких Мартин Бялобржеський обміняв його канцлеру Яну Замойському на половину Праги під Варшавою. У 1579 році Стефан Баторій дозволив новому власнику закласти при Корчмарові замок, назвавши його Шаригородом, на честь родоначальника роду Замойських, Флоріана Шарого. Замок і містечко при ньому виникли не раніше 1585 року, а у 1588 році король Сигізмунд III дарував йому магдебурзьке право та герб. У 1635 році Шаргород був перевалочним пунктом для всіх вин і меду, що вивозили із Молдови. У XVI та XVII ст. Шаргород неодноразово піддавався нападам то від козаків, то від поляків, зрештою потрапив під володіння турків, що називали його маленьким Стамбулом. Польщі повернутий він лише у 1699 році.

Нині в Шаргороді мешканців 3006 душ, у тому числі 2242 єврея. Дворів 519, із них 146 – власних та 373 – на чиншовому праві. Шаргородський Св.-Миколаївський першокласний

чоловічий монастир, заснований у 1717 році уніатами Базиліанами та обернений у православний в 1795 році. У монастирі дві церкви, обидві в ім'я Св. Миколая, із яких одна (в житловій будівлі) перебудована із давньої у 1833 році, інша – головна, побудована у 1829 році за зразком собору Олександрівської лаври. Братії в монастирі 11 чоловік, при монастирі чоловіче духовне училище, що засноване ще у минулому столітті. Монастир утримується на кошти із казни по 4085 руб. на рік та на % з монастирського капіталу (5100 руб.). Крім того монастир володіє землею (137,22 десятини) при с. Плебанівка Могилівського повіту, де так само (при р. Лозоватій) знаходяться три млини, що належать монастирю. Далі у Шаргороді є: парафіяльна церква (двопрестольна – Іоанно-Предтеченська та Михайлівська) (1700 р.) – 1, костел – 1, каплиця – 1, синагога – 1 (побудована ще у XVI ст. у мавританському стилі), єврейських молитовних будинків – 4. Шкіряних заводів – 2, водяний млин – 1, крамниць – 125, ремісників – 275; базарних днів на рік – 26. Однокласне народне училище (засноване 1877 р.), у ньому 2 вчителі та 83 учня. У духовному чоловічому училищі, що діє при монастирі, 9 викладачів та 156 учнів. Станова квартира. Волосне управління. Поштово-телеграфне відділення. Аптека” [3, с. 561 – 563].

У адресній частині “Справочной книжки Подольской губернии” 1888 р. є відомості про установи та службовців: Станова квартира 3-го стану (становий пристав – Микола Васильович Реймерс), Камера мирового судді 4-ї дільниці (мировий суддя – надвірний радник Микола Павлович Бенескула) [3, с. 650]. У порівнянні з 1885 р. з’явилась нова установа – Камера слідчого 2-ї дільниці (до цього вона розміщувалась в Копайгороді), яку очолював титулярний радник Василь Олександрович Миткевич [3, с. 240, 610].

В адміністрації православного духівництва залишився той саме благочинний 3-го округу Могилівського повіту Подільської єпархії протоієрей Лука Людкевич, який перебував у Слобідці-Шаргородській [3, с. 249]. Є відомості про склад керівництва та викладачів Шаргородського духовного училища: наглядач Євфимій Андрійович Шеляговський, його помічник Всеволод Омелянович Ковердинський; вчителі: Кирило Титович Стиранкевич, Василь Олександрович Копержинський, Іван Іванович Чарнецький, Петро Васильович Зверев, Йосип Федорович Прокопович, Леонід Андрійович Ляторовський, Олександр Михайлович Гарнишевський; наглядач – Георгій Опанасович Доб’я, лікар – Валеріан Станіславович Добруцький [3, с. 621].

Новий етап у розвитку Шаргорода засвідчує “**Подольський адрес-календарь**” 1895 р. У ньому подається більш докладна інформація про установи та заклади містечка. Так, на відміну від попередніх випусків пам’ятних книжок, не просто вказано на наявність волосної управи, але названі її службовці: волосний старшина Сильвестр Васильович Мацьков, волосний писар – селянин Дмитро Степанович Пономарський. Також, за адрес-календарем 1895 р. ми бачимо зміни серед керівництва всіх інших адміністративних установ: Станову квартиру 3-го стану очолював становий пристав, колезький асесор Петро Антонович Кржижановський, Камеру мирового судді 4-ї дільниці – мировий суддя, губернський секретар Олексій Григорович Шмигельський, Камеру судового слідчого 2-ї дільниці – судовий слідчий, колезький секретар Михайло Андрійович Стелецький) [4, с. 252 – 254]. З’явилась серед шаргородського чиновництва й нова посада – помічник наглядача 2-го окружного акцизного управління в особі колезького секретаря Сергія Самойловича Багатнау [4, с. 14]. У порівнянні з 1888 р. відбулися зміни у поштовому відомстві – на 1895 р. у Шаргороді замість поштово-телеграфного відділення зазначена поштово-телеграфна контора, до речі, одна з трьох у повіті (контори діяли у містах Могилів та Бар, інші поштові установи повіту мали статус відділень). Очолював її титулярний радник Сильвестр Феофанович Дужовський, помічником у нього був колезький регістратор Пилип Дмитрович Дідик [4, с. 256].

В адміністрації православного духівництва залишився той саме благочинний 3-го округу Могилівського повіту Подільської єпархії протоієрей Лука Людкевич, який перебував у Слобідці-Шаргородській. У Шаргороді продовжував діяти першокласний Свято-Миколаївський чоловічий монастир на чолі з настоятелем архімандритом Іоанном. Зазначені у адрес-календарі 1895 р. настоятель православного храму містечка – священник Кирило

Гадзинський. До Шаргородської парафії крім містечка відносились передмістя Ковбасна, Маслівка та Богачівка, присілок Шаргородська Юридїка, висілок Барабаївка, села Козлівка, Дерев'янки, Соснівка, Розкошь та Шостаківка, хутора Волошановського та Добровольського [4, с. 261]. Стосовно костюлу, його продовжував очолювати Леопольд Погоржельський, який отримав звання прелата [4, с. 264]. Містить адрес-календар 1895 р. відомості про Шаргородське однокласне народне училище, де законовчителем був священник Кирило Матвійович Гадзинський, учителем – Устин Стефанович Савчук [4, с. 258]. Єдиним медичним закладом містечка були приймальні покої. До того ж, у розділі “Вільнопрактикуючі лікарі” згадані чотири лікарі – Валерій Станіславович Добруцький, Стефан Францович Монастирський, Адам Владиславович Узембло, Ісак-Лев Давидович Френкель. Діяла у Шаргороді одна аптека – володіли нею нащадки провізора Олександра Елькнера, управляючим був провізор Станіслав Олександрович Елькнер [4, с. 265 – 266].

У розділі “Найбільші представники фабрично-заводської промисловості”, де поданий перелік підприємств, що мали річне виробництво на суму понад 5 тис. руб., жодного шаргородського підприємства не зазначено. Разом з тим, знайшла місце у адрес-календарі 1895 р. інша сторінка економічної історії Шаргорода – у містечку зафіксована діяльність перших агентів страхових компаній: купецький син Нахман-Іось Іцкович Серебрійський представляв страхове товариство “Росія”, а міщанин Юдель Гершкович Боренштейн – Комерційне страхове товариство [4, с. 304].

“Подольський адрес-календар” 1900 р. фіксує деякі зміни посадовців, що відбулися після 1895 р. Так, волосним старшиною став Стефан Петрович Самборський, а на посаді волосного писаря бачимо почесного спадкового громадянина Миколу Войцеховича Недзелського. Змінилися ще двоє чиновників: Камеру судового слідчого 2-ї дільниці очолив колезький секретар Роман Леонтійович Окуневський, помічником наглядача 2-го окружного акцизного управління став Всеволод Арефійович Радкевич. До того ж, відбулись зміни у структурі установ мирових суддів: із Шаргорода до містечка Лучинець перевели Камеру мирового судді 4-ї дільниці, залишивши лише посаду Почесного мирового судді – ним по сумісництву був згаданий вище судовий слідчий Р. Л. Окуневський. Без змін продовжували працювати Станова квартира 3-го стану (очолював той саме становий пристав, колезький асесор П. А. Кржижановський) та поштово-телеграфна контора (очолював надвірний радник С. Ф. Дужовський) [5, с. 184 – 188].

Не відбулося змін в адміністрації православного та католицького духівництва: благочинний 3-й округ Могилівського повіту Подільської єпархії очолював протоієрей Лука Людкевич (перебував у Слобідці-Шаргородській), настоятелем православного храму був священник Кирило Гадзинський, костел продовжував очолювати Леопольд Погоржельський [5, с. 189]. Разом з тим, зазначений новий настоятель у Шаргородського Свято-Миколаївського чоловічого монастиря – архімандрит Сергій. З'явилися відомості про існування у Шаргороді казенного рабина – ним у 1900 р. був Шая Лейбович Шейніс. Шаргородське однокласне народне училище мало того ж законовчителя – священника Кирила Гадзинського, але іншого учителя – Йосипа Івановича Іванько [5, с. 188]. Серед медичних закладів діяли ті самі приймальні покої. Без змін залишилася діяльність аптеки Елькнера. А от у списку вільнопрактикуючих лікарів названі лише два прізвища – Валерій Станіславович Добруцький та Стефан Францович Монастирський [5, с. 208].

Відбулися зміни у економічному житті. У 1900 р. вперше серед найбільших заводів та фабрик губернії (з щорічним виробництвом понад 5 тис. руб.) названо одне шаргородське підприємство – вальцовий млин графині Юлії Альфредівни Браницької. Управляючим млина був дворянин Лев Станіславович Городецький [5, с. 259]. Змінились у порівнянні з 1895 р. страхові компанії, що мали своїх агентів у Шаргороді. Тепер страхуванням займались купець Іхель Аронович Сорокер (представляв Російське товариство страхування життя, капіталів та прибутків) та міщанин Мордко Пінкасович Коген (страхове товариство від вогню «Нью-Йорк») [5, с. 221].

“Адрес-календарь Подольской губернии” 1904 р. надає можливість простежити зміни, яких від 1900 р. відбулося не так багато, як у попередні роки. Керівництво Шаргородської волості залишилось без змін: волосний старшина С. П. Самборський та волосний писар почесний спадковий громадянин М. В. Недзельський. Вперше в адрес-календарях зазначена Шаргородська міщанська управа, на чолі якої перебував Абрам Борухович Боринштейн. Без змін продовжували працювати більшість державних установ: Станова квартира 3-го стану (очолював той саме становий пристав, колезький асесор П. А. Кржижановський), Камера судового слідчого 2-ї дільниці (очолював той саме Р. Л. Окуневський, але вже у чині колезького асесора) та поштово-телеграфна контора (очолював надвірний радник С. Ф. Дужовський) [6, с. 191 – 196]. Змінився лише чиновник однієї установи: помічником наглядача 2-го окружного акцизного управління став колезький асесор Олександр Олександрович Лашкевич [6, с. 15].

Не відбулося змін в адміністрації православного та іудейського духовництва: благочинний 3-й округ Могилівського повіту Подільської єпархії очолював протоієрей Лука Людкевич (перебував у Слобідці-Шаргородській), настоятелем православного храму був священник Кирило Гадзинський, казенним рабином був Ш. Л. Шейніс. Відбулися зміни лише в адміністрації римо-католицького духовництва – костюл очолив ксендз Лонгин Добровольський [6, с. 199]. У Шаргородському однокласному народному училищі законовчителем був той же священник Кирило Гадзинський, а от учителем став Микола Миколайович Бржезовський [6, с. 199]. У переліку медичних установ повіту немає згадки про приймальні покої, які ми бачили у книгах попередніх років. Без змін залишилася діяльність аптеки Елькнера. У списку вільнопрактикуючих лікарів названі два прізвища – Ян Климентійович Вилежинський та Стефан Францович Монастирський, а також два дантисти Шимон Гершкович Соїфер та Іта-Біна Гершкова Сорокер [6, с. 202; 219].

У 1904 р. серед найбільших заводів та фабрик губернії (з щорічним виробництвом понад 5 тис. руб.) знову названо одне шаргородське підприємство – вальцовий млин графині Ю.А. Браницької. Він перебував в оренді у міщанин Нухима Шпуня та Бенціона Кижнера. Управляючим млина був міщанин Франц Страшинський [6, с. 265]. Серед страхових установ у Шаргороді залишився лише один представник – у 1904 р. діяв агент страхового товариства «Наdejда» міщанин Давид Іцкович Дизенгоф [6, с. 230].

“Адрес-календарь Подольской губернии” 1909 р. дозволяє з’ясувати чергові зміни, які відбулись від 1904 р. Нових людей бачимо на чолі волосної управи: волосний старшина Дорофій Мартинович Рудик, волосний писар Олексій Андрійович Слободянин. Інші очільники зазначені в Становій квартирі 3-го стану – становий пристав, колезький регістратор Іван Корнійович Вржежевський, у Камері судового слідчого 2-ї дільниці – титулярний радник Олександр Степанович Федюшин, у поштово-телеграфній конторі – Юхим Макарович Вдовиченко [7, с. 222 – 225]. Не із зрозумілих причин в Шаргороді не зазначений службовець від 2-го окружного акцизного управління [7, с. 16].

Відбулись значні зміни в адміністрації християнського духовництва. У православних благочинний 3-й округ Могилівського повіту Подільської єпархії, який у попередні роки перебував у Слобідці-Шаргородській, був переведений у с. Кацмазів (з поштовою адресою в Копайгороді). У католиків настоятель Шаргородського костелу ксендз Лонгин Добровольський став деканом Могилів-Подільського деканату. Настоятелем православного храму залишився той самий священник Кирило Гадзинський, без змін в іудеїв – казенним рабином знову названий Ш. Л. Шейніс [7, с. 230 – 232]. У Шаргородському однокласному народному училищі законовчителем був той же священник Кирило Гадзинський, а от учитель знову був інший – тепер цю посаду обіймав Петро Андрійович Сидоренко [7, с. 230]. Охорона здоров’я у Шаргороді так само, як й у 1904 р. залишалась у приватних руках: діяла аптека Елькнера, приймали вільнопрактикуючі лікарі Ян Климентійович Вилежинський, Стефан Францович Монастирський, Лазар Йосипович Смолянський, зубний лікар Аврум Лейбович Висоцький [7, с. 253].

У економічному житті в 1909 р. серед найбільших заводів та фабрик губернії (з щорічним виробництвом понад 5 тис. руб.) знову названо лише вальцовий млин графині Ю. А. Браницької. Він перебував в оренді у міщанина Н. М. Шпуня, який також зазначений управляючим [7, с. 307]. Серед страхових установ у 1909 р. у Шаргороді діяв той саме агент страхового товариства «Надежда» міщанин Д.І. Дизенгоф [7, с. 265].

“Памятная книжка Подольской губернии” 1911 р. стала найбільш інформативним виданням початку ХХ ст., об’єднавши в собі адрес-календар (Отдел І), довідковий (Отдел ІІ) та статистичний (Отдел ІІІ) розділи. У адресній частині дізнаємося, що у 1910 р. у Шаргороді волосним старшиною був Степан Тимофійович Пічкур, а волосним писарем залишився Олексій Андрійович Слободянин. Міщанським старостою був Герш-Липа Вассерман. Серед інших установ і посадовців зазначені: Станова квартира 3-го стану (становий пристав, колезький секретар Пантелеймон Семенович Марков), Камера судового слідчого 2-ї дільниці (колезький асесор Олександр Степанович Федюшин), помічник наглядача 2-го окружного акцизного управління колезький асесор Олександр Олександрович Лашкевич, начальник поштово-телеграфної контори – колезький асесор Олександр Гнатович Мандржицький [8, Отдел І, с. 25, 178 – 185].

У православних благочинний 3-й округ Могилівського повіту Подільської єпархії залишався у Кацмазові. Шаргородський Свято-Миколаївський чоловічий монастир очолював архімандрит Гавриїл, настоятелем православного храму був той саме священик Кирило Гадзинський. У католиків ксендз Лонгин Добровольський так й поєднував дві посади – настоятеля Шаргородського костелу та декана Могилів-Подільського деканату. В іудеїв казенним рабином знову названий Ш. Л. Шейніс [8, Отдел І, с. 179 – 181]. У Шаргородському однокласному народному училищі викладали ті самі: священик Кирило Гадзинський та вчитель П. А. Сидоренко [8, Отдел І, с. 193]. У галузі охорони здоров’я у Шаргороді знову зазначені земські приймальні покої (очолював лікар Н. А. Очковський). Все інше у приватних руках: діяла аптека Елькнера, приймали вільнопрактикуючі лікарі Ян Климентійович Вилежинський, Стефан Францович Монастирський, Лазар Йосипович Смолянський [8, Отдел ІІ, с. 264].

Серед найбільших заводів та фабрик губернії у 1911 р. названі лише млин графині Ю. А. Браницької. Він перебував в оренді у міщанина Н. М. Шпуня, він же зазначений управляючим [8, Отдел ІІ, с. 285].

Таким чином, пам’ятні книжки Подільської губернії ХІХ – початку ХХ ст. є доволі цінним джерелом для дослідження історії міста Шаргорода, його установ та підприємств, для виявлення інформації про окремих осіб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Каменец-Подольск, 1859. – VIII, 179 с., [2] л.
2. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. – Каменец-Подольск, 1885. – 1 отдел – XLII с., адрес-календарь – 77 с., справочный отдел – 116 с.
3. Справочная книжка Подольской губернии / Сост. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1888. – VIII, – 654 с., [8] л.
4. Подольский адрес-календарь / Сост. В. Гульдман. - Каменец-Подольский, 1895. – 452 с.
5. Подольский адрес-календарь. / Сост. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – 349 с.
6. Адрес-календарь Подольской губернии / Сост. Н. Крылов. – Каменец-Подольский, 1904. – 358 с.
7. Адрес-календарь Подольской губернии / Сост. Г. Станкевич. – Каменец-Подольский, 1909. – 414 с.
8. Памятная книжка Подольской губернии на 1911г. / Сост. В. Филимонов. – Каменец-Подольск, 1911. – 1 и 2 отделы – 296 с., 3 отдел – 218 с., алфавитный указатель. – 66 с.

ДОДАТОК: Пояснення застарілих термінів.

Акцизне управління – наглядовий орган за надходженням акцизних зборів, за випуском і продажем спирто-горілчаних та тютюнових виробів.

Волость – у Російській імперії найнижча адміністративно-територіальна одиниця, яка об'єднувала декілька сільських громад (до 2 тис. душ чоловічої статі).

Волосне правління – орган управління **волостью**, обиралося волосними сходами на три роки, складалося з **волосного старшини**, що очолював правління, **волосного писаря**, сільських старост та збірника податей.

Вільнопрактикуючий – той, що працює за фахом не на державній службі, а приватним чином.

Губернський секретар – цивільний чин 12-го класу у Російській імперії.

Камера – службове приміщення державного посадовця (мирового судді, мирового посередника, судового слідчого).

Колезький асесор – цивільний чин 8-го класу у Російській імперії.

Колезький радник – цивільний чин 6-го класу у Російській імперії.

Колезький секретар – цивільний чин 10-го класу у Російській імперії.

Міщанський староста – виборна посада від міщанської громади, очолює міщанську управу.

Мировий суддя – у Російській імперії суддя, введений за судовою реформою 1864 р. для розгляду незначних кримінальних провин та цивільних справ. Обиралися на три роки. Як правило повіт становив один судово-мировий округ, який поділявся на дільниці. На кожній дільниці діяла установа мирового судді – **Камера**. Вищою інстанцією для мирового судді був **окружний З'їзд мирових суддів**. Подільська губернія в адміністративно-мировому відношенні поділялась на 24 мирових дільниці.

Надвірний радник – цивільний чин 7-го класу у Російській імперії.

Першокласний монастир – монастирі на території Російської імперії від XVIII ст. поділялись на штатні (мали державне утримання) та позаштатні. Штатні в залежності від своєї значимості (наявності святинь, навчальних духовних закладів, кількості монахів) поділялись на три класи. У залежності від рангу монастирі управлялись архімандритами (1-го класу) або ігуменами (2-го та 3-го класів).

Стан – адміністративно-поліцейська одиниця у складі повіту, яка включала декілька волостей та поділялась на урядницькі дільниці. Управлявся **становим приставом**. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Подільська губернія в поліцейському відношенні поділялась на 50 станів та 161 урядницьку дільницю. У Могилівському повіті було чотири стани та 14 дільниць. Квартира 3-го стану Могилівського повіту розміщувалась у Шаргороді, їй підпорядковувались три дільниці (8-ма Шаргородська, 9-та Копайгородська та 10-та Біляно-Шаргородська)

Станова квартира – службове приміщення **станового пристава**.

Становий пристав – посаовець поліції, який очолював поліцейський **стан** та підпорядковувався повітовому поліцейському управлінню.

Титулярний радник – цивільний чин 9-го класу у Російській імперії.

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ІСТОРІЇ ШАРГОРОДА

Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. була переломним моментом в історії нашого Поділля. Нині, з численних досліджень та публікацій краєзнавців, стає відомо, що чималу роль у ході Визвольної війни на Подільських теренах відіграло і містечко Шаргород.

У 1649 р. пожвавились дипломатичні зв'язки між російським та українським урядами. Це сприяло новим міжнародним зв'язкам на дипломатичному рівні, виявленню цілої низки історичних проблем та в'ясненню їх взаємовідносин. Неодноразово у цьому колі історії з'являються згадки про містечко Шаргород, а автор, маючи можливість працювати у різноманітних архівах, виявив чимало документів – оригіналів згаданої епохи. Ці історичні документи дають можливість з'ясувати роль козацької старшини та православного духовенства у тогочасних міжнародних та місцевих відносинах, їх стосунку до Шаргорода.

Досліджуючи історію Подільського краю, у РДДА (Російський Державний архів древніх актів; Москва) автору вдалось натрапити на декілька справ, котрі містять в собі інформацію про містечко Шаргород. Зокрема, у фонді 52 «Реєстр Грецьких Справ» є справа, датована 10 квітнем 1649 р., «Дело о пребывании в Москве Иерусалимского Патриарха Паисия и его переговорах, которые он вел по поручению Богдана Хмельницкого» [1]. Загалом вона містить 461 сторінку. Про містечко Шаргород у ній згадується на стор. 119 та стор. 313. На стор. 119-й знаходимо відомості про те, як Іерусалимський Патріарх Паїсій у січні 1649 р. подорожував через подільські землі до Москви за милостиною: «...и он де, Патриарх, едуци в польской земле, в Виннице и Шаргороде и в иных городах до Киева поляков крестил многих и им говорил, чтоб они впредь на православную христианскую веру не посягали».

З наступних матеріалів справи (стор. 313) дізнаємось, що через містечко Шаргород у лютому 1649 р. подорожував навздогін Патріарху Паїсію і іерусалимський епископ Афанасій та його тлумач піп «Афонасей же Петров». Їхній шлях з Шаргорода також пролягав «...на польскую землю на города на Шаргород, да на Переяславль...».

В іншому документі, що датується часовими рамками 9 травня 1648 р. – 24 лютого 1649 р., є справа за № 23 «Отправление во Иерусалим Троицкого Богоявленского монастыря строителя Арсения Суханова для описания Святых мест и греческих чинов, приезд его из Молдавии два раза с грамотами и словесным от патриарха Иерусалимского Паисия наказом и отпуск его третичный к нему же, патриарху чрез Молдавию и Валахию во Иерусалим» [2]. У ній неодноразово згадується про місцеперебування Патріарха Паїсія та Арсенія Суханова у містечку Шаргород (стор. 20 – 23). До речі, не менш цікавим історичним матеріалом того часу є і виклад самого старця, котрий був свідком історичних зустрічей Патріарха та Б. Хмельницького («Статейный список Арсения Суханова, сопровождавшего иерусалимского патриарха Паисия в Иерусалим, и его переговорах с Богданом Хмельницким» [3]). Як стає відомо з цього документа, у травні 1649 р. згідно Указу московського царя Олексія Михайловича та благословення Патріарха Московського Йосипа, було вказано старцеві Арсенію Суханову їхати в Іерусалим разом з Патріархом Паїсієм для опису святих місць та грецьких церковних чинів. Їхня подорож знову ж таки пролягала через містечко Шаргород: «В Шаргород приехали июля в 31 день. Из Шара города Паисий патриарх строителя Арсения отпустил наперед в Волохи с архимандритом своим Филимоном и с купцы гречаны август в 20 день; того ж дня в пограничный город Могилев приехали» [4].

Як бачимо, у Шаргороді, а найвірогідніше – у тодішньому Шаргородському монастирі, Патріарх Паїсій затримався майже на три тижні. Можливо, що основною метою такого тривалого відпочинку став неабиякий інтерес московського старця Арсенія Суханова («московського Мазаріні») до місцевих подільських літописів-рукописів. Цілком очевидно, що,

скориставшись присутністю патріарха Паїсія та безвідмовністю подільських монахів до такої поважної особи, ним було зібрано за згаданий проміжок часу 29 книг-рукописів [5].

Далі за хронологією слідує **«Отписка путивльских воевод С. Прозоровского да И. Ляпунова в посольский приказ о сношениях Богдана Хмельницкого с крымским ханом и о пребывании Богдана Хмельницкого в Киеве»**. Документ також вказує на присутність грецького духовенства у Шаргороді вже в грудні 1649 р. [6]. У цьому воєводи сповіщають московського царя про те, що *«гречане бельцы, в распросе сказались: Василей Иванов, да с ним товариши ево Федор Дмитриев да человек их Миколайко Иванов...ехали из Яс на черкаские городы на Шаргород, на Могилев да на Киев»* [7].

Відомо, що після гетьмана Війська Запорізького Богдана Хмельницького В різноманітних архівах залишилось чимало епістолярної кореспонденції, в якій згадується Шаргород. Так, 28 жовтня 1653 р. саме у Шаргороді було написано листа Богданом Хмельницьким до московської канцелярії, котрий зазначено як **«Список с листа, каков писал к стольнику к Родиону Стрешневу да к дьяку к Мартемьяну Бредихину Богдан Хмельницкой, Гетьман Войска Запорожского, а к Москве тот лист прислав в нынешнем во162- году ноября в 20 день»** [8].

Про саме містечко Шаргород теж маємо дві згадки у листах гетьмана. У листі до московського царя Олексія Михайловича відносно пересування польських військ Україною зазначено: *«...а потом поисправяся Михайло Зелинский, полковник Брянский, Маховского бил и аж до самого Шаргорода гнал и одва Маховский утекл»* [9]. Ще одна згадка про Шаргород міститься у наступному листі гетьмана до того ж Олексія Михайловича про наступ польських і татарських військ на Україну: *«Теперь, яко видим, великою силою на нас наступают, хотя то лятцкое войско не вельми сильно. Но с ними венгры, волохи, татаровя белгородицкие, очаковские, добруцкие, ногайские, все шедшие в Шаргород и в иные городы твоего царского величества украинные вошли...»* [10].

Згадки про Шаргород знаходимо і у Львівській Центральній науковій бібліотеці ім. Стефаніка. 6 червня 1650 р. Богдан Хмельницький написав **«Лист до Коронного великого гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією миру»** [11]. Він просить: *«У справі козаків, які мешкають в Шаргороді та Брацлаві, а перебувають у реєстрі його королівської милості і за дозволом його милості старости калушського там живуть, просимо щоб ваша милість пане на це не ображався»*.

У польських архівах теж залишилось чимало листів, у котрих згадується Шаргород. Ті документи, що вдалось відшукати автору, належать до Головного архіву давніх актів у Варшаві та воєводського архіву у Гданську. Так, 10 липня 1648 р. було написано **«Листа з Шаргорода брацлавського хорунжого Ю. Дзика підскарбію калушського старости Ю. Шорнелю з звісткою про селянські повстання в Подільському воєводстві»** [12]. Хорунжий описує як 6 липня півтори тисячі селян: *«...w Szarygrodzie zebrawszy...nastampili do Tomaszpola...»*, але томашпільські міщани не здались а сповістили про напад хорунжого, котрий, будучи хворим, вислав замість себе пана Холоневського котрий і розбив повстання: *«...przez mile do Tomaszpola az do bramy samej Szarygroda siekli»* [13].

Далі за хронологією (4 березня 1651 р.) слідує **«Лист чернігівського воєводи М. Калиновського краківському каштеляну М. Потоцькому з звісткою про те, що він має намір найближчим часом битися з Уманським та Кальницьким полками українського війська»** [14]. Цього листа воєводою було написано *«W Szarygrodzie 4 martii a.1651. (4 березня 1651р.)»* [15]. Наступний **«Лист польського гетьмана М. Калиновського підканцлеру А. Лещинському про заняття ним фортеці Стіни»** вказує на те, що саме Калиновський *«...odebrawszy tedy Szarygrod, Czerniowce, Murachwe, Sadkowce, i pszywiody do posluszenstwa pod Sciane fortece podobna Kamiencowi podstampilem»* [16]. Наступний, не менш цікавий документ, у якому згадується містечко Шаргород як місцеперебування патріаршого екзарха, є **«Донесення польського агента про перебування у Богдана Хмельницького послів від московського патріарха та семигородського князя Ракочі та про те, що українське військо не згодне на ведення переговорів про мир з**

польською шляхтою». Воно зберігається у Державному Гданському воєводському архіві [17]. З цього документа дізнаємося про те, що під Жовтовим у Хмельницького перебував екзарх від імені московського патріарха, «...osoba zasna, i pszenocowawszy, po rozmowie z nim jiehал w swa droge ku Szarogrodu» [18].

Отже навіть побіжний огляд вищенаведених архівних документів та матеріалів показує, що вони висвітлюють невідомі до цього часу сторінки історії містечка Шаргорода в період визвольної війни 1648 – 1654 рр., як воєнні, так і політичні події того часу. Автор сподівається, що подальша повна публікація цих документів у відповідних виданнях дозволить дослідникам розв'язати чимало нез'ясованих питань, переглянути ряд проблем, розвінчати невірні твердження, які мали місце в історичній літературі до цього часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. 1648 г. декабрь 1 – 1649 г. июль 28. – «Дело о пребывании в Москве Иерусалимского Патриарха Паисия и его переговорах которые он вел по поручению Богдана Хмельницкого». РГДА (Российский Государственный Архив Древних Актов. Москва). Посольський Приказ. Фонд 52. Реестры греческим делам, 1649 г. Описание 1. Дело № 7. лл. 119, 313.

2. № 23 Мая 9 – 24 февраля 7159. (1649 г.) «Отправление во Иерусалим Троицкого Богоявленского монастыря строителя Арсения Суханова для описания Святых мест и греческих чинов, приезд его из Молдавии два раза с грамотами и словесным от патриарха Иерусалимского Паисия наказом и отпуск его третичный к нему же, патриарху чрез Молдавию и Валахию во Иерусалим». РГДА (Российский Государственный Архив Древних Актов. Москва). Посольський Приказ. Фонд 52. Реестры греческим делам, 1649 г. Описание 1. Дело № 22, лл. 20 – 23.

3. 1649 г. Мая 9. 1650 г. Декабря 8. – Статейный список А. Суханова, сопровождавшего иерусалимского патриарха Паисия в Иерусалим, и его переговорах с Богданом Хмельницким. РГДА (Российский Государственный Архив Древних Актов. Москва). Посольський приказ, Фонд Сношения России с Грецией, 1649 г. Дело № 8. Л. 1 – 2.

4. Там само.

5. Сварчевский А. В. Православное монашество Подолии. IV – первая треть XX века (*исторические очерки*) / А. В. Сварчевский. – Винница, 2006. – 36 с.

6. 1649 г. Декабря 7. – Отписка путивльских воевод С. Прозоровского, И. Ляпунова в посольский приказ о сношениях Богдана Хмельницкого с крымским ханом и о пребывании Богдана Хмельницкого в Киеве. РГДА. (Российский Государственный Архив Древних Актов. Москва). Фонд Разрядный приказ, Белгородский стол, стб. 27, лл. 439 – 440.

7. Там само.

8. 1653 г. октября 28. «Список с листа, каков писал к стольнику к Родиону Стрешневу да к дьяку к Мартемьяну Бредихину Богдан Хмельницкой, Гетьман Войска Запорожского, а к Москве тот лист прислав в нынешнем во 162-м году ноября в 20 день». РГДА (Российский Государственный Архив Древних Актов. Москва). Посольський приказ, Малороссийские дела, 1653 г. Дело № 3. Л. 122 – 125.

9. 1654 г. июля 19. «Список с листа з белорусского письма, что писал к великому государю и царю и великому князю Алексею Михайловичю всея Великия и Малыя России самодержцу, Богдан Хмельницкой, гетьман Войска Запорожского с посланцы с Марком Левоновым с товарищи в нынешнем во 163-м году августа в 20 день». РГДА. (Российский Государственный Архив Древних Актов. Москва). Сибирский приказ, Столб. 1636., ч. I, лл. 88 – 93.

10. 1654 г. ноября 21. «Список с белорусово письма, что писал к великому государю и царю и великому князю Алексею Михайловичю, всея Великия и Малыя России самодержцу Войска Запорожского гетьман Богдан Хмельницкой с посланцы своими с Романом Ондреевым с товарищи в нынешнем во 163-м году декабря в 11 день». РГДА (Российский Государственный Архив Древних Актов. Москва). Сибирский приказ, Столб. 1636., ч. II, лл. 319 – 321.

10. Львівська бібліотека Академії наук України ім. Стефаника. Фонд Оссолінських, № 234. «Лист до Коронного великого гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією миру», стор. 67 – 68.
11. Головний архів давніх актів у Варшаві. Бібліотека Замоїських. № IX –в-16, стор. 75 – 76 об.
12. Там само.
13. Головний архів давніх актів у Варшаві. Радзивилівський Архів. Відділ II, тека 9, № 1248.
10. Там само.
11. Головний архів давніх актів у Варшаві. Радзивилівський Архів. Відділ II, тека 9, № 1247.
12. Державний Воєводський Архів у Гданську. Шифр 300. 29/135, стор. 311.
13. Там само.

Т. П. Пірус, К. Л. Пірус

РУКОПИСНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ШАРГОРОДЩИНУ У ФОНДАХ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОЇ ЛАБОРАТОРІЇ З ЕТНОЛОГІЇ ПОДІЛЛЯ ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

Рукописний фонд Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля у Вінницькому державному педагогічному університеті почав формуватися разом із створенням Народознавчого центру в 1993 р. У той час на кафедрі української та зарубіжної культури було створено спеціалізований кабінет, який згодом переріс у Народознавчий центр і набув статусу загальноуніверситетського підрозділу. Метою діяльності Народознавчого центру стало «... прилучення майбутнього вчителя до пізнання, збереження та розбудови культурно-історичної спадщини свого народу і роду, активної краєзнавчої роботи» [1, с. 2].

Від часу заснування і до 2005 р. очолювала Народознавчий центр Л. С. Мельничук. На її пропозицію 27 травня 2005 року на базі Народознавчого центру було створено Навчально-наукову лабораторію з етнології Поділля (далі лабораторія), яка стала підрозділом Інституту історії, етнології і права [2, с. 38].

Одним із основних напрямків діяльності Народознавчого центру стало залучення студентів до науково-дослідної роботи. Під час етнографічних експедицій та етнографічних практик, виконання ІНДЗ (індивідуальних науково-дослідних завдань) студентами виявляються та збираються етнографічні предмети, які характеризують особливості культури та побуту подолян. Усі речі проходять паспортизацію та поповнюють фондову колекцію. Одночасно проводиться робота по збору матеріалів, які презентують яскраві зразки духовної культури українців Поділля.

Особлива увага від початку діяльності Народознавчого центру приділялась формуванню рукописного фонду, до якого, в основному, були включені студентські польові дослідження за темами: «Усна народна творчість мого села (міста)», «Ремесла та промисли мого села (міста)», «Календарні свята та обряди мого села (міста)», «Родинні свята і обряди мого села (міста)», «Народна архітектура мого села (міста)» тощо. Значна частина досліджень про народну архітектуру, ремесла та промисли гарно ілюстрована кольоровими та чорно-білими фотографіями, малюнками, кресленнями. Зразки пісенного фольклору частково записані на аудіокасети.

На початок вересня 2003 р. рукописний архів Народознавчого центру налічував 857 справ, об'єднаних у 15 фондах. Зокрема, по Вінницькій області (фонд 1) – 675 справ, серед яких 36 – про Шаргородський район [3, с. 289 – 290].

За десятиліття (2003 – 2013 рр.) рукописний фонд Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля значно збільшився і на жовтень 2013 р. налічував 2467 одиниць зберігання [4, с. 190]. Останні польові матеріали про Шаргородщину надійшли до рукописного фонду лабораторії (Ф. 1. – Оп. 26.) у серпні 2012 р. На червень 2014 р. у рукописному фонді лабораторії знаходилося про Шаргородщину 130 справ за такими основними темами [5]:

- «Усна народна творчість мого села (міста)»;
- «Топоніміка мого села (міста)»;
- «Ремесла та промисли мого села (міста)»;
- «Архітектура мого села (міста)»;
- «Календарні свята і обряди мого села (міста)»;
- «Родинні свята і обряди мого села (міста)»;
- «Історико-етнографічне дослідження села (міста)»;
- «Традиційні страви українців»;
- «Повсякденне життя повоєнної України 1945 – 1953 рр.»;
- «Народно-педагогічний досвід та знання моєї родини»;
- «Дівочі і парубочі громади»;
- «Голод 1932 – 1933 рр. у моєму селі»;
- «Дитяча субкультура»;
- «Аграрна культура українців».

У рукописному фонді лабораторії знаходиться значна кількість справ з основних названих тем про більшість населених пунктів Шаргородського району: Шаргород – 14, Мурафа – 15, Юхимівка – 11, Клекотина – 9, Стрільники – 9, Рахни-Лісові – 8, Садківці – 6, Хоменки – 5, Гибалівка – 5, Калитинка – 5, Івашківці – 3, Копистишин – 3, Козлівка – 3, Михайлівка – 3, Голинчинці – 2, Джушин – 2, Перепільчинці – 2, Семенівка – 2. По одній справі з різних тем представлені села: Дербчин, Довжок, Заячівка, Калинівка, Лозова, Слобода Мурафська, Конатківці, Пасинки, Пеньківка, Писарівка, Покутино, Руданське, Сапіжанка, Слобода Шаргородська, Юліямпіль.

Найбільше рукописних справ про усну народну творчість жителів Шаргородського краю. Тут знаходяться матеріали, які були записані у селах району протягом останніх 20 років. Вони свідчать про багате культурне життя наших земляків. Матеріали зібрано переважно студентами, які народились і проживали до вступу у Вінницький державний педагогічний університет у селах: Мурафа, Стрільники, Клекотина, Юхимівка, Івашківці, Рахни-Лісові, Садківці. Майбутні вчителі української мови та літератури, вчителі історії та музики зберегли пісенні скарби краю, народні перекази і повір'я, народно-педагогічний досвід і знання своїх родин для дослідників і своїх нащадків.

Матеріали про аграрну культура селян та взаємини католиків і православних сіл Мурафа, Клекотина, Гільківка, Травна, Заячівка, Слобода Мурафська можна віднайти у справі, яка передана до рукописного фонду в 2011 р. [6]. У ній знаходяться відповіді на різноманітні запитання 17-ти реципієнтів, з яких найстарший – 1928 р.н., а наймолодший – 1958 р.н.

Досліджувана топоніміка Шаргорода, Мурафи, Лозової, Михайлівки, Юхимівки подана у справах, де зібрано багатий і цікавий матеріал [7].

Про окремі події давньої історії Козлівки, Гибалівки, Рахнів-Лісових, Калинівки, Садківців, Стрільників також можемо дізнатись із рукописного фонду [8].

Усе розмаїття традицій весільних обрядів і звичаїв у селах Джушин, Мурафа, Клекотина, Пеньківка, Михайлівка, Калитинка, Івашківці, Рахни-Лісові, Стрільники, Слобода Мурафська, Плебанівка, містечку Шаргород знаходимо у п'ятнадцяти справах [19]. У них записані як окремі весільні пісні, так і дослідження самого весільного обряду, зокрема у селі Калитинка [10].

Про повсякденне життя повоєнної України (1945 – 1953 рр.), зокрема жителів сіл Довжка, Мурафи, Плебанівки, Покутино, Сапіжанки і Степанівки, можна дізнатись із семи справ [11].

Збережені і записані студентами спогади про голодомор 1932 – 1933 рр. від свідків тих страшних подій – жителів сіл Рахнів-Лісових, Дербчина, Івашківець, Хоменок, містечка Шагрогода є у шести справах [12].

Останніми роками рукописний фонд поповнили матеріали про дитячу субкультуру Шаргородщини другої половини ХХ – початку ХХІ ст. У них можна віднайти інформацію про дитячі ігри та іграшки, прикраси, «харчування», дитячий фольклор, спогади про дитинство багатьох жителів сіл Гибалівка, Калитинка, Копистишин, Козлівка, Мурафа, Хоменки, Юліямпіль, Юхимівка [13].

Матеріали рукописного фонду лабораторії активно використовуються не тільки студентами для підготовки дипломних досліджень, а й у підготовці кандидатських (18 осіб) та докторських (3 особи) дисертацій [14, с. 41].

Під час виступів фольклорно-етнографічного колективу «Душі криниця» звучали пісні, записані у селах Шаргородського району, що зберігаються у рукописному фонді.

Для дослідників Шаргородського краю матеріали рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля можуть стати основою етнографічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Путівник. Відп. за випуск Л.С. Мельничук. Вінниця. – 2003. – 15 с.
2. Коляструк О. А. З історії кафедри етнології / О. А. Коляструк // Вісник інституту історії, етнології і права / Збірник наукових праць. Вип.10. – Вінниця, ФОП Корзун Д.Ю., 2012. – С. 38 – 45.
3. Косаківський В., Косаківська Є. Етнографічний музей та рукописні фонди Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського / В. Косаківський, Є. Косаківська // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. пр./ Ред. кол.: Н. Л. Іваницька та ін. – Вінниця, 2004. – С. 287 – 290.
4. Пірус Т. П., Пірус К. Л. Навчально-наукова лабораторія з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського – зберігач народної культури подолян (До 20-річчя заснування Народознавчого центру університету) / Т. П. Пірус, К. Л. Пірус // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 187 – 194.
5. Архів Рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (далі РФП ВДПУ). – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 1 – 130.
6. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 110. – 175 арк.
7. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 9, 28, 44, 56, 57, 58, 101, 124.
8. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 31, 43, 45, 47, 119, 130.
9. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 6, 15, 24, 27, 32, 34, 36, 40, 59, 79, 92, 100, 103, 107, 111.
10. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 79. – 40 арк.
11. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 102, 104, 105, 106, 121, 122, 127.
12. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 66, 67, 81, 82, 91, 94.
13. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 60, 84, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 108, 109, 125.
14. Коляструк О. А. З історії кафедри етнології // Вісник інституту історії, етнології і права / Збірник наукових праць. Вип.10. – Вінниця, ФОП Корзун Д. Ю., 2012. – С. 38 – 45.

АРХЕОЛОГІЯ ТА ДАВНЯ ІСТОРІЯ РЕГІОНУ

А. Ф. Гуцал

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ШАРГОРОДЩИНИ

Шаргородський район має свою давню історію, коріння якої сягає далекого кам'яного віку. Основним джерелом вивчення тої забутої минувшини є археологія. Проте територія Шаргородщини в археологічному плані вивчена дуже поверхово. Певну інформацію про старожитності краю подав у своїй роботі «Археологічна карта Подільської губернії» Є. Сіцінський ще на початку ХХ ст. За його даними у цілому ряді населених пунктів району знаходилися кургани (Галинчинці, Лозова, Рахни Лісові) [1, с. 275, 276, 289], число яких іноді наближалось до десятка (Пеньківка, Капітанка) [1, с. 223, 252], були відомі і городища (Ст. Мурафа) [1, с. 275] та окремі знахідки кременевих виробів, уламків кераміки, монет тощо (Деребчин, Плебанівка, Політанки та ін.) [1, с. 275, 276, 288]. У список потрапили різночасові об'єкти. З їх опису можна судити, що у районі представлені всі археологічні епохи починаючи з палеоліту. Карта Сіцінського була, по суті, першою і чи не єдиною навіть на сьогоднішній день спробою узагальнити попередні, далеко не повні, відомості про місцеву давнину. Так сталося, що археологи не часто навідувалися до району і складалося враження, що Шаргородщина не має перспектив для наукових досліджень. Насправді це далеко не так. Знаходячись у центрі Східного Поділля, в басейнах мальовничих річок і сприятливих природних умов, територія району завжди була привабливою для проживання. Археологічні розвідки, які епізодично проводилися тут С. О. Гусевим, І. І. Зайцем, М. І. Левадою, М. В. Потупчиком, П. І. Хавлюком та ін. підтверджують це.

Зараз у районі відкрито біля двох десятків поселень трипільської культури [2]. Розташовані вони, як правило, на підвищених місцях, поблизу води, на площі у кілька гектарів. При їх обстеженні дослідники виявляють виходи культурних відкладень у вигляді кусків обпаленої глини, каміння, кісток, битого череп'я, кам'яних і кістяних знарядь праці. Такі пам'ятки відомі біля сіл Довжок, Заячівка, Клекотина, Котюжани, Лозова, Михайлівка, Млинки, Носиківка, Пасинки, Писарівка, Покутине, Садківці, Юхимівка та ін. На жаль розкопки їх не проводилося. За попередніми даними значна частина поселень функціонували на середньому (В I – В II) етапі розвитку культури, тобто у другій половині V – перших століттях IV тис. до н.е.

Більше всього відомостей маємо про поселення у с.Конатківці. Ґрунтовні розвідки у 1999 р. тут провів С. Гусев. Поселення займає частину великого мисоподібного пагорба на вододілі річок Лозова та Дерло. Вчений зафіксував не менше 10 скупчень глиняної обмазки (залишки будівель), розсосереджених на площі 15 га. Було встановлено, що глинобитний пласт складався із трьох шарів, кожен із яких, очевидно, належав якійсь конструктивній частині житла (підлога, стіна тощо). Зібрана кераміка належить столовому і кухонному посуду [3].

Перший – представлений грушоподібними посудинами, амфорами з невеликими вінцями та ручками, бомбоподібними кубками, сфероконічними мисками. Ці вироби прикрашалися заглибленим та розписним орнаментом, з використанням чорної, червоної та білої фарб.

На кухонне начиння припадає біля 14 % від загальної кількості гончарної продукції. Поширеними були широкогорлі горщики, оздоблені по вінцях насічками, а по плічках розчосами та фестонами. Крем'яна індустрія характеризується численними знахідками скребків, сколів, сокир, наконечників для стріл, відходів виробництва. Спостереження показують, що місцеві майстри володіли прогресивною технікою обробки крем'яних знарядь такою як струмениста ретуш, досконала шліфовка і т.п. Селище відноситься до періоду розвиненої трипільської культури.

Розвідковими роботами підтверджено, що трипільське населення міцно і на тривалий час закріпилося на шаргородських пагорбах, займалося землеробством і скотарством і вписало яскраві сторінки у давню історію Поділля. Що це так, засвідчено масштабними багаторічними розкопками трипільських поселень, розміщених у сусідніх із Шаргородщиною пунктах таких як Бернашівка [4], Ворошилівка [5, с. 126 – 136], Кліщів та ін. [6]. Матеріал, здобутий в результаті цих досліджень, дозволив з нових позицій оцінити ті соціально-економічні процеси, які розвивалися на Вінниччині в епоху енеоліту.

Кам'яно-мідна доба, до якої належить трипільля, змінилася бронзовим віком (III – кінець II тис. до н. е.). Сліди людських помешкань у цей час зафіксовані у сс. Мурафа, Рахни Лісові, Руданське та ін. У скіфській період (VIII – III ст. до н. е.) існували поселення у сс. Клекотина, Копистирин, Слобідка Шаргородська, Федорівка. Їм на зміну прийшли носії зарубинецької культури (II ст. до н. е. – II ст. н. е.), прояви якої простежені у с. Хоменки. Але про ці старожитності відомостей вкрай мало.

Значно краще вивчено, головним чином завдяки роботам П. І. Хавлюка, пам'ятки черняхівської культури, основний період розвитку якої припадає на III – IV ст. н.е. У районі відкрито понад два з половиною десятки поселень (Андриївка, Гибалівка, Грелівка, Довжок, Клекотина, Копистирин, Михайлівка, Носиківка, Пасинки, Рахни Лісові, Сапіжанка, Слобода Мурафська, Стрільники, Федорівка, Хоменки) та один могильник (Заячівка-Клекотина) того часу.

Могильник у Заячівці вивчався експедицією під керівництвом П. І. Хавлюка. Розташовувався він на високій ділянці плато над р. Клекотинка вище поселення того ж часу і займав площу близьку до 150x60 м. У 1967 р. тут досліджено 15 захоронень-тілопокладень [7].

Багатим виявилось поховання № 9 з різноманітним інвентарем. У ньому були знайдені бронзова оббивка від дерев'яної скриньки, бронзова і залізна пряжки. У шкіряному чохла знаходилися предмети туалету: ножиці, ніжик і голка, виготовлені із бронзи. Цікавий і набір глиняного посуду. Привертає увагу велика (висота – 17,8 см, діаметр вінець – 27,5 см) трьохручна ваза із широким плоским вінцем і лощеною поверхнею. Її зроблено на гончарному колі із світло-сірої глини. На роздвоєних ручках нанесено орнамент у вигляді кружечків, на шийці – кружками витиснуто трикутники, краї яких окреслені пунктиром, а кути і сторони з'єднані перехресними лініями (рис.1,12). Праворуч від голови стояла миска конічної форми (діаметр вінець 0,5 м), прикрита зверху меншою мискою. У ній лежали курячі яйця (залишилися залишки шкарлупи). Окрім цих посудин у захороненні трапилися ще три горщики, світло-сірий глечик (рис.1,10), невелика мисочка і кубок, орнаментований листочками, обведеними пунктиром, і відтисками концентричних кіл (рис.1,18).

Колекцію посуду із могильника доповнюють і інші глиняні вироби. Наприклад, у похованні № 6 розчищено вазу з відігнутими назовні вінцями і округлими боками, прикрашеною по горловині квадратами, протилежні кути яких з'єднані перехресними лініями (рис.1,14). Із захоронення № 2 походить глечик із боковою ручкою (рис.1,11). Виявлено різні форми мисок. Речі, знайдені на цьому некрополі, поповнили експонати обласного краєзнавчого музею [8].

За матеріалом, який відкритий у Заячівці, могильник датується III – IV ст. н. е.

На сьогодні у районі відомо загалом більше півсотні пам'яток археології, які розміщені біля 22 сіл. Цікаво, що на тих ділянках місцевості, де проводилося обстеження спеціалістами, число нових пам'яток різко зростає. Є такі населені пункти, навколо яких знаходиться ціла група старожитностей. Наприклад, біля с. Клекотина зареєстровано трипільське і передскіфське поселення, могильник і три поселення черняхівської культури, поблизу с. Пасинки – по два трипільські і черняхівські селища і т. д. Це наводить на думку, якщо у районі нараховується 62 населених пункти, то при подальших археологічних розшуках число пам'яток давнини має різко збільшитися. Серед розвіданих пам'яток, як бачимо, пальма першості належить трипільським і черняхівським старожитностям. Маловідомими залишаються часи кам'яного віку, бронзи, раннього заліза, ранніх слов'ян і Київської Русі. Останніх три періоди досить розповсюджені на теренах Правобережної України і зустрічаються повсюди. Можна із

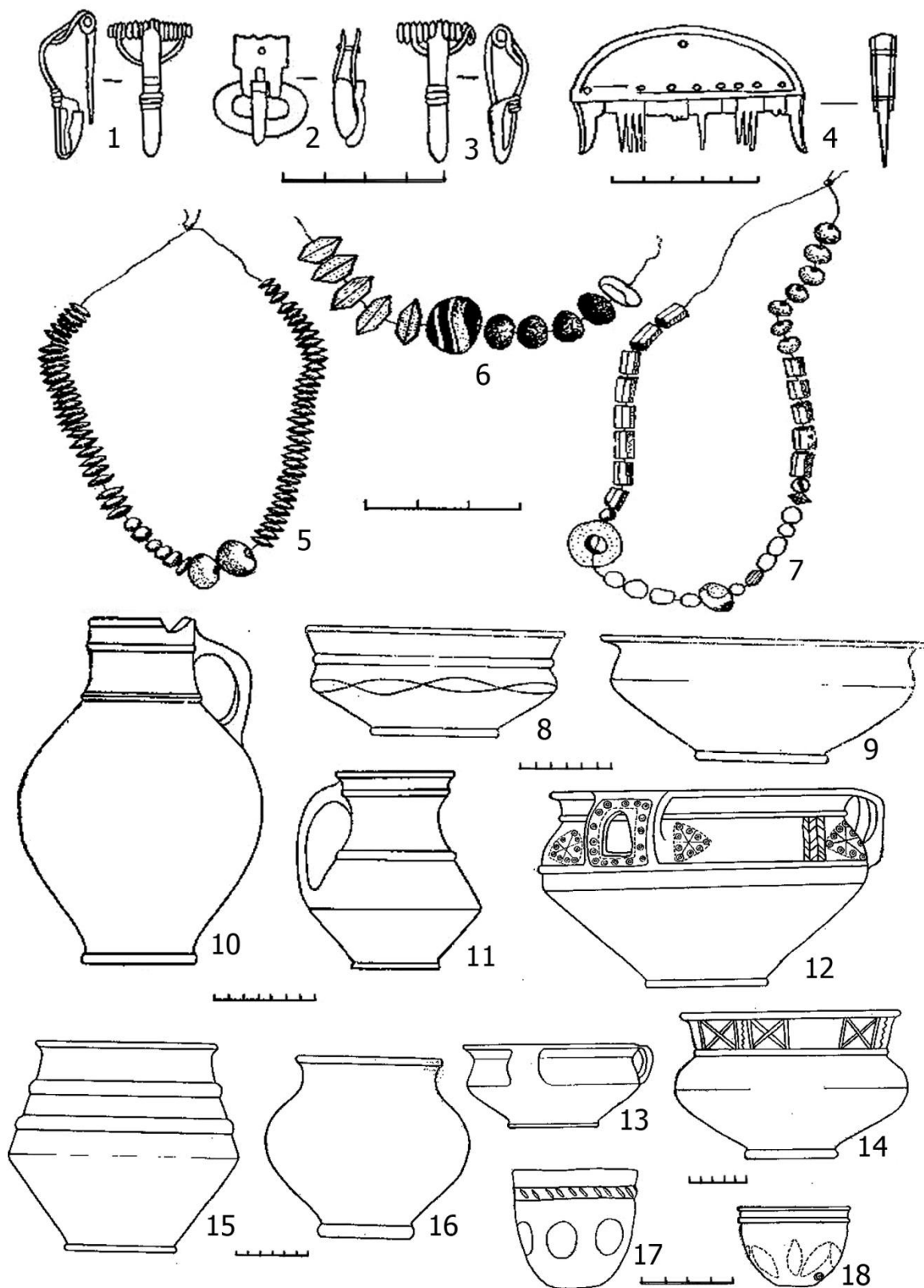

Рис. 1. Знахідки із черняхівського могильника с. Заячівка (за П. І. Хавлюком).

стопроцентною долею вірогідності стверджувати, що і в районі є такі пам'ятки, але їх відкриття справа майбутнього. В цьому відношенні багато можуть зробити краєзнавці, вчителі історії, учнівські колективи. І ця справа не може відкладатися на довгі роки вже хоча б тому, що з різних причин прямо таки катастрофічного характеру набрала масова руйнація старожитностей. Вони втрачають своє значення як історичне джерело. Необхідно направити всі зусилля державних правоохоронних органів, широких кіл громадськості, щоб покінчити з цим ганебним явищем і зберегти те, що ще можна для нашої історії і наступних поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197 – 354.
2. Майданюк Н. І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині / Н. І. Майданюк // Подільська старовина : наук. зб. – Вінниця, 2008. – Вип. IV. С. 77 – 88.
3. Гусев С. Трипільське поселення Конатківці в Подністров'ї / С. Гусев // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали наук.-практ. конфер. – К., 2004. – С. 310 – 314.
4. Збенювич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре / В. Г. Збенювич. – К.: Наукова думка, 1980. – 180 с.
5. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя / С. О. Гусев. – Вінниця, 1995. – 298 с.
6. Заєць І. Трипільська культура на Поділлі / І. Заєць. – Вінниця, 2001. – 184 с.
7. Хавлюк П. І. Заячівський могильник на Вінниччині / П. І. Хавлюк // Археологія. – 1974. – Вип. 14. – С. 62 – 72.
8. Потупчик М. В., Потупчик М. Є. З історії формування археологічної колекції музею / М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С.15-29.

С. О. Гусев, В. А. Косаківський

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ НА ВІННИЧЧИНІ

Подільська земля багата на пам'ятки археології. Не є винятком і землі сучасного Шаргородського району Вінницької області. Вододіл між Дністром та Південним Бугом, особливо у середній течії цих рік, що густо вкритий мережею приток (Жван, Караєць, Лядова, Серебря, Немія, Дерло, Мурафа, Бушанка, Русава, Марківка, Камянка, Ров, Краснянка, Шпиківка, Сельниця, Дохна, Савранка та ін.), став ареалом важливих історичних процесів, пов'язаних з пересуванням та освоєнням стародавніх землеробів і скотарів. Тому археологічне вивчення цього регіону здавна викликало жвавий інтерес у науковців.

Ще на початку ХХ ст. Ю. Й. Сіцинський [1], описуючи старожитності Подільської губернії, навів перелік знахідок в населених пунктах Ямпільського і Могилівського повітів, до яких на той час входили села теперішнього Шаргородського району. Згодом, С. С. Гамченко [2], Д. М. Щербаківський [3], М. Я. Рудинський [4], М. І. Артамонов [5] суттєво доповнили археологічну карту району. У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. чимало археологічних об'єктів виявлено і обстежено експедиціями Інституту археології НАН України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, місцевими краєзнавцями. Зупинимося на характеристиці найбільш цікавих матеріалів.

Ю. Й. Сіцинський зазначав, що на території багатьох населених пунктів та навколишніх полях знаходилась значна кількість археологічних пам'яток – курганів, городищ, а місцевими жителями знайдено численні скарби та окремі старовинні предмети. Зокрема, 2 кургани було в садку поміщика с. Рахни-Лісові, а 3 біля с. Стара Мурафа. Біля с. Ксьондзівка, по дорозі в с.

Голинчинці, на полі 1 курган з кам'яним хрестом, а інший знаходився на церковному полі біля с. Голинчинці. У 1887–1890 рр. орендатор с. Перепільченці розкопав кілька курганів, у яких знайшов 10 бронзових фібул римського типу, скляне та бронзове намисто і бронзовий пернач. 4 кургани розташовувалися біля с. Носиківка, а 3 кургани (?) біля с. Шостанівка [сучасне с. Шостаківка – авт.]. У с. Гибалівка 2 кургани на селянських садибах. По дорозі з Шаргорода на Джурин, не доїжджаючи до Боровського хутора, 2 кургани на поміщицькому полі. У 1890 р. місцевий орендатор розкопав курган біля ферми, у якому виявив бронзову шийну гривну з багаточисельними привісками, надітими на неї. Біля с. Дерев'янка [нині Дерев'янки – авт.] знаходився курган з хрестом. Біля с. Соснівка у 1890 р. у розкопаному кургані знайшли бронзові щипці невеликого розміру. Біля с. Лозова на полях 3 кургани: один по дорозі в с. Конатківці, другий – по дорозі в с. Березівку, а третій – по дорозі в м. Могилів.

Городище, яке називали «Орликове», виявлено біля с. Федорівка, а біля с. Стара Мурафа, в ур. Коблева, розташоване городище колоподібної форми, обнесене ровом.

Речові скарби, переважно монетні, найчастіші і найчисельніші знахідки другої половини та кінця XIX ст. Біля с. Лопатинці у 1852 р. знайдено скарб золотих монет 1645 – 1720 рр. У 1887 р. житель с. Політанки Микола Олійник на своїй садибі викопав скарб з 369 старовинних монет з низькопробного срібла. У с. Івашківці у 1891 р. було знайдено скарб з монет та срібних прикрас XVII ст., а у с. Стара Мурафа знайдено срібні римські монети часів імператора Люція Вера (166 р.), імператриці Отацілли (244 – 249 рр.) та 1 східну монету. У с. Шаргородська Слобідка знайдено мідну римську монету.

Окремі знахідки археологічних предметів також відомі з того часу. У 1887 р. на полях с. Перепільченці знайшли 3 кам'яних сокири та крем'яні наконечники стріл і списа. Біля с. Дерев'янки у 1891 р. знайдено виготовлений з кременистого сланцю полірований точильний брусок з отвором [можливо кам'яна сокира – авт.], а біля с. Плебанівка в тому ж році знайдено крем'яне долото і нуклеус з кварциту [1, с. 57 – 68].

На жаль, археологічних розкопок на відомих ще з початку XX ст. пам'ятках археології не проводили. Лише у 1968 р. вінницький археолог П. І. Хавлюк [6], спільно з колегами з Вінницького обласного краєзнавчого музею, провели розвідки та розкопки могильника черняхівської культури біля с. Заячівка (нині воно у складі с. Клекотина). Могильник виявив у 1967 р. місцевий житель А. Таранець, який на власній садибі випадково розкопав три поховання, що супроводжувались глиняним посудом і металевими речами. Всі три поховання з частиною інвентарю були перенесені на місцеве кладовище. До Вінницького обласного краєзнавчого музею надійшли дві арбалетоподібні бронзові фібули, оббивка скриньки і вісім глиняних посудин [7].

Топографічно Заячівський могильник розташований вище поселення і займав частину високої ділянки плато над долиною р. Клекотинка, лівої притоки р. Мурафи, що впадає в Дністер. Розкопки на площі 132 м кв. були зосереджені на вільному від будівель місці, на перехресті доріг. На думку П. І. Хавлюка, ця частина могильника була центральною, тому що по обидва боки розкопаної площі в садибах місцевих жителів у різний час було випадково знайдено кілька поховань. Таким чином, враховуючи відстань між крайніми похованнями, дослідник припустив, що територія пам'ятки була завдовжки 150 м і завширшки 50 – 70 м.

Під час розкопок виявлено 15 поховань-трупокладень. Три з них орієнтовані на захід, шість – на північ, одне – на північний захід, ще одне – на південний схід. Орієнтацію ще трьох трупокладень не визначено через погану збереженість кісток.

Два поховання із західною орієнтацією безінвентарні, а третє, дитяче, супроводжувалось багатим предметним набором – глечик, намисто, скляний кубок, дві фібули, пояс з бронзовою пряжкою та гребінець. Чотири поховання з північною орієнтацією також мали багатий інвентар, а одне – без інвентарю. Бідними були поховання з північно-західною і південно-східною орієнтацією. Вісім поховань було виявлено на глибині 1 – 1,5 м, а сім – 0,7 – 0,9 м від сучасної поверхні. Найцікавішим, найбагатшим і добре збереженим з 15-ти поховань Заячівського могильника виявилось дев'яте. Воно належало молодій жінці. У рік розкопок

(1968) його вирізали і перевезли до Вінницького обласного краєзнавчого музею. Тут і нині воно експонується в залі слов'янської археології, привертаючи значну увагу відвідувачів.

На усій розкопаній площі Заячівського могильника з глибини 0,35 м простежується незначний шар фрагментів гончарного і ліпного посуду та зрідка кістки тварин, кусочки залізної руди й уламки дрібних залізних предметів, які можна трактувати як сліди поминального обряду – тризни.

Дослідивши речовий матеріал, переважно фібули та гребінці, П. І. Хавлюк датував Заячівський могильник другою половиною III – IV ст. н. е.

За 200 м на південний захід від Заячівського могильника археологи виявили залишки черняхівського селища. Звідси походить монета Александра Севера, яку місцевий краєзнавець К. А. Манятовський передав П. І. Хавлюку. Монета виготовлена з низькопробного срібла і являла собою «варварське» наслідування римського денарія.

В сусідньому с. Слобода Мурафська, в урочищі «Сінокос», виявлено ще одне селище, що свідчить про досить щільне заселення цієї території за черняхівської доби.

У 1988 – 1989 рр. біля с. Володимирівка, Деревчинської сільради, В. А. Косаківським обстежено поселення трипільської культури. На зораній поверхні зібрано окремі фрагменти кераміки із заглибленим орнаментом. Пам'ятку віднесено до середнього етапу Трипілья. Крім того, в самому Деревчині, на території середньої школи, виявлено фрагменти гончарного посуду сірого кольору (вінця, стінки, денця), які відносяться до черняхівської культури (III – V ст. н. е.). До цього ж часу належить інше поселення, що розташоване між селами Деревчин і Михайлівка, в урочищі «Кадуби». Тут також зібрано гончарну сіру кераміку та відтяжку до вертикального ткацького верстата [8, с. 180].

Раніше невідоме трипільське поселення виявив С. О. Гусев під час археологічних розвідок 1999 р. поблизу села Конатківці, в ур. Поляна [9]. Стародавнє селище займало частину великого мисоподібного пагорба на вододілі річок Лозова та Дерло (ліві притоки Дністра). Уздовж східного краю на орній поверхні виявлено залишки 10-ти глинобитних будівель, а також кераміку, креміль та інший археологічний матеріал, що траплявся на площі близько 15 га.

Розвідковий шурф, закладений на одному з майданчиків, містив три шари глиняної обмазки, що відповідали певним архітектурним деталям трипільського житла. Також у шурфі виявлено чимало фрагментів кераміки від столового та кухонного посуду. За типами форм у групі столового посуду виділяються грушоподібні посудини зі зрізаними вінцями, амфори з невеликими вінцями та ручками, бомбоподібні кубки, сфероконачні миски, шоломоподібні і ступкоподібні покритки з пласким верхом. Цей посуд прикрашався заглибленим та розписним декором. Лише на кількох фрагментах збереглися канельовані візерунки.

Заглиблений орнамент нанесено, як правило, на тулуби великих і середнього розміру грушоподібних посудин у вигляді широких смуг з 2 – 3-х борозенок, що утворювали спіральні та S-подібні закрути. На посудинах меншого розміру та на ступкоподібних покритках поля між заглибленими смугами додатково прикрашалися 1–2-ма рядами неглибоких ямок, заповнених білою пастою. Великі коначні миски оздоблювалися ланцюжками вдавлень косою паличкою по зрізу вінця та під ними з інтервалом 1 – 2 см. Розписний орнамент зберігся дуже погано. Вдалося лише встановити використання чорної, червоної та білої фарб на амфорах і бомбоподібних кубках.

Кухонний посуд з Конатківського поселення виготовлявся з погано вимішаної глини, до якої додавали у великій кількості пісок та жорстку. З цієї суміші виліплювалися широкогорлі горщики, вінця яких оздоблювалися заглибленими у вигляді насічок та невеличких «перлин», а плічка – розчосами та фестонами. Біля дна посудини мали невеликий пружок. Посередній випал надавав кухонній кераміці сірого кольору.

У ході обстеження поселення зібрано досить велику колекцію (близько 70-ти екземплярів) крем'яних виробів з блакитно-сірої кварцитоподібної та дрібно-плямистої чорного кольору сировини сеноманських відкладів середньодністровського каньйону. Типологічно у конатківському крем'яному наборі виділяються ножеподібні пластинки трапецієподібної в

перетині форми, скребки на відщепках та на пластинах, сокироподібні знаряддя, наконечник до стріли, нуклеуси і чимало сколів.

Як показав аналіз крем'яних знахідок, майже половина з них складають відходи виробництва. Самі ж знаряддя праці у своїй більшості характеризуються неохайністю виготовлення та примітивністю форм. Їхні робочі краї, як правило, утворилися внаслідок загостреного сколу, а не шляхом спеціального ретушування. Лише на деяких знаряддях недбало застосовано лускову ретуш. Усе це дозволяє говорити про більш ніж достатню забезпеченість сировиною з відкритих родовищ Подністров'я, що дозволяла використовувати для трудової потреби в якості знарядь природні сколи на зібраному на поверхні кремені або випадково розщеплені крем'яні желваки, не докладаючи надмірних зусиль для виготовлення поліфункціональних інструментів. Про те, що конатківські майстри володіли прогресивними на ті часи техніками сколу довгих (понад 15 см) пластин суперпропорційних форм з олівцеподібних нуклеусів, прийомами формування робочих лез шляхом нанесення струменистої ретуші, а також виконання високоточної шліфовки, свідчать дві шліфовані сокири з округлими лезами, кінцевий скребок на пластині, наконечник стріли та два ножі, завдовжки 16 см.

Попередні дослідження поселення Конатківці дозволили віднести пам'ятку до середнього періоду трипільської культури і датувати етапом В-I – В-II за періодизацією Т. С. Пассек (Кукутені А-В₁ за Г. Шмідтом). Одночасовими Конатківцям можуть вважатися поселення Подністров'я типу Полива нового Яру-II, Березової, ур. Берег-II, Деренова, Катужани, Садова, Ялтушків-II та ін.

Актуальність подальших досліджень Володимирівського і Конатківського поселень полягає у тому, що їх матеріали, як і дані з інших синхронних поселень, дозволять детальніше простежити динаміку розвитку трипільської культури на середньому етапі, а також з'ясувати шляхи міграції трипільських племен з Подністров'я до Південного Побужжя.

Дослідники історії Шаргородщини М. Купчишин та А. Мичак у своїй монографії «Шаргородщина: сторінки історії» [10 с.19-20] подають відомості про 15 нових пам'яток зарубинецької і черняхівської культур. Це поселення в околицях сіл Пасинки (2), Руданське (2), Копистирин (2), Голинчинці (2), Джурин (2), Клекотина (1), Михайлівка (1), Садківці (1), Плебанівка (1), Хоменки (4).

На сьогодні на території Шаргородського району взято на облік багато пам'яток археології. Вони занесені до загальнодержавного реєстру об'єктів культурної спадщини по Вінницькій області. Серед них поселення трипільської культури біля сіл Довжок Мурафської с/р, Клекотина, Михайлівка, Пасинки, Писарівка, Покутине, Слобода-Шаргородська (2), Юхимівка; поселення епохи пізньої бронзи (білогрудівська культура, XII – IX ст. до н. е.) біля с. Мурафа та біля с. Руданське; поселення раннього залізного віку (передскіфський час, VIII-VII ст. до н.е.) біля м.Шаргород та поблизу сіл Клекотина, Копистирин, Слобода-Шаргородська, Стрільники, Федорівка; поселення зарубинецької культури (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) біля с. Хоменки; поселення черняхівської культури (III-IV ст. н. е.) біля сіл Андріївка Носиківської с/р (2), Гибалівка (2), Довжок Мурафської с/р (3), Клекотина (3), Лозова, Михайлівка, Мурафа (2), Носиківка (2), Пасинки (2), Сапіжанка, Стрільники, Федорівка (3), Хоменки (5), Юліямпіль, Юхимівка (2); могильник черняхівської культури (III – IV ст. н. е.) біля с. Клекотина (с. Заячівка); кургани біля сіл Дерев'янки Гибалівської с/р, Довжок Мурафської с/р, Мурафа (3), Писарівка, Політанки (3) [11, с. 135 – 138]. Їх охорона та детальні дослідження, поряд з відкриттями нових старожитностей, сприятиме ґрунтовному вивченню минулого краю в контексті давньої історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сицинский Ю. Й. Археологическая карта Подольской губернии: факсимильное переиздание / Ю. Й. Сицинский / Составитель и издатель О. Л. Баженов, предисловие И. С. Винокур. – Каменец-Подольский: Центр Подольеведения, 2001. – 94 с.

2. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909 – 1913 рр. / С. Гамченко // Трипільська культура на Україні. – К., 1926 – Вип. 1. – С. 31 – 42.
3. Щербаківський Д. М. Знахідки біля Могилева-Подільського / Д. М. Щербаківський // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 167 – 172.
4. Рудинський М. Я. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропология / М. Я. Рудинський – 1929. – № 2. – С.158 – 191; його ж: Поповгородський вияв культури мальованої кераміки: 3 повідомл. про наслідки дослід. сезону р. 1929 [Вінниц. обл.] / М. Я. Рудинський // Антропология. – 1930. – № 3. – С. 235 – 259.
5. Артамонов М. И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции / М. И. Артамонов // КСИА. – 1995. – Вип. 4. – С. 82 – 85.
6. Хавлюк П. І. Заячівський могильник на Вінниччині / П. І. Хавлюк // Археологія. – 1974. – № 14. – С. 62 – 72. <http://www.kp.khmelnytskyi.ua/~tovtry/ru/history/secinski/index.html>
7. Рудь В. С. П. І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля / В. С. Рудь, В. А. Косаківський // «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції). – Вінниця, 2011. – С. 312 – 317.
8. Косаківський В.А. Легенди та перекази на Південно-Східному Поділлі / В. А. Косаківський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Зб. наук. пр. За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С. 178 – 182.
9. Гусев С. О. Трипільське поселення Конатківці в Подністров'ї // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С. 310 – 314.
10. Купчишин М. Шаргородщина: сторінки історії / М. Купчишин, А. Мичак. – К.: ВПП «Техніка», 2002 – 320 с.
11. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина [Текст] / Упоряднки: Ю. А. Зінько, М. Р. Мудраченко та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 400 с.: табл.; кол. вкл. фото.

РЕГІОН ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

Г. С. Хаєцький

ШАРГОРОД ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ НА ПОДІЛЛІ

Шаргород – унікальне місто на теренах Поділля, України та Європи, адже тут, на крихітній території і в такій кількості зосереджено сліди існування різних культур, де реально існував міжконфесійний та міжнаціональний мир упродовж століть.

На карті Гійома де Боплана Шаргород зображений у вигляді двох оточених оборонними спорудами поселень, місце одного з яких співпадає з територією старого Шаргорода, іншого – з територією Слободи Шаргородської. Однак археологічні дослідження українських істориків не знайшли на території Слободи залишків укріплень. Можливо на карті був позначений звичайний земляний вал; можливо також, що французький інженер показав заплановані, або лише розпочаті і не завершені в подальшому фортифікаційні споруди.

Запланована структура міста збереглася з давніх часів. Якщо подумки уявити гігантський човен, перевернутий вверх дном, то це буде мис між Мурашкою і Ковбасною, на вершині якого розташований прямокутник міської площі, від якої збігають до носа «човна» три-чотири головні вулиці, до місця, де збігаються дві річки, де здавна існували греблі, млини і міські ворота.

Заснування більшості поселень Шаргородщини розпочалось з другої половини XIV ст., коли землями тут володіли князі Коріатовичі. Саме тоді було розпочато будівництво фортець та укріплень на Поділлі. Для освоєння лісових масивів, земельних ділянок, пасовищ Коріатовичі роздавали їх своїм підручним людям, за що ті несли різні господарські та військові повинності.

З кінця XIV ст. великі литовські князі Свидригайло, Ягайло, а особливо Вітовт, все більше уваги почали приділяти освоєнню подільських земель з метою їх охорони та запобіганню набігам татар. Вони давали грамоти на право користування маєтностями місцевим жителям і вихідцям із Литви та Польщі, а Вітовт селив тут навіть татарських бранців. У 1393 році князем Вітовтом землі у межиріччі Мурашки і Мурафи були надані Карачевським. Ці землі з першими помістями називали Княжа Лука. Наступні відомості про поселення датуються 1497 роком, коли воно називалось на честь свого засновника Карачевською Пустиню. Але рід Карачевських тут майже не проживав, а користувався цими землями для «уходів» та утримання бджолиних пасік.

Що цікаво, на той час землі Шаргородщини були підпорядковані двом різним державам – Литві та Польщі. Державний кордон упродовж 135 років (від 1434 до 1569 року) проходив по руслу річки Мурафи. Тому мурафське правобережжя і лівобережжя формувались під впливом двох адміністративно-політичних устроїв [1, с. 34 – 35].

Місто Шаргород завдячує своїм народженням відомому польському державному діячу Яну Замойському (1541 – 1605). 26 березня 1579 року король Речі Посполитої, на прохання Яна Замойського, з метою укріплення мурафського правобережжя, у Вільно видав йому привілей: «Коли повідомив нас Ян Замойський, Канцлер Великий Коронний, що на землях волостей Карчмазіва, Попівці, Васильківці, Гайдуківці, Кашівці і Микулинці, неподалік місця злиття річок Ковбасної і Мурашки, є дуже зручна місцевість, на якій він має намір закласти місто Шарий Груд і як належить його укріпити, звідки можна було б безпечно стримувати часті напади татар і у цей спосіб тамтешні околиці, неприятелем спустошені, залюднити, ми охоче дозволяємо йому довести цю справу до завершення, за яку ми і наші наступники будемо йому вдячні. З метою заохочення швидшого будівництва звільняємо останніх від усіляких сплат,

публічних податків, данин і зобов'язань». Місто отримало свій герб: св. Флоріан тримає в правій руці щит, де зображені три схрещені піки, а в лівій – посудина з водою, що заливає пожежу[1, с. 38].

Виконуючи обіцянку польському королю, на місці злиття річок Мурашки та Ковбасної, поруч із старою Княжою Лукою, за два роки Замоїський збудував надзвичайно міцний на той час оборонний замок (будівництво проводилось під керівництвом італійського військового архітектора Бернардо Морандо), і заснував тут місто на честь родоначальника Замоїських Флоріана Шарого. Близько 1585 року виникло поселення-фортеця, яке спочатку мало назву Шарогрудек, Шарий Городок, Шаригрод, а 1589-го року отримало сучасну назву – Шаргород. Поступово містечко почало активно заселятись і наприкінці XVI ст. на території фортеці було вже чимало будівель, а навколо замку з'явилися мури та рови, споруджувались підземні ходи під самим містом та виходили на його околиці (підземні ходи все ще існують і зберігають свої таємниці до сьогоднішнього дня).

Оцінюючи важливість поселення, король Сигизмунд III, від 26 січня 1588 року видав грамоту і обдарував його новим привілеєм: «Закладеному три роки тому містечку Шаргрудек, що у 6 милях від Бару, надаємо Магдебурзьке право, відкидаючи усі польські, руські і волоські права що йому суперечать, запроваджуємо ринок у суботу, ярмарок на Новий рік, Трійцю і св. Галля...». Магдебурзьке право надане місту, сприяло швидкому розвитку торгівлі. Торги і три ярмарки перетворили Шаргород у значний торговельний центр з розвиненими ремеслами. У місті з'явилися складські приміщення для товарів, зокрема для меду і вин, що привозилися з Молдови. Також були споруджені великі соляні склади. Але Магдебурзьке право діяло лише тоді, коли всі справи велися польською мовою, а це призводило до окатоличення населення. Тому в Шаргороді у 1595 році було побудовано костюл, який названо на честь польського святого, покровителя роду Замоїських, Флоріана. До сьогодні у костюлі зберігається напис: «Ян Замоїський, Канцлер і Гетман Великий Коронний», а також вказана дата життя – 1542-1605 р.р. У нижній частині полотна на світлій смугі ще один надпис латиною: «Ян Сариуш Замоїський, вищий воєначальник і канцлер Коронний, общини Шаргородської року 1595 засновник».

У 1595 році завершилось будівництво всіх укріплень і комунікацій навколо Шаргорода і містечко стало міцною фортецею. Місто, окрім замкових стін і великого арсеналу зброї, було захищене земляними укріпленнями з дерев'яним частоколом і ровом, наповненим водою. Було збудоване нове місто навколо костюлу і православної церкви, а також розкинулись два передмістя – Слобода Шаргородська і Гибалівка [1, с. 39 – 40].

У цей же період з дозволу Яна Замоїського до Шаргорода прибуло декілька єврейських родин, серед яких переважно були купці. У 1589 році вони на свої кошти збудували синагогу в мавританському стилі, яка прослужила общині упродовж трьохсот років. Для синагоги було вибрано місце на південно-східній околиці недалеко від впадіння річки Ковбасної в Мурашку. Масивна споруда синагоги ввійшла в систему оборонних споруд міста і замку. Товсті стіни, високий ренесансний атік із живописними зубцями і декоративними банями по кутках, рідко поставлені великі вікна надають будівлі своєрідного вигляду. Вона була центром не тільки релігійного, але й суспільного життя єврейської частини міста. Тут молились, слухали проповіді, проводили судові засідання, диспути, вчилися тощо. Це один з найчудовіших архітектурних пам'яток єврейських общин Подолії, вона потрапила до всіх світових довідників. Таких в Україні більше нема [4].

Окрім єврейської громади, були ще три християнські громади: уніатська, православна і католицька (найбільш впливова, яка мала навіть окремий цвинтар), причому, єврейська громада мала судову і адміністративну автономію. Незважаючи на всі біди – козацькі бунти, які охопили в цей час цю частину Подільського краю, а також лютуючу тут епідемію чуми, місто продовжувало розвиватися. Один з мандрівників, що побував в цей час в Шаргороді писав: «дивно, але слідів негод війни і чуми не помітно – фортеця укріплена, магазини торгують, яблуні та груші цвітуть». Але найдивовижнішим було те, що під час брутальних і

жорстоких козацьких набігів і погромів, саме в Шаргороді помітили, що «селяни, а також шляхта та євреї знову почали селитися разом під прикриттям захисних загонів».

У 1595 році Шаргород зруйнували козаки Северина Наливайка, примусивши до втечі місцевий гарнізон. В 1648-1654 роках містечко було зоною частих боїв. На початку серпня 1648 року загопи Максима Кривоноса штурмом оволоділи Шаргородом. Містечко увійшло до Брацлавського полку Данила Нечая. За Андрусівським перемир'ям Шаргород відійшов до Польщі. Згідно умов Зборівського миру 1649 року кордон між королівськими землями і козацькою територією проходив поблизу Шаргорода. Не дивно, що гарнізон не зміг вчасно підготуватись до відбиття весняного рейду 1651 року польного гетьмана Мартина Калиновського, і здав місто. Біля 1670 року власником Шаргорода став Станіслав Конецпольський [4].

В період між 1672 і 1699 роками Шаргород, разом зі всім Поділлям відійшов до Османської імперії. Зайняте турками у 1674 році місто називали Малім Стамбулом – Кучук Стамбул (можливо, по співзвучності «Шариград» – «Цариград», тобто «Стамбул»). Також і євреї стали називати місто Істамбул Зута («Малий Стамбул»). Єврейське написання назви «Шаргород» могло бути прочитано як «Шаріград», що співзвучно слову «Царьград» – традиційній російській назві Стамбула (Константинополя). Але населення не мирилось з новими гнобителями і в 1675 році полковник Морозенко очолив повстання козаків і селян, зробив спробу захопити Шаргород, але потерпів поразку та був схоплений. Турки довго його катували, і вирвавши язик, прибили цвяхами до одних із трьох воріт міста. Однак турки дбали про відновлення міста і міського господарства. Відомо, що наприкінці XVII століття між Кам'янцем і Шаргородом ходили каравани. Синагогу на той час вони перетворили в мечеть.

Ще один цікавий факт: туркам приписують на Поділлі всі малозрозумілі старовинні споруди і назви. Наприклад, це стосується незвичайних стовпів, яких в Шаргороді, ще років 100 назад було чотири, до недавно залишався ще один стовп в Слободі Шаргородській, але зараз їх нема зовсім. Стовп був висотою шість метрів з квадратного плану пілоном. Складений він був з вапняку та цегли. У верхній частині споруди знаходився невеликий шатер на чотирьох стовпчиках, тому старожили вважали, що стовп це фонар, який вночі вказував на кордони Шаргорода.

В 1699 році османи, за умовами Карловицького договору були змушені покинути Поділля, залишили й Шаргород [1, с. 66 – 68; 4].

Після визволення від турків, шаргородське населення росло в першу чергу за рахунок євреїв. Неймовірно строката за своїм складом громада була благодатним ґрунтом для розповсюдження різних містичних вчень – саботіанства, франкізму, хасидизму. Було започатковано багато усних і письмових магічних переказів про святих, пророків і чарівників, які прийшли і поселилися в Шаргороді. Шаргородська єврейська громада в XVIII столітті була найбільшою на Поділлі. Вона займала в місті провідне становище – мала свого рабина, збудувала лікарню і лазні, відродила винокурню, млини, промисли і мала великий вплив. Характерно, що під час повстання гайдамаків, за свідченнями заарештованих козаків, – «дозволялось грабувати і вбивати євреїв тільки поза Шаргородом, але не в ньому». Один з найцікавіших пам'ятників, що зберігся до наших днів є старовинний єврейський цвинтар. До сьогодні на цьому цвинтарі вціліло близько 20 надгробків, серед яких є надгробки з іменами відомих рабинів.

З кінця XVII ст. місто знову переходить до складу Речі Посполитої. У 1717 році тодішній власник Шаргорода магнат Станіслав Любомирський запросив на береги Мурашки монахів ордену уніатів-базиліан, які заснували тут монастир і школу (1719). Унія зустріла різкий спротив православного населення. У 1726 році в Шаргороді виникло братство зі своєю школою, а через вісім років спалахнуло повстання під керівництвом сотника шаргородських Козаків Верлана. Прийнявши титул полковника, Верлан зібрав під свої знамена значні сили гайдамаків, намагаючись вигнати з краю «іноплемянників» та приєднати Правобережжя до Росії. Однак повстання зазнало поразки.

У 1782 році новий хазяїн Шаргорода Йосип Сосновський надав базиліанам місце для побудови монастиря та школи-бурси і необхідні кошти. Школа, в котрій навчалось біля 600 учнів, славилась на усьому Правобережжі. Після входження цих земель до складу Російської імперії в 1795 році монастир був освячений у православний. Монастирська територія була обнесена потужною глухою стіною з ефективною кутовою башнею.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії, Шаргород увійшов до Подільської губернії. У 1850 році містечком став володіти князь Роман Станіслав Сангушко [2].

Тривалий час мирний плін життя в Шаргороді порушувався лиш невеликими інцидентами – на зразок підпалів та крадіжок. Погроми оминали Шаргород. Була відреставрована Велика Синагога, побудовані нові молитовні будинки і нова лікарня, лазні, замощені дороги, збудовані нові тротуари. Було відкрито кілька шкіл і два училища. З 1870-х років тут працювали повітове та церковнопарафіяльне училища. Так продовжувалось до 1880-их років, поки не почались масові державні переслідування євреїв, включаючи заборону на поселення євреїв в сільській місцевості. Монополізація виноторгівлі і виготовлення вина привела до повільного розорення великої кількості раніше багатих єврейських сімей і до масової еміграції, яку назвали «еміграційною гарячкою». Загальний застій в промисловості і торгівлі Південно-Західного краю боляче вдарив по Шаргороду. Так продовжувалось до Першої світової і Громадянської війн, в роки яких Шаргород розділив всі жалі великого Поділля: погром, проведений денікінцями, голод, приниження та розорення. В 1920 році в містечку встановилась Радянська влада. В 1923 році Шаргород став районним центром, в якому проживало всього 2450 чоловік (з них 1918 євреїв), була створена містечкова рада, відновлені промисли і організовані артілі кустарів. Аж до фашистської окупації в Шаргороді успішно працював колгосп «Червоний орач», незважаючи на голодні 1931-1933 роки, коли у всіх колгоспах України було реквізовано зерно, в тому числі і посівне, що призвело до масового голоду і занепаду сільського господарства, а також компанії по «викачуванню золота». Шаргород жив, розвивався, працювали школи, був навіть свій клезмерський оркестр і оркестр народних інструментів [3].

Окупація Шаргорода в роки Другої світової війни тривала з 22 липня 1941 року до 20 травня 1944 року. Через Шаргород пройшли німецькі, угорські, італійські військові частини, після чого установився окупаційний режим румунської адміністрації: Шаргород опинився на території Трансністрії. В Шаргороді націонал-соціалісти влаштували гетто для єврейського населення, в якому загинули сотні людей. У виділених під гетто 327 будинках проживало 7000 євреїв депортованих зі всієї східної Європи, в першу чергу з Румунії і Бессарабії. 20 березня 1944 року, війська 2-го Українського фронту звільнили містечко. Після війни Шаргород став відновлювати своє господарство [4].

У 2006 році уродженець Шаргорода, московський бізнесмен і меценат О. Погорельський започаткував в Шаргороді Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Арт-містечко: Шаргород». Це такий собі фестиваль сучасного футуристичного мистецтва. До Шаргорода з'їхались художники-метафутуристи з різних країн світу: Росії, Німеччини, Ізраїлю. Трохи дивними були для нашого містечка картини художників, які малювали вони не лише на традиційних полотнах, а й на стінах магазинів, кіосків, на старих автомобілях (звісно, за згоди хазяїна).

31 травня 2008 року в місті відбулися урочистості з нагоди початку будівництва в Шаргороді єдиної в Україні Хресної дороги. Було закладено наріжний камінь із вмурованим камінцем з ерусалимського шляху, яким ішов Ісус Христос. Камінь, який символізує початок Хресної дороги освятив посол Папи Римського в Україні, апостольський нунцій, Його Преосвященство архієпископ Кам'янець-Подільський Іван Юркевич. Хресна дорога простягатиметься на 2 км і матиме 14 стоянок-капличок для молитви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Сторінки історії / М. Купчишин, А. Мичак. – Київ, 2002. – 312 с.
2. <http://progylka.com.ua/node/45>
3. <http://www.myvin.com.ua/ua/town/places/sights/print/17.html>
4. http://www.mfutur.ru/shargorod_home.html

А. А. Трембіцький, А. М. Трембіцький

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – ПРАВОВА ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ МИТНОЇ СПРАВИ І ТОРГІВЛІ НА ПОДІЛЛІ У XIV – XVIII СТ.

В усіх державах, від найдавніших часів їх існування, важливе місце посідала й посідає митна служба, адже мито завжди було й залишається істотним джерелом надходжень до державної скарбниці. Термін «мито» і «митник» появився в середині II ст., коли люди почали торгувати. Зокрема в третій книзі Євангелія від Луки (гл. 5), сказано: «Після цього Ісус вийшов і побачив митаря по імені Левія, що сидів біля збору мита, і каже йому: йди за мною. І він залишив все, піднявся і пішов за Ним, і зробив для нього Левія в домі своєму велике угощення і там було багато митарів та інших, які лежали з ним. Книжники ж і фарисеї ремствували і говорили учням Його: навіщо ви їсте і п'єте з митарями і грішниками. Ісус же сказав їм у відповідь: не здорові мають нужду в лікарях, а хворі. Я прийшов закликати не праведників, а грішників до покаяння» [1].

Стародавні рукописи свідчать, що князі могутньої держави – Київська Русь поповнювали свою казну в першу чергу за рахунок данини, а також до казни надходили кошти від плати за судочинство, штрафи та мито, таким терміном називали податок, який сплачували за перевезення товарів, прогін худоби через кордони певних територій, право торгувати. М. Грушевський пише, що руські купці в першій половині IX ст. платили візантійському уряду десятину, а після дуже вдалого військового походу київського князя Олега в 907 р. вони отримали право безмитної торгівлі у Візантії та вільне переміщення по Чорному морю. Це право було закріплене в одному з перших «договорів з греками», в якому встановлювалось: *«и да творять куплю, яко же им надобе, не платяче мыта ни в чем же»*. Саме в договорі князя Олега з греками 907 р. уперше знаходимо термін «мито», який закріпився в ряді слов'янських мов, у т. ч. і в українській мові. Після розпаду Київської держави значна частина українських земель відійшла до Великого князівства Литовського. Загалом поява литовських князів роду Гедиміна на Подільських землях не є випадковою, адже саме родинні зв'язки членів сім'ї Гедиміна з київським князем Володимиром, дали їм можливість і право отримати спадщину. Відповідно на цю територію розповсюджувалась юрисдикція литовських і польських норм права, а пізніше магдебурзького права. При цьому однією з найпоширеніших правових систем міського самоврядування стало німецьке (тевтонське) міське право, яке виникло в XIII ст. у Магдебурзі [2] і за яким впродовж XIII – XVIII ст. міста й містечка Литви, Німеччини, Польщі, Угорщини, України та Чехії «звільнялися від управління і суду поміщика», яке «закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників» [3].

Початок урбанізаційних процесів на Поділлі розпочато за часів Коріятовичів із середини XIV ст. де своєю «базою», для цього стало спорудження замків та укріплень (*Бакота, Кам'янець, Меджибіж, Скала, Смотрич, Червоноград, Язлівець та інші*), які виконували не тільки оборонну функцію, а в подальшому ставали центрами округів-повітів і сприяли організації зовнішньої торгівлі та митної справи в XIV – XVIII ст. Проте, «одним із

найважливіших і незамінних джерел, без залучення яких неможливе глибоке вивчення історії України XIV – XVII ст.» є книги Литовської метрики [4, с. 19], які дають можливість з'ясувати низку різноманітних аспектів митних відносин у Великому князівстві Литовському. Вчений в праці *«Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в фондах Литовской метрики и в фондах Приказов ЦГАДА»* пише, що митні відносини на теренах Великого князівства Литовського, в т. ч. й на Поділлі, частково розкривають «листи»-грамоти, які видавались від імені великого князя. Зокрема, в «листах»-розпорядженнях до місцевої адміністрації з господарських та фінансових питань – *«Лист до митников Волинской земли Бордзобогатих о пенези»* та *«Лист до справи мит волинских о пенези на 200 кони воеводе Киевскому»*; в «листах» на право організувати ярмарки, торги й відкривати корчми – *«Лист Костюшку толмачу на мито в имену его Хоботове до воли господарское»*, *«Лист на орендование мит кременецких»*; в «листах»-дозволах на безмитну торгівлю *«Лист мещанам каневским на безмитное пропущенье з товари их везде по Великом княжестве Литовском до воли господарское»*, *«Лист, даний мещаном веницким (винницким – авт.) на безмитное торгованье по всем Великом княжестве Литовском до воли и ласки господарское»*, *«Лист даний бояром и мещаном черкавским (черкаским – авт.) на безмитное скупованье живностей на потребу их по Великом княжестве Литовском до воли господарское»*, *«Лист воеводе киевскому о безмитное пропущенье 100 лаптов попелу до Гданска»*, *«Лист мещаном браславским на безмитное торгованье по Великом княжестве Литовском до 5 лет»* [5, с. 15 – 17].

Згідно до загальних принципів магдебурзького права – права міського самоврядування всі міста і містечка України поділялися на 3 категорії: до першої належали міста і містечка переважно Правобережної України, що отримали магдебурзьке право від литовських князів, польських та угорських королів, – це Львів (частково 1287, 1356), Кам'янець-Подільський (частково 1374, 1432), Київ (вперше перед 1430, 1494) та ін.; до другої входили міста та містечка, які отримали магдебурзьке право від їх власників, – це Бакота (1448), Зіньків (1448), Летичів (1448), Меджибіж (частково 1448, 1593), Сатанів (1448), Смотрич (1448), Чемирівці (1448), Ярмолинці (1455) та ін.; до третьої належали міста і містечка, яким раніше надане магдебурзьке право було підтвержене грамотами гетьманів після приєднання України до Московської держави [2; 6].

За рівнем самостійності самоврядування міста і містечка України в XIV – XVIII ст. поділялися на магістратські (*привілейовані, тобто мали більшу самостійність*) та ратушні. У магістратських міста і містечка уся повнота влади належала магістратові, який складався з магістратських урядників – старших (*війт, бурмістри, райці, лавники, магістрат, писар*) та молодших (*комісар або межувальник, городничих, возний*). Очолював міську владу війт, який призначався, а згодом затверджувався королем, а за доби Гетьманщини затверджувався спочатку гетьманом, а потім генеральною військовою канцелярією. В містах і містечках існував і спеціальний судовий орган – лава, до складу якої входили війт (*голова*) і 7 лавників або присяжних. Лава розглядала цивільні і кримінальні справи щодо мешканців міста і містечка, а також могла судити приїжджих купців. Возний виконував доручення суду, розносив судові повістки, приводив правопорушників до суду. Городничий стежив за громадським порядком у місті чи містечку. На жителів покладалась утримання міської адміністрації, сплата податків духовництву та на ремонтні роботи в місті чи містечку [6].

Розкриваючи значення магдебурзького права щодо митної справи і торгівлі, зауважимо, що міста які ним володіли одержували ряд привілеїв. Зокрема, жителі міст і містечок, у т. ч. й Поділля, мали право будувати ратушу з годинником і тримати трубача при ній. В нижніх приміщеннях ратуші дозволялося розміщувати крамницю, хлібні засіки, *«діжку мірну»* (для *ситучих товарів*) і *«мірницю мідну»* (для *рідких*), доходи з яких використовувалися для загальноміських потреб. Крім того, їм дозволялося для приїжджих купців будувати гостинні (*зайжджі*) двори (*караван-сарай*) [7], а також подорожні корчми (*«посполиту кухню»*, *шинок*), *«посполиту лазню»*, млин. Усі доходи від них також надходили до міської казни. Гостинні (*зайжджі*) двори, що служили дахом і стоянками для купецьких караванів і мандрівників,

намагались забезпечити гідний сервіс відвідувачам. Тут купці зупинялися і займалися торгівлею. Водночас приділялася особлива увага безпеці мандрівників та їх товару [8, с. 164]. Зазвичай гостинні (заїжджі) двори, або торгові ряди, як їх ще називали в Меджибожі, розташовувалися в центрі міста чи містечка, або на ринковій площі [9, с. 90] й відігравали значну роль у створенні архітектурного образу поселення, адже для них вибирали найважливіше за значенням місце в міській чи містечковій забудові [10, с. 175]. На сьогодні частково збереглися гостинні (заїжджі) двори в Кам'янці-Подільському, Марківцях, Меджибожі, Мурафі, Тульчині, Шаргороді. На Поділлі їх найбільше через те, що торговельний центр Європи XVII – XVIII ст. розташовувався саме на теренах краю. А заїзди (караван-сарай) в галицьких містечках Заліщики, Сокаль, Тартаків і Хоростків, виникли вже під впливом подільських гостинних (заїжджих) дворів, після зменшення торговельної монополії Поділля між Сходом і Заходом [9, с. 95]. Характеризуючи заїзди на теренах Поділля, важливо відмітити, що їх будівлі являли собою прямокутне подвір'я з приміщеннями в один або декілька ярусів для розміщення людей і короткочасного зберігання різноманітного товару. Зазвичай українці споруджували їх із міцного каміння, враховуючи при цьому можливість перечекати недовгу облогу нападників чи, щоб відбити його. Зовнішні кам'яні стіни будівель могли бути прикрашені багато оздобленими порталами входів, що надавало караван-сараям справжньої подоби сучасних готелів з наданням додаткового сервісу (бані, пункти обміну і торгівлі, харчування) [11, с. 271].

У містечку Меджибожі поруч із ринковою площею, найімовірніше в першій половині XVII ст., оскільки лише в 1593 р. місто отримало підтвердження надання йому магдебурзького права, було споруджено П-подібні торгові ряди – гостинний (заїжджий) двір в якому зупинялися купці з Волині, Києва, Поділля, «з внутрішніх районів Польщі, з німецьких та італійських міст», які приїздили на ярмарки [8, с. 134]. В середині XVIII ст. торгові ряди були реконструйовані, їх увінчали вежею з годинником та адаптували під потреби ратуші. Зокрема, ревізія 1863 р. «виявила на першому поверсі... 52 крамнички, з яких 45 належали гебреям, а також – синагогу та бейт-мідраш». А на другому – розташовувалися міська адміністрація, «військова поліція та «етапні приміщення», аптека та шинок, в якому в ярмаркові дні відбувалися театральні вистави». Торгівля тут велася, як з внутрішньої, так і з зовнішньої сторони. Два в'їзди на подвір'я торгових рядів – гостинного (заїжджого) двору «закцентовані могутніми ризалітними виступами, які могли мати вирішення у вигляді оборонних веж» [8, с. 164].

В 2001 р. під час археологічного дослідження залишків комплексу споруд, розташованих поблизу Меджибізької фортеці, було виявлено багато середньовічних монет різного номіналу і країн карбування, а також плombs, пов'язані з торгово-грошовими відносинами невеличкого подільського містечка Меджибіж у XVI ст. з мережею європейського торговельного сполучення. Комплекс віднайдених торгово-побутових речей (замки, ключі, залишки кантарів (ваг), стремена, шкрябачки для коней, зимові та літні підкови для ваговозів), фундаменти споруд (депо для коней, печі для обігріву приміщень), а також значна кількість вишуканих кахлів для оздоблення печей, розрізнені фрагменти високохудожнього фаянсового та порцелянового посуду з майстерень турецького міста Ізнік, вказує на те, що неподалік містечка Меджибіж існував ще один гостинний двір, більш відомий дослідникам як Замок Ракочі [12].

У центрі ринкової площі містечка Марківці (нині село Томашпільського району Вінницької області) в проміжку 1760 – 1775 рр. було збудовано під керуванням невідомого архітектора, оборонну, квадратну (50x50 м) в плані з великим внутрішнім подвір'ям будівлю заїзду, в якому одночасно розміщувалися міська адміністрація, склади та житлові кімнати [9, с. 93], а також «крамниці, в яких торгували переважно гебреї», що з часом із сім'ями «поселилися в приміщеннях цієї споруди» [8, с. 548].

Через подільське розташоване на вигідних торговельних шляхах місто Тульчин пролягав найбільший на теренах Поділля торговельний тракт. Він починався в Луцьку та «пов'язував волинські міста з містами» Західного та Східного Поділля, через них проходив на Валахію і Молдавію, а далі – в Крим і Причорномор'я. По Брацлавщині цей тракт проходив через

Хмільник, Вінницю, Немирів і Брацлав до Тульчина, й далі в південному напрямі – на Тростянець і Чечельник, а «звідтіля до Юзефграда (*нині м. Балта Одеської обл. – авт.*)» [8, с. 285]. Один із найбільших і найстаршим на теренах України Тульчинський гостинний (*заїжджий*) двір будувався не одночасово. Спочатку було споруджено зівнішні стіни (75x90 м), а наприкінці XVIII ст. розбудовано його середину, де «на другому поверсі над торговими рядами, розташовувалися казарми та квартири для солдат та офіцерів палацового війська» [8, с. 306]. Поруч із старою ринковою площею в центрі міста знаходився замок із «дерев'яним укріпленням, парканом і валом» [13, с. 17], а кам'яна стіна «з декоративним аркатурним завершенням та величезними артилерійськими амбразурами в нижньому ярусі... розташована колись у центрі міста поруч із ринковою площею, була частиною укріплених торгових рядів з ратушею» [8, с. 293]. Поруч із «Старим базаром знаходиться місце, звідки у різні напрямки йшло 13 підземних ходів», «нерідко муровані, покриті штукатуркою», зі складною системою переходів, «підземні колодязі і навіть кімнати», в яких місцеві жителі знаходили залишки посуду, зброї, обгорілих зерен [13, с. 18], можливо це релікти підземних ярусів колишнього заїжджого двору [9, с. 91].

Польський король Зигмунт III надаючи в 1588 р. містечку Шаргороду привілеї, зазначав: «Ми наказуємо, щоб купці з Волощи-Турції, які ідуть у різні краї та воєводства, завжди сюди заїздили та протягом двох днів товари свої для продажу виставляли, і лише на третій день могли рухатися далі. І понад це, ми дозволяємо вести торгівлю мешканцям міста з молдаванами, турками та татарами» [8, с. 400]. На підставі цього привілею в містечку було збудовано гостинний (*заїжджий*) двір, де можна було заночувати, зберігати та продавати привезені товари. У видовженій прямокутній (77x30 м) з двома брамами на півночі та півдні будівлі розмістились: ратуша, склад, крамниці, готель, внутрішнє подвір'я для зупинки караванів. У пізніші часи міщани називали цю споруду торговими рядами чи ратушею, хоча властиві для караван-сараїв поліфункціональність та типологія розпланування не змінювалися. На жаль від будівлі залишився лише невеликий фрагмент стіни, до якого впродовж XIX – XX ст. прибудовували невеличкі крамниці [9, с. 92].

У XVI – XVII ст. Кам'янець був «*воротами до Польщі*», «*підмурком християнства*» [14, с. 7]. Водночас це був найбільший торговий центр на теренах Поділля, а за обсягом зовнішньої торгівлі місто суперничало навіть зі Львовом. Значну допомогу в перевезенні товарів купцям постійно надавали кам'янецькі фурмани (*фірмани – авт.*), які добре знали дорогу, мови та звичаї інших народів. А неподалік фортеці, у витягнутому вздовж мілкої річки Смотрич у передмісті «Карвасари», для приїжджих купців і подорожніх були збудовані постійні двори і склади для товарів [12]. Тому імовірно, що назва цієї частини міста пов'язана з розташуванням тут однієї або декількох будівель *заїжджого* двору (караван-сарая), збудованих у першій половині XVII ст., які досі не збереглися [9, с. 94].

На жаль, більшість із цих неповторних гостинних (*заїжджих*) дворів – пам'яток української архітектури подільського краю були знищені більшовиками в XX ст. [9, с. 95].

Одним із найважливіших привілеїв які надавало магдебурзьке право, було «*право складу*» (*Stapelrecht*). Так, згідно магдебурзьких грамот із коронних книг записів Литовської метрики окремим містам і містечкам було надано право мати склади: різних товарів – в Рожищах, вина, риб і воску з Валахії – в Томанівці, «товарів московських» – у Миргородку [15, с. 12], а окремі елементи права складу надані Кам'янцю в 1372 р. Право складу за магдебурзьким правом визначало, що всі купці, які привозили товари до міста чи містечка, повинні були продавати їх тільки в цьому місті чи містечку й лише оптом. А роздрібна купівля-продаж була монополією місцевих купців. Приїжджі купці мали змогу торгувати вроздріб лише в дні ярмарків чи торгів, які за магдебурзьким правом влаштовувались у містах і містечках починаючи з кінця XV ст. Кількість ярмарків, які мало право проводити місто чи містечко, зазначалась у грамотах на самоврядування. Зокрема, 2 квітня 1375 р. князь Олександр Коріятович дбаючи про розвиток Кам'янця, надав краківським купцям грамоту на вільну торгівлю з Поділлям [6].

Закладаючи правові підвалини організації зовнішньої торгівлі та митної справи князь Костянтин Коріятович у 1385 р. не лише підтвердив привілеї 1375 р., але й домігся того, що

Кам'янець став на рівні Кракова, Львова в торгових зносинах між польськими і німецькими провінціями з одного боку та з південними землями: Молдовою, Валахією, Туреччиною – з іншого. Це сприяло тому, що торговий шлях із півночі до Татарії та Криму в другій половині XIV ст. йшов не тільки через Володимир, Луцьк і Київ, але й через Кам'янець на Сучаву, по Дністру до Білгорода (з 1484 р. Акерман), і далі по Кучманському шляху до татарських улусів. Кам'янець стає конкурентом Львову, оскільки ці два середньовічні центри лежали на одному й тому ж західному торговельному шляху, однак Львів уже володів значними привілеями польських королів, що створювало певні труднощі та незручності для кам'янецьких купців. Про це свідчить привілей Людовіка від 1380 р. *«Про встановлення у Львові складу товарів для купців, що ідуть до Татарії та повертаються звідти»* [16; 17]. Скориставшись цим привілеєм львівські купці прагнули цілком і повністю опанувати східну торгівлю Польщі та тримати її під своїм контролем. У 1403 р. Владислав II підтвердив положення цього привілею, зробивши лише невеличку приписку для краківських купців – надавши їм дозвіл обминати Львів та не користуватися правом складу по дорозі на Молдову і Валахію. Натомість кам'янецькі купці такою примусовою митною регламентацією були *«сильно стеснены»* й намагалися об'їжджати цей склад, прямуючи на Луцьк і Олеськ. Проте львівські купці на основі наданих їм привілеїв подали в 1456 р. до суду на кам'янецьких купців і король Казимир Ягайлович вирішив, що *«кам'янецькіє купцы не имеют права проезжать с товарами мимо Львова, иначе львовяне вправе задержатъ их товар»* [18]. До вирішення цього питання польський король повертався в 1460, 1461 і 1462 рр., воно розглядалося на польському сеймі. Король Сигізмунд I в 1511 і 1526 рр. писав, що *«каменецьким купцам едуцим из Литвы в Каменец и из Каменца в Литву, не позволительно миновать львовский склад»* [19].

Молдово-валахські господарі стояли на боці кам'янецьких купців і своїми організаційними заходами робили все щоб торгівля з Польщею, Німеччиною велась саме через Кам'янець, геополітичне розташування якого було дещо зручнішим, а ніж Львова. Саме тому кам'янецьким купцям з молдово-валахської сторони надавалися привілеї, які стверджувалися грамотами *«великого воеводи и господаря всей земли угро-валахской Мирчи»* (1390). У ній безпосередньо зазначалось: *«Токмо на единомъ месте, где енъ хтатъ коупимъ развезати в Торговици, да ен платяють, да ен купъ. Да свободин ходити по всей земли и власти Господствами продавали и купувати»*, тобто подільські купці могли вільно купувати і продавати будь-який товар по всій землі починаючи від *«Железныхъ вратъ и до Браилова»*, сплативши мито. Окрім того, ця грамота врегульовувала митні відносини подолян в період середньовіччя: по-перше, *«сокотить на мене»*, тобто сплачували мито в казну володаря землі угро-валахської; по-друге, *«и нигде да не даважтъ ни на коемъ трезе ни на коемъ броде»*, тобто в подальшому не сплачували мито ні на перехрестях доріг ні на переходах через річки (броди); по-третє – мали право везти необмежену кількість товарів *«съ премножествомъ да донесете без числа, тышжца, тыжчъ, тьма»* [20, с. 24].

Грамота воеводи і господаря землі молдовської Олександра 1407 р. в деталях розкриває митно-правову регламентацію вірменських, львівських, німецьких, подільських і чернівецьких купців, які мали окремі пільги або сплачували за ті чи інші товари різну величину мита, а також міста «Берладь, Бакоть, Хотинь, Сирень, Брашов», де *«не набобе негре мыто дати, нижъ тамъ, где копилъ, и возметъ печать отъ митника»*. Безпосередньо вказується на величину *«головного мита»*, або т. зв. *«сучавського»*, в залежності від виду товару, адже столиця Волощини – місто Сучава володіло правом складу і було головним складом усіх товарів, що прямували транзитом через Поділля в польські та німецькі міста, що створювало певні обмеження [20, с. 28].

Привілей воеводи Стефана IV даний в 1460 р. підтверджував попередні привілеї 1407, 1434 і 1456 рр. Для подільського краю в ті далекі часи особливе значення мали митні установи розташовані на теренах Волощини та Молдови, адже саме в Бендерах, Білгороді та Яскитарах (нині Ясси) *«а былъ это предъ темъ знаменитый портъ всего Подолья»* подільські купці сплачували головне мито за товари, які ввозились з *«полудневых»* (південних – авт.) держав [21, с. 350]. За привілеєм великого князя литовського Олександра від 26 травня 1494 р. київські

міщани звільнялись від сплати вишгородського, чорнобильського, білгородського та глевацького мита (тобто у відповідних митницях) і по всій Київській землі. Проте встановлювалась плата по 3 гроші корчовщини (різновид мита за перевезення і продаж збіжжя – авт.) з ком'яги, «только коли пойдуть суди на низ кь Києву» [22, с. 38]. Для більш оперативного і вдалого вирішення питань прикордонної торгівлі між Яном Альбертом та воєводою Стефаном у 1499 рр. було підписано угоду згідно якої всі конфліктні і спірні ситуації підданих молдовських та польських вирішують кам'янецький, хотинський та чернівецький старости. Зв'язуючою ланкою між Поділлям та Волинням був Острог, адже через місто проходило декілька важливих торгових шляхів: у північно-західному напрямку на Люблін; у південно-східному – через Заслав (нині Ізяслав), Полонне, Любар, Хмільник у межі Подільського воєводства, або через Заслав, Гриців і Старий Костянтинів на Білу Церкву; на південь через Заслав, Сульжин, Старий Костянтинів, Красилів, Чорний Острів у межі Подільського воєводства, або ж через Сураж, Шумськ, Кременець, Вишневець, Зборів, Тернопіль на Кам'янець-Подільський [21, с. 350]. Королівський привілей Жигимонта I від 7 серпня 1527 р. і безмитний лист Жигимонта Августа від 28 серпня 1560 р. звільняв острожан від сплати мита на території всієї держави, а всі інші сплачували т. зв. «острозьке мито», що давало місту надзвичайно великі прибутки [21, с. 350; 22, с. 53 – 55].

В 1543 р. король Сигізмунд дав розпорядження кам'янецькому старості Влодку, щоб турецькі та валахські купці прямували з своїми товарами лише через Кам'янець. У 1550 р. він звільнив кам'янецьких купців від «всѣякихъ мытъ и цла, уплачиваемых на Руси, кроме цла на фортификацію Каменца». Цей привілей було підтверджено і в 1553 р., він надав право всім кам'янецьким купцям (вірменам, полякам, росіянам) вести торгівлю всіма товарами і переганяти худобу по всьому Польському Королівству без сплати мита, окрім нововстановленого прикордонного мита [16; 17].

Про деякі аспекти організації зовнішньої торгівлі та митної справи на Поділлі свідчать матеріали ревізій 1552 р. державних замків – Брацлавського, Вінницького, Житомирського, Канівського, Київського, Луцького, Мозирського, Овруцького, Остерського, Черкаського і Чорнобильського, що проводились перед впровадженням адміністративної реформи у Великому князівстві. Документи ревізій характеризують діяльність замків, вказують на розміри митних зборів із купців і купецьких валок [23]. Причому розмір мита в різних замках значно відрізнявся.

Так, у Черкаському замку торговці, які не мали безмитних листів, сплачували мито старості по 3 гроші з копи, а обістки («обвєстки») – по грошу кожний. У Канівському замку платили таку ж обістку, а купці, які не мали безмитних листів, сплачували мито в 2 гроші з копи. Соляне й медове мито брали натурою, рибне – частково натурою, а частково грошима [22, с. 78 – 84]. В люстрації 1552 р. зазначено, що в Брацлавському замку «отъ торговцовъ подужьного по 2 грошей, а мита отъ копи по 2 грошей», а також, що від мита та горілки сплачували 8 кіп грошей на рік [24, с. 22]. Згідно люстрації Кременця 1563 р. замкове мито та броварні орендував «*żyd Jakub Feleksowicz przychoży*» за 600 кіп грошів (термін оренди завершувався перед католицьким Різдом цього року); у митній коморі сплачували вагове, помірне і мостове (від великого возу з товаром – 5 пенязів (пенязь – українська назва динарія – авт.), від возу солі – 2 пенязі), а прийшли купці та козаки ще й обістку; торгове мито, що стягувалось від міри (від бочки в чотири корці (корець – міра об'єму сипучих і рідких тіл місткістю близько 4 л – авт.) – 2 пенязі, від одного корця – пів пенязя), згідно з давнім звичаєм, надходило до міського уряду [24, с. 70 – 73].

Через Вінницький замок з давніх часів йшли торгові каравани на Брацлав, Звенигород, Канів, Київ, Черкаси. Одним із видів доходів, що отримував староста Вінницького замку, було мито, яке стягувалось у вигляді відсоткового збору з ціни товару. Купці, які в'їжджали у Вінницю, платили старості мито в 2 гроші з копи (копа – лічильна одиниця в 60 грошів – авт.). А козаки, які приїздили в місто з метою торгівлі, платили старості по 3 гроша, т. зв. «обвєстки» (податок, що сплачувався на митниці). Якщо на замковій землі відбивали коня у злодія, хазяїн коня платив старості 12 грошей «згонцини» [25, с. 157].

Досить ваговою дохідною частиною для старости була т. зв. «*воєнна подать*», яка в різних архівних документах має різну назву: «*серебро*», «*подданищина*», «*ординщина*». Вітовт, захопивши Поділля встановив ще й так зване мито – «*дякло*», або натуральний податок. Особливе значення приділялось «*господарському миту*», яке стягувалось із ціни різних предметів торгівлі: за продаж волів, воску, шкур тварин. Звідси й отримали свою назву види спеціальних платежів: «*поволовищина*», «*воскове*», «*рогове*» і т. д. Так у «*миті господарському*» зазначається: від каменя воску 4 гроші, від вола 3 гроші, від шкури всякої по 1 грошу польському. Це мито в 1552 р. віддано на відкуп за 20 кіп грошей. Вітовт облаштував на Поділлі митниці, в яких усі товари, що привозилися, обкладалися митом у скарбницю князя. Оскільки міста Поділля за Вітовта ще не отримали «*право склада*», то митна справа повністю була зосереджена в руках князя, який контролював усю транзитну торгівлю, а також збут місцевої сировини, хліба, худоби. Не було також і чіткої регламентації у вигляді обов'язкового провезення товарів через певне місто з обов'язковим стягненням різного мита, що встановлювалось приватними особами у своїх володіннях і маєтках [23, с. 4].

До найголовніших торговельних магістралей, що йшли через Поділля прилягав «*вінницький гостинець*». Тобто на торговому шляху, що прямував через Якушинці на Літин, була споруджена в'їзна «*Якушинецька брама*», що слугувала митним форпостом для чужоземних купців, котрі справляли мито. Вінниця в першій половині XVI ст. стає вагомим осередком як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі, а мито від приїжджих купців, яке вони мали сплачувати старості по 2 гроші з кожної копи, було продано в 1551 р. за 70 кіп грошей. Цей шлях за межами Вінницького повіту прямував на Чуднів, Красилів, Полонне поруч із т. зв. «*гостинним Кмітинським двором*», де розташовувалась вельми прибуткова корчма. Окрім того, західний шлях, який називався «*солоним*» і проходив із Києва на Бар через Вінницю, мав особливе значення для зміцнення економіки міста. Адже, так зване, «*солоне мито*», що сплачувалось з кожного возу до старостинського скарбу по 200 головажень солі для Вінниці було однією із найбільш прибуткових статей. Цей «*Вінницький гостинець*», прямуючи через Луку, Ворошилівку, сполучався з Коломийським шляхом. Окрім «*Вінницького гостинця*» значне місце в торговельній справі посідала так звана «*дорога на Дзятів*», яка проходила вздовж річки Мурафи. За королівськими указами 1530, 1532 рр. цими шляхами через Вінницю на Люблін і Радом з Волошини, Брацлавщини спроваджувалися великі гурти волів та іншої місцевої худоби, іноземні купці тут склали тілесну присягу, що далі вони прямуватимуть з товаром тільки через Львів та інші західні міста Корони. Цим же шляхом, прямуючи головним чином на Острог, вінницькі євреї провадили значну транзитну торгівлю худобою з Волощиною, імпортуючи для Наддністрянщини сукна та інші західноєвропейські вироби [26, с. 39]. Вінницькі купці та міщани отримавши в 1558 р. від Сигізмунда-Августа привілеї мали право без жодних перешкод торгувати, купувати й продавати в усьому Великому князівстві Литовському – на Волині, Русі та Підляшші. Цікавим є те, що на початку XVII ст. за поборовим універсалом 1629 р. у Вінниці було закладено прикордонну комору (*на зразок нинішніх митних ліцензійних складів – авт.*) для стягнення платежів з товарів, які везли за кордон волохи та греки [15, с. 16].

Перетворення Вінниці у 1598 р. на столицю Брацлавського воєводства сприяло подальшому розвитку зовнішньої торгівлі Подільського краю. Магдебурзьке право, яке отримала Вінниця 1638 р. дало ще вагомійший поштовх експортно-імпортній торгівлі, яка на той час перебувала в руках єврейського кагалу. Перші згадки про єврейські торговельно-промислові елементи у Вінниці датуються 1506 р. і згідно з цим архівним документом, Масин Шульжич продає маєток Котенево «*єврейові Острозькому пану Михелю Шимонковичу – митникові Брацлавському й вінницькому за 50 кіп грошей литовської лічби*». В листі датованому 1532 р., стверджується, що король звелів перевірити діяльність вінницьких євреїв-купців, які купують у Волощині велику рогату худобу та інші товари транзитної торгівлі, не сплативши встановленого мита. Зокрема вінницький єврей Михаль купив у Волощині 2.080 волів, провіз кілька поставів сукна не сплативши мито [27, с. 184].

Порушниками тогочасних митних правил були не лише купці, але й особи, які вміло організовували «темні справи» на вінницьких ринках – Єрусалимському, Староміському, Хлібній, Новобазарній, Тюремній площах, Торговій вулиці та на Калічі. До Торгової площі на Калічі, куди майже перемістився єрусалимський ринок, примикав Калічанський цвинтар, нагляд за яким здійснювали Шльома і Казік. Саме цей цвинтар у Вінниці став найзручнішим місцем для переховування контрабандного товару, яким справно користувалися вінницькі «пачковози». Так на Поділлі називали місцевих контрабандистів, які вночі перевозили «пачки» – паки чаю, тютюну, різного краму. Цей бізнес був дуже поширений, адже кордони розташовувалися зовсім недалеко. Контрабанда надходила здебільшого з Австрії, Польщі та Туреччини. Серед вінницьких крамарів на Калічі можна було зустріти справжніх асів торгової справи тих часів, нащадків давніх єрусалимських торгових династій Альтманів, Бродських, Грондзів, Львовичів, Рутбергів. Отримані вінницькими міщанами раніше привілеї на безмитну торгівлю неодноразово підтверджувались королями Стефаном Баторієм (1580), Сигізмундом III (1593) та Владиславом IV (1634). Так, універсал польського короля Сигізмунда-Августа від 2 жовтня 1559 р., звільнив міщан Брацлава від сплати торгового мита в усьому Великому князівстві Литовському на п'ять років у зв'язку з грабіжницьким нападом татар і завданням значних збитків подолянам. Зокрема варто відзначити, що ввізне мито встановлювалось із урахуванням потреб на них у князівстві. На більш потрібні недорогі тканини тариф був значно нижчим, ніж на дорогі. А «отъ желза, меди и всего того, што ку стрельбе и воине належить, неповиньни ничего платити» [22, с. 103 – 104]. В Інфляндії, зважаючи на військові дії, суворо заборонялось вивозити за кордон залізо, зброю та коней. У серпні 1563 р. службовці *Великого князівства Литовського*, включаючи «митниковь», «справець мита» отримали листи із суворою заборонаю пропускати за кордон харчові продукти [28, стлб. 714 – 716] (*але вже 31 серпня того ж року було зроблено послаблення – Жигимонт Август дозволив вивозити до Гданська й Крелевця хліб і худобу, які не були куплені, а вирощені в господарствах князів, панів та шляхтичів-зем'ян; для цього вони особисто або їх слуги мали скласти присягу про походження товару* [28, стлб. 723 – 725]).

Значному розширенню обсягу зовнішньої торгівлі сприяло і те, що в 1577 р. у Кам'янці була облаштована митниця, а також склад (*depositorium*) угорського вина та валахського меду. Однак зазначені привілеї, надані кам'янецьким купцям, протягом двох століть, викликали небувалий протест і спротив у львівських та волинських купців. Оскільки Львів, Луцьк, Володимир подібними привілеями володіли також, і особливо на право справляння провізного мита, старости зазначених міст нехтували правами, наданим кам'ячанам. У 1571 р. у справу втрутився король Сигізмунд Август, який намагався врегулювати дану конфліктну ситуацію. З найпоширеніших 40 видів мита було введено «рублеве мито», розпочалося будівництво нових митниць, в основному в прикордонних містах. Зокрема, в 1643 р. була відкрита Могилів-Подільська митниця на Дністрі, що сприяло обширній торгівлі. В місті кожної середи, п'ятниці та неділі відбувалися великі базари, куди навколишні селяни привозили сільськогосподарські продукти та вироби місцевих промисловців, а 8 разів на рік на ярмарки з'їжджалися різні купці. Зокрема, молдавські купці вели широку торгівлю товарами турецького виробництва (бакалія, вино, тютюн, шовк), великою рогатою худобою та волами, галицькі – полотном і кухонною сільню, бердичівські – сукном, київські – олію та дьогтем. А місцеві торговці й ремісники збували їм бочки, віск, зброю, попіл, посуд, смолу, цінні сорти деревини, шкіряні вироби. Таким чином Могилів-Подільський відіграв важливу роль у міжнародній торгівлі, адже через місто худобу, зерно та інші товари везли на продаж у Балкани, в Крим. Прибутки з ярмарків одержував власник міста, який визначав розмір мита, здаючи це право на відкуп за 8 тисяч золотих, а крім мита купець повинен був заплатити йому по 2 і більше золотих. Під час Національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. митниця на кордоні з Молдовою не працювала [1].

Загалом на теренах Поділля найбільше 12 ярмарків у рік, за королівським привілеєм 1775 р. мало містечко Янушгород (*пізніше містечко Марківці, нині село Томашпільського району Вінницької області*), що сприяло економічному зростанню малочисельного на той час містечка.

На жаль, після приєднання Брацлавщини до Російської імперії містечко занепадає, ярмарки не проводяться і «ратуша» руйнується [7; 9, с. 93]. По чотири ярмарки в рік мали – Копайгород (нині – селище міського типу Барського району) і Новоколятинів (нині – село Лещинського району); три – Бар, Гусятин, Кам'янець-Подільський, Фельштин (нині – село Гвардійське Хмельницького району), Чорний Острів, Шаргород; два – Меджибіж, Ярмолинці та інші. У дні цих знаменитих великих ярмарків під стінами українських міст і містечок виникали цілі табори купців-мандрівників, у т. ч. із далеких країв. Тут продавали десятки тисяч голів худоби [7] та інших товарів, що сприяло збагаченню міських жителів і міщан. Найбільшим торговим центром на теренах Поділля в XVI – XVII був Кам'янець, а за обсягом зовнішньої торгівлі місто суперничало навіть зі Львовом. Тут традиційно відбувалося 3 ярмарки, а щотижня проводились торги. Крім того, на Вірменському, Польському і Руському ринках існувала постійна торгівля, де зокрема можна було купити товари з Персії, Туреччини, Франції й Чехії. Значну допомогу в перевезенні товарів торговцям надавали кам'янецькі фурмани (фірмани – авт.), які добре знали дорогу, мови й звичаї інших народів [12].

Наприкінці XVIII ст. значна територія України ввійшла до складу Російської імперії, тому значних змін зазнала й митна справа, яка перебувала під юрисдикцією російських царських наказів, спрямованих на монополізацію зовнішньої торгівлі, значних реформаторських заходів зі справляння мита і митної справи взагалі. Так, у квітні 1801 р. Могилів-Подільська митниця отримує: розпорядження про заборону ускладнень і перепони, які раніше зустрічались при виїзді та в'їзді в Росію «не тільки іноземним громадянам, але і Всім підданним нашим по торгівлі, промислах, мистецтвах, майстерностях та всяких інших потребах»; вказівку про «зняття вчиненої заборони (така заборона на ввіз та вивіз була встановлена в 1797 р. – авт.) на вивіз з чужих країв фарфору, фаянсу, скла, сталевих різних інструментів, шовкових, паперових і полотняних матерій та різних інших товарів...»; розпорядження Подільського губернського правління яке зобов'язувало митників «в зв'язку з появою у Англії заразної хвороби прийняти всі належні заходи, мати повсюдне спостереження згідно з законами проти моровиці». У травні цього ж року митниця отримала розпорядження «Про зняття вчиненої перед цим заборони на вивіз різних російських продуктів і товарів та відправлення торгівлі в повній силі, як до останнього дня заборони було», а трохи пізніше – «Про відміну виданих заборон на вивіз за кордон різного виду хліба і гарячого вина та про знищення вчинених заборон на вивіз хліба з однієї губернії в іншу», «Про дозвіл зносин з французькою державою по торгівлі і про відміну раніше ухваленої заборони». В 20-х роках XIX ст. Могилів-Подільська митниця ліквідується, а її функції частково передаються поліції та карантинній службі [1].

На думку сучасних українських істориків митна і торгова політика правлячих кіл Великого князівства Литовського носила протекціоністський характер що було надзвичайно вигідно шляхетському стану. Це виявлялось у тому, що існуюча митна система того періоду, дорожній примус, складське право були спробою властей запровадити певний торговельний протекціонізм на користь місцевих купців. Таким чином, митна справа і зовнішня торгівля на теренах Подільського краю існувала з найдавніших часів, не дивлячись навіть на те, що ці землі в різні часи входили до складу різних держав. Але єдиної митної системи в цей період на Поділлі не існувало, хоча в усі часи митниця виконувала передусім фіскальну функцію, запроваджуючи різні митні стягнення, дорожній примус і складське право. Правовою основою стягнення мита був звичай, який згодом підтверджувався різного роду правовими документами литовських і польських князів, найважливішими з яких були різні митні привілеї, які надавалися в рамках магдебурзького права.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія митниці на Дністрі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.mogpod.com/index.php?newsid=51>
2. Магдебурзьке право // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

3. Право давнє // Наше слово (Варшава). – 1982. – № 35. – 17 жовтня. – С. 6.
4. Ковальський Н. П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв.: Учеб. пособ. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыщук. – Днепропетровск, 1984.
5. Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в фондах Литовской метрики и в фондах Приказов ЦГАДА: Учеб. пособие / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск, 1979.
6. Музиченко П. П. Магдебурзьке право в Україні / П. П. Музиченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://cyclop.com.ua/content/view/407/58/1/7/#17317>
7. Виробнича культура: світоглядні аспекти, обряди та ритуали [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.litopys.org.ua/istkult2/ikult204.htm - 106k
8. 100 Еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. 2-е изд. – СПб., 2000. – Вып. 1. Подолия. – 620 с.
9. Рибчинський О. Особливості формування архітектури караван-сараїв в містах України / О. Рибчинський // Спадщина (Київ). – 2008. – липень. – С. 90 – 99.
10. Бородин І. Ф. Среднеазиатские торговые центры / И. Ф. Бородин // Архитектурное наследство (Киев). – 1976. – № 24. – С. 176 – 185.
11. Трембіцький А. Караван-сараї (гостинні (заїжджі) двори) на Поділлі / Анатолій Трембіцький // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-краснзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – Ч. 1. – С. 268 – 279.
12. Стопенчук С. Традиції міжнародної торгівлі на Поділлі / С. Стопенчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.center.km.ua/metod_kab/metod_mat/5/7.html
13. Святелик В. А. Історія Тульчина XVI – XVIII ст. / В. А. Святелик. – Тульчин, 1998.
14. Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля / Є. Сіцинський. – Вінниця, 1927. – Ч. 1.
15. Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. Вып. 1 / В. Антонович. – К., 1878. – 156 с.
16. Отамановський В. Бібліографія краю (бібліографічний збірник). – К., 1926. – Ч. 1.
17. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й доля краєзнавчої праці Кабінета виучування Поділля / В. Отамановський. – Вінниця, 1926.
18. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания / В. Гульдман. – Кам.-Под., 1889. – 514 с.
19. Дашкевич Я. Поділля: виникнення і значення назви / Я. Дашкевич // VIII Под. іст.-красн. конф. Секція іст. дожовт. періоду: Тези. доп. – Кам.-Под., 1990. – С. 58 – 60.
20. Болоховская земля и ея значеніе в русской исторіи // Труды 3-го Археологического съезда в России. – Т. 2. – К., 1878.
21. Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки / М. Грушевський. – К., 1894.
22. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття : Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко ; Редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. – К., 1990.
23. Летопись Великих князей Литовских / Подгот. к изд. А. И. Попов // Уч. Зап. Академ. Наук. – СПб., 1854. – Кн. 1. – С. 21 – 58.
24. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России (1471 – 1668 гг.) / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова. – 859 с.
25. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года / Н. Молчановский. – К., 1885.
26. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб., 1891.
27. Отамановський В. Вінниця в XIV – XVIII століттях. Історичне дослідження / В. Отамановський. – Вінниця, 1993.
28. Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археологическою Коммисією. – Юрьев, 1914. – Т. 30: Литовская Метрика. Отделы первый-второй. Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1.

ГОСТИННІ (ЗАЇЖДЖІ) ДВОРИ (ЗАЇЗДИ) НА ПОДІЛЛІ

Гостинні (заїжджі) двори (*караван-сараї, заїзди*), – це середньовічний тип укріплених тимчасових чи стаціонарних, ситуативних східних ринків, базарів, які зводилися купцями для власного захисту в певному місці, відомі ще з II – I-го тисяч. до н. е. Найбільшого поширення вони набули в IX – XV ст., хоча «будівництво середньоазійських торговельних центрів стає особливо інтенсивним у XV – XVI ст., їм надають монументальних рис, вони відіграють значну роль у створенні архітектурного образу міста, для них вибирають найважливіше за значенням місце в міській забудові» [1, с. 175]. Розглядаючи історію творення караван-сараїв (*заїздів*) зазначимо, що термін «**караван-сарай**» (з персидського *کاروان سرا* – *kārvānsarā* (سرا *serai* «палац» + *کاروان* *кар(е)ван*), – це заїжджий (*гостинний*) двір для купецьких караванів на торгових шляхах Близького Сходу, Закавказзя, Середньої Азії. Цей термін персидського походження з'явився не пізніше X ст. і сьогодні зустрічається в більшості сучасних мов. Українські дослідники стверджують, що слово «**караван-сарай**» (тур. *kervansaray*) в українську мову привнесли турки-сельджуки, які активно забудовували караван-сараями (*українці називали їх «гостинними дворами» або «заїздами» – авт.*) основні тогочасні торгові шляхи. Сельджуцькі султани ще в XIII ст. збудували в Анатолії першу справжню мережу караван-сараїв, відстань між якими зазвичай коливалася в 30-40 км, що відповідало денному переходу каравану.

Загалом же **караван-сарай** («*караванний будинок*»), це значна чотирикутна (квадратна, прямокутна) розкішна з широким внутрішнім подвір'ям громадська будівля в населених чи ненаселених місцях пов'язаних із великими торговельними шляхами, яка служила дахом і стоянками для купців та мандрівників. Це будинок, у якому з урахуванням усіх вигод для торговців, намагались забезпечити гідний сервіс відвідувачам, хоча в караван-сараї, як правило, були відсутні меблі й посуд, тому постіль, посуд, білизну і килими, а також життєві припаси для себе й своїх тварин (*верблюдів, ішаків, коней*) мандрівники привозили з собою.

Однією з найважливіших функцій караван-сараїв була оборонна, тому при їх будівництві особливу увагу приділяли безпеці мандрівників і їх товару. Приміщення караван-сараїв розташовувалися по периметру подвір'я і при окремих сторонах. Посередині могла стояти храмова споруда, а по кутах – оборонні вежі. Досить часто в середині будівлі, враховуючи можливість нападу розбійників, влаштовувалася криниця. При відсутності води, її привозили здалеку, часто з великими витратами. Тварин ставили на подвір'ї, але частіше в спеціально відведеній для цього загорожі. За таким принципом було побудовано караван-сарай Рабати-Малік (XI ст.) на торговельному тракті з Бухари в Самарканд.

Дослідники зазначають, що хоча караван-сараї й були «монументальними спорудами та легкими будівлями для роздрібної торгівлі», водночас «використовувалися як заїжджі двори та місця гуртових угод» [1, с. 176] і часто мали досить значні розміри. Так, у караван-сараях Шекина нараховувалося більше 200 кімнат. При цьому мандрівні купці торгували на першому поверсі площею в 8000 м², мешкали на другому – в 6000 м², а свої товари зберігали в підвалах. Зазвичай караван-сараї мали ворота з двох, або одночасно з чотирьох боків і коли їх закривали, вони ставали неприступною фортецею [2]. З часом їх розміри зменшувалися і вони «затиснені в середньовічній забудові» «інколи займали ділянку неправильної форми» [1, с. 182]. Архітектурний простір караван-сараїв був «ізолюваний від іншої частини міста, він творив замкнутий квартал з кількома брамами» [1, с. 185]. Великий двоповерховий караван-сарай в Джума-мечеті з арочним порталом брами, що вела до просторого квадратного двору, мав у плані квадрат приблизно 50x50 м (зі зрізаними кутами), з великим відкритим подвір'ям у центрі, на «яке виходили розташовані по периметру численні приміщення» [3, с. 147 – 148]. Замкнуті по периметру, з в'їзними брамами та внутрішнім просторим подвір'ям, з архітектурною оздобою фасадів, що відповідало канонам азійської монументальності, були

вибудовані й чотири найбільші у внутрішньому місті «Ічері-шехер» у Баку (*Азербайджан*), Касим-Бека, Мултані, Ханський (XV ст.) та Бухарський (XIV ст.). В часи середньовіччя розгалужена мережа караван-сараїв Османської імперії досягала на півдні Середземномор'я, на півночі – Кавказу, на заході – сучасної Шкодри (*Албанія*) і навіть озера Врана (*Хорватія*), а на сході – Афганістану [2]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. караван-сараї майже втратили своє значення і сьогодні вони діючі лише в Персії, але й там вони мало-помалу зникають внаслідок швидкого розвитку автомобільних і залізничних шляхів.

Особливості формування архітектури гостинних (*заїжджих*) дворів (*караван-сараїв, заїздів*) та історію їх будівництва на теренах Поділля фрагментарно розкрили в своїх працях українські дослідники Є. Сіцинський [4], В. Святелик [5], С. Стопенчук [6], О. Рибчинський [7] та інші [8; 9]. Вони вказують, що в Україні проміжне положення між містом і селом займали містечка, які деякими своїми рисами нагадували то місто, то село, в той же час мали власний доволі своєрідний архітектурний стиль. Викликає зацікавленість дослідників не тільки виразна особливість забудови містечок у цілому, але й архітектурне рішення окремих будівель, яке повністю обумовлене соціальними та історичними, особливо економічними факторами [10, с. 109], адже саме регіональна і транзитна торгівля сприяла економічному розквіту містечок краю. Процес виникнення містечок в історичному аспекті, загалом, пов'язаний з стародавніми сільськими громадами, які склалися з декількох сусідських поселень. При цьому, одно з поселень служило центральним місцем, де мешканці постійно збирались на віче. Часті зібрання народу в цьому поселенні розвивало різні галузі промисловості, ремесел і торгівлю, що призводило до перетворення поселення в містечко чи місто [11, с. 3 – 4].

На території Лівобережжя містечка, як правило, отримали свій початок з урахуванням характеру будівель і торгівлі, а також розташування постійних дворів козацького війська [12, с. 275]. Загалом, у XIX ст. на теренах України, зокрема, і Поділля, містечком називали невелике поселення, в якому проходили ярмарки і базари [13, с. 2], або ж ту частину міста, де відбувались торги [14, с. 36].

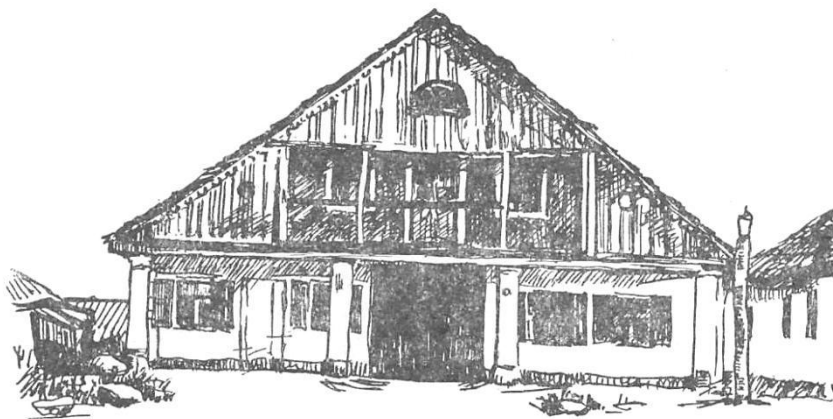
Так, починаючи з кінця XV ст. майже кожне українське місто чи містечко мало принаймні один великий ярмарок на рік, де проводилась оптова купівля-продаж різноманітних товарів. Згадуючи ці знамениті ярмарки письменниця, подолянка О. Приходько в свої спогадах «Прадід Ілія» (1968) пише, що «ярмарок у Кам'янці на «Іванця» був знаменитий! Чого, чого там тільки не було! Мандрівні крамарі звичайно скуповували за безцінь на фабриках та у гуртовиків усякі браковані речі і на ярмарку добре заробляли. Ярмарок відбувався на величезній площі. Людей бувало на ньому, як мурашок на муравлиську. Вони купчилися коло халабуд з різноманітними товарами, що приваблювали та заманювали покупців, які розгублювались перед цілими купами всякого добра і не знали, що власне купити за ті мізерні гроші, зібрані на ярмарок. Ось тут крамарі якраз і стосували своє мистецтво вихвалити, зазивати, намовляти, переконувати та головно – обдурювати бідних, наївних людей. А купити на ярмарку можна було все, починаючи з образів усіх угодників Божих та хрестиків, а кінчаючи на намистах, коралях, пацьорках, перстнях, кульчиках, всяких хустках, матеріях та одягу. Також були тут всякі господарські речі: ножі, серпи, коси, пилки, посуд та начиння. А що вже гончарські вироби – макітри, миски, збанки...» [15]. На теренах Поділля найбільше ярмарків мали: по дванадцять у рік – Марківка та Бердичів; по чотири – Копайгород, Новоколятинів; по три – Бар, Гусятин, Кам'янець-Подільський, Фельштин, Чорний Острів, Шаргород; по два – Меджибіж, Ярмолинці та ін. У цих поселеннях, під стінами яких у дні ярмарків виникали цілі табори купців-мандрівників, будували **гостині (заїжджі) двори**, подорожні корчми («посполиту кухню», *шинок*) [16], де продавались «зігріваючі» напої [17, с. 102], «посполиту лазню», млин. Усі доходи від них надходили до міської казни. Таким чином, заїзди служили дахом і стоянками для купецьких караванів і мандрівників, де їх власники намагались забезпечити гідний сервіс відвідувачам [8, с. 164], надаючи одночасно й додатковий сервіс (*баня, пункт обміну, торгівля, харчування*) [9, с. 271].

Заїзд для подорожнього чи купця в XIX ст., – це в будь-яку погоду бажаний притулок для змученого мандрівника, який здолав «широкий, що тоне в безмежному болоті степовий тракт,

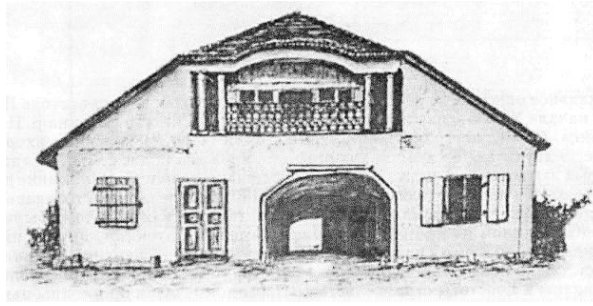
де карета, віз чи балагула вибираються в сторону від розкислого під дощами місива, не рахуючись із витривалістю коней». Гостинний (*заїжджий*) двір, – це «тісна, душна, пропахла запахами землі і всього, що на ній живе, росте, виробляється» будівля, що «виділялася серед приземистих хат і містечкових будинків якоюсь особливою вайлуватістю і великими розмірами» біля «дороги в чистому полі, в селі, в містечку, на розвилці доріг, на площі біля церкви чи костелу» [17, с. 124]. Зазвичай *заїзди* (*караван-сарай*) були розташовані в центрі міста, містечка чи на ринковій площі (*лише Старокримський караван-сарай розташований за міськими мурами*) [7, с. 90].

В XIX ст. на Поділлі містечко, як правило, поділялося на торгову частину й передмістя. В центрі влаштовувалась торгова площа – ринок, по периметру якої збудовані єврейські будинки й селянські хати [18, с. 157]. Стара забудова містечок, що збереглася до нині, безумовно, перероблялися, проте це в основному зводилося до внутрішнього перепланування окремих будівель, а фасади майже не змінилися. Вціліла архітектура забудови таких подільських містечок, як Бершадь, Дунаївці, Жванець, Зіньків, Копайгород, Курилівці, Летичів, Мурафа, Ободівка, Озаринці, Песчанка, Томашпіль, Тульчин, Чернівці, Шаргород, Яруга, Яришів та ін., свідчить, що їхні вулиці «мають камерний, «інтер'єрний» характер» [10, с. 110]. Від торгової площі розходилися вулиці, на яких були лавки, одна або декілька дерев'яних чи кам'яних церков [12, с. 275]. Єврейські будинки, – це, зазвичай, одно- або двоповерхові будівлі з високим цоколем, в якому влаштовувались великі склади для продуктів і товарів. На ринковій площі чи вздовж вулиць, що вели до неї, як правило, будували заїзди, що досить часто формували простір ринкової площі. Так, у містечку Нова Ушиця шість паралельно розташованих заїздів утворюють одну з сторін ринкової площі. В заїзді під одним дахом розміщувались жилі приміщення, готель для купців і мандрівників, стоянки обозів з вантажем і стійла для коней [8, с. 47 – 52]. Кількість заїздів у містах і містечках була досить різною. Так, у Вінниці в 1784 р. їх було 53, у Ковелі – 18 [19, с. 1368 – 1369], у Вижві – 3 [19, с. 891], у Жванці в середині XIX ст. уся «головна вулиця вздовж великої дороги була забудована корчмами і заїжджими дворами» [18, с. 124].

Зазвичай, заїзди, – це довга будівля з вальмовим чи двосхилим дахом і широкими в'їздами з обох торців будівлі, з'єднаними наскрізним проїздом. Вздовж проїзду розташовувались стійла, а на другому поверху – приміщення для ночівлі. Зовнішній вигляд заїзду визначався статусом поселення. Так, у містечку Зіньків, – це було «довга глинобитна споруда під соломою», а в повітовому місті Летичів – «велика кам'яна будівля з архітектурно проробленими фасадами» [8, с. 52].

Мал. 1. Заїзд у м. Кутайгород. 1920-і р. [10].

Мал. 2. Заїзд. XVIII ст. у м. Літин. 1930 р. [8].

На сьогодні в Україні збереглося лише 12 стародавніх заїздів, із них на Поділлі, як торговельному центрі Європи XVII – XVIII ст. – 6 (Кам'янець-Подільський, Марківка, Меджибіж, Мурафа, Тульчин, Шаргород). Заїзди (*караван-сарай*) в містечках Заліщики, Сокаль, Тартаків і Хоростків на Галичині, виникли під впливом подільських гостинних (*заїжджих*) дворів, після зменшення торговельної монополії Поділля між Сходом і Заходом. На жаль, давно вже не стоять у заїздах коні, опустивши голови в мішок з вівсом, випряжені з селянського воза чи містечкової балагули [17, с. 102]. І більшість цих неповторних пам'яток української архітектури знищено в ХХ ст. [7, с. 95], хоча їх залишки частково ще збереглися, в т. ч. й на Поділлі (Нова Ушиця).

Мал. 3. Заїзди на ринковій площі м. Нова Ушиця. 1996 р. [8].

Будівництво заїздів у містах і містечках Поділля не пов'язані із турецькою окупацією краю в 1672 р., адже право будувати гостинні (*заїжджі*) двори для приїжджих купців було їм надано магдебурзьким правом [16]. Кожний заїзд мав свою власну неповторну архітектуру, прямих копій заїздів (*караван-сарай*) на теренах краю на разі не виявлено. Характеризуючи заїзди на теренах Поділля, важливо відмітити, що їхні будівлі являли собою прямокутне подвір'я з приміщеннями в один або декілька ярусів для розміщення людей і короткочасного зберігання різноманітного товару. Зазвичай українці споруджували *заїзди* з міцного каміння, враховуючи при цьому можливість перечекати недовгу облогу нападників чи, щоб відбити його. Часто зовнішні стіни заїздів прикрашали багато оздобленими порталами входів, що надавало їм справжньої подоби сучасних готелів [9, с. 271]. «Заїзди» поділялися на декілька частин: кімнати для сім'ї власника, готель для мандрівників і купців, приміщення для візників і караванників, господарські будівлі. План «заїзду» зазвичай складався з двох-чотирьох великих частин, приміщення кожної з них були об'єднанні загальною функцією. Якщо будівля була симетричною, то з одного боку розміщувалися кімнати господаря і його сім'ї, а з другого – кімнати (номери) для приїжджих, з яких був безпосередній вихід до приміщень візників і караванників. При асиметричній композиції з одного боку розміщувалися приміщення для візників і караванників, з другого – житлові приміщення (*кімнати ближчі до вулиці займав господар, а дальші – постояльці*) [10 с. 116]. Функціональній структурі «заїздів» відповідали і їх екстер'єри. Ворота, які влаштовували збоку, або посередині фасаду, прикривали широкий

наскрізний проїзд для коней і повозок – під загальним дахом із житлом, але без стелі. Заїзди й сьогодні легко віднайти по воротах, адже всі інші містечкові будинки подвір'я, воріт, саду, городу чи грядок, не мали. Заїзди були різних типів: з подвір'ям біля будинку, подвір'ям – за будинком, проїздом на подвір'я через будинок – під мезоніном або між двома будинками, які надавали ночівлю, стіл і трапезу людям і коням [17, с. 102].

У містечку **Меджибіж** поруч з ринковою площею, найімовірніше в першій половині XVII ст., оскільки лише в 1593 р. містечко отримало підтвердження надання йому Магдебурзького права (*частково було надано ще в 1448 р. – авт.*), було споруджено П-подібну споруду торгових рядів – гостинного (*заїжджого*) двору (*заїзду*) чи як його сьогодні називають деякі дослідники – караван-сарай, в якому зупинялися «купці не лише з Поділля, Волині та Києва, а також з внутрішніх районів Польщі, з німецьких та італійських міст», які приїздили на ярмарки [8, с. 134]. До сьогодні збереглася лише північна частина торгових рядів (*заїзду*). «Колись цей комплекс був прямокутним в плані (80x50 м) з великим внутрішнім подвір'ям. У середині XVIII ст. торгівельні ряди були реконструйовані, споруду увінчали вежею з годинником та адаптували під потреби ратуші. В приміщеннях другого поверху радилася міська адміністрація, на першому поверсі провадилася торгівля... Ревізія 1863 р. виявила на першому поверсі... 52 крамнички, з яких 45 належали гебреям, а також – синагогу та бейт-мідраш. На другому поверсі розташовувалася військова поліція та «етапні приміщення», аптека та шинок, в якому в ярмаркові дні відбувалися театральні вистави». Торгівля тут велася з внутрішньої і зовнішньої сторони. Фрагменти архітектурного вирішення Меджибізького заїзду, зафіксовані на старих світлинах, відображають барокову стилістику пам'ятки української архітектури XVII ст. – активно рустовані пілястри, рустовані кутові наріжники виступів стін, барокове обрамлення вікон з трикутними сухариками тощо. Два в'їзди на подвір'я торгових рядів – гостинного (*заїжджого*) двору «закцентовані могутніми ризалітними виступами, які могли мати вирішення у вигляді оборонних веж» [8, с. 164], свідчать, що безпеці мандрівників та їх товару тут приділялася особлива увага.

Мал. 4. Торгові ряди (гостинний двір) у м. Меджибіж [7; 8].

В 2001 р. під час археологічного дослідження залишків комплексу споруд, розташованих поблизу Меджибізької фортеці, було виявлено багато середньовічних монет різного номіналу і країн карбування, а також плombs, пов'язані з торгово-грошовими відносинами невеличкого подільського містечка Меджибіж у XVI ст. з мережею європейського торгівельного сполучення. Комплекс віднайдених торгово-побутових речей (*замки, ключі, залишки кантарів (ваг), стремена, шкрябачки для коней, зимові та літні підкови для ваговозів*), фундаменти споруд (*депо для коней, печі для обігріву приміщень*), а також значна кількість вишуканих кахлів для оздоблення печей, розрізнені фрагменти високохудожнього фаянсового та порцелянового посуду виготовленого в майстернях турецького міста Ізнік, вказує на те, що неподалік містечка Меджибіж існував гостинний двір, більш відомий дослідникам як **Замок Ракочі** [6].

Архітектурне вирішення гостинного двору в селі Марківці (нині Томашпільський район Вінницької області, в 1760 – 1923 р. містечко **Марківка** Ямпільського повіту Подільської губернії – авт.) – найяскравіший приклад використання барокових форм. У 1760 р. Януш Четвертинський виробив для колишнього села міські права та перейменував його у Янушгород, а в 1775 – черговий власник отримав королівський привілей на проведення в містечку 12 ярмарків на рік, що сприяло економічному зростанню малочисельного на той час містечка. В центрі його ринкової площі, ймовірно в проміжку 1760 – 1775 рр., був збудований під керуванням невідомого архітектора [7, с. 93] монументальний об'єкт – оборонна [8, с. 548], квадратна в плані з великим внутрішнім подвір'ям споруда (50x50 м) – Ратуша. Можливо, що ця «будівля зводилася як караван-сарай», адже в ній одночасно функціонувала міська адміністрація, склади та житлові кімнати [7, с. 93], а також «розмістили крамниці, в яких торгували переважно євреї. З часом сім'ї деяких євреїв поселилися в приміщеннях цієї споруди» [8, с. 548]. Волютними двоярусними фронтонами увінчувалися чотири її кутові та дві в'їзні вежі, площини яких «горизонтально членувалися розвиненими гзимсами та двоярусними пілястрами. Вікна оздоблювали багаті барокові обрамлення». На жаль, після приєднання Брацлавщини до Російської імперії містечко занепадає, ярмарки не проводяться і «ратуша» руйнується [7, с. 93].

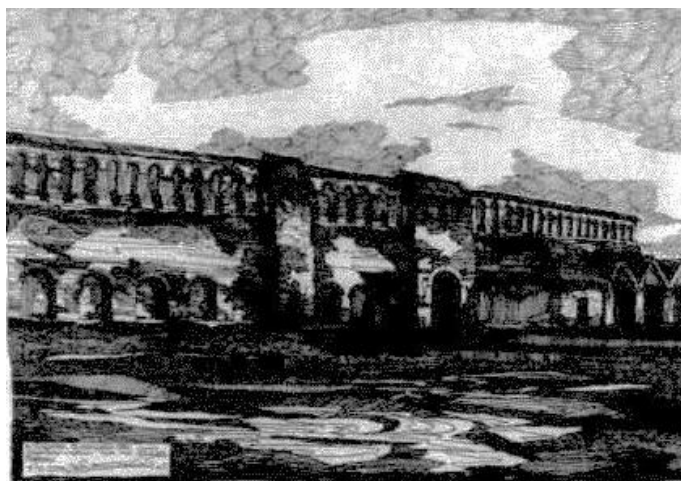
Мал. 5. Гостинний (заїжджий) двір у с. Марківка [7; 8].

Збудований на початку XIX ст. заїзд у **Мурафі** знаходиться справа від монастирських стін [17, с. 124]. Знаний письменник О. Купрін змальовуючи один із подільських заїздів, можливо, що саме заїзд у Мурафі, адже його опис дуже збігається з описом гостинного двору в Мурафі, пише: «На кінець коні, немовби іграшки, в яких закінчився завід, самі зупинилися біля воріт заїжджого двору і відразу ж розслаблено опустили голови до землі. Арочний напівкруглий в'їзд тягнувся чорним великим, пустим коридором через увесь будинок, але далше, в дворі, яскраво освітленому місяцем, було видно повозки з піднятими вверх дишлями, солома на снігу і обриси фігур коней під плоскими навісами. Зліва від воріт два вікна, повністю занесені снігом, світилися теплим, невидимим внутрішнім вогнем» [20, с. 216] ... «ворота з аркою проїзду посередині, два вікна і двері господарської квартири зліва від воріт, справа – магазинчик, колишній шинок, мезонін над воротами, довгий проїзд наскрізь усього будинку на задній двір і сім номерів із кожного боку проїзду, що являли собою «вузьку, як домовина, комірчину» (переклад – наш) [17, с. 124 – 125].

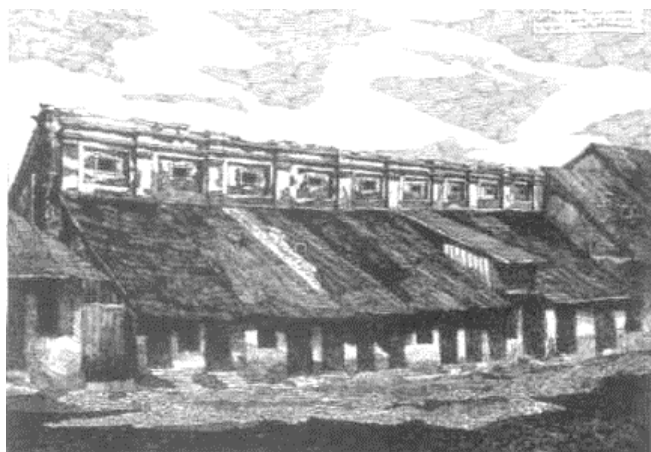
Рис. 6. Заїзд у м. Мурафа. Початок XIX ст. 1979 р. [10; 17].

Подільське місто **Тульчин** розташувалося на вигідних торгівельних шляхах, через нього пролягав найбільший на теренах Поділля торгівельний тракт, який «починався в Луцьку на Волині та пов'язував волинські міста з містами західного та східного Поділля, через них проходив на Молдавію та Волохію, а далі – в Причорномор'я та Крим. По Брацлавському воєводстві цей тракт проходив через Хмельник, Вінницю, Немирів та Брацлав до Тульчина, потім у південному напрямі – на Тростянець і Чечельник, а звідтіля до Юзефграду (нині м. Балта Одеської обл. – авт.)» [8, с. 285]. Найбільший, після Старо-Кримського, Тульчинський гостинний (*заїжджий*) двір є одним із найстаршим на теренах України. Вивчення його абрисів, зафіксованих на мапі XIX ст., доводить, що він розбудовувався не одночасово, спочатку було споруджено зовнішні стіни (75x90 м), а потім наприкінці XVIII ст. розбудовано його середину, де «на другому поверсі над торговими рядами, розташовувалися казарми та квартири для солдат та офіцерів палацового війська» [8, с. 306]. Ймовірно, що поруч зі старою ринковою площею в центрі Тульчина знаходився замок «з дерев'яним укріпленням, парканом і валом» [5, с. 17], а зафіксована на старій поштівці кам'яна стіна «з декоративним аркатурним завершенням та величезними артилерійськими амбразурами в нижньому ярусі... розташована колись у центрі міста поруч з ринковою площею, була частиною укріплених торгових рядів з ратушею» [8, с. 293]. Цю велику цегельну стіну розібрали «за наказом місцевої влади у 30-их роках XX ст.» [5, с. 17]. «Поруч із Старим базаром знаходиться місце, звідки у різні напрямки йшло 13 підземних ходів. Місцеві жителі знаходили в підземних ходах залишки посуду, зброї, обгорілих зерен тощо. Підземні ходи, нерідко муровані, покриті штукатуркою, мають складну систему переходів, підземні колодязі і навіть кімнати» [5, с. 18]. Найвірогідніше це були релікти підземних ярусів старого заїзду, архітектурне вирішення якого сформоване в якісному ренесансовому стилі – з аркадою та пропорційним аттиком. У місцях в'їзних брам – лаконічні ризаліти, портал оздоблений скромним профілем. У пізніші часи фрагменти збережених стін караван-сараю (заїзду) забудували маленькими крамничками [7, с. 91].

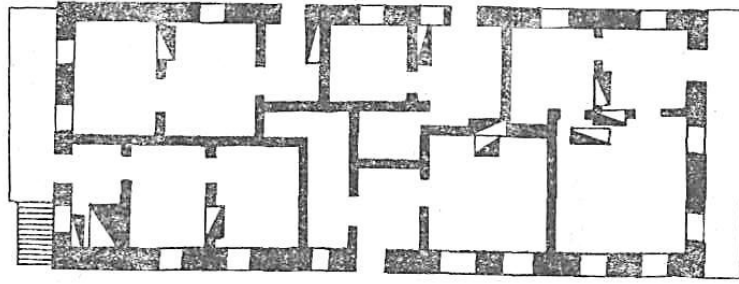

Мал. 7. Гостинний (заїжджий) двір у м. Тульчин [7; 8].

Польський король Зигмунт III надаючи містечку **Шаргород** у 1588 р. привілеї, зазначав: «Ми наказуємо, щоб купці з Волощи-Турції, які ідуть у різні краї та воєводства, завжди сюди заїздили та протягом двох днів товари свої для продажу виставляли, і лише на третій день могли рухатися далі. І понад це, ми дозволяємо вести торгівлю мешканцям міста з молдаванами, турками та татарами» [8, с. 400]. На підставі цього привілею в містечку було збудовано споруду, в якій можна було заночувати, зберігати та продавати привезені товари. У цьому видовженому прямокутнику (77x30 м) з двома брамами на півночі і півдні, за всіма канонами *заїжджому* дворі, розмістились: ратуша, склад, крамниці, готель, внутрішнє подвір'я для зупинки караванів. У пізніші часи міщани називали цю споруду торговими рядами чи ратушею, хоча властиві для заїздів поліфункціональність та типологія розпланування не змінювалися. Головний фасад заїзду, який мав аттиковий оборонний ярус, оздоблений ренесансовим декором, був у північній стороні. На жаль, гостинний (*заїжджий*) двір втратив свій первинний вигляд і від нього залишився лише невеликий фрагмент стіни, до якого впродовж XIX – XX ст. прибудовували невеличкі крамниці [7, с. 92].

Мал. 8. Гостинний двір (заїзд, караван-сарай) в м. Шаргород [7; 8].

Мал. 9. План заїзду в м. Шаргород (за кресленнями 1972 р.) [10].

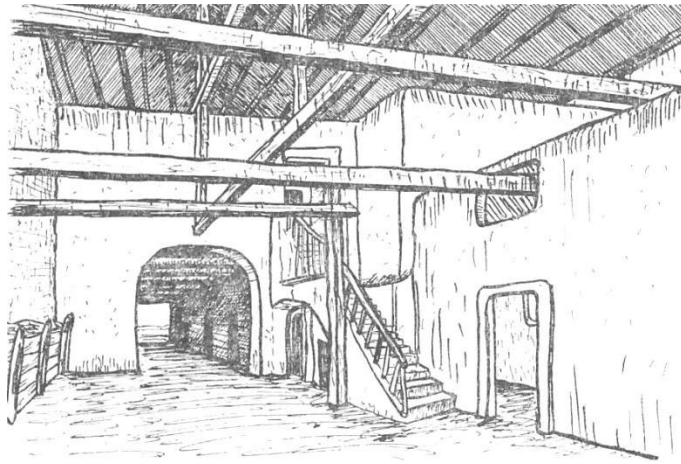
а) 1933 р.

б) 1989 р.

Мал. 10. Жилі будинки XVIII – XIX ст. євреїв у м. Шаргород [8].

У XVI – XVII ст. Кам'янець був найбільшим торговим центром на теренах Поділля, а за обсягом зовнішньої торгівлі місто суперничало навіть зі Львовом. Тут традиційними були 3 ярмарки, щотижня відбувались торги, існувала постійна торгівля. На Вірменському, Польському та Руському ринках можна було купити товари з Персії, Туреччини, Франції й Чехії. Значну допомогу в перевезенні товарів торговцям постійно надавали кам'янецькі фурмани (*фірмани – авт.*), які добре знали дорогу, мови й звичаї інших народів. А неподалік фортеці, у витягнутому вздовж мілкого Смотричу передмісті, для приїжджих купців та подорожніх були збудовані постійні двори і склади для товарів. З давніх часів ця частина міста носить назву – «Карвасари» [6], імовірно, що назва пов'язана з розташуванням тут однієї або декількох будівель гостинного (*заїжджого*) двору, збудованих у першій половині XVII ст., але які, на жаль, досі не збереглися [7, с. 94].

Мал. 11. Інтер'єр заїзду в м. Кам'янець-Подільський. Початок ХІХ ст. [10].

Науковці й досі не дійшли згоди, щодо етимології слова, хоча нині, принаймні більшість відомих дослідників дотримуються (хоч із певними застереженнями: «як припускають», «можливо») версії про караван-сарай. За цією версією, назва «Карвасари» походить від перекрученого слова «караван-сарай». Адже, саме в 1672 – 1699 рр., під час 27-річного правління турків, тут у передмісті великого торгівельного центру Кам'янця, стояв заїжджий двір для купців-мандрівників з інших міст та країн. Український історик Є. Сіцинський, розглядаючи походження назви «Карвасари» писав, що Карвасари розташувалися «біля підніжжя старого Кам'янецького замку, внизу при річці Смотрич, на вузькій прибережній смузі, що пролягла вздовж скель» [21] і «були первісно, в ХVІ ст., як припускають, місцем складування для східних купців, що тимчасово прибували до Кам'янця і яким не дозволялося в'їжджати до міста; на місці нинішнього поселення Карвасар було збудовано амбар для зберігання товарів, або так званий караван-сарай, звідки і походить нинішня назва містечка» [4, с. 103]. Сьогодні Карвасари, – це лише вуличка в передмісті, а сто років тому, це було містечко, до парафії якого входили села Татариски (з 1946 – с. Смотрич), Кубачівка (з 1967 – у складі с. Смотрича), Янчинці (з 1945 – Колибайівка), Підзамче (з 1957 – у складі міста) та Видрівка (з 1928 – в складі Підзамча). Тут у 1894 р. проживало 1566 чол., але 4 березня 1926 р., містечко Карвасари остаточно і назавжди втратило самостійність й стало лише вулицею в передмісті сучасного Кам'янця-Подільського [21].

Є й декілька народних версій походження етимології слова. Так, за однією з них, свою назву містечко Карвасари, отримало від народної назви «карвасари», тобто поселення з дуже поганими, з вибоїнами і ямами, вулицями. В такому значенні слово «карвасари» й досі вживається в багатьох селах Дунаєвського і Городоцького районів Хмельницької області. Деякі дослідники стверджують, що «Карвасар», – це мирові суди громади, де «найавторитетніші люди громади вирішували спірні питання. Біля підніжжя фортеці, на церковній площі збирався карвасар. З часом назва поширилась на весь район» [22]. Подільські краєзнавці, спираючись на народні перекази та свідчення Є. Сіцинського про те, що на Карвасарах «у ХVІІ – ХVІІІ ст. жили євреї, яким також тоді не дозволялося жити в місті, а тільки дозволялося входити до міста вдень на декілька годин. Коли 1797 р. євреям було дозволено жити в Кам'янці, заможніші карвасарські євреї переселилися до міста, а в Карвасарах залишилася одна біднота, і досі тут живуть найбільш бідні євреї-ремісники – маляри, фарбувальники, шевці», стверджують, що свою назву містечко Карвасари отримало від імені відомої всьому Кам'янцю молодій красивій єврейки Сари [21], жінки легкої поведінки, а попростому – «курви». Масові походи «до курви Сари» й дали назву містечку, де вона мешкала, – «Курвисари», яка пізніше трансформувалася в «Карвасари» [22].

Сучасні відвідувачі Кам'янця-Подільського навіть не підозрюють про колишнє містечко Карвасари, хоча й вдивляються із Замкового мосту біля фортеці вниз, де видніється типовий зразок українського дерев'яного зодчества Поділля, окраса Карвасар – Хрестовоздвиженська

церква, збудована в 1801 р. Починаючи з XVIII ст. на Карвасарах зазвичай оселяються міщани й ремісники, яким не залишилося місця на тісно забудованому острові – ядрі Старого міста. Вздовж вузьких вуличок з'являються дерев'яні будинки та глиняні хати, але з часом ці будівлі руйнувалися, а після Другої світової війни взагалі залишилося лише декілька будинків і церква [22].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бородина И. Ф. Среднеазиатские торговые центры / И. Ф. Бородина // Архитектурное наследство. – 1976. – № 24. – С. 176-185.
2. Караван-сарай [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.io.ua/s25031-17k
3. Хан-Магомедов С. О. Общественно-торговый центр Дербента / С. О. Хан-Магомедов // Архитектурное наследство. – 1976. – № 24. – С. 143-148.
4. Сецинский Е. Исторические ведомости про приходы и церкви Подольской епархии. Каменецкий уезд / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 103.
5. Святелик В. А. Історія Тульчина XVI – XVIII ст. / В. А. Святелик. – Тульчин, 1998. – С. 17-18.
6. Стопенчук С. Традиції міжнародної торгівлі на Поділлі / С. Стопенчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.center.km.ua/metod_kab/metod_mat/5/7.html
7. Рибчинський О. Особливості формування архітектури караван-сараїв в містах України / О. Рибчинський // Спадщина. – 2008. – Липень. – С. 90 – 99.
8. 100 Еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. 2-е изд. – СПб., 2000. – Вып. 1. Подолия. – 620 с.
9. Трембіцький А. Караван-сараї (гостинні (заїжджі) двори) на Поділлі / Анатолій Трембіцький // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-красознавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Межибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 1. – С. 268 – 279.
10. Гудченко З. С. Некоторые особенности архитектуры местечек Украины (конец XVIII – начало XX в.) / З. С. Гудченко // Советская этнография. – 1978. – № 5. – С. 109 – 118.
11. Иванишев Н. О древних сельских общинах в юго-западной России / Н. Иванишев. – К., 1863. – С. 3 – 4.
12. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии / Н. Арандаренко. – Полтава, 1849. – Ч. II. – С. 275.
13. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии / Н. Арандаренко. – Полтава, 1849. – Ч. III. – С. 2.
14. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – С. 36.
15. Приходько О. Прадід Ілія. Частина четверта. Наталія / Ольга Приходько // Свобода (Нью-Йорк). – 1968. – Ч. 98. – 24 травня. – С. 2.
16. Виробнича культура: світоглядні аспекти, обряди та ритуали [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.litopys.org.ua/istkult2/ikult204.htm - 106k
17. Малаков Д. В. По Восточному Подолью (от Жмеринки до Могилев-Подольского) / Д. В. Малаков. – М.: «Искусство», 1988. – 168 с.
18. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1863. – Ч. II. – С. 157.
19. Starozytna Polska pod wzgldem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1844. – Т. II. – 1844. – Ст. 891.
20. Куприн А. И. Собр. соч. в 6-ти т. – М., 1958. – Т. 3. – С. 216.
21. Будзей О. Карвасари / О. Будзей // Подолянин. – 2002. – 14 червня.
22. Замки та храми Поділля [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.castles.com.ua/karvasary.html - 119k

ЯН ЗАМОЙСЬКИЙ – ЗАСНОВНИК ШАРГОРОДА

Активна розбудова фортець, містечок та укріплень на теренах сучасної Шаргородщини розпочалося з кінця XIV ст. Включення краю до складу Великого князівства Литовського. Спонукало його володарів укріплювати ново набуті володіння з метою охорони від набігів татар. Визначальним у процесі колонізації та заселення краю було те, що ці землі були розділені між Польщею та Литвою по річці Мурафа до укладення Люблінської унії. Отже землі з різних берегів Мурафи розвивались під впливом різних традицій, певною мірою можна наголосити на конкуренції сторін та прагненні якомога швидше колонізувати дані території.

Після Люблінської унії відбувається перерозподіл земельної власності, значні маєтності отримують представники польських магнатських родин. З поміж нових власників земель Шаргородщини варто виділити постать Яна Замойського, одного з найвизначніших державних діячів Речі Посполитої XVI – початку XVII ст.

Ян Замойський народився в родинному маєтку Скоківка на Холмщині 19 березня 1542 р. Походив з давнього шляхетського роду герба Сліта, за легендами був нащадком славетного лицаря часів правління Владислава Локетка – Флоріана Шаріуша. Його батько Станіслав Замойський посідав досить значну по тим часам посаду холмського каштеляна, та мав можливість надати сину європейську освіту. Ян навчався в університетах Сорбони, Падуї, Страсбурга. Сферою його захоплень були ідеї римської республіки та демократії, як наслідок він підготував наукове дослідження «Устрій Римського сенату», певний час Замойський працював ректором академії в Падуї. У 1565 р. він повертається до Вітчизни та активно вливається у державні справи. Його заслугою вважають ідею обрання короля Речі Посполитою широким загалом шляхти, а не лише сенаторами [1, s. 191]. Саме завдяки його зусиллям, вважають королем Польщі у 1575 р. було обрано Стефана Баторія. Після коронації монарх призначає Замойського на головні державні посади канцлера та великого коронного гетьмана, по великому рахунку довіряючи Яну Замойському керівні посади у питаннях внутрішньої політики [2, с. 233].

Після смерті Стефана Баторія у 1586 р., Ян Замойський зберігає першорядну позицію в країні, успішно керує обороною Кракова від нападу австрійських військ та добивається обрання королем Речі Посполитої бажаного для себе кандидата, сина шведського короля Сигізмунда III [3, с. 245]. Однак останній, не бажаючи правити під опікою настільки потужного політика поступово віддаляє його від себе. Замойський очолює опозицію, він активно відстоює проекти експансії Польщі в район гирла Дунаю, саме завдяки його зусиллям у князівствах Молдова, Волощина утверджується династія Могил. Останні роки життя політична кар'єра відзначалася поміркованою опозицією до короля, намагався стримати короля від активних військових кампаній. Будучи за походженням із середньо заможної родини закінчував життя одним із найбагатших магнатів Речі Посполитої. Його володіння охоплювали королівщини площею в 11 тисяч квадратних кілометрів та налічували 12 міст і 612 сіл, його приватною власністю були 11 міст і 200 сіл площею понад 17 тисяч квадратних кілометрів [2; с. 234].

Значні володіння з'являються на теренах Поділля у 1578 р. за підтримки Стефана Баторія, він виміняв у кам'янецького єпископа Мартина Бялобжеського Кацмазівську волость. З приводу даної міни відбулось чимало судів, які виграв Замойський. Отримавши значні території, які були мало заселеними, Ян Замойський береться їх активно колонізувати. Було отримано королівський привілей 1579 р. який дозволяв будівництво, мешканці на 20 років звільнялися від усіх податків Будівництво замку розпочали 28 травня 1585 р. новозбудоване місто було названо Замойським на вшанування свого предка Флоріана Шаріуша – Шаргород [4, с. 68]. Первинна оригінальна назва фортеці звучала так – Шарогрудек. Таким чином, на злиті річок Мурашки і Ковбасної за два роки було споруджено потужну на ті часи фортецю. Активно споруджувались різноманітні будівлі – житлові, господарські, оборонні, для виходу з міста в

часи облоги ворогами була розбудована мережа підземних ходів. Містечко стало одним із важливих пунктів на шляху із Польщі до Молдови, тому відразу набуло стратегічного значення. У місті був дислокований військовий гарнізон на озброєнні якого були легкі гармати, запаси пороху та інша амуніція [5, s. 84].

Уже в 1588 р. місто отримало магдебурзьке право. У грамоті Сигізмунда III наголошувалось: «містечку Шароградек, волею Нашої милості даруємо Магдебурзьке право, відкидаючи усі польські, руські і волоські права, що йому суперечать, запроваджуємо ярмарок у суботу, ярмарки на Новий Рік, свято Трійці і святого Галля. Налагоджуючи побутове життя міста, котре є фортецею проти ворогів, даємо розпорядження, щоб купці з Волощини або ж з Османської держави до різних земель чи воєводств їдучи, завжди сюди приїжджали, впродовж двох днів товари на продаж виставляли і лише третього дня у подальшу подорож вирушали. Окрім того, дозволяємо міщанам з волохами, татарам з турками торгівлю проводити, усілякі товари по суходолу та водно та провозити, а також по усьому краю через Бар розвозити, продавати, міняти, без жодних перешкод та митних сплат, окрім податку на кордоні Шльонська Устьового, де милістю Нашою встановлюємо склад солі, воску, риби, шкір і також інших товарів, де б вони не були набуті і звідкіль не були би завезені. Під час війни або військового стану володар, а в час його відсутності – керуючий замком повинен сумлінно стежити за тим, щоб через наплив людей з-за кордону і їх переходів не поставали би загрози і небезпеки для Речі Посполитої. За герб надаємо зображення святого Флоріана, котрий тримає в правій руці щит з трьома списами, а у лівій – посудину з водою, якою пожежу заливає, на спомин про те, що це місто отримало назву від Флоріана Шарого» [6, с. 40]. Характер привілеїв які отримав Шаргород свідчить про досить потужний вплив його власника, адже багато міст тривалий час виборювали право самоврядування та дозволу на проведення ярмарків. Особливістю магдебургії у Шаргороді була обов'язкова умова діловодства польською мовою. У 1595 р. було закладено костюл святого Флоріана, при якому відразу розпочала діяти школа. Костюл отримав у власність село Княжу Луку. Новий власник активно скуповує села та території. На початок XVII ст. володіння Замойського на теренах Шаргородщини налічували 2 містечка та 20 сіл. Станом на 1595 р. будівництво фортифікаційних споруд та комунікацій було завершено, містечко стало потужною фортецею та значним торгівельним центром того часу.

З моменту заснування Шаргород набуває рис поліетнічності та поліконфесійності. Отримавши дозвіл від Яна Замойського до міста прибуло кілька єврейських родин з Польщі. В основному це були купці, які для розвитку власної справи звільнялися на десять років від сплати податків. У 1589 р. була споруджена синагога, яка окрім культового призначення могла використовуватися як укріплений форт. Побудована у мавританському стилі вона мала бійниці та являла собою оборонний об'єкт. Єврейське населення досить стрімко зростало, вже на початок XVII ст. у місті налічувалось 300 єврейських будинків [7]. Отже, фактично з моменту заснування міста тут лунали українська, польська, єврейська, молдавська і татарська мови та спільно проживали представники православних, католиків та іудеїв.

У значній мірі швидка розбудова Шаргорода, колонізація лише частково заселених земель в значній мірі були заслугою Яна Замойського. Помер Ян Замойський у своєму родовому маєтку Замості 3 червня 1605 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zycie Jana Zamojskiego // Zycia slawniech Polakow. - Krakow , 1928. – 284 s.
2. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
3. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
4. Słownik geograficzny Polskie/ - Warszawa, 1994. – 128 s.
1. Słownik historii Polskie/ red/ J.Maciczewski. - Warszawa, 1997. – 348 s.

5. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Сторінки історії / М. Купчишин, А. Мичак. – К., 2002. – 320 с.

6. Электронная еврейская энциклопедия. Шаргород
//<http://www.google.com.ua/url?CFMQFjAJ&url/sharhorod.ofm.o>

А.-А. Климчук

ПОЛЬСЬКІ ШЛЯХЕТСЬКІ МАЄТКИ ШАРГОРОДЩИНИ

Волинь, Поділля, Брацлавщина, трохи менше Сіверщина, Центральна і Південна Україна ставали осідками для багатьох польських родин. В окремих місцевостях тут існували навіть цілі польські села і містечка. З місцевим руським людом вони мирно уживалися і, зазвичай, їхні відносини були насправду братніми.

Впродовж кількох минулих століть на Шаргородщині проживало чимало поляків. В деяких містечках тут існували костели, римо-католицькі кляштори. Чималими римо-католицькими парафіями були: Шаргород – 5280 прихожан та Мурафа – 6428 прихожан [1, XI, s. 800; VI, s. 685].

Серед поміщиків 1914 р. в Ямпільському повіті, куди належали населені пункти теперішнього Шаргородського району, домінували особи з чисто польськими прізвищами. Найбільшими землевласниками поляками на теренах теперішньої Шаргородщини були: брати Александровичі (Антон, Казимир та Станіслав) – кожен по 420 дес. в с. Дербчинці; Бабчинський Северин Леонардович – 353 дес. в с. Андріївка; Бнинський Роман Романович – 2374 дес. в м. Джурині; Деревіль Яд[віга?] Хомівна – 316 дес. в с. Пасинках; Левицький Маврикій Віталійович – 137 дес. в с. Копистирин; Маньковський Урбан-Олександр Валерійович – 1482 дес. в с. Писарівка Руська; Мончинська Клавдія Федорівна – 100 дес. в с. Клекотина; Рамм Олександр-Єв. Александрович – 1450 дес. в с. Клекотина; Рушинський Олександр Анатолійович – 109 дес. в с. Копистирин; Сіماشко Валерій Діонісійович – 247 дес. в с. Стрільниках; Сабонський Адольф Марцелійович – 1399 дес. в с. Пеньківка; Собанський Федір-Оскар-Міхал – 1359 дес. в с. Зведенівка; Ставинська Олена Хомівна – 159 дес. в с. Пасинках; Стругалевич Юліуш Зенович – 118 дес. в с. Клекотина; Часновський Олександр Вікторович – 455 дес. в с. Сапіжанка; Червінський Антон Августович – 981 дес. в с. Політанка [2, с. 34 – 38].

Зупинемось докладніше на польських маєтках Шаргородщини Йоахим Потоцький звів невеликий, без особливих архітектурних прикрас палац в с. Дербчин. Пізніше власниками палацу були Подоські – Леон, а далі його донька Пауліна, що вийшла заміж за російського поміщика Івановського. Саме за Подоських було завершено формування архітектурно-паркового комплексу в Дербчині.

Найліпше з маєтку в Дербчині зберігся парк. Площа насаджень становить 14,7 гектара, на ній більше 40 видів порід дерев і чагарників. Особливо цінні ділянки дубового гаю віком 250 – 300 років, а також модрина європейська, різновиди липи, дуб пірамідальний і червоний, ялина сибірська, сосна чорна. Численні посадки дуба звичайного і пірамідального, ялини, липи та інших порід є гарантією довговічного існування цієї видатної пам'ятки природи. В парку існує система ставків, на одному з них острів, до якого веде місток [3, с. 38 – 40].

Сам палац фактично не зберігся. Тут є один з палацових будиночків побіля паркового в'їзду. Зберігся палацовий мур висотою в 3 метри, в парку – містки [4, с. 718].

У Джурині поміщик П. Собанський збудував в мальовничому місці над ставом палац, обсадив його численними фруктовими деревами. Поруч з садибою він же заклав винокурний завод.

З 1766 року давнє подільське містечко Морахва належало Йоахіму Кароліу Потоцькому. Після Барської конфедерації Й. К. Потоцький осів в Морахві та вибудував тут палац, сприяв побудові нового костелу (1736 р.). Морахва поділялась в той час на старе та нове місто. Й. К. Потоцький заклав в Мурафі фабрику салітри та ряд ремісничих цехів, він сприяв викладанню бруківкою головної вулиці та обсадження її деревами.

Палац Йоахіма К. Потоцького був двоповерховий з колонами, оточував його парк, який в свою чергу був оточений муром з вежами. Після пожежі палац не був відбудований, а був розібраний. На малюнку Наполеона Орди видно лише палац. Й. К. Потоцький був похований в костелі у Мурафі.

Наступні власники цієї маєтності Деконські, до яких воно перейшло по вдові за Йоахімом Потоцьким, збудували неподалік руїн палацу будинок (маєток) для власних потреб [5, s. 100 – 102].

Спочатку Рахни Лісові належали Свирезьким, потім князям Четвертинським; в кінці XVIII століття маєток належав Юзефу Урбановському, а на початку XIX століття перейшов до Старшинського, через деякий час його власником став Домбровський. Останнім польським поміщиком в Рахнах був Адольф Домбровський, який наробив багато боргів. Внаслідок цього маєток в 1866 році був проданий з аукціону. Придбав маєток Микола Петрович Балашов.

Шляхетський рід Урбановських був відомий головний чином на Волині, де представникам цього роду належало кілька маєтків. Урбановські відомі передовсім як збирачі колекцій і книг. Початком зібрань Урбановських була набута Криштофом решта збірок Вінцента Потоцького з Немирова. Купив він і значну частину бібліотеки, нумізматики і перевіз все те до свого села Рахни Лісові. 1830 року свої зібрання записав частково братові Антонію, а частину внукові Старжинському, але той відступив свою частку Антонію Урбановському, який став власником цілої колекції, яку розмістив у Городку «в найглухішому закутку волинського Полісся» і частково в Киселях Старокостянтинівського повіту.

Палацовий комплекс у Рахнах Лісових частково зберігся. Тут є, власне, будівля палацу, правий флігель, дві приватницькі.

Окраса палацового комплексу в Рахнах Лісових – парк. Його було розплановано на основі природного лісового масиву, сюди досаджувалися пізніше цінні деревні породи. Ці насадження мають форму невеликих галявинок і злокалізовані побіля палацу. Це – горіх чорний, сосна Веймута, дуб червоний, дугласія зелена, смерека гребінчаста, сосна кримська. Найбільша цінність парку – 300-літні ясени та алея старих каштанів. Ландшафт парку доповнюють ставки, обсажені ясеними, липами, червоними та болотними.

На території палацового комплексу свого часу містився радгосп та школа. Ці організації у парку побудували для своєї діяльності деякі нові споруди [5, s. 73 – 74].

В Шаргороді невеликий, але солідний, замок був збудований з масивного пісковика. Він мав п'ять веж-бастіонів, а на його території було збудовано невеликий триповерховий палац за італійськими зразками.

З замкових будівель збереглися ще невеликі фрагменти замкових стін з контрфорсами і двоповерховий ренесансний житловий будинок з амбразурами на горищному поверсі. Джерела називають її єдиною ренесансною замковою кам'яницею, що збереглася на території України [5, s. 359 – 362].

Палац у Федорівці був побудований в другій половині XIX ст. Титусом Орліковським [4, s. 720].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880 – 1914. – Т. I – XV.
2. Горобець О., Нечіпайло І. Родинна колиска – Джурин / О. Горобець, І. Нечіпайло. – Х.: Атос, 2008. – 176 с.

3. Томілович Людмила. Садиби Брацлавщини / Людмила Томілович // Хроніка 2000 . – 2012. – Вип. 3(93): Україна – Польща: діалог упродовж тисячоліть: Ч. 2. – С. 21 – 95.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П. Т. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 777 с.
5. Roman Aftanazy. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo braclawskie. – Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. – Т. 10, wyd. 2 przejrzone i uzupełnione. – 573 s.

В. Г. Візнюк

ПОЛЬСЬКІ ВЛАСНИКИ МІСТЕЧКА ШАРГОРОДА

Багатвікова історія нашої держави пов'язана з народами, що жили на її території. Подільські землі довгий час входили до складу Польської держави і навіть після другого розділу, ставши частиною Російської імперії, належали польським власникам. У XV – XVIII ст. на Поділлі виділилося кілька десятків польських родів, представникам яких належала більша половина земель та селянських господарств – це Замойські, Конєцпольські, Потоцькі, Сосновські, Любомірські, Сангушки, Сенявські, Чарторийські. Власники маєтків створювали оборонні замки, палацово-паркові ансамблі, вони збирали твори мистецтва, родові архіви з цінними документами з історії України і Польщі.

Історія Поділля, його культура здавна привертала до себе увагу польських дослідників, літераторів, вчених. Багато визначних особистостей народилися і жили на цих землях, деякі відвідавши Поділля, перебували тут певний час. На подільській землі жили і творили польські літератори С. Гоцинський, М. Гославський, А. Гроза, відомі польські художники Ю. Косак, Н. Орда, історики А. Яблонівський, А. Пшездецький, Ю. Ролле, К. Пулаский, Л. Бялковський.

Вінниччина – частина Поділля, історія якої теж пов'язана з відомими польськими родами, ця тема висвітлювалась як польськими, так і українськими дослідниками. Почесне місце в дослідженні історії Поділля посідають Леон Бялковський та його праця «Поділля в XVI ст.», Євфимій Сіцинський, під редакцією якого вийшла фундаментальна праця «Приходы и церкви Подольской епархии», Михайло Грушевський та його «Барське староство». Дослідження історії Поділля продовжується і сучасними істориками, які плідно працюють в цьому напрямку: Л. Баженов, М. Крикун, В. Смолій, О. Завальнюк, Н. Урсу, Л. Місінкевич, Ю. Олійник, О. Пажимський, Б. Пажимський, А. Трембіцький, В. Нестеренко, І. Данілов. У 2007 році вінницька дослідниця В. Колесник опублікувала біографічний словник під назвою «Відомі поляки в історії Вінниччини», який став результатом багаторічних досліджень та містить понад 500 біографічних статей про відомих польських політичних і культурних діячів, життя яких пов'язане з Вінниччиною.

В описі «Приходы и церкви Подольской епархии» подається опис містечка Шаргорода, що розташоване при злитті річок Мурашки і Ковбасної. На початку XX століття в Шаргороді був римо-католицький костюл, кам'яна єврейська синагога, три заводи: винокурний, цегляний, «кожевенний», три млини, поштово-телеграфне відділення. В XIV столітті литовський князь Вітовт подарував Василю Карачевському землі з метою їх заселення. Але Шаргород був заснований в 1585 році Яном Замойським, укріплене замком, містечко стримувало татарські напади. Особливий статус у містечку мала торгівля, місцеві жителі мали право безмитної торгівлі з волохами, татарами, турками, товари доставлялися по всьому королівству через Бар, відбувалися річні ярмарки, торги по суботах. В 1635 році в Шаргороді був влаштований склад вин та медів волоських, торгівля якими була монополією, що гарантувалася штрафами. Під час

турецького панування був важливим пунктом торгівлі східними товарами, турки називали його Малим Стамбулом (Кучук - Стамбул).

На Вінниччині виділялися найбільші оборонні пункти: Брацлав, Бар, Могилів, Шаргород, Вінниця, Ямпіль, Буша, Красне, Погребище, Липовець. В 1579 році польський власник Ян Замойський отримав від Стефана Баторія право на володіння цими землями. Ян Замойський (1542 – 1605) – державний діяч, оратор, меценат мав значні володіння на Поділлі (Кацмазівська волость), які за його ініціативою Стефан Баторій виміняв у кам'янецького єпископа М. Бялбжезького і надав йому в пожиттєве володіння. Об'єднавши свої подільські маєтності, які в той час були майже пустками, Замойський взявся до їхньої колонізації. Він заснував місто з замком, яке мало служити важливим оборонним пунктом Речі Посполитої. Згідно королівського привілею 1579 року дозволялося будівництво, причому мешканці на 20 років звільнялися від усіх податків, данин та інших виплат. В 1585 році було розпочато будівництво замку, що мав вигляд п'ятикутника з наріжними баштами. Замойський назвав новозбудоване місто на честь свого славетного предка Флориана Сариуша (Шариуша) Шаргородом. В 1588 році місту було надано магдебурзьке право. У 1595 році власник уфундував там костюл св. Флоріана, при ньому була школа та надав йому Княжу Луку. За його дозволом у Шаргороді оселилися євреї, які збудували там синагогу. Заклавши Шаргород, Замойський почав скуповувати сусідні села: Княжу Луку, Білий Скіндир (перетворив його на містечко Скіндерполь), Бушу. Він також засновував на пустках нові населені пункти, приєднуючи їх до Шаргородщини, у зв'язку з чим мав численні процеси з місцевими землевласниками. У 1599 році до Шаргородщини входило 2 містечка (Шаргород і Скіндерполь) та 20 сіл [1, с. 234].

Томаш Замойський (1594 – 1638) – державний діяч, син Яна Замойського був людиною освіченою, володів багатьма іноземними мовами: арабською, грецькою, німецькою, латинською, татарською. Присвятив себе військовій кар'єрі, в 1612 році брав участь в поході С. Жулкевського проти татар. Після підписання договору з татарами в Бразі, повернувся зі своїм загоном до Шаргорода, плануючи провести там зиму. Отримав відомості про появу татар коло Межирова, зібрав загін за підтримки навколишньої шляхти, вирушив на ворога. Після кількох сутичок захопив 84 полонених, потім майже два місяці перебував у своїх подільських володіннях, з'ясовуючи їх загальний стан і прибутковість. Описувався як «слабкого здоров'я, мирної вдачі, зовсім не надавався до війни, не любив її, а все ж як кресовий власник зі зброєю стояв на кордоні». Восени 1613 року відбивав на Поділлі напад татар, а потім протягом кількох тижнів перебував у Шаргороді. Три роки (з 1615 р.) подорожував по Європі, відвідав Німеччину, Англію, Італію. В Італії захопився фортифікаційною справою і навіть написав на цю тему книгу. В 1618 році отримав пост подільського воєводи й озброївши 1200 чол. бився з татарами на Орининських полях під Кам'янцем-Подільським. У 1628 р. став коронним підканцлером, а в 1635 р. – канцлером. Мав староства: Книшинське, яке батько передав йому ще за життя, Краківське генеральне, Сокальське, Рабштинське, Новотарське, Калуське та Речицьке. Після смерті батька успадкував усі його маєтності, у т. ч. на Поділлі. Саме на часи володіння Томашем Замойським припадає розквіт Шаргорода. Він був надзвичайно побожним, робив великі пожертви на католицьку церкву. У 1638 році запросив до Шаргорода єзуїтів, яким в своїй духівниці записав 70 тис. зл. (а його дружина – 30 тис. зл.) з умовою за ці кошти збудувати в його маєтках «у Сатковцях або Скіндерполі скромний костюл з помешканням» і звідти посилати священників його інших міст і сіл «для виховання людей у християнській вірі та розумній науці». Шаргородському костюлу св. Флоріана надав 2 привілеї – в 1612 році в Замості, та в 1618 році в Шаргороді. В першому призначив значний земельний наділ із селянами для плебана, школи та шпиталю при костюлі й підтверджував розмір податків з населення на користь костюлу, визначений його батьком, другим – звільняв осілих на плебанській землі селян від чиншу данини та більшості повинностей [1, с. 231 – 232].

Ян Александер Конєцпольський (пом. 1719) – державний діяч, племінник Станіслава Конєцпольського. Дбав про організацію господарства в спустошених після війни з турками подільських маєтках, відновлення торгівлі, звільнення своїх володінь від шведських, саксонських, російських контрибуцій. Мав звання полковника, свою панцирну хоругву

виставив у віденську кампанію. Коронним ротмістром став в 1685 році. У 1694 році відбив у козаків Семена Палія свій маєток Шаргород. Крім панцирної мав також і гусарську хоругву. Володіння Конєцпольського займали стільки, «як велика Саксонія». З 1704 року мав уряд брацлавського воєводи, брав участь в організації Сандомирської конфедерації. Для сандомирян організував драгунську хоругву в 1709 році, набирав її двічі, бо в перший раз вона була розбита козаками. Робив великі пожертви на церкву, був під сильним впливом єзуїтів, яких тримав при своєму дворі як сповідників. Фундував їм костюл у Рожнятові в 1703 році і місію в Конєцполі, у своїх українських маєтностях підтримував уніатів. Так як не мав нащадків, на ньому вигасла гетьманська лінія роду Конєцпольських [1, с. 306 – 307].

Станіслав Любомірський (1704 – 1793) – політичний діяч. Після смерті брата Юзефа (1755) отримав Лабунський, Шаргородський, Красненський, Рашківський, Савранський, Ягорлицький, Юзефгородський, Конєцпольський ключі. В Речі Посполитій не було в одних руках більше маєтностей, ніж в Любомірського. Страждав душевною хворобою. Протягом 1764 – 69 років програв в карти, або ошуканий, продав за безцінь багато маєтків. Особливо великого розголосу набула втрата Шаргородщини: за одними джерелами він програв її в карти Ю. Сосновському, за іншими продав йому ж на Львівських контрактах 1768 р. за мізерну суму за сприяння своєї дружини, яка нібито була приятелькою Сосновського. Урешті родичі подали на Любомірського позов про розтрату маєтностей, добилися опіки над ним і вимагали від нього зректися всіх багатств на користь синів. Робив пожертви на релігійні цілі, фундував багато католицьких, уніатських, вірменських, а також православних храмів. Перевів до Шаргорода базиліан із сусідньої Калинівки, в 1749 році видав базиліанам грамоту про утворення кляштору в Шаргороді, передав парафіяльну уніатську церкву св. Іоана Хрестителя зі шпиталем. В 1758 році забезпечив земельними угіддями православному церкву в Слободі-Шаргородській [1, с. 373 – 374].

Єжи Александер Любомірський (бл. 1669 – 1735) – політичний діяч, батько Станіслава. Був власником Лабуні у Волинському воєводстві та Домброви в Сандомирському воєводстві. Після смерті Я. А. Конєцпольського претендував на його спадок. В 1723 році набув на дуже вигідних умовах у Валєвських, спадкоємців Конєцпольських, за посередництва третьої підставної особи, величезні маєтності в Україні, в т. ч. Смілянський, Паволоцький, Котельницький, Рівненський, Шаргородський, Красненський, Ягорлицький, Язловецький, Рашківський, Савранський, Юзефгородський, Конєцпольський ключі. Підписувався в документах як «граф на Вішні, Ярославі, Конєцполі, Терєбовлі, великий коронний обозний на князівстві Рожанському, Дунайгороді, Шаргороді, Рашкові, Саврані чи прикордонному Конєцполі дідичний пан». У Рівному перебудував палац. На Шаргородщині поселив польських селян із Саноцького та Перемиського повітів. У своїх володіннях підтримував католицьку церкву, зокрема в Шаргороді фундував єзуїтам дім з каплицею в 1727 році, в Чернівцях Летичівського повіту відбудував костюл в 1728 році [1, с. 367].

Юзеф Любомірський (1751 – 1817) – син Станіслава, військовий діяч, мав власну панцирну хоругву. Внаслідок поділу батьківського спадку в 1776 році отримав Рівненський і Олександрійський ключі на Волині (4 міста й 76 сіл), оцінені майже в 7 млн. зл., з річним доходом бл. 360 тис. зл. Одружився з Людвікою Сосновською. Цей шлюб був результатом угоди між батьками, укладеної після того, як С. Любомірський програв в карти чи за безцінь продав Сосновському Шаргородський ключ, який став посагом нареченої [1, с. 375 – 376].

Людвіка Любомірська (1751 – 1836) – уродж. Сосновська, дружина Юзефа була власницею величезних маєтностей, зокрема їй належали Шаргородський Могилівського повіту, Білянський Ямпільського повіту ключі, частково успадковані, частково набуті в сестри Катажини. Разом з сестрою переклала з французької мови на польську книгу про Сократа швейцарського письменника І. А. Гірцеля в 1770 році. З примусу вийшла заміж за Сосновського, хоча все життя кохала Тадеуша Косцюшка [1, с. 360 – 361].

Юзеф Сильвестер Сосновський (пом. 1783) – політичний і військовий діяч, був власником Сосновиці в Холмській землі, маєтків в Брест-Литовському та Новогородському воєводствах. В 1768 році став героєм гучного скандалу, хитрістю набувши, або вигравши в карти під час

Львівських контрактів у душевнохворого Станіслава Любомірського Шаргородський ключ на Поділлі. Вважається, що він зробив це з допомогою дружини Любомірського, а його коханки Людвіки Гонорати. Часто бував на Шаргородщині, упорядковуючи ці маєтки. Між 1777 і 1795 рр. заклав с. Теклівку, яку назвав на честь своєї дружини Теклі і фільварок Соснівку. Внаслідок закінченого угодою процесу з Любомірськими, які добилися визнання Станіслава недієздатним, маєток став посагом доньки Людвіки. Сосновський щедро жертвував на релігійні потреби, зокрема в Шаргородському ключі фундував кілька церков, в т. ч. в Будному церкву св. Дмитрія, а шаргородським базиліанам надав Калинівку [1, с. 749].

Генрик Любомірський (1777 – 1850) – політичний і культурний діяч, меценат, син Людвіки та Юзефа Любомірських. Після смерті тітки Ізабелли Любомірської, уродж. Чарториської, отримав її палац у Відні з цінною бібліотекою та колекцією творів мистецтва. Перевіз ці зібрання до Пжеворська в 1818 році. Активно збільшував маєтності, у зв'язку з чим часто виїжджав до Росії, а для закупівлі творів мистецтва – на Захід. Із пжеворського палацу зробив осередок світського життя і музейний центр, крім картин і друків збирав зброю, медалі, нумізматику. В 1823 році уклав у Відні з Ю. М. Оссолінським угоду про включення своїх зібрань до бібліотеки у Львові (пізн. «Ossolenium»). Згідно тієї ж угоди для Любомірських встановлювалася спадкова кураторія над закладом з управлінням прибутками, об'єднана з Пжеворським маєтком, який після згасання роду мав бути влитий у фондуш закладу. Передані Любомірським зібрання виділялися в окрему одиницю під назвою «Музей Любомірських». Після затвердження цієї кураторії Галицькими Станами в 1826 році Любомірський взявся за відбір бібліотеки Оссолінського у Відні для «Ossolenium», призначив ксьондза Ф. Сярчинського першим директором закладу, клопотався про створення при ньому наукового товариства в 1828 році. Після вибуху Листопадового повстання зацікавився політичними справами, ввійшов до Красіцького комітету, який мав підтримувати Національний уряд з боку Галичини фінансово та дипломатично. Фінансував Надвісянський легіон і привіз до Варшави значну допомогу у коштовностях від галичан. Підтримував тісний зв'язок з А. Є. Чарторійським. Вніс великий вклад в історію культури Галичини, подарував понад 2200 друків і рукописів Національному закладу ім. Оссолінських і заснував музей кн. Любомірських. Залишив працю «Зібрання краєвидів відомих польських парків», був почесним членом Товариства друзів науки в Кракові, Варшаві та Празі. Внаслідок родинних поділів 1817 і 1822 років отримав у Подільській губернії Шаргородський і Білянський ключі (бл. 5600 душ). До нього також перейшли родинні архіви з Шаргорода і Рівного. Особистий фонд Любомірських зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. Стефаніка у відділі рукописів та в ЦДІАУ в Львові виділений фонд, в якому зберігається значна кількість листів, особистих, майнових та інших документів родини. Листувався з О. де Бальзаком, Ю. Бемом, М. Воронцовим, А. Козьмяном, Ю. Немцевичем, Г. Жевуським. Зберігається родинна кореспонденція з представниками Замойських, Потоцьких, Радзівілів, Сангушків, Сапетів, Чарторійських, Яблонівських; щоденники подорожей 1809-49 років по Чехії, Пруссії, Італії, Франції, по Волині та Поділлю; інвентарний реєстр олійних робіт вандейка, Кранаха, Веронезе, Рубенса, Тиціана; мініатюр і зброї, що зберігалися в палаці у Пжеворську; також майнові документи, в т. ч. сумарний опис прибутків і витрат маєтків Шаргородського ключа за 1819-20 рр., матеріали до генеалогії Любомірських [1, с. 365 – 366].

Роман Сангушко (1800 – 1881), учасник Листопадового повстання, володів Заславським ключем, за головну садибу обрав Слауту. Від Є. Любомірського отримав Шаргородський ключ: Шаргород з передмістями Маслівкою, Богачівкою та Барабоївкою, села Гибалівку, Ковбасну, Слободу-Шаргородську, Шостаківку, Розкіш, Дерев'янки, хутори Дяківський (Юзефівка), Жолинський (Генриківка), Добровольський (Юзвинівка), Короповню та Слобідку-Посурогатську, всього 2049 душ. В маєтностях підніс рільниче та лісове господарство, у Шаргороді підправив замок, що руйнувався. Ним закладені сукняна й паперова фабрики в Слауті, збудував цукроварні в Шепетівці, Клембівці, Кременчуках. Був ініціатором планового лісового господарства, економив деревину. Вирощував коней арабської породи та вислав їх на перегони до Варшави, Києва, Львова, Вільна, Москви в 1870 – 77 роках. На світовій виставці

коней у Відні в 1872 р. отримав найвищу нагороду – почесний диплом. Мав 190 коней у Хрестівці Заславського повіту та 168 коней в Сатанові Проскурівського повіту. Був військовим, отримав нагороду – військовий хрест «Virtuti Militari». Володів великим родинним архівом. Набув частину архіву М. Потоцького з Тульчина (ймовірно під час розпродажу тульчинських зібрань в Одесі). Збирав старі польські гравюри, зразки старої зброї, історичні полотна. Збільшив бібліотеку до бл. 500 томів, скомплектував її історичний відділ і зібрав рідкісні видання Біблії з XVI ст., польські хроніки. Засуджений на заслання до Сибіру, втрату маєтностей і шляхетства. У 1834 році добровільно зголосився до лінійної служби на Кавказі. У 1838 році отримав хрест св. Станіслава, підвищення на підпоручика, повернув громадянські права та дворянські привілеї. У 1845 році отримав офіційне звільнення від царської служби та дозвіл повернутися до маєтків [1, с. 661 – 662].

Юзеф Аполінари Ролле, відомий під іменем Юзеф Антоні (1830 – 1894) – лікар, історик, громадський діяч. Його батько Юзеф Вінценти був на службі секретарем кн. М. І. Радзівілла, віленського воєводи. У 1818 або 1819 роках він став люстратором у подільських маєтках Г. Любомірського. За заслуги у впорядкуванні господарства отримав від Любомірського в пожиттєве володіння велику ділянку землі в трьох верстах від Шаргорода, де бл. 1824 р. заклав хутір, названий Генриківкою (Генріхівкою). Пізніше набув сусідній хутір Хирляки в його пожиттєвої власниці Ф. Жолинської. З того часу маєток став називатися хутором Ролле. Він збудував там будинок, заклав великий плодовий сад, саджанці з якого продавав не лише на Поділлі, а й далеко за його межами. Тут в Генріхівці народився його син – Юзеф Антоні, якому судилося стати відомим лікарем та дослідником. Юзеф Ролле публікував матеріали історико-краєзнавчого, археографічного і культурологічного характеру. Опрацьовував документи в державних архівах, приватних колекціях магнатських і шляхетських дворів, куди його викликали як лікаря. Крім того, йому надавали матеріали К. Подвисоцький, В. Гурський і А. Верига-Даровський. У 1869 – 72 рр. опублікував історико-археологічну розвідку «Подільські замки на молдавському кордоні». Друге видання, допрацьоване і доповнене (у 3 томах) побачило світ у Варшаві в 1880 році. Перші два томи присвячені історії міста Кам'янця-Подільського, третій – Жванця, Окопів Святої Трійці, Браги, Панівців, Устя, Чернокозинців, Бара, Ямполя, Могилева-Подільського та Шаргорода. Праця висунула Ролле на чоло польських історичних письменників, які поєднували наукове трактування теми з доступністю викладення матеріалу та гарною літературною формою. Був членом Подільського губернського комітету (від 1864 р.) і Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (від 1883 р.) та долучався до створення статистичних довідників та збірників, які видавалися цими комітетами і до сьогодні є цінними джерелами з історії статистики, господарства й культури Поділля [1, с. 641 – 645].

Протягом кількох століть польські власники відігравали значну роль у господарському і культурному житті Поділля. Представники відомих шляхетських родів, що будували палаци, закладали парки в своїх володіннях, створювали колекції, збирали цінні предмети, уфундували храми, залишили після себе досить помітний слід в історії нашої держави. Минула історія міст, містечок та сіл на теренах Поділля тісно пов'язана з життям і діяльністю їх власників, тому завжди актуальним залишається вивчення дослідниками історичних матеріалів, особистих архівів представників великих польських родів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колісник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
2. Крикун М. Подільське воєводство у XVI – XVIII століттях. Статті і матеріали / М. Крикун. – Львів, 2011. – 732 с.
3. Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. 27 – 29 серпня 1993 р. – Хмельницький, 1993. – 336 с.

4. Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики». – Самчики, 2009. – 172 с.
5. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23 – 24 червня 1999 року). – м. Хмельницький, «Поділля», 1999. – 600 с.
6. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – С. 607 – 609.

К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк

КНЯЗЬ Р. Є. САНГУШКО (1800 – 1881) І ШАРГОРОДЩИНА

Великому давньогрецькому мислителю Піфагору належать чудові слова: «Статую прикрашає вигляд, а людину – діяння». Сказане напрочуд точно стосується життя і діяльності князівської родини Сангушків, завдяки якій Південно-Східна Волинь виступала важливим форпостом духовності і культури в Україні. Досить помітним і яскравим представником цієї династії був князь Роман Станіслав Адам Сангушко, син Євстахія та Клементини з Чарториських. Народився він 24 квітня 1800 року в стародавньому містечку Антоніні на Волині (нині – Красилівського району Хмельницької області), яке в історичних джерелах згадується ще в 2-й половині XIV ст. Замолоду Роман Сангушко, як і багато людей з його кола, служив у царській армії. Після виходу у відставку 1823 р. у званні корнета через деякий час (1829 р.) одружується з Наталею Потоцькою, донькою польського сенатора графа Александра Станіслава Потоцького. Невдовзі після народження доньки дружина помирає (17 листопада 1830 р.). Незважаючи на важку сімейну драму, молодий князь бере найактивнішу участь у Листопадовому повстанні. Більше того, у березні 1831 р. він був призначений польовим ад'ютантом головнокомандувача повстанськими силами генерала Я.Скжинецького [10, с. 660]. Однак, вже у червні 1831 р. Р. Сангушко потрапляє до російського полону. Відтак, в'язниця, заслання до Сибіру на все життя, втрата князівського титулу, маєтностей і шляхетства. До того ж, важка дорога пішки в кайданах по снігу від Житомира до Тобольська.

З тих пір ім'я Р. Сангушка на довгий час стало символом мужності та незламності польського національно-визвольного руху, а його слова «З переконання» пізніше стали гербовим девізом Сангушків. За деякими даними, саме ці слова написав князь на гербовому папері, на котрому він мав благати царя про помилування. Саме так Роман Сангушко пояснив свою участь у повстанні, яке ледь не коштувало йому життя... [2, с. 204].

Після відбуття кількох років заслання Р. Сангушко з квітня 1834 р. до червня 1839 р. служив у діючій армії на Кавказі, де був двічі поранений у боях. Вийшовши у відставку, тривалий час подорожував, зокрема, побував в Італії та на Святій землі.

Окрім подорожей за кордоном, Р. Сангушко здійснює управління волинськими маєтками своєї доньки Марії (аж до її виходу заміж у 1851 р.), а також входить у володіння Заславським ключем [10, с. 661].

Окрема сторінка в біографії Р. Сангушка – подільська. Про його зв'язки з Поділлям, насамперед, соціально-економічного змісту, свідчить ряд справ, котрі зберігаються у фондах Державного архіву Вінницької області. Так, у фонді Могилів-Подільського повітового суду зберігається увідний лист від 20 липня 1857 р. на володіння Шаргородським ключем відставним підпоручиком і кавалером Романом Євстахійовичем Сангушком. Згаданий ключ у складі містечка Шаргород з передмістями Маслівкою, Богачівкою, Барабоївкою, сіл Гибалівка, Ковбасна, Слобода-Шаргородська, Шостаківка, Розкіш, Дерев'янки, хуторів Дяківського

(Юзефівка), Жолинської (Генріхівка), Добровольського (Юзвинівка), Коропівня та Слобідка-Посурогатська Роман Сангушко придбав у князя Георгія Любомирського 12 липня 1857 р.

Таким чином, у володіння Р. Сангушка перейшли значні земельні володіння, а також 2049 душ підданого населення чоловічої статі [4, арк. 53 – 53 зв.].

У своїх нових володіннях, як відзначала відомий подільський краєзнавець В. В. Колесник, Р. Сангушко, котрому у 1857 р. було повернуто князівське достоїнство, «підніс рільниче й лісове господарство, у Шаргороді підправив замок, що руйнувався, заклав фабрики» [10, с. 661]. Ще більших успіхів досяг князь у розвитку економіки в батьківському маєтку. Так, у Славуті він «заклав сукняну й паперову фабрики (бл. 1840), чавуноливарний і залізоплавильний заводи. Крім того, збудував цукроварні в Шепетівці (1843), Клембівці та Кременчуках (1850) Заславського пов., дві фабрики свічок й інші промислові підприємства. Вбачав свій обов'язок проводити господарські експерименти (навіть із втратами для себе) з метою розвитку економічно відсталого краю. Був ініціатором планового лісового господарства й економив деревину. Збільшував батьківський арабський табун, розпочав тренування коней для перегонів. Збудував під Бачманівкою Заславського пов. скакову доріжку та влаштував перегони. У 1870 – 77 рр. вислав своїх коней на перегони до Варшави, Києва, Львова, Вільна, Москви. На світовій виставці коней у Відні 1872 р. отримав найвищу нагороду – почесний диплом. У 1842 – 71 рр. закупив в Аравії 26 жеребців і 2 кобили. Під кінець його життя кінний завод у Хрестівці Заславського пов. нараховував 190 коней, а в Сатанові Проскурівського пов. – 168» [10, с. 661].

У свою чергу, В. Й. Вихованець відзначає, що на «тлі економіки Великої Волині розвиток Заславщини був просто блискучим. Якщо станом на 1845 р. в повіті було вироблено фабрично-заводської продукції на 157618 рублів – найбільше у порівнянні з іншими повітами губернії, то через 15 років цей показник зріс більш як у десять разів. Такого росту не знав жодний інший повіт на Волині. Славилися побудовані князем Славутські чавуноливарний та залізоплавильний заводи. Великі прибутки давав хімічний завод у Варварівці поблизу Славуті. Тут виробляли різних сортів оцет та скипидар. Все, що належало Сангушкам, було добротним і викликало захоплення.

А за наступні 20 років сангушківська економіка виросла і зміцніла несподівано. Станом за 1880 р. тільки прибутки її склали 110648 рублів. За десять попередніх років, включаючи 81 – 82 рр., вони становили 722753 рублів. Це давало змогу і надалі нарощувати обсяг і темпи виробництва в Заславському повіті» [2, с. 217].

Особливо вражаюче на цьому фоні виглядав соціально-економічний розвиток містечка Славуті. «Загалом у період від 1840 р. по середину 1880-х рр. у розвитку Славуті, – зауважував В. Г. Берковський, – спостерігається несподіване зростання промисловості, а разом з нею й соціально-культурного становища мешканців. Так, наприклад, як відзначає О. Оглоблін, на початок промислової реформи 1840-х рр. з поміщицьких суконних фабрик на Волині вціліло лише дві, і одна з них – це славутська суконна фабрика. У 1840 р. в Славуті засновуються позичкові каси та чавуноливарний завод, у 1842 р. – друга славутська паперова фабрика (пізніше цю фабрику було приєднано до паперової фабрики Сангушків) [1, с. 63].

Не менш важливим було для Славуті й наступне десятиліття. «Попри кількарізні заколоти на промислових підприємствах, особливо на механічному заводі, за об'ємом і сумою виробленої продукції містечко випереджало свій повітовий центр м. Заслав більш ніж у 10 разів. З тогочасних культурних подій слід виокремити приїзд і проживання у містечку відомих художників Наполеона Орди (у 1870 – 1873 рр.), Юліуша Коссака (у 1872 р.), Тадеуша Грохольського (у 1875 р.), а також двох не менш відомих істориків зі Львова – д-ра Антонія Прохаски та проф. Ксаверія Ліске (у 1878 р.). Однак усе-таки найбільшим досягненням князя Р. Є. Сангушка у даний відрізок часу є відкриття у 1879 р. др. О. Тарнавським та Пржесмицьким славнозвісного Славутського гідропатичного, кліматичного та кумисолікувального курорту. Слід відзначити, що задуми відкрити подібного роду здравницю на Славутчині виникли у Сангушків ще у 40 – 50-х рр. XIX ст., коли проведено було обстеження їхніх володінь на рахунок «гігієни». За досить короткий відрізок часу цей курорт став відомим місцем не лише

для лікування, але й для відпочинку. Щороку на курорт приїжджало від 300 до 400 осіб» [1, с. 67 – 68].

Зауважимо також, що князь зумів раціонально використати для розвитку економіки і кошти, отримані ним від селян за викуплені землі після реформи 1861 р. Зокрема, лише у селах Шостаківка і Розкіш зі складу Шаргородського ключа селянами було викуплено 1314 десятин 181 сажень зручної та незручної землі [5, арк. 2зв.]. Аналогічним чином було викуплено 1277 десятин 950 сажнів землі в селі Слобода-Шаргородська з присілком Барабоївка [5, арк. 154 зв.], а також 147 десятин 2018 сажнів в с.Коропівня [6, арк. 97] і 1133 десятини 1347 сажнів в селі Гибалівка з присілками Ковбасня і Богачівка [6, арк. 98]. При цьому князь інколи вдавався і до альтруїстичних кроків. Зокрема, у с.Шостаківка ним було подаровано селянам 2 десятини 1880 сажнів садибної землі та 4 десятини 936 сажнів польової [5, арк. 2 зв.]. Все ж, ця обставина аж ніяк не могла зменшити гостроту соціальних конфліктів у тогочасному селі, адже реформа 1861 р. зовсім не виправдала сподівань селянства. Скажімо, у містечку Шаргород селяни (79 дворів, де проживало 312 чоловік) замість визначеного їм наділу у 200 десятин отримали лише 120 десятин. До того ж, за кожен десятина селяни мали сплатити викуп по 80 крб., а здерли з них значно більше [9, с. 702]. Не сприяв соціальному примиренню і той факт, що і після реформи князь Р. Є. Сангушко і далі продовжував володіти понад тисячею десятин землі. Звідси і ряд селянських заворушень, які охопили Шаргородський маєток (1330 душ) у 1861 р. [11, с. 202]. Дещо пізніше сюди проникають також агітатори – «різничинці». Так, у 1878 р. у Шаргороді місцевими властями було заарештовано мешканця Серпухова С. Архипова, який розповсюджував у містечку заборонену царським урядом літературу [9, с. 703]. Інколи траплялися і випадки підпалів майна, що належало князю. Зокрема, 11 вересня 1866 р. в с. Соснівка на князівському току згоріли скирта соломи довжиною 20 сажнів і копиця сіна на 3 вози [7, арк. 1]. Подібна пожежа трапилася в ніч з 30 вересня на 1 жовтня 1871 р. і в с. Перепільчинці, де вогнем було знищено хліб у скиртах на загальну суму 7500 крб. [8, арк. 2]. Все ж, вжиті владою заходи до розслідування цих випадків не виявили винних у навмисному підпалі князівського добра і справи на підозрюваних осіб були закриті через відсутність доказів їхньої вини.

Один з останніх документів, що стосується діяльності Р. Є. Сангушка на Поділлі, це доручення на ім'я дворянина Михайла Яковича Защинського від 20 вересня 1878 р. За цим дорученням М.Защинський уповноважувався отримати у Кам'янець-Подільському відділенні Державного банку заставний документ на Шаргородський маєток (включно із Соснівським цукровим заводом) князя Р. Сангушка. Даний документ був потрібний для забезпечення банківського кредиту в розмірі 75 тисяч крб., який Р. Сангушко зобов'язався виплачувати впродовж шести років з метою підтримки боргу зятя графа Альфреда Альфредовича Потоцького та своєї доньки Марії (останньому було дозволено 24 лютого 1878 р. взяти в Державному банку кредит на суму до 600 тисяч крб.) [3, арк. 126-126 зв.].

До речі, Соснівський цукровий завод Р. Сангушка (заснований 1857 р. у с. Шостаківка) був передовим для свого часу підприємством. У 1913 – 14 рр. тут було вироблено 228.077 пудів 20 фунтів цукру-піску. На підприємстві працювало 420 робітників, машинне обладнання складалося з 9 парових двигунів загальною потужністю 376 кінських сил і 1 локомотива на водокачці [12, № 7831 (Д)].

Окрім вищезгаданого заводу, досить успішно діяли і побудовані на початку 80-х рр. XIX ст. у Шаргороді гуральня, пивоварний завод, три млини та два шкіряні заводи. Пожвавилися також торгівля і ремісниче виробництво, якими займалося здебільшого єврейське населення. У згаданий період у містечку нараховувалося 125 лавок, а у ремісництві було зайнято 275 чоловік [9, с. 703].

Однак, не лише про своє господарство дбав князь Р. Сангушко. Як і його батько, він «багато зробив для поліпшення життя й добробуту підлеглих. Першим в Росії дав можливість замінити панщину грошовим чиншем. Запровадив систему чергового набору рекрутів за жеребкуванням. Влаштував лікарню для селян. Головний лікар Славутчини Г. Добжицький коштом князя лікував всякого, хто приходив до нього з села чи міста. Зарекомендував себе

енергійним організатором фабрично-заводської промисловості. При цьому доводилось терпіти від недобррозичливців». [2, с. 217].

Багато зробив Р. Сангушко і для духовно-культурного розвитку краю, зокрема, «затратив величезні кошти на відновлення Антонінського архітектурно-паркового ансамблю. Він видав перший каталог флори парку, який засвідчив непересічну цінність її для ботанічної науки. На каналах плавали лебеді; між деревами бродили верблюди, лані, сарни, страуси, фазани. (...) Тут було зібрано величезну кількість безцінних творів живопису, зокрема три старовинних олійних портрети кн. Острозьких з написами на староруській мові, шість портретів Сангушків із Заслава... Безцінною вважалася мініатюра-портрет молодого кн. Романа. Прекрасний портрет самої кн. Марії (дочки Р. Сангушка. – *Авт.*) був руки Я. Матейка» [2, с. 214].

Крім цього, Р. Сангушко збирав давні польські гравюри, зразки старої зброї, історичні полотна, збільшив родинну бібліотеку до 5 тисяч томів (серед зібраних раритетів були рідкісні видання Біблії XVI ст., проповіді ксьондза П. Скарги, польські хроніки). Свої зібрання досить часто відкривав для наукового опрацювання вченим, зокрема А. Бельовському й А. Пшездзєцькому.

Помер князь Р. Є. Сангушко 26 березня 1881 р. у родовому маєтку в Славути, де й похований. Після себе залишив єдину доньку Марію Клементину (1830 – 1903), яка у 1851 р. в Славути вийшла заміж за графа Альфреда Альфредовича Потоцького, а також добру пам'ять серед нащадків. За спогадами сучасників, Р.Є.Сангушко «був людиною надзвичайно шляхетною і чесною, з незламним характером, легкою і люб'язною у світському спілкуванні, доброю і щедрою, скромною в особистих витратах, невтомною в праці. Багато читав, доповнюючи «прогалини в освіті, досить занедбаній замолоду». Користувався загальною пошаною» [10, с. 662]. Якнайкраще про це свідчать слова одного старого мешканця Славути, який після смерті князя сказав: «Бували добрі пани і раніше. Але такого чуйного на людську недолю, як теперішній наш коханий князь, напевне, вже не буде ніколи...» [2, с. 216]. І в цьому він, безперечно, мав абсолютну рацію, адже добрі справи та звершення назавжди залишаються у серцях і в пам'яті вдячних нащадків.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Берковський В. Г. Студії з історії Славутичини / В. Г. Берковський. – К., 2008. – 240 с.
2. Вихованець В. Й. Сангушки на Волині / В. Й. Вихованець // Поляки на Волині: історія і сучасність: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині. – Т. 30 / Гол.ред. М. Ю. Костриця. – Житомир, 2003. – С. 200 – 231.
3. Державний архів Вінницької обласні (далі – ДАВіО). – Ф. Д-456. – Оп. 1. – Спр.15.
4. Там же. – Ф. Д-472. – Оп.1. – Спр. 308.
5. Там же. – Спр. 374.
6. Там же. – Спр. 404.
7. Там же. – Спр. 1112.
8. Там же. – Спр. 1134.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.,1972. – 779 с.
10. Колесник В. В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
11. Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. – К., 1961. – 428 с.
12. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Пг., 1914.

А. В. Каленська

ВЕРЛАН – ВАТАЖОК ГАЙДАМАКІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Необхідність досконалого, ґрунтового і всебічного вивчення історії рідного краю, а саме, Подільського міста Шаргород та його околиць, полягає в необхідності об'єктивної оцінки та значимості цього невеличкого провінційного міста на сторінках історії. Детальне ознайомлення з його історичним, національним, політичним і духовним розвитком дасть змогу збагнути значення міста з великим історичним минулим.

Перший ґрунтовний аналіз національних, суспільних, політичних, економічних і культурних змін в житті містечка Шаргород ми знаходимо в праці Ефімія Сецинського “Приходы и церкви Подольской епархии”.

На початку XVIII ст. Шаргородщина, як і все Поділля, була в дуже важкому економічному і політичному становищі. Край безлюднів. Занепало господарство. В 1699 році завершилось панування Туреччини на Поділлі. За Карловицьким мирним договором між Польщею і Туреччиною Правобережна Україна, включаючи Подільське воєводство, була повернута під владу Польщі. Польський уряд прийняв рішення ліквідувати козацькі полки Самуся, Палія, Абазіна і Барабаша, які вели визвольну боротьбу проти турецьких загарбників. Після повернення Шаргорода Польщі остання рахувала Шаргород як важливий стратегічний пункт охорони. Тому 1707 році почали відстроювати шаргородські укріплення. В цей відрізок часу Шаргород з селами належав князям Любомирським. Прагнучи повернути втрачене, польська шляхта посилила утиски місцевого українського населення. У відповідь на це виник масовий народний рух проти пригноблювачів. Гайдамацький рух виник у першій половині XVIII ст. від турецького “гайда” – гнати, переслідувати. Перша згадка про гайдамаків датується 1714 роком на Волині та Поділлі. Це була цікава форма національно-визвольної боротьби українського народу проти польського панування на землях Правобережної України [1, с. 120].

Очолив його фастівський полковник Семен Палій. Він зібрав багато утікачів з Поділля, Подністров'я, Молдавії. До нього приєдналися козацькі полки Абазіна і Самуся, які визволили місто Шаргород. До повстанців приєдналися повстанські загони Шпака, Часника і Сороки. Внаслідок спільних дій повстанців майже вся територія Поділля, крім Кам'янця, була визволена від польських загарбників. Польська Корона за допомогою гетьмана Івана Мазепи зуміла придушити цей рух [2, с. 113].

Гайдамачина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734 – 1738, 1750, 1768 роки.

Після короткочасного спаду визвольної боротьби в 30-х роках XVIII ст. вона знову посилюється. Гайдамацький рух швидко поширюється на Поділлі. Гайдамаки славились як відважні, винахідливі і безкорисливі борці, що захищали народну справу. Його каталізатором став вступ на територію Правобережжя російських військ разом з гетьманськими полками, які мали на меті допомогти синові короля Августа II вступити на польський престол. Серед місцевого населення поширились чутки, що війська прийшли на допомогу селянам, і масовий стихійний, народний виступ швидко охопив Поділля і Волинь. Бойовим закликком повстанців був вислів: “Аби добути, або дома не бути” [3, с. 78].

На Поділлі гайдамацький рух очолив Верлан з Шаргорода. Він був сотником надвірних козаків князя Єжи Любомирського у місті Шаргород. Під час масового повстання гайдамаків на Брацлавщині 1734 року обраний наказним козацьким полковником. До Верлана приєднався козацький сотник Сава Чалий. У 1735 році Верлан створив загін, що налічував близько тисячі гайдамаків, своє військо організував за козацьким взірцем. Називав себе у листах-закликах “виконавцем волі” царського уряду, прагнучи єдності українських земель у складі Російської імперії. Його загони діяли на Брацлавщині, Волині, в межах Західної України. [4, с. 178]. На Поділлі повстанські загони нападали на панські двори і містечка. Польська шляхта Кам'янця сповістила короля, що повстанці збираються в похід на Вінницю. 16 грудня 1734 року з Кам'янця повідомляють, що бунти не припиняються, повстанці вбили пана І. Островського, забравши в нього 60 тис. злотих. В січні з Кам'янця у листі до короля повідомляли, що регімтар Калетинський добре потрощив гайдамаків. Шляхта намагалась знищити повстанські загони, але кількість повстанців збільшується, особливо протягом весни та літа 1735 року.

Управитель Шаргородським маєтком у своїй заяві в Кам'янецький суд від 20 березня 1736 року пояснював, що він не міг внести в визначений термін грошей за викуп с. Левківці через те, що в околицях міста діють гайдамацькі загони. Шляхта налякана широким розмахом гайдамацького руху, тікала з воєводства “Наші піддані все більше пристають до повстанців, вони підняли руку на Річ Посполиту, забули про святі заповіді, християнську віру та любов до ближнього”. Повстання під проводом Верлана охопило все Поділля, та зайняли майже все Правобережжя, про що свідчить лист Верлана від 13 липня 1734 року до писаря Волковича, в якому повідомляється про походи на Кам'янець, Броди, Жванець. Повстанці захопили Жванець (нині село Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області), Крем'янець, Броди, деякі населені пункти поблизу Львова і Кам'янця-Подільського [5, с. 480].

Підбадьорені успіхами Верлана, стали виникати інші гайдамацькі ватаги Семена Неживого, Андрія Журби, запорожців Микити Швачки, Івана Бридаренка та інших, які намагалися перевершити його. Польська шляхта проте відповідала ударом на удар. Вона підкупом схилила знаного гайдамацького ватажка запорожця Саву Чалого до того, щоб він вилловлював власних співвітчизників. Протягом кількох років удавалося Чалому виконувати це завдання, доки на Різдво 1741 року гайдамаки в лісі під Немировом не стратили його. З допомогою зрадника Сави Чалого вдалося отримати перемогу над основними повстанськими силами [6, с. 100].

Між тим, внутрішня ситуація речі Посполитої змінилася під тиском Росії, С. Лещинський втік і престол отримав Август III. Виконавши свою основну місію, царські війська були кинуті на придушення гайдамацького руху. [7, с. 100]. Після об'єднання зусиль царських і польсько-шляхетських військ того ж року повстання було придушене, а його ватажок з частиною прибічників відступив на територію Молдови. Подальша доля Верлана невідома. А решта – тимчасово припинила збройний опір [4, с. 179].

У 1750 році гайдамацькі заворушення знову значно посилилися. На Шаргородщині було поплундровано 15 сіл. Магнати Любомирські посилювали утиски на міста. В Шаргороді почало занепадати міське ремесло, знову зменшилася кількість цехів, міщани втрачали свої колишні права. Крім важкого соціального гніту українське населення зазнавало національного і релігійного гноблення. В місті були закриті православні церкви, натомість відкривали костьоли. Полум'я гайдамацького руху охопило значну частину Правобережної України. Гайдамаки захопили Вінницю, Брацлав, Немирів, Шаргород, Могилів. Багато селян влилися в гайдамацькі загони. На цих землях активно діяли гайдамацькі загони Семена Неживого, Андрія Журби, Чуприни, запорожців Микити Швачки, Івана Бридаренка. На придушення гайдамацького руху польські магнати направляли все нові сили каральних загонів, але це давало малоефективні результати. Про масовість повстанського руху восени 1750 року свідчить універсал повстанців до українських селян: “Громадяни! Настав час визволення і звільнення вас від ярма і тягара, який кинули на вас пани... Посилаємо вам провідників, яким потрібно довіряти, і з якими йти зі зброєю, яку хто має...”. У 1757 році гайдамаки, очолювані Чуприною, розгромили Шаргород, вбили пана Нурського і відібрали 40 тис. злотих. [8, арк. 8-17].

У 60 – х роках XVIII ст. на Шаргородщині вибухнула нова хвиля повстань. Новий розмах повстанського руху налякав царський уряд Росії, боячись, щоб гайдамацький рух не перекинувся з Правобережної України у Росію. Російська імператриця Катерина II видала таємну інструкцію командувачеві російських військ діяти спільно з польським військом для придушення повстання 27 червня 1768 року. Хоча гайдамацький рух був жорстоко придушений, проте шляхта жила як на вулкані, побоюючись нових народно-визвольних виступів [9, арк. 210].

Отже: в часи гайдамацького руху місто Шаргород було одним з важливих, ключових пунктів, завдяки Верлану, який показав силу гайдамацького руху, які захищали народну справу на Поділлі. А в 1793 році під час другого поділу Польщі місто Шаргород відійшло до Росії, як повітове містечко. В 1797 році місто втрачає своє адміністративне значення і перетворюється на містечко Могилівського повіту в складі Подільського намісництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баженов Л. В., Винокур І. С. Нарис історії Поділля / Л. В. Баженов, І. С. Винокур. – Вінниця, 1990. – 256 с.
2. Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20-60-х рр. XVIII ст. / О. П. Лола. – К., 1965.
3. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник матеріалів. – К., 1970.
4. О. І. Гуржій. ВЕРЛАН // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл.
5. ЛБМК, відділ рукописів, колекція Осолінських, с. 480 – 483.
6. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. А. Смолій. – К., 1985.
7. Субтельний О. Історія України / О. Субтельний. – К., 1985.
8. Акти о городах (1432 – 1798) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комисиею для разбора древних актов. – К., 1869. – Ч. 5. – Т. 1 – С. 5 – 17.
9. Мордовцев Д. Гайдаматчина / Д. Мордовцев. – Спб., 1870. – 256 с.

НОВІТНІЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ РЕГІОНУ

Magdalena Zowczak

Z BADAŃ KULTURY RELIGIJNEJ WSCHODNIEGO PODOLA. REFLEKSJE WOKÓŁ KOŚCIOŁA W MURAFIE (МУРАФА, ШАРГОРОДСЬКИЙ РАЙОН ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Kiedy podróżowałam ze studentami autobusem z Warszawy do Winnicy, napotkani rozmówcy, usłyszawszy o celu naszej podróży, ze zdziwieniem pytali mnie o przyczyny takiego wyboru. Po co do Murafy? Cóż tam takiego jest w tej Murafie?! Tak reagowali również jej młodzi mieszkańcy, którzy jechali z nami tym samym autobusem. Tymczasem od wielu lat pragnęłam tu dotrzeć ze względu na sławę parafii, która zasłynęła już u świtu niepodległej Ukrainy jako źródło powołań do służby w Kościele katolickim. Tak mówiono o Murafie w Gródku Podolskim, kiedy w końcu lat dziewięćdziesiątych prowadziłam badania w tamtejszej, żywiłowo rozwijającej się katolickiej parafii pod wezwaniem św. Antoniego Padewskiego. Obserwując gorliwość religijną tamtejszych katolików zastanawiałam się, jak w takim razie może wyglądać życie religijne mieszkańców Murafy? Bo przecież to Городок Подільський – Gródek, ze swoją tradycją walki o kościół, z seminarium duchownym i Instytutem Nauk Religijnych, wydaje się głównym ośrodkiem podolskich katolików. Ale – jak mi mówiono – z parafii murachowskiej wyszło w ostatnich dwudziestu latach ponad pięćdziesięcioro księży i sióstr zakonnych, więcej, niż z jakiegokolwiek innej na terenie diecezji kamieniecko-podolskiej. Dlatego uznałam, że może to być interesujący teren dla badania kultury religijnej.

Termin «kultura religijna» dotyczy sposobu, w jaki określona społeczność adaptuje religię w kontekście swojego życia codziennego, środowiska, w którym żyje oraz swojej pamięci historycznej¹⁰ [1. Chodzi o wierzenia i praktyki religijne, którym kultura konkretnej grupy ludzkiej nadaje specyficzny charakter, częściowo odpowiadający oficjalnej postaci religii wyznawanej, a niekiedy od niej wyraźnie odmienny. Będą się więc na nią składać kulty i praktyki, zwłaszcza te gdzie indziej nie obserwowane, miejsca, w których się je praktykuje wraz z ich symboliką, język jak i sam sposób mówienia o *sacrum*, sposób, w jaki religia wpływa na życie codzienne, postrzeganie świata oraz własnej tożsamości, wrażliwość etyczna, śpiew i muzyka, wreszcie trudno uchwytny nastroje i atmosfera życia religijnego.

Szukając informacji o Мурафе / Murafie / Morachwie, znalazłam przede wszystkim zdjęcia osiemnastowiecznego poddominikańskiego kościoła pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. Było to dla mnie kolejne zaskoczenie. Jedyne kościoły na wschodniej i centralnej Ukrainie, jaki zachował po rewolucji 1917 roku swój pierwotny wygląd!¹¹ Kościoły katolickie na Podolu były jeszcze za carskich czasów, w ramach represji po polskich powstaniach (1832 i 1863), odbierane katolikom i przekształcane w cerkwie prawosławne. Po rewolucji, w końcu lat 20 i w 30. ubiegłego wieku, były systematycznie niszczone albo użytkowane do celów gospodarczych, w najlepszym razie jako domy kultury, co nieuchronnie prowadziło do ich dewastacji. I tak kościół w Gródku został ponoć wysadzony w powietrze, jego pozostałości wykorzystane do budowy bruków, a w miejscu kościoła stanęła restauracja. Tymczasem kościół w Murafie nie tylko nigdy nie uległ przebudowie, ale zachował się wraz z cudownym obrazem Matki Bożej Murachowskiej w głównym ołtarzu i oryginalnym wewnętrznym wystrojem: z epitafiami budowniczego Joachima Karola Potockiego zmarłego w 1791 roku oraz późniejszych właścicieli, z zabytkową amboną, organami, witrażami, freskami, rzeźbionymi stacjami Męki Pańskiej, a nawet ornatami w zakrystii i starodrukami w tzw. skarbcu. Umiejętnie przeprowadzony remont sprawił, że usytuowany na szczycie гора, widoczny z daleka kościół olśniewa swoją smukłą, późnobarokową

¹⁰ W polskiej literaturze pojęcie to wprowadził socjolog Stefan Czarnowski, ukształtowany przez socjologiczną szkołę francuską, w eseju *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego* (1937).

¹¹ Tak pisze o kościele w Murafie ks. Franciszek Karasiewicz: Кс. Францишек Карасевич, Розцвіла Божа троянда. Шляхами болю і страждань. Великі перемоги маленьких людей; гекторис. Wyjątkowy charakter przetrwania kościoła z 1736 roku potwierdza wydanie w 2000 roku poświęconej mu monografii: Анатолій Лисий, Нариси історії мурафського костьолу Непорочного Зачаття Діви Марії. 1625-2000, Вінниця 2000.

fasadą z dwoma białymi wieżami. Wygląda tak, jak go uwiecznił polski rysownik Napoleon Orda na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku.

Wchodząc bocznym wejściem napotykamy spojrzenie Założyciela – hrabiego Joachima Karola Potockiego, który spogląda z portretu na sklepieniu nad wąskim korytarzykiem wiodącym do kruchty, a potem ponownie olśniewa nas strzeliste wnętrza, freski i delikatne, pastelowe malatury ścian, rozjaśniające półmrok świątyni. Obserwujemy, jak starsi ludzie po wejściu do kościoła całują nogi Chrystusa na krzyżu, wiszącym po prawej stronie od głównego wejścia, a następnie krzyż na jubileuszowej, srebrnej plakietce z 1900 roku¹² - po stronie lewej.

Niektórzy mówią, że kościół ocalał dzięki temu, że hrabia Potocki kazał się pochować w krypcie pod progiem kościoła (tak głosi epitafium). Ten gest pokory dodał widocznie mocy opiekuńczemu duchowi¹³. W poklasztornym budynku, połączonym z kościołem, mieści się plebania. Cały poddominikański kompleks, wzniesiony na specjalnie usypanym wzgórzu, otaczają mury z dwoma ocalałymi basztami, pozostałość obronnego charakteru budowli, z paradną bramą wjazdową z kutego metalu, wiodącą do dawnego klasztoru.

Niezależnie od ducha opiekuńczego, ocalenie kościoła, a także względny dobrostan okolicy, jej mieszkańcy (również prawosławni) przypisują opiece Matki Bożej, obecnej w cudownym obrazie: mówią, że osłania tę okolicę swoim płaszczem, chroni przed nieszczęściem. Wierzenie to, czy też wyobrażenie, jest zgodne z ikonografią tzw. Płaszczka Opieki w sztuce sakralnej Zachodu. Odpowiada mu wschodnia *Покров Пресвятої Богородици*; oba przedstawienia krzyżują się i przenikają na terenach dawnej unii, na pograniczach wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa. Paniński gest zarzucania chusty na głowę skazańca, zgodnie ze zwyczajem praktykowanym do XVIII wieku, oznaczał przejście opieki z intencją zaślubienia i zawieszał wyrok¹⁴. W ten sposób tradycja religijna łączy obraz i archaiczny rytuał o mocy prawnej w wierzenie, żywe w wyobraźni religijnej współczesnych wyznawców kultu maryjnego.

Cudowny wizerunek Matki Bożej Murachowskiej reprezentuje zachodni typ ikonograficzny Matki Bożej Śnieżnej. Jego nazwa nawiązuje do cudownego zdarzenia z 5 sierpnia 352 roku, kiedy w samym środku upalnego lata wzgórze Eskwilińskie w Rzymie pokryło się śniegiem na znak, że w tym miejscu ma powstać świątynia ku czci Matki Chrystusa. Zapowiedziała Ona to wydarzenie, pojawiając się jednocześnie we śnie patrycjuszowi Janowi, który Jej ślubował oddanie swego majątku, i ówczesnemu papieżowi Liberiuszowi, który nakazał wypełnić otrzymane we śnie polecenie. Tak powstał pierwszy w Europie kościół poświęcony Matce Bożej, a następnie w tym miejscu wzniesiono bazylikę Santa Maria Maggiore na pamiątkę Soboru Efeskiego, który ogłosił dogmat o Bożym macierzyństwie Marii, nadając Jej tytuł *Theotokos*. Znajdująca się w bazylice bizantyńska ikona z XII wieku (nazywana *Salus Populi Romani*) była uważana za jeden z wizerunków wykonanych przez Ewangelistę Łukasza i należy do najczęściej kopiowanych przedstawień maryjnych. Obnoszono ją w czasie zagrożenia najazdem tureckim i przypisywano cudownej pomocy Matki Bożej Śnieżnej zwycięstwa nad Turkami pod Lepanto i Chocimiem, stąd też zyskała nazwę Matki Bożej Zwycięskiej.

Nie dziwi więc, że liczne kopie tego wizerunku zasłynęły cudami na Podolu, w tym w Latyczowie, Barze i właśnie w Murafie. Cechą charakterystyczną tego przedstawienia są skrzyżowane dłonie Marii. Trzyma Ona Dzieciątka na lewym przedramieniu i obejmuje Je prawą ręką, co wyraźnie widać na obrazie Latyczowskim. Dwa wyprostowane palce prawej ręki bywają interpretowane jako symboliczne przypomnienie o dwóch naturach Chrystusa – boskiej i ludzkiej. Podobno pierwotnie ikona była większa i obejmowała tron, na którym siedzi Maria; tłumaczyłoby to wspomniany układ rąk, bowiem na rzymskiej ikonie nie ma berła, widocznego na murachowskim obrazie, a w każdym razie – na jego srebrnej sukience. Spływająca z lewej dłoni Marii biała chusta to *mappa*, symbol władzy cesarskiej w Bizancjum. Z czasem zapomniano o jej pierwotnym znaczeniu, uznając ją za

¹² Napis wokół krzyża na plakietce głosi, że kto go pocałuje, tego grzechy będą odpuszczone. Ponad plakietką znajduje się tablica z datą 1900 rok i inskrypcją: „Chrystus wodzem, Chrystus królem, Chrystus władcą nam”.

¹³ „Niekiedy pobożni panowie polscy kazali się grzebać w kruchcie na znak pokory i pokuty, gdy prochy ich będą deptane przez wszystkich wchodzących do kościoła”; http://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Kruchta

¹⁴ Hieronim Łopaciński, Zwyczaj ocalania skazanego na śmierć przez dziewicę, „Wisła” 1905, t. 19; Karol Koranyi, Wypraszenie od kary śmierci, „Lud” 1928, t. 27.

chustę, którą Matka Boża ociera łzy cierpiącym i strapionym, stąd Matka Boska Śnieżna nazywana też bywa Matką Boską Pocieszenia¹⁵. «Kopie» bizantyńskiej ikony mają często własny, indywidualny charakter i różnią się znacząco od rzymskiego pierwowzoru. Twarz Murachowskiej Madonny, zwrócona w lewo, w przeciwieństwie do delikatnej, ale konwencjonalnej urody Matki Boskiej Latyczowskiej, ma rysy bardziej wyraziste i zdecydowany wyraz, zapewne ze względu na dość długi nos, którego lekką krzywizną łagodzi delikatny uśmiech w kącikach ust o pełnych wargach. Murachowska Matka Boska ma też grubsze powieki i nie patrzy wprost na widza; jej spojrzenie błądzi w przestrzeni, jakby zwrócone ku własnym myślom. Tajemnica okrywa ten obraz niewiadomego pochodzenia, zapewne osiemnastowieczny. Nie zachowała się księga cudów, chociaż otaczają go liczne wota, a wielu mieszkańców opowiada o łaskach doznanych za pośrednictwem Murachowskiej Matki Boskiej.

Prawosławni parafianie tutejszej cerkwi Воздвиження Святого Хреста otaczają również kultem św. Barbarę Męczenniczkę. Dzięki uprzejmości священика, Ojca Aleksandra, mogłam przeczytać rękopiśmienny zbiór poświęconych jej *Псалмов*. Natomiast w cerkwi Klekotyńskiej około dziesięć lat temu ikona św. Marii Magdaleny równej Apostołom objawiła swoją cudowną moc i zaczęła toczyć olej w dniu poświęconym tej patronce. Rokrocznie, w okresie wielkanocnym, kropelki zbierają się na ikonie i ściekają do rynienki umieszczonej na dolnej ramie, a następnie są zbierane i przechowywane jako cenny lek.

Wróćmy do sprawy ocalenia kościoła. Istnieje przecież inne, bardziej ziemskie, ale nie mniej zadziwiające wyjaśnienie tego fenomenu. Świadczy on z pewnością o przywiązaniu mieszkańców Murafy do religii. Podróżujący w latach siedemdziesiątych dziewiętnastego wieku po Podolu Edward Chłopicki odwiedził ją w chwili jakiegoś odpustu i był poruszony «budującą pobożnością» zgromadzonych. «Włóścianie ci, równie jak Szarogrodzcy, wszyscy prawie katolickiego wyznania, sprowadzeni niegdyś przez miejscowych magnatów z Mazowsza na Ruś nadbużańską, stracili po części z biegiem czasu język swój rodzinny, ale typy i ubiory zachowali dotąd w zupełności» – notował. «W rozmowie lud ten Murafski wydał się nam bardzo serdeczny, łagodny i daleko więcej od pobratymców swoich nad Wisłą inteligentny». Chłopicki zauważył też, że był to lud zamożny, jako że obserwował rzucane w kościele na ofiarę banknoty rublowe i trzyrublowe¹⁶.

Przywiązanie do religii na nic by się jednak nie zdało, gdyby tutejsza społeczność, pomimo odwiecznych podziałów wyznaniowych, nie zachowała jakiegoś rodzaju solidarności w sowieckiej epoce walki z religią. Obecnie ludność Murafy dzieli się po połowie na prawosławnych i katolików, ale jeszcze do początku lat dziewięćdziesiątych osada zachowywała charakter żydowskiego miasteczka. Centrum było zabudowane drewnianymi domami z podcieniami wspartymi na słupkach. Obok kościoła mieścił się osiemnastowieczny zajazd¹⁷, wskazywany do dziś na stronach internetowych jako jeden z cenniejszych zabytków okolicy. Niestety zniknął już w czasach wolnej Ukrainy, podobnie jak pozostałości zabytkowego dworu w pobliżu kościoła. Były tu dwie synagogi (budynek jednej z nich istnieje do dziś) i dwie tzw. żydowskie szkoły. Cmentarz żydowski, założony w XVI w., zachował się bez poważniejszych dewastacji. W 1926 roku Murafę zamieszkiwało 1421 Żydów¹⁸. Opuścili ją oni ostatecznie w połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, jak i inne okoliczne miejscowości, i od tej pory teren w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła, a także cała schodząca ku rzece skarpa, pozostały wyludnione, z domami obracającymi się w ruinę w dziczejących ogrodach, z wyjątkiem tych nielicznych, zasiedlonych przez nowych mieszkańców.

A przecież i samo przetrwanie społeczności żydowskiej w tej części Podola w latach II wojny światowej zakrawa na największy cud. Tłumaczy się je zazwyczaj odmiennym charakterem okupacji rumuńskiej w granicach Transnistrii w stosunku do niemieckiej. Pomimo utworzenia getta w

¹⁵ Ks. Władysław Smoleń, *Ilustracje świąt kościelnych w polskiej sztuce*. Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1987, s. 226.

¹⁶ Edward Chłopicki, *Od Buga do Bohu. Wspomnienia z podróży przez...*, „Kłosy”, 1875, t.21, nr.547, str. 411.

¹⁷ Por. fotografię z 1979 roku w przewodniku: Д. В. Малаков, *По Восточному Подолью (от Жмеринки до Могильова-Подольского)*, Искусство, Москва 1988, s. 120.

¹⁸ Jewish population (census):

<http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org/ukraine/murafa.html>

rejonowym Szarogrodzie, do lat dziewięćdziesiątych przetrwał tam prawdziwy *sztetl*, podobno jedyny taki w całym ZSRR¹⁹. W getcie śmiertelność była ogromna, ale ludzie ginęli z powodu mrozu, głodu i tyfusu; wspomina się tylko o dwóch zastrzelonych osobach. W wielu miejscach na terenie Transnistrii dochodziło jednak do zbiorowych mordów na Żydach. Ogółem na jej terytorium doszło w ciągu niespełna trzech lat do eksterminacji około dziewięćdziesięciu tysięcy Żydów, w tym deportowanych z Rumunii. Różnica między niemieckim a rumuńskim okupantem polegała podobno na tym, że tego ostatniego łatwiej było przekupić.

Rosyjskojęzyczna wersja Wikipedii wskazuje trzech urodzonych w Murafie reprezentantów społeczności lokalnej: koszowego atamana siczy zaporoskiej, Iwana Dmytryjewicza Sirko (1610-1680), fizyka i członka Rosyjskiej Akademii Nauk, dyrektora Instytutu Fizyki Jądrowej, Hersza Ickowicza Budkera (1918-1977) oraz obecnego katolickiego biskupa odesko-symferopolskiego, Bronisława Bernackiego (ur. 1944). Strona internetowa szkoły w Murafie przedstawia jedynie Budkera jako wzór osobowy dla miejscowej diatwy (Murafa ma wciąż wysoki przyrost naturalny). O ile się orientuję, ataman koszowy Iwan Serko urodził się w Merefie, w obwodzie charkowskim, ale nie to jest może najważniejsze, lecz sama próba koncyliacyjnej charakterystyki społeczności za pośrednictwem trzech postaci, które mają uosabiać jej dzieje. Analogiczną próbę dostrzegłam w dziele rzeźbiarza pochodzącego z Murafy, Ludwika Sawickiego, przedstawiającym św. Floriana, patrona pobliskiego Szarogrodu oraz jego parafialnego kościoła. Pod stopami świętego widnieją trzy główne świątynie tego miasteczka: kościół, cerkiew i do dziś zachowana murowana potężna synagoga, jak określa ją dziewiętnastowieczny słownik: «w stylu mauretańskim zbudowana, w kształcie zamku»²⁰. Jej budowę rozpoczęto w 1589 roku, włączając ją w system murów obronnych.

Wróćmy do historii kościoła w Murafie, do ludzi, którzy się przyczynili do jego ocalenia. Po aresztowaniu proboszcza Wiktora Stronczyńskiego w 1930 roku, oraz kolejnego, dojeżdżającego kapłana, kościół został zamknięty w 1936 roku, wierni musieli oddać klucze, a czekiści zaczęli go plądrować. Przewodniczący wiejskiej rady, M. P. Bobrowicki, zarządził, że ziarno pszenicy należy wyspać do kościoła i cerkwi, bo zaczyna pleśnieć; odtąd świątynie mogły uchodzić za magazyny zboża. Chociaż sam prawosławny, zatroszczył się o katolicką świątynię i podobno surowo nakazał, aby ani gwóźdź z kościoła nie zginął, a kobiety czuwały nad utrzymaniem wnętrza w dobrym stanie. (Szarogrodzcy Żydzi, chcąc ocalić synagogę, dopuścili do zainstalowania w niej wytwórni wina, co jednak okazało się dla budynku destrukcyjne; jest obecnie w stanie bliskim całkowitej ruiny). Kościół był zamknięty do roku 1941, kiedy nastąpiła niemiecka, a właściwie rumuńska okupacja, i przywrócono funkcjonowanie świątyni. Ocalała także cerkiew klekotyńska²¹, Свято-Успенска (z 1878 roku), natomiast zburzono starą murachowską, drewnianą, pod pretekstem, że jej stan stwarza zagrożenie dla wiernych. Jak zwykle w takich przypadkach, wykonawcy tego wyroku – zgodnie z lokalnymi przekazami – zostali dotknięci karą Bożą. Dziś na miejscu dawnej cerkwi stoi krzyż, przesłonięty od strony głównej ulicy Lenina pomnikiem bohaterów wielkiej wojny ojczyźnianej. Wzniesiona w pobliżu nowa cerkiew Воздвиження Святого Хреста ma oryginalną formę, odmienną od wszystkich znanych mi ukraińskich cerkwi, ze względu na poprzedzającą wejście wysoką dzwonicę krytą spiczastym dachem. Przypomina ona wieże wzniesionych w ostatnich dwudziestu latach kościołów w pobliskich miejscowościach, jak Козлівка, Юхимівка, Деревчин, Піеньківка. Zapewne nowa cerkiew dziedziczy swoje święto patronackie z dawnych wieków. W 1781 roku ostatni król Rzeczypospolitej, Stanisław Poniatowski, na prośbę hrabiego Potockiego «nadał Morachwie, składającej się ze starego i nowego miasta, dwa czteroniedzielne jarmarki», z których jeden właśnie odbywał się jesienią, z okazji święta Podwyższenia Świętego Krzyża²².

¹⁹ Ukazują to sugestywnie dwa filmy, nakręcone w Szarogrodzie w latach dziewięćdziesiątych: Kadisz. Ostatni Żydzi z Szarogrodu, (Polska, 1992, 30') w reżyserii Stanisława Krzemińskiego, i Mieczysława Siemieńskiego oraz Cud Podola (Das Wunder von Podolien, Niemcy, 1997) w reżyserii Grzegorza Linkowskiego.

²⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa, t. 6, 1885, s. 800.

²¹ Traktuję tu wioskę Klekotynę jako stanowiącą całość z Murafą, ponieważ łączą się dziś w jedną osadę rozłożoną na sąsiednich pagórkach, oddzielonych mostkiem na rzeczce Klekotynie. Niemniej jednak każda z tych miejscowości posiada własną sielradę i szkołę, a i mieszkańcy podkreślają ich odrębność.

²² Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego..., t. 6, 1885, s. 666.

Chociaż więc w latach trzydziestych grupka żydowskich mieszkańców Murafy wystosowała do władz petycję o przekształcenie kościoła w кинотеатр, jednak ponad wyznaniowa solidarność najwyraźniej przeważyła; w przeciwnym razie świątynie by nie przetrwały. Organizację wspólnoty, jak i ocalenie kościoła, przypisać należy w dużej mierze jego kapłanom, a wśród nich wspomnianemu już księdzu Wiktorowi Stronczyńskiemu, rozstrzelanemu przez służby NKWD w Syktywkarze, w republice Komi, w 1938 roku. Był na liście osób przeznaczonych do wymiany, ale odmówił wyjazdu do Polski, mając nadzieję na powrót do swoich parafian. Wśród innych zasłużonych dla tutejszej społeczności kapłanów do najczęściej wspominanych należą księża Wojciech Darzycki i Antoni Chomicki, więzień Workuty, który od 1956 roku był proboszczem w Szarogrodzie, a następnie również w Murafie, gdzie zmarł w 1993 roku. Do dziś mieszkańcy wspomnienia o nich zachowują w czulej pamięci, ze szczególnym wzruszeniem opowiadając o wzajemnych wizytach kapłanów obu wyznań i ich serdecznych relacjach. Organista przechowuje nagranie powitalnego przemówienia ks. Chomickiego skierowanego do prawosławnego biskupa na jego powitanie w murachowskim kościele, w dniu św. Szczepana. Następca ks. Chomickiego, murafianin ks. Stanisław Szulak, cieszy się szacunkiem jako znakomity gospodarz i budowniczy kościołów w pobliskich miejscowościach. To on wyremontował zdewastowany przez kolchozowych mieszkańców klasztor – obecną plebanię. Po nim urząd proboszcza sprawował ks. Bronisław Bernacki, obecny biskup odesko-symferopolski, o którym już była mowa. Rezydentem w murafowskim kościele jest od lat ks. Józef Świdnicki, który pełni posługę duszpasterską w Kazachstanie, Azji Środkowej i na Syberii, więziony w łagrach jeszcze w latach 1984-87. Młodszy księża zwał go apostołem Syberii; jest bohaterem wywiadu-rzeczki opublikowanego w 1997 roku przez Jana Pałygę SAC²³. Pomimo podeszłego wieku pełni nadal posługę kapłańską, a z pomocą Internetu koresponduje z dawnymi znajomymi, rozproszonymi po świecie. Obecny proboszcz Murafy pochodzi z Baru, a seminarium ukończył już w Gródku Podolskim, gdzie – jak powiedział inny, starszy od niego murachowski ksiądz, «z wyjątkiem dwóch czy trzech profesorów są już sami nasi wykładowcy». Autorytet księży czy w ogóle osób duchownych jest tych stronach mocniejszy niż jakikolwiek inny. Dodatkowo niektórym z nich przypisuje się szczególnie rodzaj charyzmy, która pomaga odwrócić zło, *poroby* i choroby. We wtorek, dzień modlitwy do św. Antoniego i błogosławieństwa dzieci przy bocznym ołtarzu, poświęconym temu świętemu, parkuje pod kościołem długi rząd dziecięcych wózków, oczekujących na swych pasażerów.

Niektórzy twierdzą, zapewne nie bez racji, że do ocalenia kościoła w Murafie, przemianowanej w ZSRR latach na Жданово, przyczyniło się także jej peryferyjne położenie. Faktycznie, miasteczko leżało na uboczu w stosunku do głównego handlowego szlaku, który wiodł z Mohylewa Podolskiego przez Szarogród do Baru. Niegdyś jednak jego graniczne usytuowanie wystawiało je na ataki najeźdźców na równi z tym ostatnim. Po raz pierwszy wzmiankuje o Murafie dokument z 1432 roku, w kontekście bitwy pod Kopystrzynem pomiędzy wojskami Rzeczypospolitej (zwycięskimi) i Wielkiego Księstwa Litewskiego, czy raczej Fedka Ostrogskiego, stronnika Świdrygiełły. Granica państwowa przebiegała wzdłuż rzeczki Murafy, oddzielającej zarazem Podole od Pobereża.

Do najbardziej rozpowszechnionych schematów lokalnej pamięci należy utrwalona przez szkołę opowieść o pochodzeniu nazwy wioski Klekotyna. Według ukraińskich historyków, Anatolija Lysego i Mychajły Kupczyszyna, wszyscy mieszkańcy Starej Murafy w 1650 roku zostali wymordowani przez wojsko hetmana koronnego polnego Marcina Kalinowskiego. Całą ludność wyprowadzono na polanę Pukawka, a następnie zabito (niektórzy mieszkańcy Murafy twierdzą, że zabójcami byli Tatarzy²⁴). Krew lała się strumieniem do rzeczki, aż bulgotała / *клекотила*, stąd podobno nazwa rzeczki i wioski, osobnej administracyjnie, ale faktycznie zlanej obecnie z Murafą w jedną osadę²⁵.

²³ Jan Pałyga SAC, Łagry – za Fatimę, Apostolicum, Ząbki 1997.

<http://mateusz.pl/ksiazki/lzf/01.htm>

²⁴ Tak twierdzili niektórzy mieszkańcy Murafy, a także ks. Józef Świdnicki, rodowity „tutejszy”; por. Jan Pałyga SAC, Łagry – za Fatimę... s. 11-12.

²⁵ Анатолий Лисий, Нариси історії мурафського костьолу Непорочного Зачаття Діви Марії. 1625-2000, Вінниця 2000, s. 9 – bez podania źródła. Tylko w kwestii etymologii rzeczki autor do dodaje: „за легендою”; Михайло Купчишин, Мурафа і Клекотина (давнина і сучасність), Київ 2003, s. 29; ten autor powołuje się na powyższą pracę Lysego, a w kwestii etymologii rzeczki i nazwy polany (гальявина) Pukawki – na rosyjski przewodnik po wschodnim Podolu (Д. В. Малаков, По Восточному Подолью..., s. 118).

Anonimowy wiersz na ścianie klekotyńskiej szkoły głosi: «...Ця неспокійна ріка / Що, як кажуть, із крові давно народилась вона...», «Лютый шляхтич всіх зигнав в долину / За те, що вперто свободу свою бронули / Порізав, понищил він / Гордий наш люд»²⁶. Obok wisi dziecięcy rysunek, przedstawiający rzeź bezbronnych mieszkańców przez konnych rycerzy. Na pierwszym planie jeden z nich wznosi szablę nad kobietą, tulącą do siebie dziecko. Gnani przez oprawców ludzie odziani są w białe, czerwono haftowane koszule. Krew płynie strumieniem niczym Ognista Rzeka na ikonach Sądu Ostatecznego. Ta rzeź niewinątek jest pogładową, łatwo przyswajalną, chociaż wybiórczą lekcją lokalnej polityki historycznej.

Wiarygodne polskie opracowanie we fragmencie poświęconym Murafie zawiera jedno zdanie, które zapewne dotyczy tego wydarzenia: «W czasie wojen kozackich kilkakrotnie niszczona; w 1650 r. Marcin Kalinowski wziął ją szturmem, zajęta przez Kozaków»²⁷. Nie znalazłam żadnej wzmianki o tym wydarzeniu w pracach polskich historyków, zresztą zazwyczaj bardzo krytycznych wobec Kalinowskiego. Opisy koncentrują się na jego kampanii 1651 roku, kiedy to 23 lutego mieszczanie Murachwy, przerażeni losem spalonego przez jego wojska Krasnego, otworzyli przed nim bramy miasta, a następnego dnia oddali zamek. Kozacy pod wodzą setnika z Murachwy, «niejakiego Szpaka», wycofali się wcześniej z miasta. Dopiero 27 lutego, po odebraniu od mieszkańców przysięgi na wierność «Jego Królewskiej Mości i Rzeczypospolitej», hetman ruszył z wojskiem w kierunku Szarogrodu, który poddał się w ten sam sposób²⁸. Murafa była jednak już wcześniej kilkakrotnie przez Kozaków pustoszona. Między innymi w 1648 roku, po zdobyciu klasztoru, zamordowali dominikanina, kaznodzieję ojca Dominika z Międzyborza i spalili wcześniejszy, drewniany kościół. W tym samym czasie obrócili też w gruzy kościół św. Floriana w Szarogrodzie. Jeśli zaś chodzi o hetmana Kalinowskiego, uznanego przez historyków za jednego z najgorszych dowódców, łamiącego samowolnie królewskie rozkazy i warunki wcześniejszej ugody zborowskiej (1649), to zginął wraz z synem Samuelem w bitwie pod Batohem, a jego głowę mój ojciec przyniósł Chmielnickiemu jako zwycięskie trofeum.

Nie obyło się też w Murafie bez żydowskich pogromów, odnotowanych przez historyków w latach powstania Chmielnickiego (likwidacja żydowskiego kahału), hajdamackiego w 1735 oraz w roku 1918²⁹.

Murafę i Szarogród, obie niegdyś warowne miejscowości, łączą według ich mieszkańców podziemne korytarze, wydrążone w miękkim wapieniu na szerokość czwórki koni. Jeden z lochów wychodzi ponoć na łąkach, koło kamiennego, tzw. kozackiego krzyża, w pobliżu miejsca, gdzie miała stać greckokatolicka cerkiew. Prawda, że za kościołem w Murafie przeszliśmy fragment lochu, którego dalszy ciąg tonął w ciemnościach. Podobno odbywały się tam w radzieckich czasach, w ukryciu, próby kościelnego chóru.

Tu pora dodać coś bardzo ważnego do tego pobieżnego obrazu kultury religijnej: jej duch wyraża się chyba najlepiej w śpiewie; kto go nie słyszał, ten niewiele wie o tutejszej religijności. Zarówno szarogrodzki, jak i murachowski chór, które niegdyś liczyły po sześćdziesiąt-siedemdziesiąt osób, zorganizował organista, Polak z Białorusi, Eugeniusz Swarcewicz, kawaler papieskiego krzyża zasługi *Pro Ecclesia et Pontifice* (*Dla Kościoła i Papieża*). Przybył tu przed laty z rodziną jako nieodłączny towarzysz księdza Antoniego Chomickiego, zwanego przez katolików Patriarchą Podola. Od ponad trzydziestu lat (a ponad pięćdziesiąt pracuje w swoim zawodzie) pan Swarcewicz wspina się o poranku po krętych, stromych schodkach, aby zasiąść przy zabytkowych organach. Tak w grze, jak i w śpiewie, pomaga mu córka Krystyna o pięknym, anielskim głosie. Pomimo upływu lat i nieuchronnego kurczenia się zespołu śpiew chóru robi niezwykle wrażenie. Zwłaszcza podczas niedzielnej sumy, kiedy kościół jest pełen i prawie wszyscy uczestniczą z pełnym oddaniem w liturgii

²⁶ Fragment opisu historii Klekotyny umieszczony na ścianie w tutejszej szkole.

²⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6, 1885, s. 666.

²⁸ Mirosław Nagielski, Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko Kozakom, „Przegląd Wschodni” 1998, t. 5, z. 3, s. 413-439. Te same wydarzenia opisuje z innej perspektywy Mychajło Kupczyszyn, powołując się na Mychajło Hruszewskiego (М. Грушевський, Історія України-Руси, t. IX-1, Наукова думка, Київ 1996, s. 189-190).

²⁹ <http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org/ukraine/murafa.html>

i śpiewie, czuje się w tym kościele ducha, jakiego próżno szukać gdzie indziej. Pięknie śpiewają też w cerkwiach, ale to nie nowina: prawosławie mocniejsze jest od katolicyzmu tradycją powszechnego śpiewu, bez pomocy instrumentów muzycznych. W każdym razie takie jest moje polskie doświadczenie, bo tu, na Podolu, wygląda to inaczej. Jeszcze w epoce ZSRR bardzo atrakcyjna dla młodzieży była orkiestra dęta, utworzona przez słynnego ks. Władysława Wanagsa w parafii św. Antoniego w Gródku Podolskim. Do dziś wspominają ją tutejsi księża, byli gródecy seminarzyści. Taką *duchową* orkiestrę zorganizował też w Murafie ks. Józef Świdnicki.

Wspomniałam o greckokatolickiej cerkwi, która miała połączyć, a faktycznie podzieliła jeszcze bardziej oba wyznania. Czy pamiętają unię kamienne krzyże nagrobne z Chrystusem o stopach przebitych dwoma gwoździemi? Bo takie właśnie, z Gołębicą Ducha Świętego nad głową Chrystusa i z czaszką Adama pod Jego stopami, fotografowałam zarówno na cmentarzach katolickim i prawosławnym w Murafie, jak i na prawosławnym – w Szarogrodzie. Tymczasem właśnie układ stóp Ukrzyżowanego, ułożonych równolegle bądź skrzyżowanych – przebitych jednym gwoździem, różni według tutejszych mieszkańców krzyże prawosławnych i katolików. Zapewne jednak owe kamienne krzyże są znacznie młodsze, a swoją formę zawdzięczają raczej majstrowi, który obsługiwał zmarłych obu obrządków, tworząc według dawnego wzoru. Ten sam wzór reprezentuje bowiem wotywny krzyż przydrożny z 1909 roku w Joachimówce. Widnieje na nim fragment modlitwy dziękczynnej, odmawianej do dziś po Eucharystii w murachowskim kościele: «Przebodli ręce moje i nogi moje, policzyli wszystkie kości moje» (por. Ps. 21, 17-18), oraz inskrypcja: «Zbudowany przez towarzystwo włóścian wsi Jachimuwki staraniami i zabiegami Piotra Ogrodnika».

Również przetrwanie tych krzyży, zwłaszcza przydrożnych, odróżnia te tereny od większości innych znanych mi obszarów ZSRR, ogołoconych z tego rodzaju pamiątek. Niektóre z nich postawiono według naszych rozmówców na zbiorowych mogiłach zmarłych na cholera podczas epidemii, która grasowała tu około 1914 roku. Mieszkańcy pielgrzymują do nich, aby modlić się o deszcz.

Wypada wspomnieć o najbliższych Murafie miejscach cudownych. Źródło, którego wodę uważa się za pomocną w różnych chorobach, można odwiedzić w parafii Мiхaїлiвкa / Michałówka, w pobliżu wioski Ариствiвкa / Arystówka. Zapadła się tu kiedyś cerkiew; jeśli w południe przytknąć ucho do ziemi, można usłyszeć bicie dzwonów i chóralny śpiew. Miejsce to uważane jest za cel szczególnie prawosławnych pielgrzymów, ale przychodzą tu wszyscy. Na zachód od Murafy, w Paciorowej (Пaцiopiвкa) na brzegu rzeczki, stoi w nowej kaplicy nieco zapomniana drewniana figura św. Jana Nepomucena, która, według tutejszych przekazów, niegdyś przepłynęła rzeką. Ten czeski święty strzeże od powodzi, a także czuwa przy brodach nad bezpieczeństwem wędrowców, bo był kapłanem, utopionym w rzece za to, że nie zechciał złamać tajemnicy spowiedzi. Natomiast wspomniany już św. Florian, patron od pożaru, został patronem Szarogrodu – Szarego Grodu – na pamiątkę Floriana Szarego, protoplasty rodu Zamojskich, z których wywodził się Jan, budowniczy warownego miasta Dlatego też na tarczy świętego widnieją trzy skrzyżowane włócznie, znak szlacheckiego herbu jelita. (Niektórzy mieszkańcy tłumaczą nazwę Шаргород jako круглый город, okrągły gród).

Wschodnie Podole ma własne biblijne miejsce Sądu Ostatecznego, Dolinę Jozafata, w pobliżu wsi Голинчинци, oddalonej o niewiele ponad dwadzieścia km na południowy wschód od Murafy. Mała dolinka wśród pól, ze źródłem leczniczej wody, według tradycji dała schronienie mnichom spod Szarogrodu, uciekającym w drugiej połowie siedemnastego wieku przed Turkami. Osiedlili się tam w wykopanych przez siebie jamach i nadali jej biblijną nazwę. Do tej dolinki ciągnęły w porewolucyjnych latach tysiące pielgrzymów, odpowiadając na wezwanie Matki Bożej, która się tu objawiła pastuszkom i rzekła do nich: «Христа славете, хрести ставте!» Objawienie to miało miejsce w 1923 roku, po czym na Сафатовий долині wyrósł las krzyży. Niszczony przez radzieckie władze podobnie jak na Górze Krzyży pod Szawłami na Żmudzi, odrastał na nowo. Obecnie, poza gąszczem pielgrzymich krzyży, ustawionych rzędami wokół cudownych źródełek, można tam spotkać mnicha z Rosji i odwiedzić prowizoryczną cerkiewkę. Istnieje ikona Objawienia Matki Bożej na Jozafatowej Dolinie, pieśni i modlitwy jej poświęcone. Jest to święte miejsce uznane przez Ukraińską Cerkiew

Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego, odwiedzane tłumnie przez pątników przybywających nieraz z odległych terenów Rosji i Ukrainy.

Dla katolików jednak najważniejszym miejscem pielgrzymkowym jest budowana od kilkunastu lat kalwaria na wzgórzach Szarogrodu. Jej kaplice, wzorowane na drewnianych stacjach Drogi Krzyżowej zachowanych w kościele św. Floriana, wyznaczają trzykilometrową trasę pielgrzymki, rozpoczynającej się przy kościele. Stacje są fundowane zarówno przez katolików, jak i prawosławnych. Redakcja pisma diecezji kamieniecko-podolskiej «Credo» umieściła nawet szarogrodzką kalwarię wśród dziesięciu świętych miejsc Ukrainy, jakie warto odwiedzić każdemu chrześcijaninowi: «Це перша культова споруда такого масштабу на теренах колишнього Радянського Союзу» – uzasadniają ten wybór³⁰.

W biblijną symbolikę wpisany jest również niedaleki Умань / Humań w sąsiednim obwodzie czerkieskim, miejsce spoczynku Nachmana z Braclawia (+1810), jednego z najbardziej znanych chasydzkich cadyków. (W Szarogrodzie postawiono współcześnie kaplicę dwóm rabinom, jego nauczycielom, tam pochowanym)³¹. Rabbi wybrał to miasteczko na miejsce swego grobu, ponieważ dla dziewiętnastowiecznych Żydów było ono symbolem ich martyrologii. W czasie rzezi, dokonanej przez kozaków oraz wraz wieśniaków w czasie koliszczyzny 1786 roku, zginęło około dwudziestu tysięcy ludności polskiej i żydowskiej, która schroniła się w mieście przed powstańcami. Rabbi Nachman chciał podobno przekształcić miasto w duchową Jerozolimę, z której zrodzi się ostateczne zbawienie Izraela³². Rokroczne pielgrzymki chasydów do Humania z okazji żydowskiego Nowego Roku są fenomenem, który wymaga osobnych studiów.

Proces homogenizacji kulturowej, rozwinięty w ramach planowej polityki w ZSRR, dotyczył zwłaszcza wykształcone elity, do których w znaczącej liczbie należeli Żydzi. Dopełnił go *exodus* żydowskiej społeczności, powszechnie tłumaczony przez tutejszych mieszkańców przepowiednią, według której przed końcem świata Żydzi muszą się zgromadzić w jednym miejscu; zgodnie z Pismem Świętym, jest nim Dolina Jozafata w Jerozolimie. Wybrali ją zamiast tej bliskiej, podolskiej...

Proces homogenizacji jest także wynikiem ukrainizacji katolicyzmu. Katolicy, zwłaszcza ci, którzy się czuli Polakami, należeli do pierwszej grupy ofiar sowieckich represji w latach trzydziestych, a potem przez długie lata byli celem szykan. Zachowywali domową modlitwę w języku polskim jako element tożsamości. Małżeństwa mieszane były rzadkością do połowy ubiegłego wieku. Jeszcze ks. Antoni Chomicki, urodzony w Polsce, chociaż całą swą posługę pełnił na Ukrainie, używał w kościele, oprócz łaciny, języka polskiego. Lecz językiem domowym był ukraiński. Ks. Świdnicki, urodzony w roku 1936, przypomina sobie z czasów swego dzieciństwa domy, w których mówiono po polsku, ale to odległa przeszłość. Od połowy lat dziewięćdziesiątych katecheza i liturgia, obecnie z wyjątkiem niedzielnej sumy i poniedziałkowej mszy porannej, prowadzone są w języku ukraińskim. Jest jednak według mnie swoistym fenomenem, że w kościele wierni (obejmuje to jeszcze średnie pokolenie) odpowiadają bez namysłu w tym języku, w jakim przemówi do nich kapłan.

Wywodzący się z tych terenów księża i zakonnice, dobrze zazwyczaj mówiący po polsku, deklarują się najczęściej jako Ukraińcy o polskich korzeniach. To oni, pełniąc rolę dawnej inteligencji, kształtują świadomość współczesnych mieszkańców. Język polski dla młodszego pokolenia nie pełni już roli języka *sacrum*, lecz stał się językiem wymiany, ze względu na wyjazdy do Polski do pracy bądź na studia, w czym w ostatnich latach pomaga Karta Polaka. Chociaż w tutejszym dyskursie wciąż jeszcze bezrefleksyjnie wymienia się słowo «katolicy» na «Polacy», stosunkowo nieliczna grupa wiernych Kościoła rzymsko-katolickiego poczuwa się dziś do związku z polskością. Trzeba jednak zauważyć, że język polski nie był na tych terenach językiem obcym, podobnie jak jidysz. Dobrze, jeśli nie zostanie w przyszłości całkowicie wyeliminowany z lokalnej, bogatej kultury, bo wraz z nim jej część ulegnie bezpowrotnej utracie.

³⁰ „Credo”. Католицький суспільно-релігійний часопис, 2013, No 1(127), s. 11.

³¹ Informacja od burmistrza Szarogrodu, Igora Winokura.

³² Misuharu Akao, A new phase in Jewish-Ukrainian relations? Problems and perspectives in ethno-politics over the Hascidic pilgrimage to Uman, “East European Jewish Affairs” 2007, vol. 37, no. 2, pp. 137-155.

SZAROGRÓD: RUCHOME KRAJOBRAZY

«Pomnik nowego pomnika», autorstwa współczesnej artystki ukraińskiej Zhanny Kadyrovej, odsłonięty został w Szarogrodzie w maju 2009 roku. Postawiono go przy ulicy Lenina, głównej ulicy miasta, w okolicy zamieszkiwanej niegdyś przez społeczność żydowską Szarogrodu. Wykonana z białej glazury rzeźba umieszczona została na kamiennym postumencie na terenie skweru zrewitalizowanego zgodnie z projektem Kadyrovej, w otoczeniu brukowanych alejek, drzew i ławek. Praca Kadyrovej przedstawia nowy pomnik, przykryty schematycznie odwzorowaną białą płachtą i oczekujący na uroczyste odsłonięcie. W bieżącym roku pomnik znalazł się również w Pawilonie Ukraińskim na 55. Międzynarodowej Wystawie Sztuki w Wenecji. Jak możemy przeczytać na stronie autorki, «Pomnik nowego pomnika» to projekt uniwersalny. «Każdy oglądający może wyobrazić sobie swojego własnego bohatera pod białym płótnem na kamiennym postumencie. (...) To bohater dla każdego, pomnik zawsze aktualny» (<http://kadyrova.com/en/news/16-2012-01-13-09-46-01>).

W wywiadzie udzielonym dla magazynu «Art Ukraine» artystka podkreśla, że zależało jej na pokazaniu ogólnego mechanizmu upamiętniania: «Jeden pomnik zastępuje drugi, tak jak zmieniają się systemy państwowe i ich przywódcy. A mój pomnik jest zawsze aktualny, ponieważ przedstawia chwilę, która poprzedza odsłonięcie nowego pomnika» (Cyba, Kadyrova 2012-2013). Uniwersalna jej zdaniem okazuje się zatem prawda, że «czasy się zmieniają», zmieniają się bohaterowie, a na piedestał wynoszone są wciąż nowe postaci i idee. Pomnik reprezentuje moment, w którym jeszcze «wszystko się może zdarzyć», ucieleśnia «czystą potencjalność». Dla autorki jego siła oddziaływania bierze się z przekonania, że tę samą historię można pisać na różne sposoby, a względność interpretacji pozbawia nas poczucia rzeczywistości zarówno minionych zdarzeń, jak i tego, co dzieje się na naszych oczach (Cyba, Kadyrova 2012 – 2013).

Podstawowa niespójność, na której opiera się koncepcja «pomnika dla każdego», dotyczy sprzeczności z samą ideą pomnika jako takiego, zawartą w etymologii tego terminu. Słowniki językowe podają, że pomnik to «1. posąg wzniesiony ku czci jakiejś osoby lub upamiętniający jakieś wydarzenie; 2. coś lub ktoś o wielkiej wartości, symbol lub świadectwo czegoś» (Słownik Języka Polskiego PWN). Pomnik zawsze reprezentuje coś konkretnego, zawsze jest intencjonalny, określony. Nawet jeśli w pewnym sensie pozostaje niedomknięty i pozostawia miejsce na dowolność interpretacyjną, to sama jego nazwa wymaga przydawki; pomnik zawsze jest pomnikiem kogoś lub czegoś. Pomysł Kadyrovej opiera się na zapętleniu tej relacji. «Pomnik nowego pomnika» realizuje klasyczny mechanizm metatekstu. Reprezentuje sam proces reprezentowania; jego tematem jest pamięć i praktyki upamiętniania jako takie.

Pomnik przedstawia kształt przykryty białą płachtą. Jednak tkanina odwzorowana została schematycznie, daleko jej do realizmu. Kanciasta bryła, ustawiona na postumencie, mimo że w zarysach przypomina ludzką postać, zachęca do tego, by przedstawienie potraktować jako abstrakcję. Z wypowiedzi moich rozmówców z Szarogrodu wynika, że właśnie takie niefiguratywne rozumienia pomnika jest im najbliższe. Nikogo nie dziwi brak tabliczki z podpisem, nie zwracają też uwagi na jego metatekstowy wymiar. Tylko jeden z rozmówców powiedział, że jest to «Pomnik nowego pomnika», ale nie był w stanie lub nie chciał wyjaśnić mi tej nazwy. Spotkałam się za to z interpretacjami mówiącymi, że pomnik przedstawia na przykład Żyda, Holocaust lub boga miłości:

MZA: Pomnik bogu miłości? [...]

A: Tak. To od niedawna, parę lat. Pięć, sześć lat temu był postawiony pomnik miłości. Bogu miłości.

MZA: Ale co to jest?

A: No to tak sobie młódzież przedstawia miłość. I tam zostawia swoje awtohrafy.

MZA: A czyja to była inicjatywa?

A: *Naszej władzy to była inicjatywa [...]. Bo często tu młodzież się zbierała, tak sobie tu spacerują, sobie zarządzili postawić sobie pomnik miłości.*

MZA: *Ciekawe, tak [idziemy oglądać napisy].*

A: *«Maksym, ja bez tebe nie mogę», «Anja de best» [kobieta, ok.35 lat, katoliczka, Szarogród 2012].*

Traktowany jako przedstawienie abstrakcyjne pomnik gubi element zwrotności. Przestaje być pomnikiem pomnika, a staje się reprezentacją czegoś lub kogoś konkretnego. W ten sposób zamierzony przez artystkę efekt zostaje osiągnięty: pomnik bywa interpretowany na różne sposoby, uruchamiając w odbiorcy potencjał twórczy, zachęca do współtworzenia dzieła. Otwarty, w pewnym sensie niedokończony charakter pracy sprawia, że pomnik staje się punktem, w którym spotykają się różne, czasem sprzeczne czy rywalizujące ze sobą wizje, ponieważ nie da się go odsłonić i sprawdzić, co pod białą płachtą kryje się «w rzeczywistości». Odczytując pomnik w kategoriach zbiorowej pamięci i zbiorowej wyobraźni można potraktować projekt Kudyrovej jako próbę uniknięcia problemu rywalizujących ideologii, światopoglądów, spornej historii. Niezgoda odnośnie praktyk upamiętniania wynika bowiem nie tylko ze zmieniających się czasów, ale również z rywalizujących ze sobą dyskursów.

Niewspółmierne względem siebie dyskursy na temat przestrzeni, które uwidaczniają się w sporach o nazwy ulic i w dyskusjach wokół pomników, trafnie ujmuje anglojęzyczny termin «contested landscape», szeroko używany przez badaczy zajmujących się problematyką społeczną, historyczną czy geografią humanistyczną. Krajobraz rozumiany jest tutaj możliwie szeroko, uwzględnia zarówno środowisko przyrodnicze, jak i elementy otoczenia przetworzone lub stworzone przez człowieka. Krajobraz to sposób rozumienia otaczającego świata materialnego i model interakcji, w jakie z nim wchodzimy. Termin ten wykorzystywany jest przede wszystkim po to, aby uwidocznili znaczenia nakładane przez lokalne społeczności na otoczenie w wielu wymiarach – kulturowym, społecznym, przyrodniczym.

Zdaniem Barbary Bender, «jeśli uznamy, że ludzkie bycie-w-świecie zawsze jest historycznie i przestrzennie uwarunkowane, jasne się staje, że krajobrazy nie są statyczne, że mogą stać ze sobą w konflikcie, są nieuporządkowane i niepewne» (Bender 2001, s. 3). Barbara Bender pokazuje, że traktowanie krajobrazu zgodnie z tradycyjnym zachodnim rozumieniem to poleganie na złudnym wrażeniu, że wszystkie elementy krajobrazu tworzą uporządkowaną całość. Nacisk położony zostaje wtedy na dystans, jaki dzieli obserwatora od obserwowanej przestrzeni. Lecz nawet przy takim wąskim rozumieniu krajobrazu, statyczność jest iluzoryczna. «Nawet jeśli ciało jest statyczne, to oko przesuwają się z pierwszego planu na drugi i z powrotem. Co ważniejsze, te «statyczne» krajobrazy stanowią efekt przemieszczania się – ludzi, pracy, kapitału – między miastem a państwem, między kolonią czy fabryką a krajem macierzystym. Nawet w tak sformalizowanych krajobrazach dostrzec możemy zagęszczenie i złożoność charakterystyczne dla ruchomych krajobrazów» (Bender 2001, s. 3).

W Szarogrodzie symboliczne zagęszczenie przestrzeni, w której rozgrywają się spory o krajobraz kulturowy miasta, ma miejsce na terenie powstającej od kilku lat Kalwarii, budowanej z inicjatywy kościoła katolickiego na Ukrainie. Kolejne stacje drogi krzyżowej położone są przy drodze, która wiedzie od kościoła św. Floriana w Szarogrodzie, obok starego cmentarza żydowskiego, przez przepływającą przez Szarogród rzekę Kołbasną, aż do funkcjonującego po dziś dzień cmentarza żydowskiego położonego na terenie Hybalivki.

Poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę szarogrodzkiej Kalwarii miało miejsce w maju 2008 roku. Od tego momentu trwa budowa kolejnych stacji Drogi Krzyżowej imponujących rozmiarów, z wykorzystaniem całego bogactwa materiałów i możliwości przedstawiania. Jak tłumaczy proboszcz parafii św. Floriana w Szarogrodzie, projektanci poszczególnych stacji starali się odwzorować zabytkową Kalwarię znajdującą się w kościele św. Floriana. Droga Krzyżowa w zamierzeniu ma mieć charakter ekumeniczny. Wielu moich rozmówców twierdzi, że w odbywających się uroczystościach biorą udział zarówno katolicy, jak i prawosławni mieszkańcy Szarogrodu i okolic, a wśród fundatorów poszczególnych stacji rozmówcy wymieniają katolików, prawosławnych,

żydów. Faktyczny spis fundatorów Kalwarii, wraz z relacjami z budowy, znajduje się na stronie <http://golgofoa.ofm.org.ua/>.

W 2007 roku w konkursie «Siedem cudów ziemi winnickiej» Szarogród wyróżniony został jako historyczno-kulturowe centrum duchowości i pokojowego współistnienia. W uzasadnieniu wymienione zostały położone w bezpośrednim sąsiedztwie względem siebie następujące obiekty: Kościół św. Floriana z XVI w., monastyr męski św. Mikołaja z XVIII-XIX w., synagoga z XVIII w.³³ W momencie ogłoszenia wyników konkursu budowy Kalwarii jeszcze nie rozpoczęto, jest ona jednak traktowana przez wielu mieszkańców miasta i okolic jako jeden z elementów starogrodzkiego historyczno-kulturowego kompleksu, który otrzymał wyróżnienie od władz regionu (http://www.vinrada.gov.ua/sim_chudes_vinnichchini.htm).

Budowa Kalwarii okazała się jednak stanowić wyzwanie dla ideału «pokojowego współistnienia» różnych religii w Szarogrodzie, docenionego przez jurorów konkursu «Siedem cudów ziemi winnickiej». Jedna ze stacji drogi krzyżowej umieszczona została bowiem na terenie położonego tuż przy drodze dawnego cmentarza żydowskiego – zgodnie z założeniem, że wszystkie kaplice zbudowane zostaną po prawej stronie drogi wiodącej z centrum miasta od kościoła św. Floriana do położonej na wzniesieniu Hybalivki.

Cmentarz żydowski, o którym mowa, należy do najstarszych w okolicy. Został zamknięty w XVIII w., wraz z rozwojem miejscowości. Cmentarz nie jest ogrodzony, a jeszcze do niedawna porastały go gęste zarośla. Od kilku lat zadbany między innymi dzięki pracy wolontariuszy zajmujących się wycinaniem zarastających go krzewów. Kilka lat temu postawiono na nim również ohel, w którym znajdują się nagrobki szarogrodzkich rabinów. Kim były te postaci, moi rozmówcy – zarówno pochodzenia żydowskiego, jak i pozostali mieszkańcy miasta – nie pamiętają. Uznawani bywają przez moich rozmówców za świętych żydowskich, żydowskich biskupów, prałatów, a czasem – za cadyków, porównywanych do Nachmana z Braclawia pochowanego w Humanu, do którego grobu pielgrzymują chasydzi z całego świata. Według Anatolia Nahrebeckiego, autora krajoznawczej książki «Szarhorod: Ievreiskoie mesteczko», w ohelu znajdują się groby rabina Naftali-gerca, syna rabina Aarona Kogena, oraz rabina Awraama, syna rabina Meira (Nahrebecki 2011, s. 182).

Wraz z rozpoczęciem budowy Kalwarii fundament jednej z kaplic pojawił się na terenie cmentarza. Jedna z moich rozmówczyń, zaangażowana w dyskusje nad miejscem budowy kaplicy, tak opisuje zaistniały wówczas problem:

A w toj czas [...] buł tilky fundament. I wid fundamenta o taka wot buła wysota [pokazuje ręką na wysokość metra od podłogi]. Pryjichali komisji, podywylisja, szczo w nich ne buło dokumentił, szczo by można buło buduwaty, zaboronyli buduwaty. A wony prodołżuwaly buduwaty, i prychołyła ja, i prychołyt cej, architektor, i kazał: ne budujte, bo ne možna. Nam dali nakaz, poky nam ne skazut, my ne pidemo. I zbuduwali neju do samoho kincja, do werchu. Na szczo ja tut budu hoduwaty probljemy, haj wże je jak je, tak szczo bude tak. A cej czołowik, jakyj cju jewrejsku kaplyczku buduwal, win buduje taki kaplyczki po ciłomu switu. Prodył jakis czas, toho roku, czy cjoho roku, ja wże ne pamjataju, telefonuje win meni, szczo ce w was robytsja? Szczo ty za niczem ne dywyszysja? Ja kažu: szczo słucziłos? Szczo ce za derewa tam posadyli? Ja kažu, jaki derewa, win pryjichal maszynoju, zabrał mene po dorozu, tam wże tuji rostjut. Nu wżesz howoryli, szczo ce ne to, nu na szczo buło, po persze po naszych zakonach ne možna w zahali chwojni derewa na klawowyszczu ne możut rostyty. Po druhe, haj nawit może, nu wżesz howoryli, szczo ce ne wasza terytorija, czoho cji derewa wy tam posadyli? Znowu skandal [kobieta, ok. 55 lat, Szarogród 2011].

Szarogrodzcy Żydzi, którym udało się przetrwać II wojnę światową, wyjechali z miasta w latach 80. i 90. XX wieku. W tej chwili w Szarogrodzie mieszka około 20-30 osób pochodzenia żydowskiego. Choć pochodzenie żydowskie jest częścią tożsamości wielu z nich, większość nie kultywuje żydowskich tradycji. Moi rozmówcy podkreślają, że główna przyczyna emigracji żydowskiej społeczności leżała w ekonomii. Trudna sytuacja materialna w kraju zachęcała do wyjazdów i gdy pojawiła się taka możliwość, większość mieszkańców zdecydowała się z niej skorzystać. Wraz z wyjazdami Żydów z Szarogrodu zainteresowanie żydowską kulturą i tradycjami,

³³ Zgodnie z oficjalnymi danymi zawartymi na tablicy informacyjnej zabytku synagoga pochodzi z 1589 roku, czyli z XVI, a nie XVIII wieku.

obecne jeszcze w latach 80. i udokumentowane przez panią Innę Frydkinę, twórczynię muzeum żydowskiego w Szarogrodzie i opiekunkę zabytkowej synagogi, zaczęło zanikać. Być może dlatego zdecydowano się postawić kaplicę na terenie żydowskiego cmentarza – zakładając, jak usłyszałam od jednego z rozmówców, katolickiego księdza z innej parafii, że to właściwy sposób realizacji ekumenicznych ideałów. Ostatecznie jednak, w wyniku przeciągających się dyskusji, kaplica została rozebrana i wybudowana w szybkim tempie po drugiej stronie drogi. Jak opisuje inna moja rozmówczyni, katoliczka:

A: [...] To wszystko było wybudowane za miesiąc. Za miesiąc. Fundament został. W sierpniu to poczali budować i akurat 26 [września skończyli].

MZa: A z kim był ten konflikt?

A: Z Żydami chyba, dokładnie nie wiem...

MZa: Ale oni powyjeżdżali chyba...

A: Powyjeżdżali, ale zostali aktywiści. No i w końcu ktoś musi ustąpić [kobieta, ok. 35 lat, katoliczka, Szarogród 2012].

Trudno tutaj jednak ustalić strony sporu. W dyskusję o umiejscowieniu kaplicy zaangażowały się różne grupy – miejscowi Żydzi, lokalni aktywiści zajmujący się kulturą żydowską, działacze kościoła, hierarchia kościelna, przedstawiciele organizacji żydowskich na Ukrainie, lokalne władze. Większość moich rozmówców z Szarogrodu słyszała o tym sporze, choć nie wszyscy mieli ochotę mi o nim opowiadać. Z narracji, które udało mi się zebrać, wyłania się nie tyle konflikt między katolikami a Żydami, ale przede wszystkim krajobraz, któremu daleko do statyczności, ruchomy krajobraz zarówno w sensie dosłownym – kaplica w końcu została przeniesiona, a w miejscu pierwotnej lokalizacji możemy oglądać tylko fundament – jak i symbolicznym:

Ja w zahali wważaju szczo taki reczi jak szczo robljatsja uhodni sprawy, to treba duże ce dumaty haraszo, szczo by ne buło takich problemil. Jakby tut sprawdi Isus prochodył, to ja rozumiju, todi tak. Tak jak win w Izraelu. Jak tam je doroha, jakoju win prohodył. Win tut prohodył, ce joho doroha. A tut win ne hodył, ce makiet. Znaczyt de, jaka wam riznicja, czy wy postawyte tut, czy postawyte z druhoj storony. Tilki dwi kaplyczky treba buło perenesty, a wsi nehajże buli tak [kobieta, ok. 55 lat, Szarogród 2011].

Spojrzenie na dyskusję wokół miejsca budowy kaplicy jako na element sporu o krajobraz kulturowy miasteczka, zgodnie z propozycją Barbary Bender, uwrażliwia nas na proces naturalizowania określonego rodzaju narracji i relacji społecznych, dojmująco obecny zwłaszcza w państwach narodowych. Zależnie od tego, kto stawia pomniki lub buduje kaplice, ten opowiada historię. Procesy, w których poszczególne jednostki czy grupy kształtują krajobraz, nigdy nie są uprzednio ustrukturyzowane w całej rozciągłości, ponieważ zarówno nasza percepcja, jak i reakcje, choć uwarunkowane społecznie i historycznie, są nieprzewidywalne, podatne na wewnętrzne sprzeczności, nieustannie negocjowane (Bender 2001).

Dla antropolożki kultury «ciche» głosy próbujące przedstawić historię bywają lepiej słyszalne niż te, których opowieść dominuje nad krajobrazem. Podupadła synagoga, na której remont od lat nie udaje się zdobyć pieniędzy; całe dzielnice pustych, zabytkowych, żydowskich domów, które w rękach nowych właścicieli przebudowywane lub czasem rozbierane aż do fundamentów i budowane na nowo zyskują zupełnie nowe oblicze; żydowskie cmentarze z zabytkowymi nagrobkami, z oddali ledwo zauważalnymi pośród imponujących katolickich kaplic. Krajobraz kulturowy Szarogrodu jest w ciągłym ruchu, to pewne. Kształtują go mieszkańcy, zgodnie z własnym poczuciem estetyki, z własnymi przekonaniem na temat historycznej (i wiecznej) prawdy, z własnymi potrzebami i wyobraźnią. A co z tymi spośród nich, którzy nie mają dostatecznej siły przekonywania? Czy im powinna wystarczyć nadzieja, że «czasy się zmieniają», a to, co chcieliby zachować lub upamiętnić, trafić musi na razie pod zasłonę, pod którą każdy może sobie wyobrazić bohaterów i postaci jakie tylko zechce w oczekiwaniu na poszerzenie kanonu pamięci?

BIBLIOGRAFIA I ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Bender B., and Winer M. (eds) 2001 *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, New York.
- Сyба А., Кадырова З. 2012-2013 LA BIENNALE 2013: Жанна Кадырова: «Я сделала документацию жизни скульптуры в городской среде», «Art Ukraine», 6-2 (31-33).
- Kadyrova Z. 2013 <http://kadyrova.com/en/news/16-2012-01-13-09-46-01>, data odsłonięcia: 20.07.2013.
- Nahrebeckyi A. 2011 Szarhorod: ievreiskoie mesteczko, Vinnitsa. Wyniki konkursu «Siedem cudów ziemi winnickiej»
- 2007 http://www.vinrada.gov.ua/sim_chudes_vinnichchini.htm, data odsłonięcia: 20.07.2013.
- Strona poświęcona Kalwarii Szarogrodzkiej <http://golgofa.ofm.org.ua/>, data odsłonięcia: 21.07.2013.

Rafał Bieryło

MOJE NIEZWYKŁOŚCI

Różne bywają podejścia do praktyki antropologicznej. Z jednej strony mówi się, że antropolog powinien być jak najbardziej «przeźroczysty», nie wpływać na rozmówców, aby pozostawić ich narrację jak najbardziej swobodną, bez swojego wpływu. Z drugiej zaś – kładzie się nacisk na faktyczną «nieprzeźroczystość» badacza. Podkreśla się przy tym, że w rozmowie powinno dochodzić do różnicy zdań, aby na tej podstawie ludzie, z którymi antropolog się kontaktuje, poruszeni, udzielili mu informacji, które w inny sposób nigdy nie doszły by do jego uszu. Te istotne problemy dotyczą wpływu antropologa na «teren», jednak poruszanie ich nie leży w moich zamiarach. To, co należy do teorii antropologii, pozostawiam teorii. Tym, co po powrocie z badań terenowych z ukraińskiej wsi Murafa zaprzętało moją głowę, była kwestia wpływu mieszkańców tego miejsca i ich historii na moją własną osobę. Wyjeżdżając do Murafy po raz pierwszy, nie wiedziałem, czego mam się spodziewać. Był to początek moich badań antropologicznych i nawet mój przyszły temat pozostawał gdzieś w odległej przyszłości. Szybko jednak okazało się, że są wspólne nuty, jakie grają w moim sercu i w sercach mieszkańców tej wioski.

Moim zdaniem, jest coś naturalnego w zainteresowaniu niezwykłymi historiami. To co niezwykle, nadprzyrodzone, pozamaterialne, tajemnicze i często przerażające, jest przedmiotem wielu prywatnych rozmów, dociekań fascynatów i naukowców, a często także publikacji. Historie oscylujące wokół tych zagadnień były bardzo często przedmiotem wymiany pomiędzy moimi znajomymi i mną. Wszelkiego rodzaju wywoływanie duchów, niezwykle dźwięki i odgłosy zasłyszane nocą w ciemnościach pokoju, zastawa stołowa przesuwająca się bez pomocy człowieka, czy w końcu zajmujące nas bardzo zdarzenia cudowne oraz opętania diabelne były tematami wielu moich rozmów. Jadąc do Murafy nie spodziewałem się, że to właśnie tego rodzaju historie posłużą mi do budowania mojego badawczego tematu.

Istotne jest, abym w tym miejscu zaznaczył mój sposób myślenia odnośnie takich zagadnień. Uczony w szkołach pewnej naukowości, wychowany w duchu «racjonalizmu» rozumianego jako podejście zdroworoządkowe do takich spraw, ja i koledzy z mojego środowiska podchodziliśmy bardzo sceptycznie do takich historii, traktując większość z nich jako bajania starszych ludzi, przywidzenia, a w znacznej mierze coś, co da się wyjaśnić w sposób naukowy, jeśli nie dziś, to w przyszłości. Z takim oto podejściem ruszyłem w teren.

«Boże Pomóż»

Wszystko zaczęło się już na pierwszym z czterech wyjazdów. Wstępny kwestionariusz przygotowany przez prowadzącą nasze badania profesor Magdalenę Zowczak zawierał także pytania o sprawy nadprzyrodzone. Zaraz okazało się, że jest to jeden z tematów szczególnie zajmujących naszych rozmówców. Już od pierwszych dni słyszeliśmy o cudowności obrazu Murachowskiej Matki Bożej (od katolików), czy też źródełka w sąsiedniej Michałówce, gdzie podobno ludzie «czyści sercem» w samo południe po odbyciu choć drobnej pielgrzymki (złożeniu tym samym ofiary) mieli

słyszeć dzwony z zatopionej cerkwi. (Te opowiadania pochodziły głównie od rozmówców prawosławnych, ponieważ źródółko należy do tej konfesji, co nie przeszkadzało wierzyć w jego cudowność katolikom). Szybko okazało się, że w wielu rodzinach zdarzyło się coś cudownego. Najczęściej pojawiającymi się przypadkami były fizyczne uzdrowienia. Poza nimi na sposób cudowny ludzie poprawiali swój sposób życia i przechodzili nawrócenia, a także doznawali cudownej pomocy w wykonywanych zajęciach i pracach. Najczęściej cuda te były opisywane jako wymodlone. Wiele godzin modlitwy, odwiedzanie okolicznych kościołów w czasie odpustów, a nawet proste wybranie i przedłożenie modlitwy nad zajęcia dnia codziennego, skutkowały cudami. Dla przykładu przytoczę historię mojej gospodyni, która poczuła się słabo w drodze do kościoła i nie była w stanie iść dalej. Zaczęła się więc modlić, aby Bóg jej dopomógł: «Oj, Boże pomóż, Boże pomóż». Po krótkiej chwili zatrzymał się samochód prowadzony przez jej krewnego i podwiózł ją do świątyni, a po nabożeństwie – odwiózł ją do domu. Tak też było w przypadku pewnego rozmówcy, który udał się na mszę do kościoła, zamiast podlewać pole w czasie suszy, a gdy wrócił, jego pole było podlane, choć u sąsiadów było sucho.

Te konkretnie historie są mało spektakularne, ale ich niezwykłość była przejmująca, a ich ilość od samego początku zaczęła dawać mi do myślenia.

Duch, dusza i ciało.

Kolejnym z niezwykłych tematów poruszanych przez rozmówców była sprawa zjaw i duchów. Bardzo wielu rozmówców mówiło mi o własnych spotkaniach ze zmarłymi. Niezwykłe istoty objawiające się żywym ludziom i niepokojące ich pojawiały się w narracjach zarówno młodych, jak i starszych rozmówców. Starsi ludzie opowiadali o swoich spotkaniach ze zmarłymi, które miały miejsce zarówno we śnie, jak i na jawie.

Jedna z kobiet w rozmowie z nami poruszyła temat śmierci swojego męża, przy którego łóżku siedziała w jego ostatnich dniach, doglądając go. Któregoś wieczoru usłyszała pukanie i gdy otworzyła drzwi, ujrzała postawnego mężczyznę w wojskowym mundurze i płaszczu; w chwilę później postać rozplynęła się w powietrzu. Wróciwszy do męża wypytała go o jego ojca, który poległ na wojnie. Opis pasował do zjawy, i tak też została ona zidentyfikowana. Innego razu w lokalnej szkole opowiedziano nam historię wyświęcenia pewnego miejsca, gdzie przy budowie gazociągu znaleziono ludzkie kości. Od momentu wykopania szczątków do momentu ich poświęcenia przez prawosławnego batiuszkę i katolickiego księdza w miejscu tym zjawiała się postać żołnierza, strasząc szkolne dzieci i ludzi idących na pola.

Poza tymi zjawami najbardziej spektakularną opowieścią była historia mieszkanki Swobody Murafskiej, do której zmarły mąż przychodził dwa lata po swojej śmierci i pomagał jej w pracach domowych. Przestał się pojawiać, gdy zaczęła o tym opowiadać sąsiadom. Zgodnie z relacjami zaszła z nim nawet w ciążę, jednak gdy lekarze w szpitalu przeprowadzali operację, mieli znaleźć w miejscu dziecka jedynie ziemię.

Poza tymi wskazywano nam jeszcze wiele nawiedzonych miejsc, gdzie ludziom objawiały się nieszczęśliwe narzeczone czy jadące w powietrzu pańskie karety. Po wysłuchaniu tych wszystkich opowieści, pomimo mojego sceptycznego podejścia, nocne powroty przez nieoświetloną wieś wywoływały mi ciarki na plecach. Szczęśliwie zazwyczaj miałem przy tym kompana, choć kilka razy zdarzyło mi się samotnie wracać do domu. Mieszkaliśmy koło cmentarza prawosławnego, który jednak na szczęście nie wpisywał się na listę miejsc nawiedzonych. Ciekawa była interpretacja tych nadprzyrodzonych zjawisk przez naszych rozmówców. Mówiono, że zjawy są przejawem złego ducha, który ma w objawianiu się jakiś cel. Inni mówili, że są to pokutujące dusze, za które trzeba się modlić. W końcu, szczególnie senne objawienia interpretowane były jako boże przyzwolenie dla zmarłych na odwiedzanie przez nich bliskich w celu prośby o modlitwę. Przy tym często mówiono, że objawia się jedna z trzech teologicznie wyróżnianych części człowieka, czasem duch, a czasem dusza, jako to, co widzialne po śmierci.

O mleka odbieraniu

Trzecim tematem narracji o niezwykłościach, który dał mi do myślenia, były wiedźmy. Stałym elementem rozmów były dość powszechnie rzucane oskarżenia, że ktoś jest wiedźmą (bez wskazywania konkretnej osoby, lecz jedynie stwierdzenie, że są tacy ludzie w okolicy), albo, że ktoś

«robi na złe» (najczęściej używane w tej kwestii określenie, «porobić komuś na złe» - stąd «poroby» jako czarna, zła magia). Głównym działaniem wiedźm jest wywoływanie chorób i niszczenie gospodarstwa, a w szczególności odbieranie mleka krowom. Pomimo niechęci rozmówców do personalnych oskarżeń udało nam się ustalić kilka gospodarstw, o których mówiono, że żyją tam wiedźmy, a nawet, że obdarzeni bożym darem księża są w stanie wyczuć zło płynące z tych miejsc. Nie udało nam się jednak porozmawiać z żadną ze wskazanych kobiet. We wspomnianej już Michałowce dotarliśmy natomiast do świadka wiedźmowych praktyk. Starsza pani, z którą rozmawialiśmy z Eugenem, opowiedziała nam historię swojej ciotki, wiedźmy, która nosiła odebrane sąsiadom mleko w spódnicy i zlewała je do różnych naczyń.

Prawosławny egzorcysta, z którym rozmawialiśmy, opowiedział też o swoim przypadku, gdy przy okazji «wyczytywania» nad człowiekiem nękanym przez demona został poproszony o pomoc przez pewnego mężczyznę, który poprowadził go do domu i pokazał mu wannę pełną mleka. Twierdził, że jego żona, będąc za dnia normalną kobietą, odmienia się w nocy i gdzieś znika, dzięki czemu, chociaż nie mają krowy, to – jak widać – mają pełno mleka.

Kolejnym strachem, który napawał mnie w czasie pobytu w Murafie, był strach przed przekleństwem, szczególnie, że wiązała się z nim historia pewnego białego kotka. Pewnego wieczoru odprowadził nas do domu, płacząc nam się między nogami. Nie byłoby w tym nic niezwykłego, gdyby nie fakt, że moi koledzy i koleżanki następnego dnia usłyszeli od rozmówców o białym kotku, który zamknięty na noc w komórce znikł, a z zamkniętej komórki zaczęło coś wyć, krzyżeć i świszcząć, i przestało dopiero, gdy poświęcił ją ksiądz. Kot nie został z nami podobno dlatego, że nasi gospodarze byli zbyt gorliwymi katolikami. Zgodnie z relacją naszego kolegi Ukraińca, wiedźmy mają możliwość przemieniania się w zwierzęta, głównie w koty.

Warto też wspomnieć o fenomenie tak zwanych babek, czyli leczących modlitwą, które jeszcze niedawno, trochę w tajemnicy przed księżmi i batiuszkami, funkcjonowały we wsi Murafa, jednak zostały wyeliminowane przez działalność kościoła. Zniknęły, gdy we wtorki księża zaczęli modlić się nad dziećmi i chorymi, i błogosławić ich, nakładając na nich ręce. Jedyną żywą historią dotyczącą leczenia modlitwą była opowieść młodej (około trzydziestoletniej) kobiety o chorobie jej dziecka, której nie mogli wyleczyć lekarze. Nie pomagała też modlitwa, a dziecko było umierające. Pomogła dopiero stara kobieta, przechodząca niedaleko obejścia. Ofiarowała swoją pomoc i pomodliła się nad dzieckiem trzymając w ręku jajko zawinięte w czerwoną chusteczkę i «przekazała» chorobę na chleb, którym nakarmiono czarnego psa, ten zaś od tego zdechł. Po pomodleniu się rozbiła jajko, z którego wypadła sucha żaba (jeden z atrybutów wiedźmowych rytuałów). Starsza kobieta zaznaczyła, że naszej rozmówczyni «porobiono» na śmierć dziecka, po czym odeszła nie biorąc zapłaty.

Powrót z magicznej krainy

Pod wpływem tych wszystkich historii i przekonania moich rozmówców o ich prawdziwości (szczególnie fizycznych objawów niezwykłości, w których byli świadkami), zacząłem głęboko wątpić w swoje poprzednie stanowisko. Jednak człowiek jest zwierzęciem upartym, niełatwo zmienia podejście tak radykalnie. Jedyne więc, co mi z tego zostało, to duża doza niepewności. Ciekawe jest dla mnie, że wszystkie te opowieści otworzyły mi oczy na wiele rzeczy, których nie widziałem w moim rodzinnym rejonie (a pochodzę z Podlasia) i w rozmowach z dziadkami, kolegami ze wsi, a nawet z moimi rodzicami, nagle zaczęły się pojawiać historie zbliżone do tych zasłyszanych na Ukrainie. Z drugiej strony, moi koledzy szkolni czy ze studiów, którzy nie mieli do czynienia z wsią, byli równie zaskoczeni moimi historiami jak ja, spotykając się z nimi po raz pierwszy w życiu, choć podejrzewam, że gdyby popytali swoich rodziców czy dziadków, to też odnaleźliby podobne historie.

Marcin Skupiński

MURAFI I KLEKOTYNA – CZYLI SKARBY PODOLA UKRYTE DLA ETNOGRAFA I NIE TYLKO...

Dla wielu Polaków podróż za wschodnią granicę jest wciąż pewnym rodzajem przygody, budowanej na mitach i przesądach narastających od wieków. Dla jednych jest to wyprawa na mityczne «kresy», podróż podszyta romantycznymi wizjami wiejskiej arkadii i strachem przed dzikością ziemi i jej mieszkańców. Dla innych, znów idealizujących nieco ziemię za Bugiem, jest to przestrzeń, gdzie rozklekotanymi busami możemy dotrzeć do nie zdeptanych przez turystów dzikich karpaccich gór czy poleskich błot, gdzie poza zachwycającą przyrodą czekają na nas społeczności zachowujące swoje prastare słowiańskie tradycje i nie poddające się walcowi globalizacji. Biorąc pod uwagę te okoliczności, każda kolejna wyprawa etnologiczna na Ukrainę, w której brałem udział, zaczynała się w sposób, który być może nie jednego poszukiwacza mocnych wrażeń zanudziłby na śmierć. Podróż do Murafy, miejscowości, która była celem naszych powtarzających się eskapad, to przede wszystkim prawie doba spędzona w dosyć przeciętnym autokarze – bez zszokowania luksusem jak i bez rozklekotania i warunków, które mogłyby kogokolwiek przestraszyć. Tak wyglądała, dosyć nudno i przeciętnie, każda nasza podróż do Winnicy, stolicy obwodu. Prawdziwa wyprawa zaczyna się dopiero na Winnickim dworcu zachodnim.

Miejscem naszego pobytu była wieś (a właściwie dwie wsie) Murafa i Klekotyna, niegdyś stanowiące jeden organizm – prężnie działające miasteczko. Obecnie funkcjonuje podział administracyjny wprowadzony w czasach ZSRR, dzielący wieś na Murafę i Klekotynę z dwoma urzędami (*sielskimi radami*) Prowadziliśmy tam badania etnograficzne po kierunku prof. Magdaleny Zowczak, która wybrała to miejsce i zaprosiła tu nas – studentów warszawskiej Etnologii. Od początku mogliśmy liczyć również na pomoc etnologów z Winnicy. Za to podziękowania należą się pani dr. Irinie Batriewej, która ze strony ukraińskiej koordynowała pierwszy wspólny wyjazd, a także Eugeniuszowi (Żeni) Bojko i Janinie Sobolewskiej – dwójce studentów z Winnicy, którzy towarzyszyli nam na wszystkich wyjazdach, służąc zawsze pomocą jako tłumacze i osoby dobrze zapoznane z miejscowymi realiami. Dotarcie do Murafy wymaga prawie dwugodzinnej jazdy lokalnym autobusem z Winnicy. Ta przeprawa wiąże się już z przeżyciami bardziej niecodziennymi. Ja sam z wielką ciekawością obserwowałem ładunki przewożone autobusem o dosyć niewielkiej objętości – bardzo często były to żywe zwierzęta, zwłaszcza kaczkę i kurczęta. Największa niespodzianka czekała nas chyba w drodze na ostatnią ekspedycję, gdy w bagażniku trafiliśmy na kawałki asfaltu – kierowca wyjaśnił nam, że posłużą do załatwienia dziur w drodze, którą będziemy jechali. Tek też się stało, w trakcie kilkunastominutowego postoju w środku pola.

Pierwszym zaskoczeniem dla odwiedzającego Murafę jest chyba niesamowita rozległość owej «wsi». Zresztą sami mieszkańcy często zwracają uwagę na pokaźne gabaryty, gdy rozpatruje się Murafę i Klekotynę razem. Oficjalne szacunki mówią o ponad 3000 tysiącach mieszkańców, choć w rozmowach z ludźmi nie raz szacunek dochodził do 6000 mieszkańców (Czasem z resztą do Murafy włączane były sąsiednie miejscowości, np. Dowżek, jako że posiada wspólną z nią radę wiejską.) Z kolei najbardziej rzucającym się w oczy budynkiem jest kościół rzymsko-katolicki pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Barokowa świątynia, ufundowana przez magnata Joachima Potockiego w XVIII wieku, nie tylko rzuca się w oczy jako wyjątek w kraju prawosławnym, lecz także ze względu na stan budynku – nienagannie białą fasadę, przystrzyżone trawniki – na pierwszy rzut oka widać, że stanowi on ważne miejsce we wsi, nie tylko dla na co dzień pracujących tam kapłanów, ale również dla miejscowej społeczności, wspomagającej ich w utrzymaniu parafii.

Kościół i znajdujące się niejako po sąsiedzku (w zasięgu wzroku) dwie cerkwie w pewnym sensie wyjaśniają, czym nasza grupa zajmowała się w terenie i dlaczego to właśnie Murafa była celem naszych wyjazdów. Pod kierunkiem prof. Magdaleny Zowczak badaliśmy kulturę religijną, czyli – tworząc okrojona i uproszczona definicję – wszystko to, co ludzie robią i mówią w związku ze swoimi wierzeniami, nie tylko (albo nawet w ogóle nie) praktyki opisane Katechizmie czy postanowieniach soborowych. Murafa stanowi zresztą wymarzony grunt dla różnorodnych badań etnograficznych. Miejscowość ta wyrosła na styku wielu kultur, prosi się aż o określenie owym wyświechtanym

słowem – pogranicze. Z resztą przez wiele lat przebiegała tu granica – wpięrw Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, potem województw podolskiego i braclawskiego, a przez lata tureckiej okupacji Podola również polsko-turecka. Dodać jeszcze należy, że Murafa nie leży znów tak daleko od Dniestru, granicy Ukrainy z odmienną językowo i kulturowo Mołdawią. W wyniku tej lokalizacji wśród mieszkańców i przybyszów w ziemi Szarogrodzkiej obecni byli Ukraińcy, Polacy Żydzi, Rumuni, Turcy, Cyganie. Trzy pierwsze nacje odegrały najważniejszą rolę w kształtowaniu się Murafy. Wiemy, że już co najmniej od XVII zamieszkiwali ją, poza ludnością ruską i prawosławną, również katolicy (zapewne Polacy) jak i Żydzi. Okres rozwoju i prosperity Murafa zawdzięczała polskiemu magnatowi, Joachimowi Potockiemu, to on przebudował kościół, doprowadzając go do formy współczesnej, za jego czasów również Murafa zaczęła rozwijać się w spore miasteczko, zamieszkane przez licznych Żydów, zajmujących się przede wszystkim handlem i rzemiosłem. W XX wieku miejscowość zaczęła tracić na znaczeniu, utrzymała jednak swój charakter – mieszaną wyznaniową i liczną mniejszość żydowską, która przetrwała w Murafie do lat 80' i pierestrojki, kiedy to większość Żydów wyemigrowała z ZSRR i później z wolnej Ukrainy. Żydów w rejonie Szarogrodzkim uratował fakt, iż ten wąski fragment ziemi ukraińskiej dostał się pod okupację rumuńską – mniej konsekwentną we wdrażaniu ostatecznego rozwiązania. Wielu najstarszych mieszkańców Murafy i Klekotyny wspomina również ukrywanie żydowskich sąsiadów w trakcie przemarszów wojsk niemieckich. Dziś po Żydach w Murafie znaleźć można tylko ślady. (jedynie dwójka mieszkańców ma pochodzenie żydowskie) Pozostał w Murafie natomiast podział religijny w obrębie chrześcijaństwa. Obydwa wsie, Murafa i Klekotyna, zamieszkane są (mniej więcej po równo) przez katolików i prawosławnych, przy czym, być może, katolicy stanowią większość. Różne są historie dotyczące pochodzenia Polaków i obrządku łacińskiego w Murafie, choć wielu miejscowych rozmówców łączyło ten fakt znów z osobą grafa Potockiego. Być może dlatego, że leży on pochowany pod progiem Murachowskiego kościoła, jest on postacią bardzo dobrze pamiętaną, z którą wiąże się wiele półprawdziwych historii jak i legend. (Są wręcz tacy którzy twierdzą, że na własne oczy widzieli ciało hrabiego ekshumowane spod kościelnego progu). Bezspornym faktem jest natomiast to, że, choć dziś mało kto (a być może już nikt) posługuje się językiem polskim na co dzień, przetrwał on natomiast jako język *sacrum*, modlitwy domowej. Do dziś w kościele w niedzielę odprawiana jest msza w języku polskim, pomimo faktu iż ukraiński kościół przykłada ogromną wagę do katechizacji w języku ukraińskim i odchodzi od mszy w języku polskim. Choć dziś większość Murachowskich katolików mówi o sobie jako o Ukraińcach, w potocznej mowie i przekonaniach zachował się powszechny na Ukrainie stereotyp, iż Polak równa się katolik. Wiąże się to z ciekawymi problemami, jako że mieszkańcy jednocześnie dobrze zdają sobie sprawę, iż w Polsce żyją Polacy, którzy wcale nie chodzą do kościoła, istnieją też Polacy innowiercy. Stąd np. pojawia się czasem rozróżnienie na tutejszych «Polaków» i Prawdziwych Polaków. Prawdziwi Polacy to albo «Polskie pany, szo woni byli tut do rewolucji», albo właśnie Polak z Polski – ten, który wyróżnia się czymś poza wyznaniem. Wraz z utożsamieniem polskości z katolicyzmem pojawiły się również ciekawe określenia, jak np. «język katolicki» (w domyśle – polski). Raz spotkałem się nawet z terminem «język prawosławny» (ukraiński). Jak stwierdziła jedna z rozmówczyń: «Teraz to msza się po prawosławnemu prawi w kościele».

Ja sam w trakcie naszych badań terenowych chciałem jak najbardziej uciec od przeszłości, od historii, tradycyjnej etnografii, i zwrócić się ku temu, co kusi egzotykę. Nieomal od początku badań chciałem skupić się na współczesnym społeczeństwie Murafy i Klekotyny, a w kontekście tematu naszych badań na zmianach, jakim podlega kultura religijna w XXI wieku. Pierwszym zaskoczeniem dla mnie był brak w Murafie nowych ruchów religijnych. Z pierwszych lektur na temat Ukrainy i byłego Związku Radzieckiego wiedziałem, że ruchy neoprotestanckie, a także wiele sekt, znalazło całkiem dobre pole do rozwoju w rzeczywistości, w której nagle ubyło wszechogarniającej ideologii. W Murafie jednak, poza niewielką działalnością świadków Jehowy i kilku ateistami, spotkałem ludzi deklarujących się tylko i wyłącznie jako katolicy bądź prawosławni. Być może wynika to z tego, iż tak naprawdę religia, pomimo szykan ze strony komunistycznej władzy, nigdy na dobre z Murafy nie zniknęła. Miejscowa społeczność ochroniła swój kościół, przez większość ponad siedemdziesięcioletniej historii ZSRR w kościele w Murafie odprawiały się msze. Przez pewien czas

kościół był zamknięty, jednak poważnie nie ucierpiał w wyniku tej chwilowej przerwy w działalności. Prawosławnym wiernym również udało się ocalić jedną cerkiew – tę administracyjnie znajdującą się w Klekotynie. (Cerkiew Murafska została zbudowana stosunkowo niedawno w pobliżu miejsca, gdzie kiedyś znajdowała się starsza, zburzona cerkiew).

Postacią, która obrosła w legendę w związku z obroną religii w Murafie, jest bez wątpienia ksiądz infułat Antoni Chomicki. Do dziś, wiele lat po śmierci, jest bohaterem opowieści i najwyższym autorytetem, którego przypomnienie jest poważnym atutem Murachowskich księży. Do legendy przeszła (poza konsekwentną walką z ateizacją) walka księdza Chomickiego z alkoholizmem. (Zresztą dosyć skuteczna, biorąc pod uwagę, że do tej pory niektórzy miejscowi katolicy, nawet jeżeli spożywają alkohol, to starają się nie robić tego publicznie). Wkrótce moją uwagę zwróciła inna wyjątkowa właściwość Murafy i Klekotyny. Nie można powiedzieć, że jest to miejscowość rozkwitająca, jednak z całą pewnością bogata jak na ukraińskie standardy. Mieszkańcy Murafy lubią opowiadać o Matce Boskiej, która chroni ich przed nieszczęściami. Mnie jednak uderzyła niespotykana mobilność i przedsiębiorczość tutejszych mieszkańców. Migracje sezonowe za dobrze płatną pracą to dla wielu Ukraińców codzienność i Murafa nie jest tu wyjątkiem – jednak mieszkańcy sami zwracają uwagę na to, że: «Naszych to wszędzie dużo, i w Odessie i Kijowie». Z resztą miejscowi migrują nie tylko za pracą, nie raz wśród rozmówców znaleźliśmy, jak się okazuje, kolegów i koleżanki z prestiżowych warszawskich uczelni.

Badając kulturę religijną w kontekście przemian globalizacyjnych, jakie nastąpiły na Ukrainie, zadziwiłem się, jak wciąż istotna dla moich rozmówców jest wyznawana religia. Sam przywykłem już do tego, że religia, nawet jeżeli dla kogoś bardzo ważna, jest czymś, co się wybiera, i nad czym jednostka ma kontrolę. Proces tzw. prywatyzacji religii według mnie miał (i nadal ma miejsce w Polsce), wywierając duży wpływ na rzeczywistość, którą znałem. W Murafie jest nieco inaczej – wielokrotnie spotkałem się z opiniami, że religia to coś, z czym człowiek przychodzi na świat i czego trzeba się trzymać. Autorytet religii, zarówno prawosławia jak i katolicyzmu, jest w Murafie bardzo wysoki i w zasadzie koresponduje to z tendencją ogólnoukraińską. Władze państwowe nie są darzone sympatią czy zaufaniem, i w tych warunkach bardzo często to miejscowy proboszcz i batiuszka stają się liderami wspólnoty. Mimo to moi rozmówcy często dalecy byli od myślenia zaściankowego czy nazbyt uproszczonego. Głównie dzięki oglądanym programom telewizyjnym posiadali szeroką wiedzę na temat wydarzeń w kraju i na świecie, którą analizowali korzystając z kontekstów religijnych i dochodząc do bardzo ciekawych wniosków. Mieszkańcy Murafy i Klekotyny nie mają problemu z umiejscowieniem siebie w szerszym globalnym kontekście, nie raz mając poczucie swojej czy związanej ze swymi działaniami misji, polegającej np. na przyciąganiu Ukrainy w stronę Zachodu i Europy. W tym kontekście smutny wydaje się fakt, że mimo wszystko dostęp do dobrej fachowej literatury i prasy jest na ukraińskiej wsi dosyć utrudniony. Wydaje mi się być to jedną z przyczyn tego, iż ludzie, którym na co dzień nie wystarczy jedynie nauka Kościoła (chodzi również o Cerkiew), często interesują się tutaj astrologią czy teoriami spiskowymi. Publikacji na ten temat na ukraińskim rynku znaleźć można multum, poczynając od tanich, niskiej jakości gazet.

Choć dosyć konsekwentnie usiłowałem uciec od historii, to w Murafie doganiała mnie ona na każdym kroku. I chodzi nie tylko historyczny kontekst życia badanej społeczności (który mam nadzieję nieco przybliżyłem). Choć z historycznej zabudowy miasteczka nie zostało zbyt wiele (bezpowrotnie znikły pozostałości pałacu i piętrowa karczma), to i dziś do spacerów po Murafie zachęcają historyczne pamiątki: stare cmentarze, katolicki, dwa prawosławne i żydowski, z pięknymi rzeźbionymi macewami pamiętającymi wiek XVII. Ten kto spędzi w miejscowości więcej czasu, być może trafi też na ślad dawnej synagogi lub odkryje zagubiony pośród pastwisk krzyż, który nasi koledzy z Winnicy zidentyfikowali jako kozacki, który zapewne jest najstarszym chrześcijańskim monumentem w Murafie i Klekotynie

Murafę opuściłem z poważnym niedosytem. Nie tylko czuję, że dla etnografa wciąż pozostało tam wiele do poznania. Wiele rozmów zostało niedokończonych, znajomości przerwanych w pół. Tęsknić będę również do prostych przyjemności, może nieco turystycznych i etnografa niegodnych, jak spacerowanie w okolicach żydowskiego cmentarza w świetle zachodzącego słońca, czy leniwe popołudnie spędzone nad zalewem w Klekotynie. Nade wszystko tęsknić będę za ludźmi, z którymi

udało nam się «w terenie» zaprzyjaźnić i dzięki którym gościnności nasze badania były w ogóle możliwe. Murafa jest dla mnie kolejnym dowodem na to, że Ukraina warta jest poznawania, a nawet więcej – przeżywania.

Г. І. Денисик

ШАРГОРОД – МІСТЕЧКО ЧИ СЕЛИЩЕ МІСЬКОГО ТИПУ?

Питання актуальне і стосується не лише Шаргорода. Воно давно в полі зору науковців, однак і тепер заслугове дискусії та виважених ухвал, зокрема й учасниками конференцій.

Поняття «містечко» та «селище міського типу» суттєво відрізняється між собою. Близьке кожному українцю слово «містечко» було широковживаним упродовж століть, а особливо у XIX та на початку XX. Воно відображало ту справжню любов та повагу людей до невеликих (як за сучасними мірками) за площею та кількістю населення, але важливих у повсякденному житті, а тому далеко знаних поселень-містечок. «Дорога, верст на десять до местечка Сорочинец, кипела народом...» (Н. В. Гоголь. Сорочинская Ярмарка). Не дивно, що містечок в Україні завжди було багато. У кожного з них своя доля, а разом – то вже своєрідний «містечковий образ» України.

Чіткого визначення поняття «містечко» немає. Здебільшого, це велике поселення міського типу. Більше того, використання слова «містечко» обмежене: застосовують його «... в Україні, Білорусії та близько прилеглих до них областях» [3, с. 4].

Як свідчать археологічні та історичні матеріали, перші містечка в Україні почали виникати у VI – VII ст.; у VII – IX ст. їх вже було чимало. У літописі Нестора «Повісті минулих літ» містечка названі градами. Подальший шлях градів різний: одні швидко переростали в містечка, а потім і міста (Галич, Кам'янець-Подільський, Брацлав, Васильків), в інших – ембріональний період затягнувся на сторіччя (Теребовля, Збараж, Ізяслав), а треті (Бакота, Каліус) – взагалі зникли. Переростати у містечка гради почали у IX – X ст., однак типових містечок і міст у IX – X ст. у межах Київської Русі ще не було. Ознак містечок гради набували лише у процесі тривалої еволюції. Основна частина містечок формується упродовж IX – XIII ст. У цей час за масштабами й темпами містобудування Київська Русь не поступалась державам Західної Європи. У ранньому середньовіччі вона згадується як країна міст.

У давньоруських містечках суттєвих змін зазнавали рельєф, ґрунти, рослинність, а також ландшафтні комплекси рангу фацій та урочищ. Тут, крім обов'язкових оборонних споруд – валів та ровів, будують замки й фортеці, вулиці вимощують каменем, значні площі займають під базари, формуються житлові й ремісничі масиви. Наявність цих антропогенних комплексів – одна з тогочасних ознак становлення містечок. Створені сім століть вали, рови, фортеці та замки і у наш час мають суттєве значення у ландшафтній структурі містечок України.

За часів татаро-монгольської навали (XIII – середина XIV ст.) містечка були зруйновані, але не знищені повністю. Їх відновлення розпочалося у XV ст. У 1583 р. в Подільському воєводстві зареєстровано 66 містечок, у кожному з яких мешкало від 2 до 6 осіб. У першій половині XVII ст. найбільше містечок як центрів ремесел та торгівлі виникло у Наддніпрянській Україні.

За підрахунками І. Крип'якевича, у 40-х рр. XVII ст. в Україні налічувалося близько тисячі міст та містечок [Цит. за 5]. Містечка істотно відрізнялись від міст і за характером управління. Більшості з них було надано магдебурзьке право, що забезпечувало широке самоврядування з виборною міською радою та низку пільг.

За даними Статистичного комітету Російської імперії, 1858 р. на території України налічувалось 113 міст та 547 містечок, у яких мешкало відповідно 1.2 та 1.3 млн. осіб. До цього треба додати 58 міст та 138 містечок, що у 1846 р. розташовувались на західноукраїнських землях. Як бачимо, у середині ХІХ ст. головною формою територіальної організації міського розселення були містечка.

За даними міського перепису 1923 р., в Україні налічувалося 402 містечка, що на 13 % менше порівняно з 1897 р. Попри важливе соціально-економічне значення містечок в Україні, радянська влада поступово, без будь-якого обґрунтування, замінила їх на селища міського типу. З грудня 1924 по жовтень 1925 р. ВУЦВК та Раднарком УРСР прийняли по кожній губернії постанови «Про загальну назву селищ міського типу», згідно з якими назву «містечко» замінено на складну та невдалу словосполуку «селище міського типу», рідше – «районний центр». У такий спосіб історична форма територіальної організації міського розселення була ліквідована і замінена на привнесену ззовні, не притаманну історичному та економічному розвитку України. Ця зміна не зумовлювалась якимись об'єктивними чинниками (економічними, соціальними), а викликана суб'єктивними політичними міркуваннями.

Містечка, зокрема й Поділля, формуються упродовж століть. Яскравим прикладом цього є Шаргород. Для ландшафтної структури містечок характерна поквартальна забудова, яка сформувалась упродовж ХVІ – початку ХХ сторіччя. Вплив на цю структуру здійснювали різні етноси, які населяли Поділля, що заповнило містечка регіону неповторним мультикультурним середовищем зі специфічною ландшафтною структурою: польські маєтки, замки та фортеці; єврейські штетли; вірменські та українські квартали. У культурному ландшафті подільського містечка сформувалось етнокультурне «ядро», навколо якого відбувалось наростання ландшафтної «периферії»: литовські або польські замки та фортеці були осовим фортифікаційним ландшафтом, біля оселялись етноси: євреї, вірмени та греки формували торгівельно-промислові квартали: українці, переважно на периферії, – сільські. Загалом у ландшафтній структурі містечок сформувались центральні – міські селитебні, а на околиці – сільські селитебні ландшафти.

У ХХ сторіччі ситуація змінюється: війни, зміна суспільної формації, поява «радянського» народу, – призводить до поступового знищення та міграції народів, які населяли містечка. Кwartали або руйнувались, або їх реконструювали та перебудовували, що призвело до майже повного знищення типової ландшафтної структури містечок.

І ще одна особливість: малі міста, порівняно з великими, виділяються відносною стабільністю людності. Якщо у великих містах упродовж 1992 – 1998 рр. чисельність населення зменшилась на 4,7 %, у містечках хоч і небагато, але збільшилося (0,3). Отже, при розробці шляхів розв'язання економічних, соціальних, демографічних та екологічних проблем розвитку міст необхідним є диференційований регіональний підхід, який передбачає здійснення активної політики в галузі розселення. Зокрема, наявна система управління містами, за якою всі вони поділяються на 4 категорії (загальнодержавного, республіканського, обласного та районного підпорядкування), досить застаріла і потребує удосконалення. У цьому відношенні заслуговує на увагу зарубіжний досвід розвинутих країн Західної Європи, Канади та США, де великі міста належать до окремого типу (city) і мають свій правовий статус, який принципово відрізняється від іншого типу – малих міст (town). Введення цих типів міст дало можливість повніше використовувати місцеві можливості та ресурси і регулювати розвиток приміських зон.

На наш погляд, важливу роль у поліпшенні управління містами України, розв'язанні гострих соціально-демографічних та економіко-екологічних проблем може відіграти відродження містечок як традиційної форми міського розселення, ліквідованої у 20-х рр. минулого століття. Цьому, до речі, щораз більшу увагу приділяють учені, письменники, журналісти [1, 4, 5, 6]. Микола Янко, зокрема, пропонує повернути в українську мову невинувато забутий милозвучний термін «містечко» [6]. Олена Родзівіл на прикладі Гнівані відобразила специфіку подільських містечок з їх «особливим, неквапливим ритмом життя, з неповторною атмосферою спокою, певності, сталості існування» [4]. Погодьмося, в наш

непевний і скрутний час особливості містечкового способу життя мають розглядатися як цілком позитивні та бажані. Тому навряд чи можна погодитися з висловлюваннями деяких політиків та вчених про містечка як про щось старе, віджиле і патріархальне, що не варто відроджувати у нашу постіндустріальну та космічну добу.

Уже сьогодні фахівці стверджують, що в результаті роздержавлення та децентралізації промислового виробництва ефективно розміщувати об'єкти малого та середнього підприємництва саме у малих містах, тобто у майбутніх містечках. З розвитком автомобілізації, комп'ютеризації та соціальної інфраструктури життєвий рівень мешканців малих міст впритул наблизиться до рівня великих, а якщо врахувати їх близькість до природи, то, без сумніву, можна очікувати підвищення престижності проживання у тих же містечках.

Назагал має рацію Олена Радзивіл: «Українське містечко – надзвичайно цікавий і надзвичайно мало вивчений соціальний, культурний, етнографічний феномен, що терпляче чекає на своїх дослідників» [4, с. 3].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля / В. М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Бузина О. Містечко / О. Бузина // Дніпро. – 1989. - № 7. – С. 34 – 36.
3. Містечка Східного Поділля / Під заг. ред. Григорія Денисика. – Вінниця: Тезис, 2002. – 92 с.
4. Радзивіл О. Бугом омите, лісами «обшите» / О. Радзивіл // Вечірній Київ. – 1997. – 13 травня.
5. Сіджерук П. Містечка, яких немає / П. Сіджерук // Жовтень. – 1981. – № 3. – С. 12 – 15.
6. Янко М. Повернімось до містечка / М. Янко // Голос України. – 1996. – 15 червня.

Галатир В. В.

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС НА ШАРГОРОДЩИНІ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

За останнє десятиріччя все більш актуальними стають дослідження із регіональної історії України. Від того як найповніше буде розкрито історичні аспекти окремого населеного пункту, краю – залежить уявлення про загальнодержавне становище. Надзвичайно важливим в сьогоднішніх умовах є забезпечення ефективного державотворчого процесу в регіонах. Вивчення досвіду минулого – допоможе запобігти прорахункам у майбутньому. В нашому випадку не є винятком й період Української Держави 1918 р.

Малодослідженою в цьому плані залишається Шаргородщина. Лише побіжно зображають добу Гетьманату в регіоні М. Купчшин та А. Мичак [1]. Тому мета дослідження – висвітлити державотворчий процес на території краю в квітні – грудні 1918 р.

П. Скоропадський в травні 1918 р. відновив поділ України на губернії, повіти, волості (у період Центральної Ради були землі, волості та громади). В адміністративно-територіальному відношенні Шаргородщина належала до Подільської губернії, Могилівського повіту. Місто Шаргород було волосним центром, а села Дерев'янки, Калинівка, Козлівка, Ковбасна, Коропівня, Маслівка, Насиківка, Плебанівка, Пусорогатна, Роскош, Соснівка, Хоменки, Хутір Добровольного, Хутір Дяковського, Хутір Жолинського, Шаргородська Слобідка, Шаргородська Юридика, Шостаківка та ін. – належали до Шаргородської волості (в архівних документах зустрічається назва «Беляно-Шаргородська волость») [2, с. 477 – 481].

Відповідно до адміністративно-територіального устрою встановлювалася й вертикаль органів влади. Комісари за доби УНР, законом від 18 травня 1918 р. перейменовувалися на старост

[3]. Сфера їх діяльності визначалася «Тимчасовим положенням про губернських та повітових комісарів» [4]. Фактично старости успадковували права та обов'язки колишніх губернаторів. Вони були представниками уряду в губерніях та повітах, здійснювали нагляд за виконанням законів, постанов і розпоряджень верховної влади місцевими органами [5].

19 травня 1918 р. Подільським губернським старостою призначили С. Кисельова [6]. На нижчому владному щаблі знаходились повітові старости. 11 травня на посаду Могилівського повітового старости призначили Є. Бразуль-Брешковського. 31 травня його звільнили з посади і призначили начальником Державної варти Києва, а пізніше – начальником першого відділу бюро преси українського телеграфного агентства, яке було приєднане до міністерства внутрішніх справ. Його місце в повіті зайняв Л. Рафальський [7, с. 63].

Нова влада намагалася якнайшвидше поширити інформацію про зміну державного устрою на волосному й сільському рівнях Шаргородщини. Подільський губернський староста С. Кисельов звернувся до повітових старост з проханням, щоб волосні і сільські комітети, що виникли після перевороту розпустити, тому, що вони не користуються серед населення авторитетом. До нових виборів допустити волосних старшин і сільських старост з числа осіб які займали ці посади до перевороту, так як колишні посадові особи волосного і сільського управління припинили свою громадську діяльність лише автоматично, в зв'язку із переворотом, а термін їх повноважень не збіг [8]. Тобто, у Шаргородській волості місцева влада перейшла до рук волосного старшини, а в селах волості – до старост.

Згідно «Положення про селян, що вийшли з-під кріпосної залежності» яким керувалася місцева влада, селянське громадське управління складалося сход та староста. Сільський сход скликався по неділях чи святкових днях старостою. Він розглядав справи виборів сільських посадовців, делегатів на волосний сход, видалення, звільнення та прийому нових членів громади, призначення опікунів і перевірки їхньої діяльності, вирішення сімейних спорів, справи по користуванню землею, подання про громадські потреби, питання благоустрою, навчання, скарги, прохання по громадським справам, призначення зборів на витрати, розподілення податків, призначення оплати сільським посадовим особам, справи по військовій повинності, та ін. Сільський староста виконував наступні обов'язки: скликав і розпускав сільський сход, вів справи і виконував рішення сходу, наглядав за цілісністю земельних наділів та належною якістю доріг, мостів, дамб тощо, вчасній сплаті податків і повинностей, виконанню домовленостей між селянами й землевласниками, видавав паспорти на відлучення з громади та ін. [9, с. 14 – 18]. В селах Шаргородської волості, де не було старост – їх потрібно було обрати. Проте деякі кандидати на посади старост в селах відмовлялися від своїх місць, пояснюючи, що така служба здебільшого була відповідальною, але безоплатною. Починаючи з 27 травня 1918 р. загальне зібрання Шаргородської волості вже називалося не народні збори, а волосний сход [10, с. 287, 289].

У червні в циркулярі волосним старшинам Могилів-Подільський повітовий староста констатував, що селяни не з'являлись на сходи. Замість 100 – 150 осіб на зібрання приходили 15-20, та й ті п'яні. Громади часто міняли сільських старост, не виконували їх розпоряджень. Для наведення порядку на сільських сходах мали бути присутні старшини і стежити, щоб справи на них вирішувалися згідно закону та вказівок державної влади. Повітовий староста наголосив, що волосні управи та начальники місцевої міліції «все більше нехтують» своїми обов'язками, і попередив, що урядовці, які не виконуватимуть законних наказів влади, притягуюватимуться до відповідальності [11, арк. 88, 110 зв.].

У Шаргороді знаходився осередок волосного самоврядування, що складався з відповідних відділів. До прикладу Могилів-Подільська повітова земська управа складалася із розпорядчого, бухгалтерського, податкового, лікарського, сільськогосподарського (ветеринарного, кооперативного, продовольчого), дорожньо-будівничого, опікунського відділів, народної освіти і повинностей. Керували управою голова і 3 члени управи, всього в управі працювало 36 осіб [12, арк. 687]. Згідно положення про земське управління ще від 21 травня 1917 р. – волосне земське зібрання мало право розглядати і вирішувати всі справи, які належали до волосного земства. Волосне земське зібрання скликалось головою земської управи шляхом

надіслання членам зібрання повісток, звертаючись за дозволом до повітового та губерньського старости [13].

Оскільки посилювалася конфронтація між місцевою державною владою та органами самоврядування, то у Шаргородську волость надійшов наказ про його перевибори. Влада мала намір усунути волосну земську структуру, зокрема й на Шаргородщині. На початковому етапі державотворення повітовому старості, було надіслано розпорядження «підібрати вірних людей», яким будуть передані справи та кошти волосного земства, оскільки останнє планується скасувати [14]. В червні 1918 р. до повітового старости надійшла телеграма Подільського губерньського старости, щоб у сільській місцевості влада перейшла до волосного старшини [15]. Натомість, Могилівський повітовий староста розпорядився, не припиняючи роботу волосних земств, також розпочати працю волосним старшинам та сільським старостам. Він закликав селянство довіряти своїм виборним людям, як представникам влади у волості, що мають допомогти гетьманській адміністрації навести лад і спокій. Також поширив циркуляр, згідно з яким волосні земства надалі мали займатися лише господарськими справами, а справи адміністративні – переходили до обов'язків старшин. Пізніше спільну роботу волосних старшин з волосними земствами визнав неконструктивною і неможливою, оскільки коло їх компетенції багато в чому співпадало, відтак траплялися випадки протилежних розпоряджень з одних і тих же питань. Повітовий староста наказав припинити діяльність волосних земств та передати всі адміністративні та господарські справи до волосних правлінь [16, арк. 109, 118, 120]. Волосні органи самоврядування (волосне земство, волосний і сільський виконавчий комітет) згідно із законом «Про надання губерньським старостам права розпускати Волосні Земські зібрання та Управи» від 29 червня 1918 р., підлягали з часом розформуванню [17].

Важливим фактором стабілізації консервативного режиму на Шаргородщині була присутність австро-угорських військ. Відсутність власних регулярних військ негативно сказалася на становищі держави. В тогочасній пресі вказувалось: «Фактически всем руководят немцы. Без их разрешения ничего нельзя...» [18]. Поблизу Шаргорода знаходилась військова частина 35 полку австро-угорських військ під командуванням Альтмана [19].

Через відновлення прав колишніх власників у земельному законодавстві, визрів конфлікт між більшістю селянства і владою. Ці настрої посилювала і беззупинна антигетьманська агітація українських соціалістичних партій та російських більшовиків. Для протидії влада вилучала політичну літературу. Могилів-Подільський староста наказав знищити листівки, розклеєні у місті та волостях лівими соціалістами-революціонерами, спрямовані проти державного ладу [20, арк. 15]. З часом розпочалася своєрідна «селянська війна», яка з різною інтенсивністю тривала до листопада. У волостях Могилівського повіту повстання розпочалося 14 серпня, коли очікувалася зміна австро-угорського гарнізону, що мав вирушити на фронт. Повстанців нараховувалося біля 50 осіб, очолював їх селянин Пастухов із Шаргородської волості. В ній також в цей період розгортається повстанський рух. Матеріальна база повстання складала: двоє коней, телефонна катушка, медичні інструменти, вибухівка. Маршрут охоплював невеликий район. Повстання почалося з нападу на керуючого одного з маєтків – Зевзулевича. Через протидію Державної варти повстанці відступили в Ямпільський повіт, а Пастухова було страчено в с. Следзях [21, с. 239 – 242].

Під натиском повстанських загонів з часом становище місцевої влади ускладнювалася. Після революції в Австрійській імперії збройні сили австро-угорських військ фактично частково розформувалися. У деяких іноземних військових частинах розпочалось політичне «бродіння». Чини Державної варти доповідали, що найбільше «розклалися» слов'янські підрозділи, а «австрійські українці» (галичани) проводили більшовицьку пропаганду, в результаті якої у Могилівському повіті навіть точилися бої між слов'янськими та угорськими формуваннями [22, с. 189]. На початку листопада 1918 р. солдати австрійської армії почали грабувати населення та склади, продавати майно та зброю [23].

З 9 листопада було введено військовий стан по всій території повіту. Постанова видана губерньським старостою з 12 листопада забороняла проводити будь-які збори та зібрання, носити й розповсюджувати вогнепальну зброю, населенню радили залишатись в своїх

домівках [24]. Зважаючи на ситуацію, яка склалась в губернії, С. Кисельов передав справи губернському комісару Г. Степурі [25]. На місцях теж розпочався процес зміни влади.

Таким чином, дослідження державотворчого процесу на Шаргородщині у період Гетьманату П. Скоропадського дозволяє зробити висновок, що на території волості було відновлено дореволюційний адміністративно-територіальний устрій. Владні інституції репрезентували – волосний старшина, волосне правління, сільський староста та сільський сход. Селяни часто ігнорували владу. Волосні органи самоврядування з часом підлягали розформуванню, хоча повітовий староста робив спробу поєднати функції старост та земств. Негативний вплив на процес державотворення здійснила присутність австро-угорських військ. Через відсутність власної армії іноземні війська часто вдавались до зловживань та жорстокого поводження з населенням. Конфлікти між населенням і владою призвели до створення повстанських загонів. У волостях повіту, зокрема й Шаргородщині, розгорнувся повстанський рух, що в подальшому призвів до падіння влади гетьмана в краї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Купчшин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії / М. Купчшин, А. Мичак. – К.: Техніка, 2002. – 320 с.
2. Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. – 563 с.
3. Закон про перейменування Губерніальних і Повітових Комісарів і їх помішників // Державний вісник. – 1918. – 5 червня. – С. 3.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 1793, оп. 1, спр. 93, арк. 53.
5. Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 112, арк. 1 – 2.
6. Назначение Под. губ. ст. // Слово Подолии. – 1918. – 19 мая. – С. 3.
7. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 93, арк. 10, 13, 15, 24; Дорошенко Д. І. Історія України 1917-1923 рр. : [у 2 т.] / Д. І. Дорошенко / [упоряд. К. Ю. Галушко]. – К. : Темпора, 2002. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 2002. – 352 с.
8. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 3, арк. 8.
9. Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: збірник документів і матеріалів / [упоряд. Гататир В. В., Олійник Ю. В.]. – Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. – 156 с.
10. Лозовий В. Селянські органи влади після гетьманського перевороту / В. Лозовий // Наукові праці Кам'янець - Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки / Ред. кол. : В. С. Степанков та ін. – Кам'янець - Подільський : Аксіома, 2011. – Т. 21 : На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 283 – 293.
11. ЦДАВО України, ф. 1514, оп. 1, спр. 1, 274 арк.
12. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 204, 722 арк.
13. Державний архів Київської області, ф. Р-2797, оп. 2, спр. 37, арк. 77.
14. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 205, арк. 35.
15. Там само, спр. 3, арк. 8.
16. Там само, ф. 1514, оп. 1, спр. 1, 274 арк.
17. Законодательные акты 1918 года. Законы Украинской державы. (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). – 1918. – Вып. 5. – С. 33 – 34.
18. Коммунист. – № 1 – 2. – 1918. – 15 червня. – С. 2.
19. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 44, арк. 10.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 5, оп. 1, спр. 82, 338 арк.
21. Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського [Текст] : зб. док., матеріалів та світлин / Держ. архів Хмельниц. обл., Хмельниц. обл. громад. орг. архівістів та дослідників Поділля "Поклик віків" ; [упоряд. Гататир В. В., Олійник Ю. В.,

Павлунішена Т. Д. ; редкол.: Лозовий В. С. (наук. ред.) та ін.]. – Хмельницький : Мельник А. А., 2014. – 309 с.

22. Лозовий В. С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу Гетьманату / В. С. Лозовий // Наук. праці Кам.-Под. держ. пед. ун-ту : Іст. науки / [ред. кол. : В. С. Степанков та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. держ. пед. ун-т, ін форм.-вид. відд., 2003. – Т. 11. – С. 186 – 191.

23. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 43, арк. 1-5, 10, 12.

24. Постановење // Слово Подоліи. – 1918. – 12 ноября. – С. 2.

25. Копержинський К. Як стався переворот в Кам'янці // Село. – 1918. – 23 листопада. – С. 2.

С. В. Олійник

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ НА ШАРГОРОДЩИНІ

Історія Поділля періоду революції 1917 – 1920 рр. тісно пов'язана із Українською Галицькою армією (УГА), яка протягом тривалого часу вела на теренах краю, спільно з армією УНР, збройну боротьбу за українську державність. Залишила вона свій слід і в історії Шаргородщини.

Прибуття 16 – 17 липня 1919 р. УГА з-за Збруча на Поділля докорінно змінило воєнно-політичну ситуацію на українсько-більшовицькому фронті. Об'єднані сили наддніпрянців і наддністрянців отримали можливість розгорнути широкомасштабний наступ проти Червоної армії [1, с. 65-71]. Завдячуючи місцевим періодичним виданням («Визволення», «Новини», «Трудовий шлях», «Трудова громада», «Україна» та ін.) шаргородчани мали змогу стежити за бойовим шляхом галицького війська, його успіхам під час проведення Проскурівської наступальної операції, структурою та організацією, а також отримувати інформацію про побут галичан, їх взаємини з подолянами тощо [2 – 5]. «Народний телеграф» швидко поширював інформацію про відносно високий культурний рівень і дисциплінованість галицького війська. А тому не випадково громади при виборі захисників досить часто віддавали перевагу не армії УНР, а галичанам. Стрільці легко знаходили в селах помешкання і харчування, а міщани запрошували їх у гості [6, с. 43; 7, с. 31]. Маючи таку інформацію, шаргородчани чекали можливості знайомства з галицьким військом.

Після нетривалого відпочинку виступив в похід 3-й корпус УГА. На 1 серпня його бригади впритул наблизилися до шаргородщини, зупинившись в районі Котюжани-Вищеольчедаїв-Долиняни [8, с. 22]. В Мурованих Курилівцях галицькі частини були зустрінуті з хлібом-сіллю [9, арк. 200]. Однак подальшого руху в східному напрямку не відбулося. Підрозділи корпусу було направлено північніше, для здобуття Жмеринки [1, с. 80 – 81].

Попри те, що галицькі бригади вирушили в іншому напрямку, все ж таки, на території краю мала місце присутність галицького війська. Через його терени неодноразово здійснювали передислокацію відділи УГА. В серпні 1919 р., на допомогу армії УНР, яка вела бої за Вапнярку, було направлено 11-у бригаду УГА [1, с. 86]. Шлях її передислокації частково охоплював Шаргородщину. Протягом місяця боїв, на території краю час від часу діяли її інтендантські відділи.

Наприкінці жовтня 1919 р. шаргородчани знову відчули близькість війни. В цей час Об'єднана українська армія з останніх сил боронилася від наступаючих денікінських військ. Через терени краю час від часу, в напрямку Жмеринки, пересувалися відступаючі галицькі стрільці. В січні 1920 р. мало місце зосередження галицьких стрільців в районі населених пунктів Лопатинці [8, с. 156] та Рахни [8, с. 157]. Через Джурин – Деревчин здійснювалося переміщення Команда Етапу УГА [8, с. 159]. Останнє відбувалося в складних природних умовах. У Деннику Начальної Команди з цього приводу зазначалося: «Дороги через велике болото – важкі для переходу» [8, с. 159].

Давалися взнаки тривале розташування в Жмеринці Начальної Команди УГА (головного управління війська), в Могилів-Подільському – станційної команди етапу армії. На території краю також проводили свою різноманітну діяльність етапні (тилові) служби.

УГА, як кожна армія, повинна була вирішувати проблеми свого забезпечення. Однією із них було поповнення харчових запасів. Адже після прибуття з-за Збруча інтендантські відділи галичан були практично пустими [10, с. 265], а на харчових складах Команди етапу майже не було продуктів [11, арк. 212]. Поширеною стала практика закупівлі сільськогосподарської продукції, якою займалися інтенданти. Їм потрібно було рахуватися з досить високими ринковими цінами. Так, 1 пуд зерна пшениці і жита коштував 300 крб., вівса і ячменю – 150, гороху, квасолі, чечевиці – 100, сала – 700, м'яса свинного – 600, яловичини – 400 крб [12, арк. 16]. Більше того, потрібно було рахуватися й з тим, що селяни не мали особливого бажання продавати галичанам хліб [13, с. 170]. Тому було прийнято рішення про закупівлю харчів в порозумінні з волосною управою [14, арк. 198]. У випадках відмови продати їх за встановленими цінами передбачалася конфіскація [13, арк. 16зв. – 17].

Щоб забезпечити себе харчами, галичани, за згодою місцевих виконавчих органів, допомагали місцевим хліборобам у зборі врожаю, за що отримували натуральну плату. Однак, траплялися випадки, коли, намагаючись взяти участь у жнивях чи заготівлі збіжжя в державних економіях, галичани були кинуті напризволяще, їх уникали агенти продуправ, яким належало співпрацювати з прибульцями, сприяти їм в отриманні хліба. За таких обставин частини УГА діяли так, як їм підказувала ситуація. Наприклад, в жовтні 1919 р. в район Шаргорода прибув загін галичан на чолі з поручником Задуровичем. Розсіявши більшовицькі частини, які тут діяли, стрільці приступили до жнивування. Проте ніхто з хліборобів не погоджувався віддавати збіжжя, зібране з державних полів раніше. Довелося застосовувати силу, що відразу змінило ситуацію на краще. Коли вирости скирти необмолоченого хліба, несподівано з'явилися агенти продвідділу, магазинери (комірники) та інші особи. Усі розсипалися в компліментах на адресу галичан: «Коли б не було вашої частини, то б селяни не звели ні одного снопа». Але варто було приступити до молотби, як ставлення до загону Задуровича з боку офіційних осіб змінилося на гірше. Як наголошував агент Ямпільського повітового продвідділу, це була пора «щось заробити». А галицькі стрільці не дозволяли розкрадати хліб, надійно охороняли склади, використовуючи свої замки. Цим вони зберегли і для волосних потреб, і для держави тисячі пудів зерна. Чинячи перешкоди частинам УГА в отриманні хліба з державних складів, окремі продагенти намагались не відкривати приміщення, «губили» ключі тощо. Добре знаючи, що під «галицький шумок» зерно збувається різним приватним особам, торговцям, галицькі підрозділи у таких випадках вдавалися до самочинних, не завжди законних дій. Так, вони зламували замки, ревізували без будь-якого обліку хліб, чим викликали роздратування і навіть вороже ставлення чиновників і селян. Такі факти гостро поверталися проти самих галичан, оскільки представники місцевих органів влади відразу сигналізували про них до Міністерства земельних справ і Міністерства народного господарства.

В ряді сіл Шаргородщини, зокрема, с. Дербчин, селяни, піддавшись антигалицькій агітації (хліб забирають «австріяки»), пограбували державні магазини, чим викликали відповідну реакцію, наприклад, загону поручника Ружицького. Відібравши у селян державний хліб, галичани переправили його у спокійне село Хоменки. Про цей випадок швидко стало відомо голові волосної земельної управи, який відразу зв'язався із військовиками армії УНР. Командира патруля, який забезпечував перевезення хліба, за наказом представника державного інспектора і коменданта тилу армії УНР полковника Труби, було заарештовано. Згодом під арешт потрапив поручник Ружицький; галичани отримали образливе клеймо «бандити». Інцидент через деякий час вичерпався, однак відділ УГА, через комерційну діяльність продагентів, втратив значну кількість збіжжя [15, арк. 160 – 160 зв.].

УГА за час перебування на Поділлі була відома не лише, як військова організація, а й як чинник політичного і культурного впливу на українські маси. Культурно-просвітня діяльність галичан серед населення краю торкнулася не лише тих місцевостей де дислокувалися галицькі частини, а тих – де їх не було. Цими питаннями в УГА займалися «Відділ для Освіти при

Команді Етапу УГА» та «Бюро Пропаганди» (згодом «Пресова Квартира»). Ці органи займалися організацією народних зібрань, на яких роз'яснювали мету прибуття на Велику Україну галицького війська, політичні питання, проводили театральні та хорові виступи [1, с. 150 – 180]. Шаргородчани, відвідуючи Могилів-Подільський, Жмеринку, Вінницю та інші населені пункти, де зосереджувалися якісь підрозділи галичан чи їх тилові служби, мали змогу більш краще познайомитися з галицькими стрільцями. Вони також мали змогу познайомитися з виступами «Нового Львівського театру» та творами кіномистецтва [1, с. 177 – 179].

Таким чином, попри те, що УГА не проводила на території Шаргородщини бойових дій, вона залишила свій слід в його історії. Галичани сприяли підвищенню національної свідомості та культурного рівня краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. – Вид. 2-е, доп. і перероб / О. М. Завальнюк, С. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 292 с.
2. До зустрічі війська. Кам'янець 17.VII // Визволення. – 1919. – 19 липня.
3. Зустріч галицьких частин // Трудовий шлях. – 1919. – 18 липня.
4. Організація і завдання етапу армії // Стрілець. – 1919. – 31 липня.
5. Смотрич, 22. VII // Трудова громада. – 1919. – 24 липня.
6. Лах П. Під Жмеринкою / П. Лах // Українська Галицька Армія: Збірка спогадів / [Уклад. і авт. передм. і прим. М. Баран]. – Львів, 2002. – С. 43.
7. Шухевич С. Спомини з УГА (1918-1920). У 5 т. / С. Шухевич. – Львів, 1929. – Т. 3. – 162 с.
8. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с.
9. Центральний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1098. – Оп. 2. – Спр. 57. – 287 арк.
10. Хробак М. Інтендантура / М. Хробак // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: 11. Матеріали до історії. – Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. – Т.1. – С. 262-267.
12. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 103. – 314 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 120. – 45 арк.
14. Волицький В. На Львів і Київ: Воєнні спогади 1918-1920 / В. Волицький. – Торонто, 1963. – 239 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр.1. – 241 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 4. – Спр. 9. – Арк. 286 арк.

К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк

ДЖУРИНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ В. С. МАЧУШЕНКА

Одним із визначних діячів Української революції 1917 – 1920 років був наш земляк, уродженець с. Озеро нинішнього Немирівського району Вінницької області Володимир Сидорович Мачушенко (15 (27) липня 1880 р. – 1 червня 1937 р.). На жаль, про його життя і плідну громадсько-політичну діяльність і нині невідомо широкому загалу, хоча з її окремими аспектами (просвітянськими, кооперативними та військовими) можна ознайомитись у працях К. В. Завальнюка [8; 9, с. 119 – 120] та В. П. Рекрута [13, с. 384 – 385]. Зокрема, із цих праць відомо, що В. С. Мачушенко закінчив Чуківську 2-класну учительську школу (1898 р.). Вчителював у школах Брацлавського та Ямпільського повітів Подільської губернії, зокрема, у містечку Джурин. В останньому у 1909 р. був одним з організаторів місцевого кредитно-позичкового товариства [9, с. 119]. Як представник вищезгаданого товариства брав участь у

роботі І-ї Подільської губернської кооперативної наради у м. Вінниці (24 – 26 січня 1914 р.). З 1917 р. проживав у Вінниці, де 20 березня того ж року був обраний членом правління Подільського союзу кредитних і ощадно-позичкових товариств (з 1918 р. – Подільський Союзбанк) [8, с. 16 – 17]. Обирався гласним Вінницької міської думи (входив до складу шкільно-бібліотечної комісії), членом Всеросійських установчих зборів (1917 р.), Всеукраїнських установчих зборів (грудень 1917 р.), ЦК Української селянської спілки, Української Центральної Ради і Малої Ради, а також членом виконкому Подільської губернської української Ради (травень 1917 р.) і Трудового конгресу (1919 р.). Також відомо, що В. С. Мачушенко перебував в опозиції до влади гетьмана П. Скоропадського, а також активно боровся проти московсько-більшовицької навали. Відомо, наприклад, що В. С. Мачушенко був організатором та командиром 56-го Немирівського резервного полку, а також одним з керівників великого антибільшовицького повстання на Немирівщині та Брацлавщині у травні 1919 р. Після 1920 р. В. С. Мачушенко перебував на еміграції. З 1932 р. брав діяльну участь у Волинському союзі комунальних і кооперативних організацій “Гурт” (член управи останнього з 1935 р.). На II краєвому з’їзді Волинського українського об’єднання (30 – 31 березня 1935 р.) в Луцьку обраний членом Головної ради цієї організації від Луцького повіту. Помер у ніч з 31 травня на 1 червня 1937 р. у м. Рівне від туберкульозу. Там же похований [9, с. 120].

Надзвичайно важливе значення як в особистому житті, так і у професійній кар’єрі Володимира Мачушенка мало стародавнє подільське містечко Джурин.

Провінційний Джурин (містечко в Ямпільському повіті Подільської губернії), куди Мачушенко прибув для вчителювання в 2-й половині 1903 року, виявився не таким уже й «забутим» Богом та людьми місцем. Зокрема, населення Джурина на початку ХХ ст. складало 5076 осіб, із них євреїв – приблизно 2030, або 40%. Крім цього, в містечку «розташовувались міська (насправді, міщанська. – Авт.) управа (волосного управління не було, оскільки Джурин належав Рожнятівській волості), поштово-телеграфна контора, земська поштова станція, акцизний наглядач. Функціонували дві православні церкви – Покровська і Різвяно-Богородицька, три єврейські молитовні будинки, однокласне сільське училище з двома відділеннями: деревообробним і ковальсько-слюсарним. При цукровому заводі була лікарня (лікар Зельвенський Давид). Діяла також аптека (завідувач – Ферстер Стан). Враховуючи те, що містечко лежало на важливій дорозі Вінниця-Брацлав-Могилів, тут містилось два постійних двори (власники Могильнер Гдаль і Сакс Шулим). Із промислових підприємств важливе значення мав цукровий завод виробничою потужністю 465 тис. пудів цукру за сезон (володар заводу – Джуринське товариство, директор Городиський П.М.). в містечку існували плодородсадник, кредитно-ощадне товариство, тут працював скотопромисловець Гулько Нісон.

Активно велася торгівля. Всього різних крамниць і лавок налічувалось 35, з них із продажу мануфактури – 11..., продажу бакалійних товарів – 7..., продажу борошна – 5..., продажу гороху на експорт- одна, залізних виробів- дві..., винно-горілчаних товарів – одна (лавка № 385), аптечних товарів – 4... Галантерейні товари реалізовували Протектор Двойра, а також Розенберг Етля (разом з бакалійним). Трактиром завідував Вахневський Антон Войцехович.

Базари у Джурині відбувалися по неділях через кожних два тижні [11, с. 272 – 273].

Ось таким виглядало це типове подільське містечко на час приїзду до нього Володимира Мачушенка. Школа, у якій він мав працювати, існувала з 1881 р. з 1885 р. вона розміщувалась в кам’яному будинку, збудованому на кошти місцевого цукрового заводу. Закономчителем у ній був священник Георгій Якович Красницький, учителем працював випускник Коростишівської учительської семінарії Михайло Аристархович Горошкевич. Також при училищі існував хор, який складався з 24 чоловік [12, с. 79].

Надалі, станом на 1909 рік, закономчителем у школі згадується священник Улян Іванович Зайончковський, учителем (окрім В. Мачушенка) – Георгій Дмитрович Левацький [1, с. 216].

У свою чергу, відомі краєзнавці М. Ф. Купчишин та А. Г. Мичак відзначили: «Щорічно, аж до 1917 року, тут навчалось близько 60 учнів, було два учителі – Володимир Сидорович Мачушенко і Яніна Казимирівна Дорохольська. Учителював тут і чоловік Я.К. Дорохольської Владислав, але царський уряд за вільнодумство позбавив його цієї посади, видавши так званий «вовчий білет». Напередодні революції Дорохольські виїхали з Джурина. З того часу про них нічого не відомо. Прогресивною людиною свого часу був і вчитель В. С. Мачушенко. У 1917 – 1918 рр. він підтримував Українську Народну Республіку та Центральну Раду, а коли Україну захопили більшовики, утік до Польщі. Учителем тоді вважався і місцевий священик. Шкільне приміщення, розташоване неподалік від церкви, було добре збудоване і збереглося донині. Складалася школа із двох класних кімнат і двох квартир для вчителів.

У 1912 році чотири класи церковнопарафіяльної школи були об'єднані у два класи-комплекти – перший з третім і другий з четвертим. Навчалось у них 60 учнів, переважно хлопчики. Дівчаток у першому класі-комплекті було 13, а в другому – тільки 3.

Навчання було не обов'язковим. До школи приймалися діти, яких приводили батьки, хоча іноді прохання батьків не задовольняли. Бажаючих учитися було завжди більше, ніж це дозволяла школа. Тому найчастіше остаточне слово щодо зарахування дітей залишалося за священиком.

Уроки проводились тільки російською мовою. Хоча, за спогадами старожилів Джурина, в ту пору їхнього навчання не була новиною і українська література. Згаданий вже учитель В. Мачушенко давав деяким учням четвертого класу читати Шевченкового «Кобзаря». До обов'язкових предметів входили російська, церковнослов'янська мови, історія, географія, арифметика, церковні співи і Закон Божий, який викладався російською та церковнослов'янською мовами. Перед Великоднем дяк, який викладав церковні співи, щоденно після уроків водив дітей у школу (церкву? – Авт.), де вони співали та читали Псалтир. Російська мова (граматика і літературний матеріал), історія та географія були об'єднані в один підручник – «Родная речь». Арифметика викладалася за задачником Шапошникова та Вальцова. Окремий підручник був і для каліграфії. Називався він «Чистописание».

Зошитів було обмаль, тому в них здебільшого виконувалися тільки домашні завдання. Писали також у класі на грифельних дошках, які з одного боку були розкреслені для письма, а з другого – у клітинку для арифметики. На стінах у класах висіли ікони, перед якими під час занять горіли лампадки. Прийшовши до школи, діти ще на порозі скидали шапки, а переступивши поріг класу, хрестилися. Учні четвертих класів складали іспити з усіх предметів. Після закінчення школи видавалося свідоцтво з оцінками також з усіх предметів, що вивчалися» [11, с. 220 – 221].

Таким чином, на новому місці для молодого педагога потяглися довгі роки насиченої, творчої праці задля зростання просвіти та духовності місцевого українського люду. В цьому йому допомагали нові друзі та колеги по роботі, причому деякі з них згодом стали вірними побратимами на тернистому шляху життєвих випробувань.

У 1910 році Володимир Мачушенко одружується з Іриною Антонівною Салій, дівчиною із простої селянської родини, яка раніше була його ученицею. Від цього шлюбу у них було четверо дітей: син Володимир (народився 7(20) лютого 1917 р. та дочки Галина (2(15) червня 1911 р.), Раїса (5(18) вересня 1913 р.) і Марія (14 травня 1921 р.) [4].

Взагалі, варто хоча б побіжно зупинитись і на характеристиці родини Саліїв, оскільки вона подарувала цілий ряд високосвідомих українських патріотів. Одним із них був брат дружини Володимира Мачушенка Матвій Антонович Салій (народився 3 (15) грудня 1894 р.), випускник Вінницької церковно-учительської школи. З 17 лютого 1915 р. Матвій Салій служить у царській, а після 1917 р. – в українській армії [3, арк. 53зв. – 54]. В одній із битв він дістає важке поранення і після тривалого лікування виїздить у Бельгію. Звідти його через декілька років, як кур'єра уряду УНР на еміграції, перекидають із завданням в Україну, де він, імовірно, був розстріляний, разом із зв'язковою, більшовицькими спецслужбами [10].

Ще один брат Ірини Мачушенко, Сергій Салій, був відомим подільським кооператором. До 1918 р. він працював начальником Шолданештської поштової контори в Бессарабії, однак, через відмову дати підписку на вірність румунському королю, був змушений залишити свою посаду. З вересня 1918 р. працював у Подільському Союзбанку (займав посаду помічника секретаря товарного відділення) [6, арк. 2,19]. Не дивно, що за свою активну, творчу працю на цьому поприщі Сергій Салій зазнав гонінь з боку нової (більшовицької влади). Не допомогли йому ні слізне прохання до Подільської губчека дружини, Ганни Олексіївни Поперечної, ні клопотання сільського та містечкового виконкомів Джурина: у ніч з 9 на 10 червня 1919 р. Сергій Салій в числі багатьох інших відомих представників подільської інтелігенції був розстріляний у Вінниці чекістами. Згодом, після звільнення міста Вінниці від більшовиків, 18 серпня 1919 р. тіло С. А. Салія було знайдене в гуртовій могилі біля насінневого заводу. Наступного дня жертви більшовицьких розстрілів були перепоховані на Замостянському цвинтарі [16].

Враховуючи заслуги С. А. Салія у розвитку та розбудові подільської кооперації, правління Союзбанку на своєму засіданні 30 серпня 1919 р., вирішило зробити банківський внесок у розмірі по 50 тис. крб. на кожну дитину з тим, аби відсотки із них йшли виключно на виховання. Після досягнення ж дітьми повноліття, вони мали право на отримання вищезгаданого внеску. Окрім цього, було також ухвалено надати одноразову грошову допомогу сім'ї С. А. Салія в розмірі 50 тисяч крб. Під прийнятим рішенням Союзбанку стояли підписи членів його правління Я. Н. Бартка, В. С. Мачушенка та секретаря В. Г. Баяна [6, арк. 24 – 24 зв.].

Отже, як ми бачимо, сім'я Саліїв із Джурина відіграла важливу роль в історії нашого краю, віддавши на вівтар соціального та духовного визволення своєї Батьківщини найкраще, чим вона володіла. Ми ж, повертаючись до теми попередньої розмови, відзначимо, що в Джурині яскраво проявилась ще одна сторона діяльної, творчої натури Володимира Сидоровича Мачушенка, а саме – кооперативна. Завдяки його ініціативі та підприємливості, у Джурині в 1909 р. було засноване кредитно-позичкове товариство, яке продовжувало свою плідну діяльність і за радянських часів [5, арк. 87]. Як представник вищезгаданого товариства В. С. Мачушенко брав участь у роботі I-ї Подільської губернської кооперативної наради, яка відбулась у Вінниці 24 – 26 січня 1914 р. Для людини, яка вперше потрапила на таке представницьке зібрання, лише перелік делегатів міг викликати почуття душевного трепету. І це не дивно, адже на нараду прибули такі відомі на Поділлі культурно-громадські діячі, як Дмитро Маркович, Микола Стамеров, Йосип Лозінський, Дмитро Зосіматю, Йоахим Волошиновський, Данило Головчук, Петро Северенчук, Іполит Зборовський, Валеріан Боржковський та багато інших [15, с. 3 – 7]. З деякими із них Володимир Мачушенко познайомився під час наради, з іншими невдовзі доля поєднає його на спільну працю в ім'я України на тривалий час.

На триденній нараді, яка відбувалася в залі міської управи, було розглянуто та вирішено цілий ряд важливих кооперативних питань: 1) про основи земського сприяння кооперативній справі; 2) план розподілу функцій зі сприяння кооперативній справі в Подільській губернії між губернським і повітовими земствами; 3) чергові заходи губернського земства; 4) положення про взаємовідносини губернської і повітових кас дрібного кредиту; 5) про взаємовідносини губернської каси дрібного кредиту з державним банком; 6) положення про інструкторську організацію; 7) про основи встановлення нормальної мережі кооперативних товариств і 8) про основи організації нових товариств [15, с.9].

Варто відзначити, що Володимир Мачушенко, який брав участь лише в останньому дні роботи наради, не зміг виступити із обговорюваних питань через щільний графік засідань. Однак досвід, почерпнутий ним у Вінниці, знадобиться йому у майбутньому, під час праці у Подільському Союзбанку.

Свідченням заслуг і визнання творчої праці Володимира Мачушенка на ниві кредитної кооперації в даний період часу є і той факт, що його в числі багатьох представників від різних соціальних, професійних та громадських організацій 28 березня 1917 р. було кооптовано до

складу гласних 9-го надзвичайного засідання Ямпільських повітових земських зборів [7, арк. 4 – 5]. На цей час Мачушенко вже був досить відомим кооперативним діячем: 20 березня 1917 р. його було обрано членом правління Подільського Союзбанку [2, арк. 278], в якому він також очолив торговельний відділ. Дана організація, яка існувала з 1 листопада 1915р., на 1918 р. об'єднувала у своєму складі 146 кредитних та позичково-ощадних товариств Подільської губернії з круговою відповідальністю до 40 млн. крб. [14]. Саме з Подільського Союзбанку і розпочинається новий етап у житті Володимира Мачушенка – вінницький.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Адрес-Календарь Подольской губернии / Сост. Г. С. Станкевич. – К.-П., 1909. – 413 с.
2. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО). – Ф. Д-389. – Оп. 1. – Спр. 19.
3. Там само. – Ф. Д-774. – Оп.1. – Спр. 155.
4. Там само. – Ф. Д-904. – Оп. 26. – Спр. 207. – Арк. 166 зв. – 167; Спр. 244. – Арк. 6 зв. – 7, 82 зв. – 83.
5. Там само. – Ф. Р-137. – Оп. 1. – Спр. 951.
6. Там само. – Ф. Р-988. – Оп. 3. – Спр. 1.
7. Там само. – Ф. Р-5022. – Оп. 1. – Спр. 40а.
8. Завальнюк К. В. Життя в ім'я України / К. В. Завальнюк. – Вінниця, 2007. – 140 с.
9. Завальнюк К. В. Провісники волі / К. В. Завальнюк. – Літин, 2005. – 352 с.
10. З особистого архіву С. Міхалака.
11. Купчишин М. Ф., Мичак А. Г. Шаргородщина. Сторінки історії / М. Ф. Купчишин, А. Г. Мичак. – К., 2002.
12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год. Ч. 2. Подольская губерния. – К., 1903.
13. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. П. Рекрут. – Вінниця, 2006. – 408 с.
14. Слово Подолии. – 1918. – 7 августа.
15. Труды первого Подольского губернского кооперативного совещания. – К.-П., 1915. – 92 с.
16. Шлях. – 1919. – 21 серпня.

А. К. Лисий

СОЛОВЕЦЬКА ГОЛГОФА КСЬОНДЗА ТУРОВСЬКОГО

З осені 1929 р. радянська влада розпочала широкомасштабні арешти серед священиків та парафіян католицької церкви, повернувшись до методів «воєнного комунізму», коли стосунки з релігійними конфесіями вирішувались переважно адміністративно-репресивними засобами. Єдиною формою діалогу католиків з владою став допит в «органах».

Радянське керівництво розпочало цілеспрямовані репресії серед католицьких священиків передусім через те, що вони становили єдину освічену групу серед польського сільського населення, яке негативно ставилось до більшовицької колективізації та чинило їй стихійний опір. Факти показують, що польське та українське католицьке населення зовсім не хотіло вступати до колгоспів і виступало за збереження міцних селянських господарств [1, с. 175].

Наприкінці 1929 – на початку 1930 рр. було заарештовано багатьох ксьондзів Поділля, яким інкримінували нелегальний зв'язок із закордоном, шпигунство на користь Польщі, негативне ставлення до заходів радянської влади (зокрема, до вилучення церковних цінностей у 1922 р.), антирадянську агітацію, виховання польської молоді в національному дусі тощо [2, с. 34 – 42; с. 17 – 20].

Методи слідства та поведінку на ньому католицьких священиків яскраво ілюструє слідча справа ксьондза Максиміліана Туровського.

Максиміліан Домінікійович Туровський у 1921 р. був призначений настоятелем Шаргородського костюлу св. Флоріана. Він народився 1886 р. на Волині в с. Бараші у дворянській сім'ї. Світські науки вивчав у 2-й Житомирській гімназії. 30 вересня 1904 р. вступив до Луцько-Житомирської римо-католицької духовної семінарії і закінчив її у 1909 р. Рукопокладений у священника єпископом-суфраганом Житомирської дієцезії Каролом Недзялковським 13 грудня 1909 р. Спершу був вікарієм у Мурафському костюлі, згодом – настоятелем в Озаринцях, перед Шаргородом – у Мовчанах [3, арк. 177].

Служителів культу в радянські часи примушували ставати таємними агентами ДПУ – сексотами («секретними співробітниками»). Слідів вербовки Туровського не збереглося. Але зберігся документ про спробу змусити до співробітництва ксьондза М. Каровця, настоятеля Озаринецького костюлу:

«До прокурора м. Вінниці. Жалоба. ДПУ заставляє мене бути сексотом. Позаяк се противно моему станю і порушує особисту свободу, а при тим я австрійський підданий – заявляю, що ні під ніяким услів'ям не хочу і не буду таємним агентом ДПУ. Ксьондз Макарій Каровець, настоятель р.-к. костюлу в Озаринцях. 20.VIII. 1924 р.» [4, арк. 66].

Ще в лютому 1925 р. Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У отримав з Москви такий циркуляр:

«Звертаємо вашу увагу на необхідність використати в антиклерикальній агітації й ряд нових фактів, що дискредитують католицьке духовенство. В першу чергу необхідно висвітлювати шпигунську діяльність католицького кліру, його роль як агентів польського уряду та польського генштабу.

Звертаємо вашу увагу на необхідність вести антиклерикальну агітацію постійно і систематично і з цією метою старанно збирати всі факти, які дискредитують ксьондзів. Про відомі факти контрреволюційності ксьондзів слід повідомляти в місцеві органи ДПУ» [5, арк. 94].

І, безумовно, повідомляли. В одній інформації партійних органів 1926 р. з Наддністров'я вказується «... бували випадки активних виступів і ворожих дій з боку ксьондзів проти радянської влади, що тягло за собою арешт ксьондзів» [5, арк. 131].

М. Туровського двічі обшукували, після чого арештовували, але й двічі відпускали. Поки що.

Безпосередня підготовка до арешту душпастиря розпочалась ще в грудні 1929 р. Саме тоді місцевий чекіст Крупніков таємно став допитувати громадян, які могли дати свідчення проти настоятеля.

26 січня 1930 р. стало нещасливим днем в житті Максиміліана Домінікійовича Туровського. В його оселю по вулиці Карла Маркса (будинок Грубера) вдерся помічник уповноваженого з контррозвідувального окружного відділу Могилів-Подільського ДПУ Ухтомський і в присутності місцевого міліціонера В. Заїки провів обшук. Було вилучено 15 блокнотів і записників із записами польською мовою, а також листування польською. Постанова на обшук та арешт була виписана ще 22 січня уповноваженим контррозвідувального відділу Могилів-Подільського ДПУ Крупніковим. Ордер на обшук і арешт з'явився 25 січня за підписом самого начальника особливого відділу та його ад'ютанта. Арештованого перевезли до Могилів-Подільської тюрми, де розпочали слідство [6, арк. 15].

Вже на першому допиті Туровський категорично заявив, що «в своїй повсякденній діяльності намагався поводити себе таким чином, щоб не викликати ніякої підозри. Вважаю, що до радянської влади ставлюсь лояльно, тому що в рамках радянської Конституції нам, ксьондзам, все-таки залишені деякі можливості в пастирській праці, і, крім того, я продовжую вірити, що між радянською і церковною владами коли-небудь станеться зближення. Таке мое особисте переконання» [7, арк. 33 – 34].

19 лютого 1930 р. о. Туровського вже допитували в Києві «спеціалісти» більш високої кваліфікації. З ним «працював» уповноважений контррозвідувального відділу ДПУ УСРР Янсон. Київський слідчий весь час намагався «пришити» арештованому спільну діяльність з філіалом польської розвідки в Тернополі щодо переправи за кордон віруючої молоді, якій парох нібито видавав міфічні посвідчення про благонадійність. Цей «спеціаліст» 12 березня 1930 р. виплодив заключну постанову:

«Ксьондз Туровський, який є настоятелем Шаргородського костельу, оточив себе купкою антирадянських осіб, через яких проводив роботу по зриву різних кампаній на селі. Не обмежуючись цим, Туровський в своїй антирадянській роботі використовував сповідь, амвон, поїздки по селам під виглядом здійснення релігійних обрядів, під час яких вів агітацію за невідвідування молоддю хатичитальні, сільбуду, закликав віруючих до несплати податку. Основним своїм завданням Туровський вважав боротьбу з комсомольською організацією. Щоб мати повну уяву про організацію і кожного комсомольця окремо, Туровський при об'їзді сіл вів облік комсомольців і комуністів, збираючи на них характеристики...»

В обвинувальному документі чекісти змушені були записати, що «незважаючи на цілий ряд даних про антирадянську діяльність, Туровський себе винним не визнав». І постановили: «Теперішню справу по звинуваченню Максиміліана Домінікійовича Туровського за ст. ст. 54-6 і 54-11 КК УСРР – направити в судову трійку при колегії ДПУ УРСР з клопотанням про ув'язнення Туровського в один з концтаборів СРСР терміном на 10 років. Довідка: речові докази по справі відсутні. Обвинувачуваний утримується в Київській тюрмі».

Судова трійка при колегії ДПУ УСРР 10 травня 1930 р. справу № 820 Київського окружного відділу ДПУ заслухала і постановила:

«Максиміліана Домінікійовича Туровського – ув'язнити в концтабір, терміном на десять років, враховуючи час з 26.1.1930 р. Справу здати до архіву» [8, арк. 47 – 48].

Як же склалась подальша доля ув'язненого Туровського? Місцеві вірні переказували, що ксьондз опинився на лісоповалі. Стовбуром дерева йому відбило ногу, і калікою він працював в табірній канцелярії.

Польський дослідник Р. Дзвонковський у книзі «Долі католицького духівництва в СРСР. 1917 – 1939. Мартиролог» пише, що Туровського разом з іншими 30 ксьондзами з України спочатку тримали в політизоляторі в Ярославлі на Волзі. В серпні 1933 р. його перевезли до концтабору на Соловецькі острови. Відомо, що він висловлював бажання, щоб його обміняли до Польщі [9, с. 235].

У виданні «Остання адреса: До 60-річчя Соловецької трагедії» вміщено матеріали про мученика віри з Поділля. В справі М. Туровського за соловецьким номером 11-15838 зберігся лист колишньої служниці до нього і акт про розстріл без пред'явлення звинувачення від 8 грудня 1937 р. [10, с. 195 – 197]. Тоді, на честь 20-ї річниці Жовтневої революції, на Соловках було вбито декілька тисяч політв'язнів.

16 лютого 1990 р. прокурор Вінницької області І. Темченко реабілітував через 60 років цю невинну людину, яка прийняла мученицьку смерть за глибоку віру в Бога, за любов до ближнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Яременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20-30-і роки ХХ сторіччя / Т. Яременко. – К., 1994. – 375 с.
2. Album kapłanów diecezji Lucko-Zutomierskie i Kamienieckie / Zebrał s uložyl J. Filipowicz/. – К., 1917. – 315 s.; Стронський Г. Приречена на мовчання: Римсько-католицька церква в Україні в 20-30-ті роки / Г. Стронський // Людина і світ. – 1994. – № ¾.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф. 178. – Оп. 11. – Спр. 723. – 267 арк.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. П. – 2815. – Оп. 1. – Спр. 53. – 175 арк.
5. ДАВіО. – Там само.
6. ДАВіО. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 18351. – 97 арк.
7. Там само.
8. Там само.
9. Dzwonkowski R. Losy duchowienstwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martirologium. – Lublin, 1998. – 489 s.
10. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1999. – 394 с.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПРАЦІВНИКІВ ШАРГОРОДСЬКОЇ РАЙСПОЖИВСПІЛКИ У 1936 – 1938 рр.: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Серед постраждалих від політичного терору 1936 – 1938 рр. в УРСР певну кількість представляють працівники споживчої кооперації – на той час найбільш масової організації в системі радянської торгівлі. На жаль, до нині в Україні ще не визначено поіменно репресованих кооператорів, які в силу злої волі тогочасного керівництва СРСР потрапили в лещата політичного терору. Трагедія небачених репресій полягала у тому, що більшість діячів кооперації свято вірила в ідеї “рідної партії, Леніна і Сталіна”. Вони намагалися будувати соціалізм, окреслений ленінським “кооперативним планом” як “суспільство цивілізованих кооператорів”, і самовіддано реалізовували сталінську доктрину “великого стрибка”. Однак фанатична вірність кооператорів професійному обов’язку з боку влади оцінювалася не інакше як активна діяльність колишніх “дрібнобуржуазних націоналістів” у “контрреволюційних організаціях троцькістів”, та інших, ворожих до радянської влади, політичних і військових угруповань, що ставили за мету “повалення більшовицької влади і реанімацію капіталізму”. У цій добірці стандартних фраз, запозичених переважно із обвинувальних висновків кримінальних справ, на наш погляд, концентрувалася вся нісенітниця висунутих звинувачень, відображалася природа і сутність існуючого на той час злочинного режиму. Кооператори, арештовані за сценаріями органів НКВС, понесли жорстокі покарання. Як правило, їх очікувала незаслужена кара пострілом у потилицю або, в кращому випадку, довгі роки мученицьких поневірянь у зловісних закладах Головного управління виправно-трудових таборів НКВС.

Не оминуло таке лихо кооператорів Вінниччини, зокрема працівників Шаргородської райспоживспілки, які у період найбільш інтенсивної фази “Великого терору” опинилися в епіцентрі політичних репресій проти керівництва обласної та районної ланки і зазнали переслідувань з боку органів НКВС. Тому бачиться доцільним вперше проаналізувати архівні документи та опубліковані матеріали кримінальних справ, що запроваджувалися проти працівників райспоживспілки, та визначити причини і наслідки сталінської політики терору щодо кооператорів Шаргородщини у 1937 – 1938 рр.

Слід зазначити, що протягом 1930-х рр. тоталітарний більшовицький режим не гарантував громадянам СРСР спокійного життя, і вготував для них жорстокі випробування. Потужна більшовицька пропаганда опутала свідомість громадян з усіх прошарків радянського суспільства павутинням масового психозу так, що кожний мешканець не тільки вірив в існування, а й активно долучався до виявлення різних мастей “шкідників”, “шпигунів”, “націоналістів” і “контрреволюціонерів” з антипартійних блоків, які начебто посягали на завоювання Жовтневої революції та готувалися відібрати дорогоцінне життя “батька всіх народів”. Для визначених партією і органами НКВС категорій соціальних і національних груп та окремих особистостей ідеологічні отці присвоїли жупел “ворог народу”, що автоматично ставало підставою для застосування безпрецедентних у світовій практиці репресій проти власного народу.

Початком найбільш жорстокої акції щодо масового знищення громадян стала масштабна операція органів НКВС, яка здійснювалася згідно постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. “Про антирадянські елементи”. У надісланій секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій телеграмі пропонувалося “... узяти на облік усіх куркулів, що повернулись на батьківщину, і карних злочинців з тим, щоб найворожіші з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного переведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були переписані й вислані до районів за вказівками

НКВС. ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк подати до ЦК склад трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає засланням" [1, с. 198].

Протягом декількох днів (4-6 липня) Політбюро ЦК КП(б)У сформувало обласні трійки у складі першого секретаря обкому, начальника обласного НКВС і обласного прокурора. До речі, персональний склад "трійки" Вінницької області був затверджений 23 липня 1937 р. і фіксувався оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 "Про операції щодо репресій проти колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів". До "трійки" увійшли начальник УНКВС капітан держбезпеки Г. Грішин (пізніше Морозов, Корабльов, Шаблінський), перший секретар обкому КП(б)У В. Чернявський (пізніше Співак) і обласний прокурор О. Ярошевський (пізніше Тернівський) [2, с. 16]. Секретарем став сержант держбезпеки Гольштейн, який і склав 5 серпня 1937 р. перший протокол роботу цього зловісного органу [1, с. 199].

Принагідно зазначимо, що згадана вище "трійка" за короткий період часу встигла "знешкодити" значну кількість "контрреволюційного елементу" [3, с. 17]. На 7 листопада 1937 р. чекісти заарештували 5502 особи, з них "трійка" засудила 4633 чол., з яких за її вироком розстріляли 1592 чол. [4, с. 90 – 91].

Відтак, Політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. дало санкцію на реалізацію зазначеного вище оперативного наказу № 00447 НКВС СРСР. У наказі зазначалося, що операція в Україні повинна початись 5 серпня і продовжуватися чотири місяці. Всі, хто підлягав репресіям, розбивались на дві категорії: перша – негайний арешт і розстріл, друга – позбавлення волі в таборах чи в'язницях терміном від 8 до 10 років [4, с. 91]. Перелік документів слідчої справи включав: дані про місцезнаходження арештованого та склад його родини, довідку і характеристику сільради та колгоспу про соціально-майновий стан, санкцію прокурора на арешт, висновок по справі [1, с. 200].

Головну роль у проведенні арештів зіграли міжрайонні оперативні групи чекістів, створені в колишніх окружних центрах і великих населених пунктах. Очолювали групи відповідальні співробітники облуправлінь НКВС, начальники міськрайвідділів чи окрвідділів. Арештованих відвозили до в'язниць або брали під варту в місцях розташування чекістських груп. Зокрема, на території УРСР створювалися 45 міжрайонних оперативних груп ГУГБ НКВС України. У Вінницькій області їх було сформовано сім. Місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський [4, с. 91].

Разом з тим, вивчаючи справи арештованих, вдалося встановити, що керівництво НКВС змушене було розширити мережу зазначених вище пунктів. Причиною стала значна кількість запланованих до арешту громадян і неспроможність деяких пунктів розмістити всіх бранців. Так, в регіоні Південно-Східного Поділля, де, за даними чекістів, сконцентрувалося значна кількість "кримінальних елементів", однієї опорної групи в Тульчині було недостатньо. Тому в Гайсині, Брацлаві та деяких інших районних центрах, де приміщення і прилегла територія місцевих відділів НКВС дозволяли проводити поза людське око жорстоке катування, здійснювати вироки і таємно ховати страчених, такі групи були сформовані.

Відтак, утворення в лютому 1932 р. Вінницької обл. передбачало реорганізацію системи споживчої кооперації, структура й основні завдання якої в період непу, індустріалізації та суцільної колективізації були повністю підпорядковані під адміністративно-територіальну систему управління тогочасної влади. Шаргородська райспоживспілка (РСС) входила до складу Вінницької облспоживспілки (ОСС), діяла в адміністративних межах району, виконуючи господарські плани щодо торговельного обслуговування населення, заготівель хлібних та інших стратегічно важливих ресурсів. Зрозуміло, що кадрова політика в системі кооперації була виключно прерогативою партійних органів, без погодження з якими не призначався жоден керівник аж до рівня завідувача крамницею. При тому, політична лінія будувалася на відданості генеральній лінії партії кандидата на посаду керівника, не обов'язково з врахуванням його професійної підготовки. Із таких міркувань 15.07 1932 р. правління Шаргородської РСС очолив Буяловський В. Е., українець 1903 р. народження, походженням з бідняцької родини, член партії

з 1925 р., мав кооперативного досвіду близько 7 років. Однак малоосвічений молодий більшовик не виправдав довіри партії і вже на початку 1933 р. був переведений на аналогічну посаду у Славути [5, арк. 18]. Новим очільником правління став Шухман Л.К., 1899 р. народження, походженням з бідної єврейської родини, в 1918 – 1924 рр. служив у Червоній армії, член партії з 1928 р. [5, арк. 74]. Однак, хвиля розтрат та зловживань в системі РСС призвела до чергової ротації керівництва спілки. У лютому 1934 р. замість Л. Шухмана бюро обкому затвердило Півника П. Л., 1901 р. народження, походженням з робітничої єврейської родини, члена ВКП(б) з 1928 р., самоука, кооперативного стажу мав лише 2 роки [6, арк. 20]. Під керівництвом нового голови спілка опинилася на грані банкрутства, що стало приводом для зміщення його з посади та переведення на іншу відповідальну роботу (директором млинкомбінату) [6, арк. 20]. На відповідальну посаду партія вирішила направити члена партії з 1928 р. Зільпаута Е. А. Це був більшовик-ленінець, який ще у 1918 р. вступив до партизанського загону латиських стрільців і в лавах регулярної Радянської армії та частин особливого призначення до 1922 р. воював за утвердження радянської влади. Після демобілізації працював в органах місцевого самоврядування на Вінниччині. Проживаючи в Мурафі з молодою дружиною Вандою Селецькою, Ернест Адамович обіймав посаду заступника голови Шаргородського райвиконкому і користувався високим авторитетом серед громадян району. Проте, у березні 1935 р., за наказом партії, змушений був очолити правління РСС і приступити до “витягування спілки із прориву” [7, арк. 28]. За період роботи 1935 – і 1937 рр. Е. Зільпауту вдалося значно покращити господарсько-фінансовий стан спілки, ліквідувати збитковість та зменшити кількість зловживань і розтрат кооперативних коштів. Однак його плідну працю перервав несподіваний арешт 17 грудня 1937 р., який, за санкцією обласного прокурора Тернівського, здійснив місцевий чекіст Ішук та відправив затриманого до Могилів-Подільського відділу НКВС [7, арк. 2, 3]. Згідно меморандуму органів НКВС № 49990 від 30 листопада 1937 р., подібні арешти відбулися по всій області, метою яких стала ліквідація “націоналістичного підпілля” серед латиської меншини в Україні [8, с. 48]. Прізвище Е. Зільпаута також значилося серед 39 “знешкоджених” на Вінниччині “латиських контрреволюціонерів і шпигунів” [8, с. 49].

Наступним керівником правління Шаргородської РСС став Салюк З. А., 1899 р. народження, походженням із селян-бідняків, член ВКП(б). Захар Антонович разом з дружиною і трьома малолітніми дітьми мешкав у Мурафі й до висунення на посаду голови правління спілки працював завідувачем Райземвідділу Шаргородського району [9, арк. 20]. Його арештували 5 травня 1938 р. як “учасника контрреволюційної воєнно-повстанської організації”, яка “шляхом збройного повстання ставила за мету повалення радянської влади на Україні, відторгнення її від СРСР і створення самостійної буржуазної держави” [9, арк. 16].

Крім нього, до цієї ж організації чекісти включили ще декілька кооператорів. Зокрема, 3 травня 1938 р. був заарештований продавець крамниці с. Хоменки Пендюр Я. Д. та голова правління Копистеринського ССТ Косяк К. О. [9, арк. 4, 6]. За сценарієм енкевесівців, вони також брали активну участь у “повстанському русі” і під керівництвом перших осіб району зі зброєю в руках мали виступити проти радянської влади. Правда, підчас обшуку у жодного із них не знайшли навіть “берданки”. Проте вже 10 травня (!), тобто через 7 днів після перших арештів, обласна “трійка” винесла свій трагічний вердикт – усіх 14 осіб (у тому числі З. Салюка, К. Косяка та Я. Пендюра) – бійців так званого “повстанського загону” на чолі із “комітетом” у складі П. Ф. Гринька (колишнього голови Шаргородського райвиконкому), М. К. Супруненка та С. Г. Шаргородського (відповідно першого та другого секретаря райкому) – розстріляти [9, арк. 305].

Наступному керівнику правління спілки І. А. Хликею, українцю, 1904 р. народження, походженням із селянської родини, члена ВКП(б) з 1930 р., відверто кажучи, поталанило більше [10, арк. 39]. Очоливши Шаргородську РСС у травні 1938 р., він потрапив під жорсткий контроль “пильних” підлеглих, які негайно почали подавати гострі сигнали до компетентних органів. Зокрема інструктор (сількор) РСС тов. Новікова повідомила про те, що голова правління незаконно видав промтовари завідувачу Ярошенської нафтобази тов. Румпелю, грубо

поводився з нею і бухгалтером Мільштейном, взяв на роботу політично неблагонадійного заготовача тов. Сакса і порушував кооперативну демократію у Джуринському ССТ. Ясна річ, що зазначених вище “компроментуючих” матеріалів було достатньо для заведення слідства, яке прогнозовано могло закінчитися, щонайменше, вироком на 10 років ув’язнення. Однак на початку 1939 р. І. Хликею вдалося уникнути арешту і відбутися лише зміною місця роботи [11, арк. 310]. Причиною такого “лібералізму” стало часткове згортання масових політичних репресій, які, за санкцією Й. Сталіна, у листопаді 1938 р. втратили перманентний характер і здійснювалися вибірково [12, с. 22].

Крім зазначених вище кооператорів, протягом 1937 – 1938 рр. внаслідок різних операцій НКВС жертвами репресій стали І. Бздига – голова ССТ [13, с. 180], Т. Білецький (Белецький) – бухгалтер райспоживспілки [13, с. 188], В. Голик – директор райунівермагу [13, с. 481 – 482], І. Огородник – продавець [14, с. 175], В. Резник – рахівник перевалки заготконтори [14 с. 483], Я. Резник – заготівельник [14 с. 483], М. Розмисловський – бухгалтер ССТ [14, с. 509], С. Савинський – заготівельник [14, с. 557], А. Сказинецький – продавець [14, с. 639], С. Столяр – продавець [с. 737 – 738] та ін. До речі, тіло Івана Огородника впізнала (за верхнім одягом) дружина Михайлина, яка, розшукуючи арештованого у 1938 р. чоловіка, влітку 1943 р. відвідала парк ім. Горького у Вінниці, де німецька окупаційна влада проводила розкопки поховань жертв масових вбивств, здійснених більшовицьким режимом у довоєнні роки [15 с. 1].

Аналіз архівних документів та опублікованих матеріалів щодо репресій проти працівників споживчої кооперації Шаргородщини надає підстави стверджувати наступне: 1) масштабні політичні репресії, що відбувалися за ініціативою вищого керівництва ВКП(б) у 1936 – 1938 рр., завдали трудовому колективу спілки відчутних втрат; 2) основними причинами для застосування репресій стали не професійна діяльність, а виключно надумані політичні мотиви: зв’язок зі “старою” кооперацією, “петлюрівщина”, “антирадянська і контрреволюційна діяльність”, “участь у націоналістичних військових організаціях”, “шпигунство на користь іноземних держав”, “зрада Батьківщині” тощо; 3) переважна більшість репресованих діячів кооперації потрапила до фігурантів інспірованих чекістами кримінальних справ внаслідок застосування фальсифікацій на кшталт “бойових загонів” без жодної одиниці зброї; 4) всі без виключення “зізнання” були отримані з допомогою грубої фізичної сили із застосуванням жахливих тортур, що призводило до подання неправдивих свідчень про себе та інших громадян; 5) жорстокість чинного законодавства і масовість репресій негативно вплинули на психологічний стан кооператорів, посіяли серед них підозрілість, недовіру і здатність до аморальних вчинків.

Наслідком жорстокої політики репресій проти працівників споживчої кооперації України стала глибока деформація основ кооперативного руху, яка призвела до витіснення із свідомості кооператорів духу колективізму і взаємодопомоги. Втрата кооперативної ідентичності, нівелювання демократичних принципів управління, трансформація системи особистої ініціативи до обмеженої участі в розподілі товарних ресурсів і результатів праці – ось що, на наше переконання, на довгі роки відірвало національну систему кооперації від світового кооперативного руху. На жаль, симптоми минулого тоталітарного режиму СРСР ще й до нині негативно відгукуються на процесах відродження національної системи кооперації і стримують її інтеграцію зі світовою кооперативною спільнотою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Подкур Р. Ю. Діяльність УНКВД Вінницької області під час “Великого терору” 1937 – 1938 рр. / Р. Ю. Подкур // Історія України: маловідомі імена, події, факти, 2007. – Вип. 34. – с. 197 – 220.
2. Вінницький мартиролог. Книга пам’яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20 – 50-і рр. ХХ ст.). Кн.І – Вінниця: Велес, 2001. – 452 с.
3. Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20 – 30-і рр. / Валерій Васильєв // Політичні репресії на Поділлі (20 – 30-і рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – с. 16 – 34.

4. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 624 с.
5. Держ. архів Вінницької обл. (ДАВіО). – Ф. П-136, оп. 5, спр. 239.
6. ДАВіО. – Ф. П-136, оп. 2, спр. 3418.
7. ДАВіО. – Ф. Р-6023, оп. 4, спр. 6887.
8. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Упорядники: В. П. Лациба (керівник) В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. Г. Паламар, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. – Кн. І. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2006. – 908 с.
9. ДАВіО. – Ф. Р-6023, оп. 4, спр. 27710, Т.І.
10. ДАВіО. – Ф. П-136, оп. 9, спр. 447.
11. ДАВіО. – Ф. П-136, оп. 9, спр. 555.
12. Україна в добу “Великого терору” / Ю. І. Шаповал, С. М. Богунов та ін. – К.: “Либідь” 2009. – 542 с.
13. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька обл... – Кн. 2. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2006. – 848 с.
14. Реабілітовані історією... Вінницька обл. Кн. 4. – Вінниця: ФОП “Каштелянов О. І.”, 2012. – 776 с.
15. Вінницькі вісті. – 1943. – № 68.

О. В. Войтович, В. В. Войтович

ГАЗЕТА ШАРГОРОДЩИНИ «ПРАПОР КОМУНИ» У РОКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

Досліджуючи зміст газети «Прапор Комуни», друкованого органу Шаргородського райкому КП(б)У і районної ради за 1937 – 1938 роки, автори статті можуть стверджувати, що в кожному номері газети присутні публікації, в яких власкори, сількори, працівники партійних та радянських органів Шаргородщини активно викривають «шкідницькі» дії троцькістів, саботажників, розкрадачів соціалістичного майна тощо. В дописах звучали погрозові заклики до органів прокуратури, місцевих органів влади звернути увагу на ті чи інші ворожі дії або бездіяльність у колгоспах, радгоспах, МТС, сільрадах, кооперативах, шкільних закладах, партійних і комсомольських осередках тощо. Особливо діставалось керівникам господарств, рахівникам, кооператорам, тобто нижній і середній управлінським ланкам. В кожному номері газети обов’язково присутні статті (їх часом друкували в кількох номерах газети поспіль) – передрук з газети «Правда». Тематика була підібрана таким чином, щоб не тільки показати політичне та господарське життя країни і республіки, але особливо підкреслити необхідність самовідданої праці радянських людей у виконанні планів п’ятирічки. В цих публікаціях обов’язково присутні елементи критики «троцькістів» та інших ворожих елементів, які намагаються послабити країну шляхом диверсійної роботи. Як правило, лунали заклики до пильності, співпраці з органами НКВС. Навіть вчинки, які були здійсненні, виходячи з об’єктивних підстав, трактувалися як ті, що заслуговують уваги слідчих органів. Так, газета опублікувала допис «Недбальство межує з шкідництвом», в якій сількор «викриває» керівників колгоспу «Іскра» с. Стара Мурафа, наголошуючи, що «надто погано доглядають коней» і «дають коням протухлу солому, від чого коні хворіють» [1, с. 3]. У дописі «Хто винен в загибелі бджіл» повідомляється, що у колгоспі «Червоний переможець» с. Садківці «є гарна пасіка, з наявних 22 вуликів є тільки 20 – дві сім’ї бджіл загинули». Винними були названі завпасікою Микола Боднар, який «по злочинному поставився до цієї справи», а також завгосподарством М. Поліщук. Висновок напрошується: «Правління хоч і знає, та явно закриває очі на ці злочини» (підпис «Колгоспники») [2, с. 2]. У дописі «Наслідки безтурботності» віднайшли шкідництво в колгоспі ім. Петровського с. Гибалівки і в

Шаргородській МТС [3, с. 4]. На колгоспних зборах артіля «Весела праця» с. Джурина всі прорахунки в роботі, включно розкраданні грошей та майна колгоспу, звалили на голову правління Гончарука та «його приятелів – касіра колгоспу Кубу та рахівника Маріянко – петлюрівця». Не забули Гончаруку, що він теж служив у Петлюри, а Кубі, що він рік жив у Польщі. Загальні збори одногосно ухвалили « вигнати кубло неробів, петлюрівців з колгоспу, які шкодили колгоспному зростанню, і справу їх передати до суду» [4, с. 4].

Під час сільськогосподарських кампаній кількість звинувачень у газеті «Прапор Комуни» збільшувалась. Як правило, сількори не добирали аргументів, тож дописи були схожі на наклепи. Настирливо вимагались відповідь на «сигнали» від органів радянської влади, прокуратури, лунали погрози на їх адресу в разі неприйняття заходів до «шкідників». Так, в дописі «Прикривають злочини» (автор «Свій») пишеться, що Пеньківське сільське споживче товариство відкрило на станції Ярошенка буфет. Завідуючий буфетом Лібковкер – шахрай. Про це знає керівництво, але злочинно прикриває шахрая. Висновок: «Мабуть вже хтось інший буде робити висновки проти такого шахрая, як Лібковкер» [5, с. 4]. Цікаво, що посилення ворожості дописів зростало після публікацій в центральній та місцевій пресі репортажів про перебіг судів над «ворогами народу», а також постанов РНК УСРР і ЦК КП(б)У, де викривалися чергові злочини «шкідників», «контрреволюціонерів», «троцькістсько – фашиських шпигунів» тощо. Так, в статті «Нещадно карати розкрадачів соціалістичної власності» газета в кількох номерах поспіль друкує репортажі з судового процесу над керівниками торгівельно-кооперативних організацій у Харківській і Дніпропетровській областях [6, с. 3]. Відбувається показовий судовий процес в Шаргороді над місцевими кооператорами. Їх засудили «за розкрадання кооперативних грошей» під час роботи в Мурафському робселькопі. Отримали «шкідники» від 1,5 до 5 років ув'язнення [7, с. 4]. Як правило, репортажі такого роду підкреслюють, що трудящі палко вітають присуд «троцькістсько-бухаринським і буржуазно-націоналістичним мерзотникам».

Не було такої сфери діяльності, де б не відбувалися чисельні судові процеси. Призначеним «злочинцям» присуджували суворі покарання, аж до розстрілу. Так, у Гайсині відбувався судовий процес над «контрреволюційною шкідницькою бандою» у Гайсинському районі (справа агрономів). В газетній публікації особливо наголошувалось, що «кілька тисяч трудящих, які зібралися в клубі, де відбувався процес, та надворі, зустріли вирок з задоволенням» [8, с. 4]. Відбувалися подібні процеси у Вінниці, Могилів-Подільському, Слауті, Проскурові, Кам'янці-Подільському. В Слауті розправились з працівниками райземвідділу Слаутського району [9, с. 2].

У роки «великого терору» (1937 – 1938 рр.) на Україні найбільше після українців зазнали репресій поляки. Вони проживали переважно в сільській місцевості, їх основним заняттям було сільське господарство. На Поділлі частина польського населення також займала посади інженерно-технічних працівників підприємств харчової та обробної промисловості, МТС, перебували на посадах в радянських та партійних органах. Переважна більшість поляків трудилась сумлінно, хоча багато з них не були симпатиками радянської влади і соціалістичного будівництва. Значний вплив на них мала римо-католицька церква, а також релігійні громади в тих населених пунктах, де існувала католицькі храми. Великим авторитетом у поляків Шаргородщини користувалися ксьондзи, адже вони мали гарну освіту, відзначались високими моральними якостями. Польські сім'ї відвідували храми.

В період «українізації», тобто у 1920-ті роки, коли офіційна влада в Україні була зацікавлена в утвердженні української мови, розвитку українського шкільництва та культури, польська національна меншина мала значні можливості для розвитку власної мови, культури, освіти, що не заперечувало основні постулати політики «українізації». В тих селах, де поляки становили більшість, утворювались польські сільради. Наприкінці 1920-х років, з початком активної фази суцільної колективізації, партійні і радянські органи намагались використати фахівців з польського середовища для організації колгоспів, МТС, промислової кооперації. Багато селян польської національності воліли залишатись одноосібниками, проте були і ті, які активно пропагували переваги колгоспного життя. Не тільки в польських селах,

але і в переважно населених українцями, поляки відігравали значну роль у громадському житті, в шкільному будівництві, адже питома вага освічених людей серед них була вищою, чим серед українців.

Для того щоб пояснити причини масових репресій проти представників польської національної меншини на Україні (на Поділлі розмах репресій був небаченим), потрібно звернутися до витоків політики ВКП(б) та особисто Й. Сталіна щодо національних меншин на початку 1930-х років. У 1932 році радянське керівництво вважало Польщу однією із держав, яка веде відверто антирадянську політику на зовнішній арені, втручається у внутрішні справи СРСР, намагається зірвати колективізацію та інші заходи радянської влади. На думку Й. Сталіна, найбільш активна польська агентура діє в Україні, особливо в прикордонних з Польщею районах. Так в листі до Лазаря Кагановича 11 серпня 1932 року Йосип Сталін пише, що «... Пільсудський не дримає, а його агентура в Україні багато разів сильніша, чим думають Рейденс або Косіор» [10, с. 313]. Репресивні органи СРСР та УСРР в 1932 – 1933 рр. шукали і «знаходили» чисельну агентуру Речі Посполитої у різних куточках радянської держави. Осіб польської національності звинувачували в належності до «Польської військової контрреволюційної організації», «диверсійно-шпигунської мережі польської розвідки в СРСР, яка існує у вигляді так званої «Польської Організації Військової». У липні 1933 року керівник ГПУ УСРР В. Балицький у доповіді Й. Сталіну і Г. Ягоді повідомляє, що в Україні ліквідовано всіх членів «Польської Організації Військової». У доповіді він згадує і міста Поділля [11, с. 313].

Небачені за розмахом репресії проти польського населення в Україні ініціював «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР» за № 0048 від 11 серпня 1937 року. М. Єжов доповнив його закритим листом «Про фашистську повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 року). Ці накази зобов'язували місцеві органи держбезпеки упродовж другої половини 1937р. цілковито ліквідувати місцеві осередки «Польської Організації Військової» [12, с. 15 – 44].

Починається активний пошук учасників так званої «ПОВ». Спочатку розправилися з польською інтелігенцією, а згодом репресії було поширено на всіх поляків, тавруючи їх як «ворогів» і «шкідників». На них, по суті, була перекладена вся відповідальність за помилки та прорахунки сталінської влади. Оскільки польське населення проживало переважно в селах Поділля, Волині і в індустріальних містах та демонструвало свою окремішність у релігії, традиціях, сприйнятті навколишнього світу, то це могло негативно впливати на поведінку інших етнічних груп УСРР. ГПУ мала докази, що поляки, які проживали вздовж радянсько-польського кордону, були піддані сильному впливу Речі Посполитої. Ще одним аргументом для репресій був розпуск в 1938 році Комуністичної партії Польщі та можливість майбутнього воєнного конфлікту у Європі, що вимагало посиленого воєнного будівництва на західному кордоні. Польська національна меншина в очах Й. Сталіна виступала як «п'ята колона» в разі війни. Для того, щоб формувати антипольські настрої в суспільстві, а також викривати інших «ворогів народу» в роки «великого терору» широко використовувались різноманітні засоби. Особлива увага приділялась лекційній пропаганді, радянській пресі, іншим засобам масової інформації.

У Вінницькій області проживало самодіяльного населення 2 мільйона осіб, з них, на думку фахівців, було репресовано біля 40 тисяч осіб. У 1937 – 1938 рр. за неповними даними жертвами масових розстрілів на Вінниччині стали не менше 10 тисяч осіб. В СРСР за цей час було репресовано біля 3% самодіяльного населення, з них за політичними мотивами – 1,6 %, тобто 2,5 мільйона осіб. З 25 серпня 1937 року до 15 листопада 1938 року було засуджено представників національних меншин 335 513 осіб, з яких 247 157 – до розстрілу [13, с. 15 – 16].

Членами «Польської Військової Організації» на Шаргородщині репресивні органи «визнали» сотні ні в чому невинних людей – колгоспників, працівників сільрад, службовців, робітників та інженерів підприємств, партійних працівників, учителів, священнослужителів та

ін. Судили їх не публічно, а «трійки». Вироки – «розстріл», «десять років ув'язнення з відбуванням покарання в таборах», зрідка – «виправдати». Проте тішилися нещасні недовго: нові арешти, допити, катування, звинувачення, табори, розстріли. Автори даної статті дослідили п'ять слідчих справ однофамільців з с. Мурафа та навколишніх сіл – Байдацьких [14, с. 113]. У слідчій справі Байдацького Фелікса Августовича, який народився 1902 року в с. Довжок, проживав у с. Деречині, працював рахівником у колгоспі ім. Петровського, малоосвіченого, безпартійного, поляка, який мав дружину, сина Олександра 11 років, дочку Віру 7 років значилося, що він служив у петлюрівських військах 1918 року. Під час допитів слідчий вимагав від арештованого визнати, що він є «участником польської організацій войскової «ПОВ» и проводит шпионскую деятельность в пользу Польши» [15, арк. 3]. Арештований всі звинувачення відкидав, але за кілька днів підписав протокол допиту, в якому визнав себе винним і вказав цілий ряд прізвищ поляків, яких він завербував до підпільної організації [16, арк. 13 – 23]. Можна лише здогадуватися, якими методами вибивалися ці зізнання.

В с. Стара Мурафа проживав Байдацький Матеуш Петрович (по паспорту Матвій Петрович), який народився у 1887 році в с. Травна, поляк, працював вантажником на Деречинському цукровому заводі. Навіть слідчий визнав, що арештований за походженням середняк. Йому інкримінували службу в жандармському батальйоні у Польщі в 1920 році [17, арк. 31]. Довести його участь в каральних експедиціях на території Радянської Росії не змогли навіть з допомогою «свідків».

Байдацького Аллоіза Яновича, 1899 року народження, який народився і проживав у с. Стара Мурафа, поляка, колгоспника звинуватили і засудили як польського націоналіста, патріота буржуазної Польщі. Його арештували 27 листопада 1937 року і перевели у Вінницьку тюрму. У цій людині слідчі бачили запеклого ворога радянської влади. В слідчих документах вказується, що арештований «продолжительное время отказывался от вступление в колхоз под предлогом того, «что колхозы не для поляков ,а для хлопков», вступив в колхоз систематически ведет разложенческую работу, дескредетирует колхозное строительство, работу в колхозе называет «принудительным трудом». Среди населения распространяет провокационные слухи о том, что в недалеком будущем Украина будет занята польскими войсками». Слідчі констатували, що він є членом костельної ради і вів переписку з ксьондзом Стромчинським, який був висланий [18, арк. 27]. У той же час було заарештовано Байдацького Яна Августовича, жителя с. Стара Мурафа, поляка, колгоспника, 1904 року народження. Звинувачення були стандартні, ніби писані під копірувальний папір із інших справ [19, арк. 11]. Трагічною була доля і Байдацьго Івана Войцеховича, 1890-го року народження, жителя с. Травна, поляка, колгоспника [20, арк. 20]. «Трійка» засудила звинувачених до розстрілу або 10 років таборів з погашенням всіх прав.

Таким чином, у Шаргородському районі в 1937 – 1938 роках репресивними органами, партійним та комсомольським активом, пресою створювалося середовище, яке сприяло наростанню психозу і давало змогу безкарно цькувати та переслідувати чесних людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Недбальство межує з шкідництвом // Прапор Комуни. – 22 лютого 1937. – № 26. – С. 3.
2. Хто винен в загибелі бджіл // Прапор Комуни. – 2 березня 1937. – № 30. – С. 2.
3. Наслідки безтурботності // Прапор Комуни. – 16 липня 1937. – № 98. – С. 4.
4. Кубло неробів петлюрівців розбито // Прапор Комуни . – 30 березня 1937. – № 44. – С.
5. Прикривають злочини // Прапор Комуни. – 5 травня 1937. – № 61. – С. 4.
6. Нещадно карати розкрадачів соціалістичної власності // Прапор Комуни. – 2 серпня 1937. – № 108. – С. 3.
7. Бабій Т. Я. Вирок по заслугі. Із зали суду / Т. Я. Бабій // Прапор Комуни. – 7 травня 1938. – № 13. – С. 4.

8. Процес над контрреволюційною шкідницькою бандою в Гайсинському районі // Прапор Комуни. – 2 вересня 1937. – № 121. – С. 4.
9. Справа контрреволюційної банди, що орудувала в Славутському районі // Прапор Комуни. – 14 жовтня 1937. – № 142. – С. 2.
10. Нестеришен С. Ф. Політичні репресії проти польської національної меншини у селі Криничне Деражнянського району в 1937 – 1938 роках / С. Ф. Нестеришен // «Деражнянщина: минуле і сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краснознавчої конференції. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. – 656 с.
11. Справа «Польської Організації Військової» в Україні 1920 – 1938 рр. Збірник документів та матеріалів (Упоряд.: Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов). – К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – 2011.
12. Текст наказу та закритого листа // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5).
13. Валерій Васильєв. Репресивна політика керівництва СРСР на Поділлі: Погляд з ХХІ століття / Валерій Васильєв // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця, 23 – 24 листопада 2001р. – Вінниця: Велес, 2002. – 211 с.
14. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Кн. 2. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 848 с.
15. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 648. – Арк. 3.
16. Там само. – Арк. 13 – 23.
17. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 25233. – Арк. 31.
18. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 24778. – Арк. 27.
19. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 23343. – Арк. 11.
20. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 22841. – Арк. 20.

О. І. Владимирський, В. В. Войтович

ДО ІСТОРІЇ МОГИЛІВ-ЯМПІЛЬСЬКОГО УКРІПЛЕНОГО РАЙОНУ

На початку 1931 року Комітет оборони СРСР прийняв рішення про будівництво в Українському військовому окрузі п'яти нових укріпрайонів: Коростенського, Лeticівського, Могилів-Ямпільського, Рибницького та Тираспільського. Станом на 1938 рік була споруджена лінія укріплень, яка не була суцільною - між об'єктами існували розриви від 9-ти до 50-ти кілометрів. На лінії кордону, який прикривав Могилів-Ямпільський укріпрайон (протяжність 215 км.) було споруджено 240 кулеметних дотів, 18 артилерійських, де було розміщено 698 кулеметів, 36 гармат – всього 258 вогневих споруд. Всі укріпрайони будувалися вздовж кордону і всі вони були дуже вразливі при штурмі. Це зумовило спорудження великої кількості укріплених груп, які в радянській фортифікаційній науці отримали назву «міна» (довжина коридору найдовшої «міни» становила 905 метрів, вона знаходилася поблизу с. Серебря).

«Міни» та найбільш значні вогневі споруди мали свої назви: «Скеля», «Партизан», «МЮД», «АПК», «Сталін», «Єжов», «Дімітров» тощо.

Що було збудовано за цей період і в якому воно було стані? На це питання відповідає будівельник укріпспоруд в с. Серебрії Петро Григорович Григоренко. Він констатує, що завершення зведення споруд тривало вкрай довго. Роботи розпочинались, потім припинялись на довгий час, за який попередньо побудоване вкривалося іржею. За дотриманням проекту ніхто не слідкував. «Коли я прибув на будівництво «ансамблю», – говорить П.Григоренко, – то він був у стані неймовірного занедбаня. Двері не зачинялися, ні один з механізмів не працював, усе заіржавіло, герметизації не було. Коли здавав об'єкт, потерни виблискували білизною сухих рівних стін. Я оглянув кожен кулемет, кожную гармату, наводив їх на протилежний берег, але так було не скрізь. Перевірка вогневих споруд, яка проводилася

особливим відділенням військової частини 4685, встановила багато недоліків. На багатьох напівкапонірах було відсутнє фільтровентиляційне обладнання, його обіцяли встановити лише у першому кварталі 1939 року. Не встановлені повітряно-всмоктувальні пристрої з причин відсутності креслень, які не видані інженерним відділом Київського особливого військового округу. На території укріпрайонів панують хаос і безлад. З 15-ти споруд, колодязі працюють лише у двох» [1, с. 6].

Наступна інспекція, яка відбулася в квітні-травні 1941 року, суттєвих змін не виявила. озброєння, що було передано в розпорядження укріпрайонів було застарілим. Так, легкі польові гармати були зразка 1877- 1895 рр., більш новими були гармати калібру 76 мм. зразка 1902-1903рр., із замовлених 200 капонірних гармат на початок війни не отримано жодної.

Зупинимось на керівництві Могилів-Ямпільського 12-го укріпрайону. Комендантом був призначений полковник Ігнат'єв, полковим комісаром – Поповський, начальником штабу – старший лейтенант Яковлев,. Комендантом ДОТа № 112, про який піде розповідь, призначений молодший лейтенант Обритько[2, с. 6].

Коли німецькі і румунські війська підійшли до Дністра, то вони з ходу намагались переправитись через нього. Проте війська укріпрайону та фронту зуміли в районі Могилів-Подільського не допустити переправи військ противника. Дуже цікаві свідчення німецького офіцера – командира 2-ої роти 744-го інженерного полку лейтенанта Зендера. Саме він віддав наказ командирі першого взводу підготувати підрозділ для штурму ДОТа № 112. Це відбулось після того, як у 4-тій ранку 17 липня 1941 року 76-та піхотна дивізія отримала наказ форсувати Дністер у кількох місцях. Одна з переправ мала бути наведена у секторі обстрілу ДОТа №112. Перша спроба німецького 22-го понтонного полку навести переправу потерпіла невдачу. Гарнізон ДОТа відкрив вогонь і німці отримали перші вагомні втрати.

Саме тоді лейтенант Зендер отримує завдання знищити ДОТ № 112. Треба зазначити, що взвод готувався до штурму ретельно, вогнева підтримка здійснюватиметься однією легкою гаубицею і однією протитанковою гарматою. В розпорядження взводу додаково надано вогнемет, фугаси, детонатори, бікфордів шнур, дріт, буксирні троси, ручні гранати, димові шашки, кулемети, додаткові кулеметні боєкомплекти, одна електрична динамо машина. Кожна штурмова група була оснащена двома « бенгалорськими торпедами» для знищення гармат ДОТа, а також чотирма 13-ти фунтовими зарядами. Переправа відбулась на човнах вище ДОТа за течією Дністра. О 7.30 ранку лейтенант Зендер зібрав людей для останніх вказівок. Після переправи штурмова група зіткнулася з наступною ситуацією: перед нею височіла бетонна споруда, яка домінувала над прилеглою місцевістю. Чи є якийсь противник поза стінами ДОТа, Зендер з'ясувати не міг, бо вогонь не вівся. Зендер був людиною обережною, ті промахи, які він припустив при штурмі французьких укріплень, не хотів повторювати, тому просувався поволі, обережно, щоб себе не виявити. Але його перестороги були марними, бо лінії оборони за стінами укріплень не було, про це розповіли розвідники, яких лейтенант відправив, щоб виявити слабкі місця в обороні ДОТа. Жодна з амбразур не була захищена з флангів, також були відсутні спеціальні бійниці, крізь які можна кидати ручі гармати, не було безперервних траншей навколо споруди.

В результаті обстежень німці з'ясували ще одну деталь – недосконалість вентиляційних труб. Якщо цю систему зруйнувати, то через отвори можна закинути вибухівку всередину бункера. До 12-тої години дня штурмові групи нейтралізували лише кулемет у передній частині ДОТа.

Опівдні перша штурмова група підірвала північний вхід у ДОТі і два німецьких солдати увійшли у темний коридор, що вів усередину, але були знищені автоматною чергою. За цей час друга штурмова група знищила дві гармати на східній стороні шляхом підриву сталених ставень та запуску «торпед». Командир роти зрозумів, що захисники будуть чинити опір далі. У вентиляційні отвори полетіли димові шашки, а самі отвори було вирішено загерметизувати. Спроба ще раз атакувати ДОТ через вхід не принесла успіху, німці знову понесли значні втрати. О 15.00 штурм повторився, були застосовані вогнемети, десь через годину Зендер у супроводі другої штурмової групи і двох солдат увійшли в ДОТ. В десяти кроках від входу

галерея робила поворот під кутом 45 градусів наліво, звідки сходи вели вниз. Коли німці почали просуватися по сходах, їх зверху обстріляли кулеметним вогнем. Командир групи був поранений, а один із солдатів – убитий. Зендер кинув у бік кулемета кілька ручних гармат, а потім поспіхом покинув ДОТ.

Спочатку вирішили підірвати ДОТ, але виконання було відкладено до 18.00. Після першого підриву, приблизно через 30 хвилин, хитаючись, на межі виснаження, з ДОТу вийшов солдат. На допиті він сказав, що ДОТ має два підземних рівня. Чисельність особового складу склала 60 чоловік. На той час була знищена половина гарнізону. Його командир, капітан, начебто запропонував солдатам здатися, за що був розстріляний комісаром. Сам ДОТ має два підземних рівня. Комісар продовжував керувати артилерійським вогнем, який о 22.00 відновився з новою силою. Коли на світанку Зендер нарешті дістався ДОТа, він побачив, що його захисники були або убиті, або померли від задухи.

Як пише німецький офіцер, фанатичний супротив, який чинив гарнізон ДОТа №112, дозволив росіянам затримати просування німців на багато годин [3, с. 6].

Військовий історик В. А. Анфілов зазначив, що на рубежі річки Дністер Червона армія чинила запеклий опір ворогові. Могилів-Подільський укріп район, незважаючи на погану взаємодію частин 130-ї стрілецької дивізії з його гарнізоном, стримував натиск ворога з 8 по 19 липня 1941 року. За цей час кулеметно-артилерійські підрозділи знищили (при власних втратах 900 чоловік), 5000 ворожих солдатів та значну кількість техніки [4, с. 197].

Це був початок війни і його з честю зустрів особовий склад ДОТа № 112. Мужність солдат і їх непохитність – приклад вірності присязі, солдатському обов'язку.

Історію будівництва Могилів-Ямпільського укріпленого району вивчать не тільки військові історики та фахівці фортифікаційної справи, але й краєзнавці Придністров'я. Перші змістовні публікації у місцевій пресі з'явилися ще 1983 року. У цей час в місті Могилів-Подільському активну краєзнавчу роботу вели партійний працівник Микола Пілецький та учитель Іван Бабак. Ними було зібрано цікавий матеріал, який знайшов своє відображення в ряді статей про героїчну оборону Могилів-Подільського у липні 1941 року та участь у ній гарнізонів окремих ДОТів, включно і ДОТу № 112 [5, с. 3].

У цьому ж році активно досліджують події липня 1941 року директор Могилів-Подільського краєзнавчого музею Надія Петровська та краєзнавець Яків Муляр. Вони відкривають нові імена, серед них учасник оборони ДОТу № 112 Івасишин Володимир Кіндратович, 1913 року народження, друкуються спомини вдови В. Івасишина, Палагеї Іванівни [6, с. 3].

Кореспондент «Наддністрянської правди» П. Ткаченко до 40-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні, поряд із розповіддю Анатолія, брата Володимира Івасишена, в статті «Пам'ять серця» наводить прізвища тих бійців і командирів, які були у складі гарнізону ДОТу № 112 або воювали поряд з ним – лейтенанта Д. І. Біленького, молодшого лейтенанта А. Д. Обрителька, рядових І. Н. Сауляка, Т. А. Пащука, М. С. Сімкіна, медсестри Наташі. В кореспонденції відзначається, що багато бійців гарнізону були уродженцями Могилів-Подільщини [7, с. 3].

Легенди, які складені про ті далекі події надруковані у газеті «Комсомольське плем'я». Зокрема, наводить розповідь Бориса Обрителька про свого батька, молодшого лейтенанта А. Д. Обрителька, який загинув у ДОТі № 112. Про останні дні життя свого батька Б. Обрителько дізнався лише на початку 1980-х рр. із публікацій місцевих краєзнавців та із статті «Непокоренные из ДОТа № 112. Малоизвестные страницы войны», автором якої був М. Захарчук, кореспондент газети «Красная звезда» [8, с. 4].

Велику увагу краєзнавці приділяли і приділяють вивченню біографій учасників будівництва Могилів-Ямпільського укріп району та оборони Могилів-Подільського, Ямполя, Яруги, Михайлівки, Серебрії, Кременного та інших населених пунктів, які розташовані над Дністром. Багатьох краєзнавців цікавила доля генерал-лейтенанта Дмитра Михайловича Карбишева – блискучого військового діяча, який безпосередньо здійснював планування ряду укріпрайонів на західному кордоні СРСР у 1930-х рр., у тому числі Могилів-Ямпільського. У

1941 році він потрапляє у полон і героїчно гине у концтаборі. Посмертно йому присвоюють звання Герою Радянського Союзу. Його ім'я носить одна із вулиць Могилева-Подільського. До речі, життя і діяльність Д. Карбишева пов'язана з містом над Дністром ще з часів громадянської війни [9, с. 6].

В останні роки, у зв'язку з проведенням пошукових робіт молодіжною громадською організацією «Цитадель», до яких приєднався загін «Православних скаутів», цікавість до оборонних споруд МЯУр значно зросла. Нові знахідки (залишки зброї, амуніції, гільзи снарядів та набоїв, особисті речі червоноармійців тощо) поповнили експонати Могилів-Подільського краєзнавчого музею. Активну участь у пошуковій роботі приймала колишній працівник музею Л. В. Мельник [10, с. 297]. Відлуння війни зацікавили і редакцію газети «Слово Придністров'я», яка періодично звертається до теми Могилів-Ямпільського укріпрайону та його захисників [11, с. 6].

У Могилів-Подільському краєзнавчому музеї зберігаються численні світлини, схеми, таблиці, описи зроблені офіцерами німецької армії, учасниками подій липня 1941 року. Ці документи зібрані в окремі альбоми і доступні широкому загалу.

До історії укріплених районів на західному кордоні СРСР, особливо у межах Поділля, звертається у своїх публікаціях власний кореспондент газети «Вінничина» Віктор Зеленюк. Друкуються світлини бійців Червоної армії, які будували об'єкти укріпрайонів [12, с. 5].

Заслуговує на увагу книга Сергія Єсюніна «Незнане Поділля». Провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею в розділі «Залізобетонний щит СРСР» детально описує стан укріп районів та його окремих споруд [13].

Обширну інформацію дослідники можуть отримати з електронних джерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТАТУРА:

1. Владимирський О. Відлуння війни / О. Владимирський // Слово Придністров'я – 16 липня 2010 р., № 29, с. 8.
2. Там саме, с. 8.
3. Там саме, с. 8.
4. Анфилов В. А. Начало Великой Отечественной войны / В. А. Анфилов. – М., 1962. – С. 197.
5. Пілецький М. ДОТ № 112. Продовження легенди / М. Пілецький // Слово Придністров'я . – 22 січня 1983 р., № 3, с. 3.
6. Муляр Я., Петровська Н. Твердиня над Дністром / Я. Муляр, Н. Петровська // Вінницька правда. – 11 березня 1983 р. № 58, с. 3.
7. Ткаченко П. Пам'ять серця / П. Ткаченко // Наддністрянська правда. – 3 червня 1983 р., с. 3.
8. Захарчук М. Непокоренные из ДОТа / М. Захарчук // Красная звезда. – 25 февраля 1983 р., № 46, с. 4
9. Фролов Г. Легендарный генерал / Г. Фролов // Правда. – 26 октября 1980 г., № 300, с. 6.
10. Мельник Л. В., В'ялець А. В. Будівництво оборонних споруд Могилів-Ямпільського укріпленого району / Л. В. Мельник, А. В. В'ялець // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 297.
11. Владимирський О. Без права на істину / О. Владимирський // Слово Придністров'я – 7 травня 2010 р., № 19, с. 6.
12. Зеленюк В. Німі свідки війни / В. Зеленюк // Вінничина. – 4 червня 2004 р. с. 5.
13. Єсюнін Сергій. Незнане Поділля / Сергій Єсюнін // «Бердихів край», Городок, 2012. – 156 с.

І. І. Ніколіна

ПРАВОВІ ОСНОВИ І НОРМАТИВНА БАЗА ПО КОМПЛЕКТУВАННЮ РАДЯНСЬКИХ ШТРАФНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Наукове осмислення подій Другої світової війни, неупереджений погляд на роль і участь у ній різних формувань, в тому числі і штрафних підрозділів, викликають дослідницький інтерес, адже оцінка внеску цих воєнізованих формувань у хід військових операцій ніколи не відрізнялася єдністю. Одні дослідники в їх існуванні і діяльності в роки війни вбачили реалізацію виключно дисциплінарної, караючої функції держави, інші розглядали їх як опору регулярним частинам на найважчих ділянках фронту.

Грунтовними є дослідження А. В. Громова [1], В. В. Бешанова [2] та О. В. Ісаєва [3], в яких вказуються причини створення штрафних формувань, описується їх участь у бойових діях, характеризується склад штрафбатів та штрафних рот. Дані про масштаби дезертирства із збройних сил СРСР в 1941 – 1945 рр. та заходи для боротьби з цим явищем містяться у працях військового історика В. О. Дайнеса [4; 5].

Поява штрафних підрозділів як форми покарання військових, з одного боку, а з іншого, як форми бойового застосування, пов'язана з найдраматичнішими моментами в історії нашої держави. 28 липня 1942 р. був виданий наказ НКО № 227, в якому наголошувалося, що «залізним законом дисципліни для кожного командира, червоноармійця, політпрацівника має бути вимога: «Ні кроку назад!» без наказу вищого командування. Панікери і боягузи повинні знищуватися на місці [6, с. 74]». Далі, посилаючись на заходи супротивника, який для відновлення дисципліни сформував більше 100 штрафних рот і близько десятка штрафних батальйонів, Й. Сталін особисто вважав за необхідне «повчитися цій справі в наших ворогів, як робили у минулому наші предки і здобували потім над ними перемогу [7, с. 268]». З утворенням штрафних підрозділів ставилася мета дати можливість військовим, які були винні у порушенні дисципліни, боягузтві або нестійкості, кров'ю спокутувати свою провину перед Батьківщиною.

Свою оцінку наказу дав, зокрема, маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков у своїх «Спогадах і роздумах»: «Ним вводилися жорсткі заходи боротьби з панікерами і порушниками дисципліни, рішуче засуджувалися «відступального» змісту настрої. Наказ був підкріплений посиленою партійно-політичною роботою у військах [8, с. 195]».

Відразу після підписання наказу № 227 були вжиті форсовані заходи щодо ознайомлення з ним особового складу, формуванню та визначенню порядку застосування штрафних і загороджувальних підрозділів і частин. Так, 29 липня начальник Головного політичного управління РСЧА А. С. Щербаков зажадав від керівників політуправління фронтів і округів та політвідділів армій «особисто простежити за тим, щоб наказ Наркома був негайно доведений до частин і підрозділів, зачитаний і роз'яснений всьому особовому складу Червоної Армії» [9, с. 325]. У свою чергу, народний комісар ВМФ адмірал флоту Н. Г. Кузнецов у директиві № 360 від 30 липня наказав командувачам флотами і флотиліями прийняти наказ № 227 «до виконання» [10, с. 43].

На підставі даного наказу було видано низку документів іншими відомствами і закладами. 31 липня нарком юстиції Н. М. Ричков і прокурор СРСР К. П. Горшенін підписали директиву № 1096, в якій військовим прокурорам і головам трибуналів наказувалося прийняти «рішучі заходи у наданні командуванню і політорганам реальної допомоги для виконання завдань, поставлених у наказі наркома оборони [1, с. 63]».

26 серпня Н. М. Ричков видав наказ «Про завдання військових трибуналів по втіленню в життя наказу НКО СРСР №227 від 28 липня 1942 р.» [11, с. 4], за яким на них покладалося завдання ведення боротьби з метою створення найсуворішого порядку і дисципліни в кожній частині, підрозділі та закладі. У відношенні злісних злочинців пропонувалося застосовувати жорсткі заходи, застерегти від скоєння злочину, не допускати огульного засудження осіб, щодо

яких можуть бути вжиті заходи дисциплінарного впливу та інші заходи, передбачені наказом № 227, в тому числі відправка в штрафні підрозділи.

16 жовтня 1942 р. було видано черговий наказ НКО № 323 «Про направлення до штрафних частин військовослужбовців, засуджених військовими трибуналами із застосуванням відтермінування виконання вироку до завершення війни» [12, с. 178]. До речі, саме в ньому вперше згадується, принаймні, офіційна версія того, де ж саме несли службу ті засуджені солдати й офіцери, які відправлялися на фронт. «Дезертири, розкрадачі військового майна, п'яниці, злісні порушники військової дисципліни та інші нестійкі елементи, засуджені військовими трибуналами із застосуванням відтермінування виконання вироку до завершення війни, фактично уникають покарання. [Вони – Авт.] потрапляють до запасних частин у діючу армію разом з усіма бійцями в складі маршових поповнень. Нерідко ці особи, перебуваючи у запасних частинах, а також прямуючи на фронт, ведуть розкладницьку роботу, а після прибуття на місце розчиняються в загальній масі й багато з них приховують свою судимість. Таким чином, судовий вирок не досягає мети, підривається авторитет суду і по суті завдається шкода військовим частинам, куди ці люди прибувають», – наголошувалось у преамбулі наказу НКО СРСР № 323 [13].

У подальшому розгляді процесу формування складу штрафних підрозділів Ча, не можна проігнорувати ще один дуже важливий документ, а саме таємний наказ НКО № 0413 від 21 серпня 1943 р., як коментар до наказу № 227, в якому командирам полків, дивізій та аналогічних частин приписувалося «направляти своєю владою до штрафних рот осіб сержантського й рядового складу за деякі види злочинів» [14, с. 79], зокрема за самовільне залишення частини, дезертирство, невиконання наказу, крадіжку військового майна, порушення статутних правил караульної служби тощо. Командири гарнізонів, окрім цього, мали право направляти до штрафних рот і затриманих дезертирів.

У вересні – листопаді 1942 р., за відповідними наказами НКО СРСР, до штрафних підрозділів Ча почали направляти винних у навмисному псуванні військового спорядження (№ 0682), льотчиків-випробувачів, які «ухилилися від бою з повітряним противником» (№ 0685), симулянтів і тих, хто свідомо завдавав собі тілесних ушкоджень (№ 0882) [15]. У останньому зазначалося: «Відправляти на переогляд тих військовослужбовців, які визнані лікарськими комісіями придатними до служби, але продовжують вважати себе хворими, без попереднього ретельного огляду лікарями частин та їх письмових висновків. Якщо буде встановлено, що військовослужбовець симулює хворобу, віддавати його до суду, а засуджених негайно відправляти в штрафні частини діючої армії» [16].

Правовий статус осіб, зарахованих у ці частини, визначався спеціальними положеннями, затвердженими наказом НКО № 298 від 28 вересня 1942 р. «Положення про штрафні батальйони діючої армії» та «Положення про штрафні роти діючої армії», а також штати окремих штрафних батальйонів (ОШБ), рот (ОШР) й загороджувальних загонів [17]. Кожне «Положення...» складалося з трьох частин і 19 пунктів, що регламентували діяльність постійного та змінного складу штрафних підрозділів. У них говорилося, що «військовослужбовців, засуджених військовими трибуналами за військові чи інші злочини із застосуванням відтермінування виконання вироку до закінчення війни (примітка 2 до ст. 28 Кримінального кодексу РФСР), відправляти в штрафні частини діючої армії на термін від одного до трьох місяців». Якщо ж останній не визначений судовим вироком, то він «встановлюється наказом командира військової частини, в якій знаходиться засуджений» [18, с. 372].

Наприкінці літа 1943 р. командному складу військових округів і недіючих фронтів було вже надано право направляти військовослужбовців у штрафні формування без суду за певні види злочинів. Зокрема осіб сержантського і рядового складу за самовільну відсутність, дезертирство, невиконання наказу, розбазарювання і крадіжку військового майна, порушення статутних правил вартової служби та інші військові злочини у випадках, коли звичайні заходи дисциплінарного впливу є недостатніми.

Для встановлення ж факту злочину проводилися дізнання у відповідності з наказом НКО від 1942 р. № 357. Направлення у штрафну частину оформлялося наказом по частині (гарнізону) в установленому порядку (накази НКО 1942 р. № 296 і 323). У випадках, коли до винного повинна була бути застосована більш сувора міра покарання, дізнання направлялися у військову прокуратуру й передавали винного суду військового трибуналу.

Стосовно осіб, що вчинили й спрямовані проти «порядку управління» злочини, і загально кримінального характеру (вбивства, розбій, великі крадіжки та розтрата) й до остаточного розгляду справи і винесення вироку опинилися на фронті, 29 липня 1942 р. пленумом Верховного Суду СРСР було ухвалено рішення про передачу матеріалів на них через військову прокуратуру у військовий трибунал за місцем служби звинувачуваного [19, с. 141].

Можна припустити, що саме за рахунок цієї категорії відбувалося поповнення штрафних підрозділів у кращому разі, а в гіршому, зважаючи на важкість статей, на них чекала вища міра покарання, передбачена відповідними статтями Кримінального кодексу. Спеціальними документами було визначено і порядок направлення у штрафні частини військовослужбовців, які дезертирували з ЧА або добровільно перейшли на бік ворога, а також перебували у полоні або на окупованій території. Так, 10 березня 1943р. заступник наркома оборони Є. А. Щаденко підписав директиву № 97, в якій зазначалося: «Під час призиву до ЧА в місцевостях, визволених від німецьких загарбників, виявляються колишні військовослужбовці, які в свій час без опору здалися супротивникові в полон або дезертирували з ЧА і залишилися проживати на території тимчасово окупованій німцями або, опинившись оточеними в місці свого проживання, залишилися вдома, не прагнучи виходити з частинами ЧА. Таких осіб після швидкої перевірки негайно направляти в штрафні частини. Порядок і місця перевірки відносно рядового і молодшого складу встановити розпорядженням військради армії, а щодо середнього та вищого керівного складу – розпорядженням військради фронту. У спецтабори направляти лише осіб, щодо яких є серйозні підозри в антирадянській діяльності [20, с. 3]».

26 січня 1944 р. (через два роки після початку застосування відтермінування) з'явився гнівний за змістом і суворий за регламентуючою частиною наказ Наркомату оборони СРСР «Про порядок застосування примітки 2 до ст. 28 КК РФРСР (та відповідних статей КК інших союзних республік) і направлення засуджених до діючої армії». У цьому документі зазначалося, що судові органи у ряді випадків необґрунтовано застосовують відтермінування виконання вироку до осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, бандитизм, розбій, рецидивістів та тих, хто вже неодноразово дезертирував із ЧА. Суворо заборонялося надалі припускати таких помилок стосовно перелічених категорій і наказувалося надавати відтермінування лише особам призовного віку, пильно вивчивши перед тим як характер злочину, так і особистість засудженого. Цим же наказом скасовувалася низка попередніх аналогічних актів відносно застосування п. 2 до статті 28 КК [13].

У штрафні підрозділи направлялися особи, які співпрацювали з окупантами, наприклад, у доповіді керівника відділу по спецсправам Головної військової прокуратури В. І. Стрековського зазначалося, що усіх їх «можна перевірити шляхом опитування місцевого населення і потім, у разі відсутності даних про їх вербування, зраду, передати в ЧА, направивши служити в штрафні роти [21, с. 142]». Пропозицію було прийнято і оформлено у вигляді спільної директиви НКВС/НКДБ СРСР № 494/94 від 11 листопада 1943 р.

Про осіб, направлених у штрафбат, негайно доповідалося Військовій раді фронту з додатком копії наказу або вироку. У штрафні частини направлялися і особи командного і керівного складу, які допускали безпечність та безконтрольність, внаслідок чого в тилу гинули військовослужбовці. Наприклад, у травні 1944 р. нарком оборони Й. В. Сталін підписав наказ такого змісту: «18 травня ц. р. на станції Червоноармійська, в ешелоні з маршовим поповненням, що слідував з 6-ї запасної стрілецької дивізії, в результаті безконтрольності з боку офіцерського складу, червоноармійці, підбравши міну, почали нею розбивати дошки для розведення багаття і від розриву цієї міни було вбито 4 людини і поранено 9 осіб. Злочинні елементи, які перебували в складі ешелону, скориставшись цією подією, втягнули нестійких

червоноармійців до порушення військової дисципліни, роззброєння та побиття офіцерського складу. Перевірити сержантський і рядовий склад ешелону і безпосередньо винних у порушенні дисципліни – передати суду військового трибуналу, арешту направити в штрафну частину, крім сержантського рядового складу роти автоматників і маршової батареї, які не брали участі в безладах» [22].

Як вже зазначалося вище, згідно з наказом № 227 командири полків «направлялися в штрафний батальйон не інакше як за вироком військового трибуналу фронту. Але були й винятки з цього правила, коли посадові особи йшли на пряме порушення наказу наркома оборони. Зокрема, заступник наркома оборони маршал Г. К. Жуков, у своєму наказі від 29 квітня 1944 р. зажадав: «За невиконання наказу військової ради армії, за залишення ворогові вигідних позицій і невжиття заходів до відновлення становище, за проявлене боягузтво, помилкові доповіді та відмови від виконання поставленого бойового завдання командира 342-го гвардійського стрілецького полку гвардії підполковника Ячменева Федора Абрамовича для спокутування своєї провини перед Батьківщиною направити в штрафний батальйон строком на два місяці. Наказ оголосити всьому офіцерському складу до командира батальйону включно [23, с. 85]».

Якщо з початку дії наказу в штрафники могли потрапити особи командного складу, які самовільно залишили займані позиції без наказу вищого керівництва, а також бійці і молодші командири, які були винні в порушенні дисципліни, за боягузтво, то надалі діапазон проступків і злочинів був значно розширений. Штрафні роти регулярно поповнювалися рядовими і сержантами, які скоїли злочини, а батальйони – офіцерами, які грубо порушили військову дисципліну, здійснили аморальні вчинки, а також які були повернуті до лав ЧА при звільненні окупованої території, та ті, що добровільно здались у полон або винні у втраті прапорів. Іноді в штрафники переводилися цілі частини. Наприклад, 23 листопада 1944 р. нарком оборони Й. В. Сталін підписав наказ № 0380 такого змісту: «214-й кавалерійський полк 63-ї кавалерійської Корсунської Червонопрапорної дивізії (командир полку гвардії підполковник Данилевич) в бою 26 жовтня 1944 р. загубив Бойовий Червоний Прапор полку» [24, с.103] і тому весь 214-й кавалерійський полк перевели в розряд штрафників, а про цей випадок було оголошено всьому особовому складу ЧА. До речі, за проявлену мужність і самовідданість у боях особовому складу полку за клопотанням військової ради 3-го Українського фронту було повернуто колишній статус.

Отже, зауважимо, що перебування у штрафних ротах і батальйонах, хоча й було великим випробуванням для людей, все ж позбавляло їх необхідності відбуття багатолітніх термінів ув'язнення після війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Громов А. В. Правда о штрафбатах и заградотрядах во Второй мировой. Искупившие вину / А. В. Громов. – Харьков: Фолио, 2010. – 416 с.
2. Бешанов В. В. Ленинградская оборона / В. В. Бешанов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2005. – 480 с.
3. Исаев А. В. Когда внезапности уже не было. История ВОВ, которую мы не знали / А.В. Исаев – М.: Яуза, 2006. – 480 с.
4. Дайнес В.О. Правда о штрафбатах – 2 / В. О.Дайнес, В. В. Абатуров. – М.: Яуза, 2009. – 493 с.
5. Дайнес В. О. Мифы и правда о штрафниках Красной Армии / В. О. Дайнес. – М.: Яуза, 2011. – 462 с.
6. Приказ народного комиссара обороны Союза ССР № 227, 28 июля 1942 г. // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 8. – С. 74.
7. Сталин И. В. Сочинения: В 18-и томах / И. В. Сталин. – М.: Издательство «Писатель», 1997. – Т. 15. – 469 с.
8. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. / Г. К. Жуков. – М.: Олма-Пресс, 2002. – Т. 2. – 425 с.

9. Пыхалов И. В. Великая Оболганная война / И. В. Пыхалов. – М.: Эксмо, 2005. – 480 с.
10. Кустов М. В. Реальная история штрафбатов и другие мифы Великой Отечественной войны / М. В. Кустов. – М.: АСТ, Астрель, 2011. – 320 с.
11. Чернявский И. Ф. «Ни шагу назад!» – второе дыхание Победы / И. Ф. Чернявский // Дуэль. – 23 июля. – 2002. – № 30 (275). – С.4.
12. Горьков Ю. А. Государственный Комитет Оборона постановляет (1941–1945). Цифры, документы / Ю. А. Горьков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 570 с.
13. Веремеев Ю. Штрафники //Анатомия армии. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://www.Kiev.Ua/army/hist/index.shtml>.
14. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – М.: «Издательство «Русь»», 2003. – Т. III. Кн. 2: От обороны к наступлению. 1 июля – 31 декабря 1942 года. – 724 с.
15. Штрафной удар по Красной армии / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/14671>
16. Баринев Е. Х., Ромодановский П.О. Научно-исследовательский т личит судебной медицины в годы Великой Отечественной войны. Матер. IV Всер. Конф. Москва. – 2008 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.historymed.ru.
17. Штрафники на войне. Как отличить правду от вымысла? / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-36247/>
18. Приказы народного комиссара обороны СССР: 22 июня 1941 – 1942 г. / Сост. А. И. Барсуков – М.: Воениздат, 1997. – 745 с.
19. Вронська Т. В. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній Армії періоду Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С. 137 – 150.
20. Мороз А.М. Искупление кровью. Как 8-й отдельный штрафной батальон прошел с боями от Волги до Одера / А. М. Мороз // Красная Звезда. – 2006. – 15 июня. – С. 3.
21. Вронська Т. В. Звіти військової прокуратури як джерело вивчення фронтової повсякденності (1941 – 1943 рр.) / Т. В. Вронська // Зб. наук. статей «Сторінки воєнної історії України». – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 14. – С. 8 – 23.
22. Штрафной удар по Красной армии / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/14671>
23. Сталин И.В. Сочинения: В 18-и томах / И. В. Сталин. –М.: Издательство «Писатель», 1997. – Т. 15. – 469 с.
24. Пыльцын А. В. Главная книга о штрафбатах / А. В. Пыльцын. – М.: Эксмо, 2009. – 512 с.

А. В. Каленська

ДОЛЯ ЖІНОЧА – ДОЛЯ СОЛДАТСЬКА

Жінки і війна... Про це не можна говорити без хвилювання. Залишаючись матерями, сповненими любові дружинами, турботливими сестрами, вони нарівні з чоловіками стали на захист Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни. Безпосередньо участь у бойових діях на різних фронтах брали понад 700 тисяч українських жінок.

“Війна – справа чоловіча”. Однак у ХХ-му сторіччі участь жінок у війні, причому не тільки як медичного персоналу, але й зі зброєю в руках, стає реальністю. Особливо масовим це явище стало в період Другої світової.

Після революції політика радянської держави в жіночому питанні, спрямована на залучення жінок у суспільне виробництво, сприяла швидкому розвитку емансипації з усіма її наслідками. У результаті участь жінок у найбільш важкій фізичній праці, долучення їх до традиційно “чоловічих” професій, до занять військово-прикладними видами спорту підносили суспільній думці як найбільше досягнення соціалізму, прояв справжньої “рівності статей” і звільнення жінки від “домашнього рабства”. Ідеї емансипації були найбільш популярні в

молодіжному середовищі, а масові комсомольські заклики, набори й мобілізації під гаслами “Дівчата – на трактор!”, “Дівчата – в авіацію!”, “Дівчата – на комсомольське будівництво!” і т. п. з’явилися свого роду психологічною підготовкою до масової участі радянських жінок у майбутній війні, що ввійшла в історію нашої країни як Велика Вітчизняна. З її початком сотні тисяч жінок кинулися в армію, не бажаючи відставати від чоловіків, почувавши, що здатні, нарівні з ними, винести всі тяготи військової служби, а головне, затверджуючи за собою рівні з ними права на захист Батьківщини. Глибокий патріотизм покоління, вихованого на героїчних символах недавнього революційного минулого, але такого, що мав здебільшого книжково-романтичні уявлення про війну, відрізняв і тих 18-літніх дівчат, які осаджували військкомати з вимогою негайно відправити їх на фронт [1, с. 132].

Вони були готові до подвигу, але не були готові до армії, і те, із чим їм довелося зштовхнутися на війні, виявилось для них несподіванкою. Цивільній людині завжди важко перешикуватися “на військовий лад”, жінці – особливо. Армійська дисципліна, солдатська форма на багато розмірів більша, чоловіче оточення, важкі фізичні навантаження – все це з’явилося нелегким випробуванням. Але це була саме та “буденна речовинність війни, про яку вони, коли просилися на фронт, не підозрювали”. Потім був і сам фронт – зі смертю й кров’ю, із щохвилинною небезпекою й “вічно наздоганяючим, але приховуваним страхом”. Потім, через роки, ті, хто вижив, зізнаються: “Коли подивишся на війну нашими, жіночими очима, так вона страшніша, ніж страшне”. Потім вони самі будуть дивуватися тому, що змогли все це витримати. І післявоєнна психологічна реабілітація в жінок буде проходити складніше, ніж у чоловіків: занадто сильні для жіночої психіки подібні емоційні навантаження. “Чоловік, він міг винести, – згадує колишній снайпер Г. М. Феленко (мешканка містечка Шаргород). – Він все ж таки чоловік. А от як жінка могла, я сама не знаю. Я тепер, як тільки згадаю, то мене жах охоплює, а тоді все могла: і спати поруч із убитим, і сама стріляла, і кров бачила, дуже пам’ятаю, що на снігу запах крові якийсь особливо сильний... От я говорю, і мені вже погано... А тоді нічого, тоді все могла”. Повернувшись із фронту, у колі своїх одноліток вони почували себе набагато старше, тому що дивилися на життя зовсім іншими очима – очима, що бачили смерть. “Душа моя була стомлена”, – скаже про цей стан санінструктор Меланія Іванівна Луценко (мешканка Немирівщини) [2, с. 23].

Феномен участі жінки у війні складний вже в силу особливостей жіночої психології, а виходить, і сприйняття нею фронтової дійсності. “Жіноча пам’ять охоплює той материк людських почуттів на війні, що звичайно вислизає від чоловічої уваги, – підкреслює автор книги “У війни – не жіноче обличчя...” Світлана Алексієвич. – Якщо чоловіка війна захоплювала, як дія, то жінка почувала й переносила її інакше в силу своєї жіночої психології: бомбування, смерть, страждання – для неї ще не вся війна. Жінка сильніше відчувала, знов-таки в силу своїх психологічних і фізіологічних особливостей, перевантаження війни – фізичні й моральні, вона сутужніше переносила “чоловічий” побут війни”. По суті, те, що довелося побачити, пережити й робити на війні жінці, було дивовижним протиріччям її жіночому єству. Інша сторона феномена – неоднозначне відношення військової чоловічої більшості, та й суспільної думки в цілому до присутності жінки в бойовій обстановці, в армії взагалі. Самою природою закладена в жінці функція материнства, продовження людського роду. Жінка дає життя. Тим протиприродним здається словосполучення ” жінка-солдат”, жінка, що несе смерть [3, с. 101].

У період Великої Вітчизняної в армії служило 800 тисяч жінок, а просилося на фронт ще більше. Не всі вони опинилися на передовій: були й допоміжні служби, на яких було потрібно замінити чоловіків, що пішли на фронт, були і служби “чисто жіночі”, як, наприклад, у банно-пральних загонах. Наша свідомість спокійно сприймає жінку-телефоністку, радистку, зв’язківку, лікаря або медсестру, кухаря або пекаря, шофера й регулювальницю – тобто ті професії, які не пов’язані з необхідністю вбивати. Але роль жінок у рятуванні поранених – неоціненна. Завдяки дівчатам-санінструкторам близько 70% поранених поверталися на фронт. Серед санінструкторів, фельдшерів і медсестер Червоної армії чотири з п’яти були жінки. Серед військових лікарів (у тому числі хірургів) їх було трохи менше половини. Що довелося

випробувати на фронті цим дівчатам, знають лише вони. Коли вчорашня школярка під вогнем противника тягла на собі пораненого бійця, а також свою та його зброю, вона зазнавала колосальної напруги, фізичної та психічної. Смерть очікувала на кожному метрі, й потрібна була величезна сила духу для виконання таких обов'язків. Гинуло дівчат багато, ще більше покалічено. Та найжахливішим був полон: гітлерівці страшенно знущалися над полоненими жінками та вбивали їх з особливим садизмом. Це випробувала Олександра Герасимовна Ястремська мешканка м. Вінниці, нагороджена орденом Б. Хмельницького [4, с. 34]. Але жінка-льотчик, снайпер, стрілець, автоматник, зенітниця, танкіст і кавалерист, матрос і десантниця – це вже щось інше. Пекуча потреба штовхнула її на цей крок, бажання захищати Батьківщину від нещадного ворога, що обрушився на її землю, її будинок, її дітей. Священне право! На фронті особливо прославилися жінки-снайпери. Вони краще за чоловіків відповідали цій спеціальності, через особливості організму. Центральна жіноча снайперська школа підготувала понад тисячу фахівців, на спеціальних курсах пройшли підготовку ще 2,5 тисячі жінок-снайперів. Щоправда, полювання за живими мішенями негативно позначалося на психіці жінок-снайперів. Після війни в них виникали проблеми зі створенням сім'ї, входженням у трудові колективи. Це снайпер Ольга Твердохлібова нагороджена багатьма орденами та медалями в тому числі і орденом княгині Ольги. Снайпери Підопригора Г. М., Феленко Н. М. Зенітниця Балаба Г. Н., Галушка М. Г., Покатілова О. К. [5, с. 2].

Але в багатьох чоловіків було почуття провини за те, що воюють дівчиська, а разом з ним – змішане почуття замилювання й відчуження. “Коли я чув, що наші медичні сестри, потрапивши в оточення, відстрілювалися, захищаючи поранених бійців, тому що поранені безпомічні, як діти, я це розумів, – згадує ветеран війни М. Кочетков, – але коли дві жінки повзуть когось убивати з “снайперкою” на нейтральній смузі – це все-таки “полювання”... Хоча я сам був снайпером. І сам стріляв... Але я ж чоловік... У розвідку я, може бути, з такою і пішов, а в дружини би не взяв” [6, с. 44].

Але не тільки ця “невідповідність” жіночої природи й уявлень про неї тому жорстокому, але неминучому, що жадала від них служба в армії, на фронті, викликало суперечливе ставлення до жінок на війні. Чисто чоловіче оточення, у якому їм доводилося перебувати протягом тривалого часу, створювало чимало проблем. З одного боку, для солдатів, надовго відірваних від родини, у тім їхньому існуванні, де, за словами Давида Самойлова, “насуцною потребою були категорії будинку й зневаги смертю, – єдиним проблизком тепла й ніжності була жінка”, а тому “була найбільша потреба духовного споглядання жінки, прилучення її до світу”, “тому так старанно писали молоді солдати листи незнайомим “заочницям”, так очікували відповіді, так дбайливо носили фотографії в тій кішені гімнастерки, через який куля пробиває серце” [7, с. 145].

Про цю потребу “духовного споглядання жінки” на фронті згадують і самі фронтовички. “Жінка на війні... Це щось таке, про що ще немає людських слів, – каже колишній санінструктор О. В. Корж. – Якщо чоловіки бачили жінку на передовій, у них обличчя іншими ставали, навіть звук жіночого голосу їх перетворював”. На думку багатьох, присутність жінки на війні, особливо перед обличчям небезпеки, облагороджувало чоловіка, який був поруч, робило його “набагато хоробрішим” [8, с. 45].

Народжувалися на фронті й справжні, піднесені почуття, сама щира любов, особливо трагічна тому, що в неї не було майбутнього, – занадто часто смерть розлучала закоханих. Але тим і сильне життя, що навіть під кулями змушувало людей любити й мріяти про щастя. Свою долю і любов зустріла Макарова Віра Михайлівна, яка служила в авіаполку в забезпеченні авіаційного озброєння літаків. Там одружилися із старшиною Останковим Петром Андрійовичем, командиром забезпечення авіаційного озброєння полку. Свою любов і вірність пронесли через пекло війни. [9, арк. 84].

Колишні солдати із вдячністю згадують своїх подружок, сестричок, які виволікали їхніх поранених з поля бою, виходжували в медсанбатах і госпіталях, боролися з ними поруч. Жінка-Друг, соратник, бойовий товариш, що ділив всі тяготи війни нарівні із чоловіками, сприймалася ними зі справжньою повагою. За заслуги в боротьбі з німецько-фашистськими

загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни понад 150 тис. жінок були нагороджені бойовими орденами й медалями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Женщины Страны Советов: Краткий исторический очерк. – М.: Политиздат, 1977. – 240 с.
2. Самойлов Д. Люди одного варианта. Из военных записок / Д. Самойлов // Аврора. – 1990. – № 2. – С. 77.
3. Алексиевич С. У войны – не женское лицо... / С. Алексиевич. Минск, 1985. – 190 с.
4. Слова, пришедшие из боя. Статьи. Диалоги. Письма. Вып. 2. – М., 1985. – 98 с.
5. Как жили на фронте // Аргументы и факты. – 1995. – № 18 – 19. – С. 2 – 3
6. Польша А. Женщина и война / А. Польша // Нева. – 2004. – № 2. – С. 43 – 51.
7. Великая Отечественная война 1941 – 1945. Энциклопедия. – М., 1985. – 270 с.
8. Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. // М. В. Коваль. – К.: Знання, 1967. – 390 с.
9. ЦАМО РФ. – Ф. 372. – Оп. 6570. – Д. 46. – Л. 84.

О. О. Стадник

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (на матеріалах Вінниччини)

Виняткове значення у житті будь-якого суспільства належить релігії, яка визначає певні правила його поведінки, впливає на внутрішній стан людини, формує загальнолюдські цінності. Протягом багатьох століть важливу роль у формуванні духовності українського народу відігравала і відіграє Православна Церква, адже наш народ був завжди релігійним і дотримувався християнських норм життя. Однак ставлення влади до церкви у різні історичні періоди було неоднозначним. Навіть зараз ні в кого не викликає сумнівів складність релігійної ситуації в Україні. Це знаходить вияв у міжконфесійних тертях, непростих взаєминах кількох гілок православної влади, існування нетрадиційних і малих конфесій тощо. Правильне розуміння цих явищ, вироблення оптимальної державної стратегії у сфері культів можливе тільки за умови всебічного і поглибленого вивчення процесів, пов'язаних з історією релігії та церкви, зокрема її існування в умовах гітлерівської окупації України.

Радянська влада вкрай негативно ставилася до церкви. Православна віра в умовах радянського режиму оголошувалася поза законом та переслідувалася державою. Як відомо, перед Великою Вітчизняною війною Православна Церква переживала жорстокі гоніння: руйнувалися храми, розстрілювалися та відправлялися в тюрми і на заслання священнослужителі і віряни. У 1939 – 1941 рр. церковне життя у легальних формах збереглося лише у приєднаних західних епархіях України [1]. Тому на протигагу більшовицькому атеїстичному режиму фашистські окупанти демонстрували лояльне ставлення до релігійного життя.

Безумовно, на Вінниччині, як і в інших тимчасово окупованих українських містах і селах, було встановлено жорстокий режим кривавого терору. Перебування під владою фашистських військ протягом 32-х місяців (з липня 1941 по березень 1944 рр.) на цій території принесло невимовні страждання і горе майже у кожному родину [2]. Ось лише поодинокі факти тієї страшної хроніки подій: липень 1941 р. – розстріл заручників у кар'єрі цегельного заводу [3], серпень 1941 р. – розстріл мирних жителів у П'ятничанському кар'єрі [4], вересень 1941 р. – розстріл 10 тис. чол. у П'ятничанському лісі [5], квітень 1942 р. – знищення 2 тис. хворих психіатричної лікарні [6], протягом окупації – тільки з м. Вінниці вивезено 13400 чол.

Однак, не маючи змоги винищити або хоча б упокорити український народ, німецькі власті у рамках «нового порядку» змушені були залишити місце для таких суспільних інституцій, як місцеве самоврядування, преса, церква. Хоча позицію нацистської партії стосовно церкви у самій Німеччині чітко сформулював М. Борман («Необхідно усе більше віддаляти народ від церков і релігійних товариств... Ніколи знову вплив на народ не можна віддавати церкві. Її вплив повинен бути повністю знищений»), а на окупованих територіях повторив А. Розенберг («Християнський хрест необхідно вигнати з усіх церков, соборів,, каплиць, його потрібно замінити єдиним символом – свастикою») [7], після приходу фашистів тиск на Православну Церкву зменшився, хвиля репресій вщухла.

До кінця 1941 р. повсюдно відновили свою діяльність релігійні громади всіх конфесій, відкривалися й ремонтувалися сотні занедбаних храмів, відбувалися богослужіння, масові хрещення дітей та дорослих. Якщо до початку Вітчизняної війни на території краю діючих приходів не було, то після зайняття Вінницької області було відкрито 840 церков. Українська автокефальна церква налічувала 215 церковних приходів, які обслуговували 150 священників, а автономна слов'янська єпархія – 230 церковних приходів зі 169 священниками [8]. Як свідчать численні документи, саме на Вінниччині було відкрито найбільше церков за роки німецької окупації (на Київщині – 513, Полтавщині – 150, Дніпропетровщині – 150, Чернігівщині – 192) [9]. Німецька окупаційна влада надавала кожній релігійній громаді право вільно виконувати службу Божу та треби, а також дозволила єпархіальним радам відкривати богословські курси для підготовки священників, на яких вивчалися теологія, філософія, німецька мова, українознавство.

Майже у кожному селі та містечку громада пристосовувала для богослужінь уцілілі храми, які за радянської влади використовувалися як колгоспні комори чи сільбуду. У містах під церкви пристосовували кінотеатри, палаци піонерів, клуби, їдальні, школи.

У газеті «Вінницькі вісті» від 12 жовтня 1941 р. була надрукована стаття, в якій містилася інформація про відкриття Вінницького міського собору. Вартість його ремонту обрахували в 40 тис. крб. Одночасно було організовано і співочий хор [10]. У Покровській церкві міста, переобладнаній за радянської влади на кінотеатр, на кошти віруючих відбудували іконостас.

Релігійні речі та коштовності, які знаходилися у особистому володінні цивільних, вилучалися для церков і належної відправи служби. Так, за даними Вінницького краєзнавчого музею, уповноважені Свято-Покровського собору Денисюк і Татарчук згідно акту від 24 грудня 1941 р. зобов'язалися за церковні речі внести до музею до 1 березня 1942 р. 3 тис. рублів; для церкви с. Сільниця відпущено у борг речей на суму 735 крб.; для церкви в с. Лаврівка – на суму 365 крб.; для церкви в с. Хомутиці – на суму 735 крб.; в с. Глінському – на 715 крб.; у м. Жмеринка – на 300 крб. Для Кузьмо-Дем'янівської церкви краєзнавчим музеєм відпущено такі ікони – Архангела Михаїла, Св. Флора і Марка, Хрещення Господнього, Богоматері з малям, Варвари великомучениці та великий кований залізний хрест, який було знято з бані церкви [11].

Оскільки Вінниччина в роки окупації була поділена на дві окупаційні зони – німецьку і румунську, політика влади щодо релігії у регіоні мала певні особливості.

Так, у зоні, що належала Німеччині, вона керувалася секрктними інструкціями, наданими А. Розенбергом рейхскомісару України Е. Коху 18 листопада 1941 р. У галузі релігії рекомендувалося заборонити церквам і сектам займатися політикою та робити публічні заяви. Єпископи мали бути не представниками українського народу, а фактично чиновниками, призначуваними міністерством окупованих територій Сходу [12]. Церковний організм мав структурно відповідати військово-адміністративним одиницям: кожній генеральній окрузі відповідала церковна формація, очолювана єпископом. Допускалося, що очолювати окружну єпархію могли два єпископи, які репрезентували дві основні церкви у рейхскомісаріаті Україна – автокефальну й автономну. Релігійними справами завідував начальник Вінницького обласного відділу освіти. Священники повинні були зареєструватися у відділі освіти і отримати дозвіл на виконання служби. Як і керівники радянської тоталітарної системи, окупанти не збиралися ділити з Церквою ідеологічний вплив на населення, але їх особливістю була відмова

від відкритого знищення релігії. Прагненням нацистів було найбільш вигідне використання релігійного фактору у власних інтересах.

Ще одним проявом німецької окупаційної політики стала підтримка і заохочення розколу у православ'ї, втручання у міжцерковні відносини. До 1942 р. у краї виникли і були документально оформлені дві конкуруючі церкви – автономна (у рамках РПЦ) на чолі з предстоятелем митрополитом Олексієм (Громадським) та автокефальна, яка принципово розірвала будь-які зв'язки з Московською патріархією, на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським). Це загострювало ворожнечу серед церковного кліру та віруючих і у свою чергу допомагало нацистам у їх політиці нівелювання традиційних релігійних структур і дроблення конфесій.

На теренах губернаторства «Трансністрія», до якого належали південні райони Вінницької області, церковно-релігійним життям опікувалася надіслана з Бухареста Румунська православна місія, яка спиралася на декрет Антонеску від 19 серпня 1941 р. У документі констатувалось, що «населення між Дністром і Південним Бугом було спалплене бідшовицьким безбожництвом і позбавлене християнської віри», а священників зобов'язували «навертати до християнства народи Трансністрії» [13]. Однак румуни поставили за мету перебрати на себе роль екзархату Руської православної церкви. В українського населення мав бути лише один вибір – Румунська православна церква з її патріархатом і Священним Синодом [14].

Про існування осередків українських церков узагалі не йшлося, діяльність місії була спрямована на денационалізацію церкви, заборону і викорінення будь-яких самобутніх традицій та уніфікацію релігійного життя з принципами, що були основою державно-церковних стосунків у самій Румунії. На церковно-адміністративні посади призначалися здебільшого румуни, рідше – молдавани і за невеликим винятком – румунізовані українці, болгари, росіяни, надіслані з румунських епархій Бессарабії та Хотина. У богослужіння впроваджувалася румунська мова. Прорумунська християнська пропаганда здійснювалася за допомогою засобів масової інформації, організації благодійних акцій та виховання молоді традиційними настановами у дусі румунського монархічного православ'я. всі релігійні секти було ліквідовано, а утворення нових релігійних об'єднань заборонено.

Однак певні позитивні зрушення у релігійному відродженні території між Бугом і Дністром відбулися.

По-перше, було відновлено та налагоджено діяльність церковних споруд по всій території Трансністрії [15]. Так, лише за перший рік діяльності місії тут було відкрито і освячено понад 500 церков [16] та 9 монастирів, з них на Вінниччині – у Шаргороді та Бершаді [17].

По-друге, румунською владою була добре налагоджена видавнича справа. Місія випускала церковні календарі і розповсюджувала їх серед населення. Церковний календар на 1943 р. являв собою книгу-альманах на 100 сторінок. Активними популяризаторами румунського місіонерства та християнської моралі стали газети, що видавалися при монастирях. При Бершадському монастирі видавалися газети «Християнское Поднестровье» і «Воскресенье», у Голті виходили друком «Прибугские известия», існували також часопис «Буг», «Детский листок», «Христианский вестник» та інші періодичні видання, які друкувалися румунською та російською мовами [18].

По-третє, румунська влада сприяла організації повноцінної духовної освіти майбутніх служителів культу. Планувалося відкрити духовне училище в Тульчині.

По-четверте, особлива увага приділялася релігійному вихованню молоді: запроваджувалося викладання Закону Божого у школах. Видавалися дитячі релігійні журнали, підлітків призовного віку у обов'язковому порядку примушували відвідувати церкву.

Отже, в роки війни відбувалася активізація релігійного життя в Україні, і особливо на Вінниччині. З самого початку окупації розроблені нацистами заходи щодо релігії мали успіх. Значна частина священників і мирян повірила пропаганді, а прихід німців та румун розглядався ними як порятунок віри і Церкви [19]. Частина православного духовенства не лише під тиском

обставин, але й з власних переконань пішла на співробітництво з окупантами, сприяючи встановленню «нового порядку».

Однак після того, як окупаційна влада встановила режим тотального політичного адміністрування, повного контролю над відродженням православного життя та його денационалізацію, більшість духовенства залишалася вірною своєму покликанню підтримувати словом і ділом своїх прихожан. Храми, що відкрилися, перетворювалися у центри національної самосвідомості і прояву патріотичних почуттів, навколо них згуртувалася значна частина населення. Священики, які залишилися зі своєю паствою на зайнятій ворогом території, знаходили можливість підтримати духовні сили народу у важких випробуваннях, допомогти тим, хто зі зброєю у руках боровся проти загарбників, допомагали пораненим радянським бійцям, які залишилися на окупованих землях, військовополоненим, які втекли з таборів, тим, хто зазнав репресій з боку гітлерівських властей. Духовенство піклувалося і про те, щоб не поривалися живі нитки, які зв'язували з батьківщиною тих, хто добровільно чи поза власною волею опинився у Німеччині. Таким чином, віра в Бога та Православна Церква як важлива соціальна і миротворча організація відіграли значну роль у перемозі над фашизмом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // УІЖ. – 1998. – № 3. – С. 73.
2. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – С. 46, 444.
3. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945 рр. Збірник документів і матеріалів. – Одеса, 1971. – С. 68.
4. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945 рр. Хроніка подій. – К., 1965. – С. 20.
5. Вінницька правда. – 1944. – 8 жовтня.
6. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 304.
7. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – П., 1977. – С. 57.
8. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941 – 1944 гг. / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 589.
9. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні 1943 – 1946. – К., 1998. – С. 80.
10. Вінницькі вісті. 12 жовтня 1941 р.; 11. Васильев Ю. В. Вказана праця. – С. 591.
12. Лисенко О. Є. Вказана праця. – С. 12.
13. Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х – 1944 рр.). – Одеса, 2006. – С. 76.
14. Там само. – С. 78.
15. Там само. – С. 85.
16. Там само. – С. 92.
17. Там само. – С. 100.
18. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941 – 1944 гг. / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 589.
19. Волошин Ю. Вказана праця. – С. 60.

БОРОТЬБА ПОДОЛЯН ТА УРОДЖЕНЦІВ ШАРГОРОДСЬКОЇ ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ

Подоляни завжди любили свою землю, боронили її від ворогів. Не стала винятком і Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років, котра була для українського народу саме вітчизняною.

Як свідчать документи, незважаючи на голодомор 1932 – 1933 рр., сталінські репресії, інші соціальні потрясіння, що, здавалося б, мали до крайнощів озлобити народ, не так уже й багато мешканців Поділля зустрічали нацистських агресорів із хлібом-сіллю, ставали прислужниками загарбників (хоч загалом кількість колабораціоністів складала не одну тисячу чоловік). Абсолютна ж більшість населення Подільського краю не побажала схилитися перед новітніми варварами, котрі замахнулися підкорити весь світ, піднялася на боротьбу з ворогом. У цій народній боротьбі подоляни захищали рідну землю, домівку, життя своєї родини, дорогу серцю Україну, боролись за її державність, хоч вирішення цієї мети бачили по-різному, оскільки у битві зі спільним ворогом нерідко перебували по два боки барикад – одні в рядах Червоної армії, червоних партизанів, патріотичного підпілля, інші – в рядах сил національно-визвольного спрямування.

Визначальною у цій боротьбі була участь тих подолян, які, ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, не без впливу більшовицької пропаганди, свято вірили в революцію, проголошені більшовиками гасла, вважали неосяжні простори Радянського Союзу своєю Батьківщиною, а Україну – рідним батьківським куточком у ній, в роки перших п'ятирічок зміцнювали його могутність своєю самовідданою працею, а в час лихоліття – як і мільйони українців, росіян, білорусів, мешканців інших союзних республік, – збройно виступили на захист цілісності СРСР, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію. У двобой з гітлерівськими агресорами ця переважаюча частина населення Поділля була на радянсько-німецькому фронті, в партизанських лісах, брала участь у підпільній та інших формах боротьби.

Про патріотизм подолян під час війни можна говорити чимало. Так, уже на другий день після віроломного німецького вторгнення в межі СРСР на Вінниччині та Хмельниччині (на той час Кам'янець-Подільщині) активно розпочалася мобілізація військовозобов'язаних. Вона пройшла організовано й швидко. Наприклад, по м. Проскурову (теперішньому Хмельницькому) завершилась до 25 червня 1941 р. [1, арк. 40]. Всього із області було мобілізовано понад 100 тис. чол. В період з 23 червня по 21 липня 1941 р. стали бійцями Червоної армії 136866 вінничан [2, арк. 2]. І це при тому, що в діючій армії уже служили, стримували шалений натиск ворога десятки тисяч подолян. Вагомим виявилось її поповнення після визволення Поділля від нацистських окупантів. Станом на кінець серпня 1944 р. із Вінницької області було мобілізовано 172432 чол., із Кам'янець-Подільської – 133788 чол. [3, 344].

За мужність і героїзм тисячі подолян нагороджені високими бойовими відзнаками Вітчизни. Зокрема, 126 вінничан стали Героями Радянського Союзу, 42 – повними кавалерами ордена Слави. Серед них – уродженці Шаргородського району Герої Радянського Союзу Ілля Михайлович Грель, Михайло Карпович Мандибур, повні кавалери ордена Слави Іван Климентійович Гаврилук та Андрій Романович Дудник.

Уродженець Вінниччини визволитель Поділля І. Н. Бойко звання Героя удостоєний двічі, як і прославлені полководці І. Д. Черняхівський та Р. Я. Малиновський, чие дитинство тісно пов'язане з Поділлям.

Важливою силою під час нацистської окупації краю, що серйозно дестабілізувала ворожий тил, були червоні партизани і підпільники. На Вінниччині в ряди народних месників було залучено 8510 чол. Більше чотирьох тисяч патріотів боролися у більшовицько-комсомольському підпіллі. Всього ж учасниками партизанського руху, підпілля та інших форм боротьби нараховувалось понад 18 тис. чол. В області в різний час діяло 6 партизанських з'єднань, 36 загонів, 8 партизанських та 210 підпільних груп [4, арк. 51].

На Кам'янець-Подільщині боролись із ворогом 5 партизанських з'єднань, 43 партизанські загони і групи, 177 підпільних організацій та груп. Лише народних месників нараховувалось понад 11 тисяч чол. [5, арк. 19].

Слід відмітити, що подолянам, які боролись із гітлерівськими загарбниками у ворожому тилу, часто було вкрай нелегко, особливо в районах, прилеглих до ставки фюрера "Вервольф". Через нестачу досвіду боротьби, проникнення в їх ряди зрадників, провокаторів, агентів гестапо вони нерідко зазнавали важких втрат. Так, лише влітку 1942 р. у Вінниці окупанти замордували 300 підпільників. У тому ж та в наступному 1943 році були розгромлені Вінницький підпільний центр на чолі з І. В. Бевзом, удостоєним посмертно звання Героя Радянського Союзу, Комаровецька підпільна організація "За соціалістичну Вітчизну" Вінницького району, Калинівська підпільна організація, Немирівська, Погребищенська, Ситковецька, Кіблицька (Гайсинський район), Бродецько-Комсомольська (тодішній Комсомольський район), Берестівська (Липовецький район), Кіровська та Новогребельська (тодішній Турбівський район), Сальницька (тодішній Уланівський район) підпільні групи, підпільна організація с. Білки тодішнього Дашівського району та ін. У нерівних боях з ворогом гинули невеликі партизанські загони. Але на місце полеглих ставали нові борці.

І на фронті, і у ворожому тилу організатором боротьби з нацистськими загарбниками була Комуністична партія. Як визнає, зокрема, відомий західний історик В. Косик, вона відіграла "найважливішу роль в організації радянського опору" [6, с. 251]. Так, лише на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни діяли 2 підпільних обкоми, 4 міжрайкоми, 15 райкомів партії, 2 районних партійних організації, 2 партцентри [7, арк. 27]. Два підпільних обкоми, 10 райкомів, міськком та окружком партії діяли на Кам'янець-Подільщині [5, с. 19]. Вони вміло координували діяльністю партизанських загонів та підпілля.

Про ефективність боротьби червоних партизанів свідчать хоч би такі рядки з німецького документа від 30 квітня 1943 р., де йдеться про стан, який склався на цей час у генеральному комісаріаті "Волинь-Поділля":

"[...] Робота адміністративних органів управління за звітний період суттєво ускладнилась, так як у багато разів збільшилось число партизанських загонів, діяльність партизанів поширилась на нові райони. У зв'язку з тим, що адміністративні органи управління не володіли достатньою виконавчою владою, то тимчасово їх довелося ліквідувати. В районах генерального комісаріату, в яких активно діють партизани, до яких тепер за винятком південних і центральних районів Кам'янець-Подільської області відносяться всі інші райони..., не можна більше навіть говорити про яке-небудь планомірне управління ними, оскільки великі райони, особливо в Подільській області... постійно чи тимчасово контролюються партизанами. У зв'язку з цим, діяльність генерального комісаріату поширюється тільки на половину, навіть на одну третину території генерального комісаріату, чи ще на меншу його частину. Партизани знищили всі справи багатьох районних і сільських адміністративних органів, при цьому вони знищили також приміщення адміністративних органів з усім обладнанням... Ніякі тимчасові напівзаходи не зможуть поліпшити становище в цих районах, навпаки, виникає дуже серйозна небезпека того, що весь апарат управління цивільних адміністративних органів у генеральному комісаріаті повністю розвалиться..." [8, арк. 2 – 3].

Не менш промовисті також інші документальні дані. Через зростаючу активність партизанів у травні 1943 р. у Волинській, Кам'янець-Подільській та Житомирській областях, "тобто на території 145308 кв. км. (42,8 % території рейхскомісаріату "Україна") німці повністю втратили 32 % орних земель, 17 % виробництва хліба, 33 % рогатої худоби, 28 %

свиней, 52 % овець, 26 % молока, 18 % яєць. Інші поставки також не були регулярні.” [6, с. 329].

Лише на території однієї Вінницької області партизани знищили 34 тисячі гітлерівців, пустили під укіс 265 ешелонів з ворожими військами та боєприпасами, підірвали 369 залізничних та шосейних мостів, врятували від вивезення в Німеччину десятки тисяч людей [9, с. 5].

Певна частина подолян боролась за українську державність в рядах Організації Українських Націоналістів (ОУН), що умовно поділялася на три самостійні табори: бандерівців, мельниківців, бульбівців. Причому Україну вони бачили не в складі СРСР, а як самостійну, незалежну, соборну державу, відродитись якій та визволитись із “більшовицького рабства,” на їх думку, перешкоджало саме існування Радянського Союзу (“Російської імперії”) – відкритого “ворога незалежності українського народу”.

Шлях реалізації мети націоналісти схематично уявляли таким: напавши на СРСР, Німеччина припинить його існування, але при цьому сильно ослабне сама. Створяться умови для здійснення омріяної “української революції”. Ось чому, тісно співробітничавши з гітлерівцями, націоналісти, в той же час, розгортали боротьбу з ними, накопичували сили для майбутніх вирішальних битв.

При цьому ні С. Бандера, ні А. Мельник, ні Степан Тарас Бульба-Боровець, ні їх прихильники не враховували суттєвого моменту: нацизм нікому не давав свободи. Не міг він принести волю й Україні. Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали. У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: “Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями”. [3, с. 176]. Тобто самими гітлерівцями та їх союзниками.

Відкрито націоналісти з’явилися на Поділлі у складі так званих похідних груп. Загалом їх було три: “Північ”, “Центр”, “Південь”, в яких нараховувалося від 3 до 5 тисяч осіб (уродженців та мешканців Західної України). Кожна з них складалася з численних маленьких “операційних груп” чисельністю від 7 до 12 осіб. Їм було дано настанову йти вглиб України слідом за наступаючими військами вермахту. Група “Північ” повинна була досягти Києва та області. Група “Центр” мала на меті м. Харків і область. Група “Південь” повинна була дістатися до Одеси і Криму.

“Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші – трохи згодом... Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди вермахту. Німці на початку не могли розібратись, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилу зону фронту. А ці молоді люди створювали міліцію для наведення порядку і місцеве управління...” [3, с. 176].

Ці люди “...встановлювали своєрідний політичний устрій в окупованих областях України. Вони захоплювали в свої руки міські та сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо.” [10, с. 1].

В одному з німецьких донесень сказано, що “вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спроби пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України”. [11, f. 2].

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН Бандери інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь “створення незалежної і соборної Української держави” в центрі України, зокрема в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також в районах Умані й Могилева-Подільського. Німці підкреслювали, що тон пропаганди цієї організації ставав все більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення “Української революційної армії”. [12, f. 20].

Ось чому 25 листопада 1941 р. айнцакоманда Ц/5, що дислокувалася в Києві, віддала наказ усім поста́м поліції безпеки і СД рейхскомісаріату “Україна” (Київ, Рівне, Миколаїв, Дніпропетровськ, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН Бандери:

“Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники...” [13, с. 269 – 270].

Немало зусиль докладали бандерівці по створенню підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі вдавалося (Поділля тут не виняток). При їх створенні ставку було зроблено на осіб, незадоволених радянською владою, зокрема, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їх сімей, місцеву інтелігенцію, молодь.

“В м. Вінниці, а також в ряді районів існували оунівські організації бандерівського спрямування, закладені прибулими із західних областей України емісарами головного Проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. “Спілка українського націоналістичного студентства”...

Існуюче націоналістичне підпілля у Вінницькій області, зокрема серед молоді, що навчається, мало свій вплив на молодь районів Кам’янець-Подільської області”. [14, арк. 153 – 154].

Керівником націоналістів у Калинівському районі був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями), керівниками націоналістичних осередків: у с. Старий Пиків – зубний технік П. Гребінь (розстріляний партизанами), в с. Байківці – місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці – фельдшер Дорогневич, у с. Хомутичях – прибулий із Західної України піп Мороз... [15, арк. 72].

Існували націоналістичні осередки також у с. Попівцях тодішнього Копайгородського району, у Вінниці, Чемерівцях, Гайсині, деяких інших населених пунктах Поділля.

У силу уже згадуваних причин вістря своєї боротьби націоналісти спрямовували не проти гітлерівських загартників, хоч сутички часто траплялися і між ними, а проти червоних партизан, більшовицько-комсомольського підпілля, які боролись за відновлення радянської влади, Радянської України у складі СРСР. Це протистояння нерідко виливалось у братовбивчу війну, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції різних за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України, що зайвий раз підкреслює тернистість шляху України до незалежності.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО), ф. Р – 484, оп. 1, спр. 90.
2. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. Р – 601, оп. 1, спр. 114.
3. Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941 – 1945 / Наук.-публіцист. видання // Гол. редколегія: І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2000.
4. ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 39.
5. ДАХО, ф. Р – 1941, оп. 1, спр. 2.
6. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
7. ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 46.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 294.
9. Овеянные славой имена: Герои Сов. Союза уроженцы Винниччины / [Барабан В. М., Воронюк А. Д., Гальчак С. Д., Гненний Н. К. и др.; Редкол.: Буртяк Г. Я. (отв. ред.) и др.; Вступ. ст. А. Нехаевского]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса: Маяк, 1989.
10. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі: ЦДАГО України), ф. 96, оп. 1, спр. 1.
11. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22/203.
12. Bundesarchiv, Koblenz. – R 58/216.

13. International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. Bd. XXXX. – Nürnberg. – 1946.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062.
15. ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 268.

В. В. Кучер

КАВАЛЕР ОРДЕНА СЛАВИ ІВАН ДМИТРОВИЧ ФІЛІПЕНКО

Чим далі відлуння Великої Вітчизняної війни, тим живіша пам'ять про героїв тих подій, особливо, коли вони жили, працювали поруч.

Одним із таких людей був кавалер ордена Слави, уродженець Липовеччини – Філіпенко Іван Дмитрович. Саме таким мужнім воїнам, як він, ми завдячуємо нашим сьогоденням.

В серпні 1947 року у Вербівську семирічну школу прийшов новий учитель 1 – 4 класів – Іван Дмитрович Філіпенко.

Спроби влаштуватись на роботу у 1946 р. у школах Лукашової і Щасливої не вдалися, а тому він разом із дружиною Софією Петрівною переїхав на батьківщину дружини. Хто міг знати, що І. Д. Філіпенко на довгі роки стане жителем Вербівки, заслужить повагу шкільного колективу і жителів села, залишить по собі добру пам'ять [1, с. 50].

З 1950 по 1959 рр. він очолював місцеву школу. Спільно з учнями обсадив її квітучим садом, висадили дерева по дорозі на Зозів і на Вербівському полі.

Надалі доля закинула Івана Дмитровича в Оратівський район. Після короткого директорування у Брицькому і вчителювання у Білій його з 1963 по 1978 рр. знову гостинно приймає Вербівська восьмирічка. Тепер він, після закінчення у 1957 р. Вінницького педінституту, має новий фах – учитель історії [2]. Розповідає учням про події минулого, про минулу війну. Про себе не любив говорити, бо завжди відзначався скромністю. І мало хто знав, що І. Д. Філіпенко – справжній герой.

Три ордени слави, орден Червоної Зірки, медаль «За відвагу» та інші бойові нагороди могли багато б розповісти про бойові шляхи скромного учителя...

Народився Іван Філіпенко 8 грудня 1921 року в с. Щаслива Липовецького району, де й закінчив місцеву семирічку. Потім навчався у Вінницькому педагогічному технікумі, але присвятити себе професії учителя зумів лише через багато років...

З вересня 1939 р. і аж до демобілізації в 1945 році він проходив службу в рядах Червоної армії. З перших спалахів війни – курсант Філіпенко на фронті. У серпні 1941 р. командир стрілецького взводу в боях за Київ потрапляє в оточення. Повертається у рідну Щасливу, а потім іде назустріч канонаді [1, с. 51]. На Харківському напрямку переходить лінію фронту... Слід сказати, що на той час (в 1941 р.) Іван Дмитрович закінчив Київське піхотне училище і отримав звання лейтенанта. Та як «оточенець» піддавався суворій перевірці, а тому І. Д. Філіпенка понизили у званні до рядового і посилають у розвідку. У лютому 1944 р. він уже старшина, помічник командира взводу.

У другій половині січня 1944 р. армія фельдмаршала Манштейна прориває радянську оборону під Липовцем. У цей час добавляється роботи командирі окремої групи розвідників 189-ї розвідувальної роти 100-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Дивізійний і ротний штаб у цей час знаходився у с. Велика Ростівка (нині Оратівський район).

Ворога вдалося зупинити, і з початку березня розпочалася підготовка до наступу. Для розвідників наступив гарячий час. Три взводи розвідроті і окрема група на чолі з І. Д. Філіпенком кожної ночі вирушали на пошуки «язика». Та ніяких відомостей за мінними і дротяними полями здобути не вдається, а число поранених і загиблих товаришів множиться [2].

Група І. Філіпенка діяла біля села Мервин. Шість нічних вилазок не дали результату. Втрачено було двох товаришів. На сьомий раз, зробивши проходи у мінному полі і колючому дроті, розвідники помітили землянку (із груби іскрилося). План визрів. Групу розділено на три частини. Дві флангові привертають на себе увагу фашистів, відкривши вогонь, а центральна, на чолі з Філіпенком, вривається в німецьку землянку і бере «язика». Флангові групи почали діяти, зав'язалася перестрілка. Філіпенко із напарником рядовим Коробіциним вскочили в землянку. Але... тут нікого не було. Видно, що звідси недавно вибігли фашисти. Філіпенко і Коробіцин вискочили надвір. Почувся тупіт чобіт і німецька мова. До землянки бігли. Коробіцин заховався в нішу траншеї, а Філіпенко вбіг у землянку і зайняв бойову позицію. Захеканий вбіг у землянку німецький фельдфебель. Удар по голові і німець лежить горілиць серед землянки. В цей час Коробіцин поставив підніжку німецькому солдату і «осідлав» його. Роззброївши солдата, звалили йому на спину непритомного фельдфебеля і, забувши про небезпеку, на повний зріст, побігли з «язиками» до своїх. За сигналом зібралися всі члени групи. Вони були у повному складі. За цю операцію І. Філіпенко був нагороджений орденом Слави 3 ступеня [1, 53].

А далі були ще бої і ще не один «язик». Група І. Д. Філіпенка отримала у своє розпорядження рацію і діяла в глибокому тилу ворога. Під час однієї з операцій біля Кракова розвідники захопили штабну машину німецького корпусу і полонили фашистського генерала за що командир був нагороджений орденом Слави 2 ступеня.

Вперше колишньому лейтенанту (а потім старшині) повернули довоєнне звання, і 20 листопада 1945 р. І. Д. Філіпенко демобілізувався знову лейтенантом.

Починаючи з 1947 року по 1981 рік працював у школах Липовецького та Оратівського районів, закінчив Вінницький педагогічний інститут [4].

Помер кавалер орденів Слави у Липовці 21 серпня 2001 року, де й похований [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кучер В. Філіпенко Іван Дмитрович // В. Кучер, С. Дибський Педагоги Липовеччини у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. (до 70-річчя визволення Липовеччини). – Липовець, 2014. – С.50 – 53
2. Поточний архів Липовецької районної організації ветеранів.
3. Пам'ятаємо їхні імена. – Липовець. – 2012. – С. 10 – 12.
4. Поточний архів Управління пенсійного фонду у Липовецькому районі.

В. О. Сологуб

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖИТЕЛІВ ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКА В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941 – 1943 рр.

У військовий час найбільше страждань зазнає мирне населення, яке хоче того чи ні, мусить пристосовуватись до проблем пов'язаних з продовольством, розрухою та окупантами.

Війна до Червоноармійщини докотилася з Новоград-Волинського. Сюди йшли війська групи армії «Південь» фельдмаршала Клейста. Проти них героїчно билася 5-та армія генерала Потапова. До вечора 8 липня Новоград-Волинський Укріпрайон був прорваний на значній частині фронту і 3-й мотокорпус противника націлювався на Житомир. 9 липня 14-а танкова дивізія вермахта генерал-майора Фрідріха Кюна завершила прорив «лінії Сталіна», а вже 10 липня зайняла Житомир. Нищівні поразки Червоної Армії в період літа-осені 1941 р. призвели до того, що більша частина України була окупована. Для району настали важкі часи [1].

З перших днів окупації гітлерівці взялися за введення «Нового порядку»: розпочали зі створення силових владних структур – жандармерії та поліції – на чолі з гебіткомісаріатом Новоград-Волинської округи, до якої увійшло 5 районів: Баранівський, Довбиський, Звягельський, Пулинський (Червоноармійський), Ярунський. Також було сформовано районні органи управління [2].

Гауляйтер окупованої України Еріх Кох націлював новостворені адміністрації на те, щоб усе місцеве населення, за винятком фольксдойче, було обкладено податками. Те, що німці демонстративно возвеличували «рейхсдойче» та «фольксдойче», відбивало їхнє ставлення до українців. У рейхскомісаріаті «Україна» платня за ту саму роботу для осіб німецького походження була в 2 – 10 разів вищою. Крім поставок сільськогосподарської продукції натурою, кожен двір мав бути обкладений такими податками: з господарства 400 крб., з людини (подушне) – 100 крб., за ухилення від роботи – 50 крб., за коня – 300 крб., за корову – 150 крб., стільки ж за собаку, за kota – 100 крб. на рік. Червінці ходили на рівні з марками витримувалася певний курс [4].

Ось що згадує очевидець тих подій Катерина Станіславівна Дьяченко 1912 р.н. смт. Червоноармійськ: «В Пулинах німці жили давно, це були колонія, автономний німецький район, а у Володар-Волинську з німців був створений радгосп імені Енгельса [3].

Я згадую, що в 1918 р. під час Гетьмана німецькі солдати розливали дітям «зюпу»(суп) з польової кухні. 1919 р. польські жовніри реквізували шість мішків картоплі, тому не дивно, що німецьких адміністрацій було дві з 1941 – 1944 рр.

Дружба між Гітлером і Сталіним була великою, багато німецьких хлопців з Пулин йшли служити до Вермахту і поверталися назад. В 1942 р. в Пулинах призначили начальника Гестапо і його замісника, всі інші - поліцаї з українців, угорці та власовці. Першими поліцейськими були галичани, ще в серпні 1941 р. німці їх заарештували і відвезли на Західну Україну. Далі українську поліцію замінили на фельджандармерію і шуцманів [3].

Згадую, що на день народження фюрера в 1942 р. в районі хлібзаводу можна було безкоштовно отримати кружку пива і гарячу булочку. Далі всі пішли до клубу дивитися польські трофейні фільми. Мову польську всі розуміли, так як за Новоград-Волинським, в Корці уже починалася Польща до 1939 р. Після перегляду фільмів ми розтанцювалися. Зайшов Генріх Штурман (начальник Гестапо) оторопів, зупинив танці і сказав: «Люди йде війна! Ллється кров! Танцюйте хоча б не відриваючи ніг» [3].

В селі Івановичах радянський колгосп було перетворено на німецький. Діти покрали соняшники. Штурман посеред поля наказав закопати шибеницю, правда макет, але заходити в поле з дітей ніхто не посмів. Якщо хтось не відпускав дітей до школи, то на перший раз було попередження, а на другий - штраф 10 червінців, об'ява про це опублікована в «Звягельському Слові» за 1942 р., там було ще таке оголошення, про те, що багато людей, які не бажають працювати і не бажають їхати на роботи в Німеччину, будуть працювати примусово на загальних роботах, тому що вони не можуть ні сплатити податку, ані прогодувати себе [3].

За дрібне хуліганство або п'янство карала поліція: потрібно було з'явитися в поліцейську управу і отримати інструкцію, як самому з свого матеріалу зробити батіг-нагайку. Далі «злочинець» із своєю нагайкою приходив в поліцейську управу і щоденно отримував по одному удару з десяти можливих, тобто ходив 10 днів, за що треба було розписуватися щоденно в присутності двох свідків і лікаря. Били по спині стоячи в зігнутому положенні - це так би адміністративне покарання» [3].

На запитання: «А як же вішали партизанів?» – Катерина Станіславівна відповіла: «Партизанів привселюдно не страчували, а злодіїв. Наприклад, батько з сином вкрали 6 німецьких мотоциклів «Zundapp» (Цундапп) на грузовику провезли 20 заручників і оголосили про приз за видачу злодіїв. До вечора батько з сином були схоплені. З різних районів, в тому числі з Пулин, були відправлені офіційні делегації на страту. Вішали їх на струнах з віолончелі, тобто з кишок тварин, не дивлячись на те, що вони дуже сильно просили, страта відбулася» [3].

В рамках заяви Розенберга про врахування національно-культурних потреб українців створювалися можливості для розвитку культури. Однак німці насправді не дуже прагнули сприяти її розвитку. Окупанти не перешкоджали роботі шкіл, театрів, музеїв, кінотеатрів [5].

Населення мусило виконувати важку трудову повинність. Працювати повинні були всі, віком від 18 до 45 років, робочий день становив 14-16 годин на день. Тих, хто відмовлявся від роботи, відправлялись в тюрми чи на шибениці. Для збільшення чисельності працівників використовували агітацію, особливо при відправленні на Захід [6].

Продовольчим забезпеченням населення окупаційна влада не займалася. Більше того, головна економічна мета на Сході, – зазначалося в «Зеленій папці», – полягає в тому, щоб «одержати для Німеччини якомога більше продуктів і нафти. Поряд з цим німецька військова промисловість повинна одержати й іншу сировину з окупованих областей» [4].

За роботу німці сплачували окупаційними грошима, за які можна було придбати будь-які товари. Так, окраєць хліба коштував 100 крб., літр олії – 180 крб.

За допомогою агітаційних дій окупаційна влада намагалася всіляко схилити населення на свій бік. Що ж міг побачити житель Червоноармійська під час німецької окупації в будні? Наприклад, висіли плакати, де Гітлер поздоровляє з днем трудящих, плакат з іменинами фюрера [7].

В кінопрокаті на окупованій території, в основному використовувалися німецькі художні комедійні та драматичні стрічки. Йшли німецькі фільми «Не буду зізнаватись», «Пропала без сліду», «Афера Махіна», «Підводні човни на захід», «Пошлюбна ніч утрюх», «Такі-то вже чоловіки» та інші. Найбільш популярними серед глядачів були фільми про кохання: «Після розлуки», «Запрошуємо до танців» і «На все життя». Також люди, відвідуючи кінотеатр, могли побачити документальні фільми «Концтабір лісничих», «Люди товариша Едельштейна», «Останній удар». Ці стрічки мали антирадянський характер і висвітлювали сталінський управлінський апарат. Що цікаво, на початку німецької окупації в кінотеатрах ще демонстрували радянські ліричні фільми. Зокрема такі як: «Розгром Юденича», «Тимур і його команда», «Дівчина з характером» і т. д. [7].

Діяв і радіовузол, де проводилися передачі українською і німецькою мовами, щодня о 13-00, 16-00, 18-00 год. Передачі мали музичний супровід. У неділю передавали концерти житомирської капели бандуристів, українського хору та київської опери [7].

Перебуваючи на території Червоноармійщини в 1941 – 1943 рр., німецька влада контактувала з місцевим населенням, передусім через пресу. Легальні періодичні видання регулярно публікували документи офіційної влади, що стосувалися регламентації громадського життя, часто подаючи його у двох варіантах: німецькому та українському. Люди могли прочитати такі газети українською мовою: «Звягельське Слово», «Українське Слово», «Бердичівські вісті» [7].

Таким чином можна сказати, що і як будь-який окупаційний режим, німецький не приносив щастя тим, хто під нього потрапив. Проте варто додати, що він був не таким агресивним стосовно простого люду, як його зображувала радянська влада. Все-таки розвивалися підприємства, працювали школи, люди мали можливість де працювати, а також відпочивати, переглядаючи фільми або читаючи пресу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Новоград-Волинський. Історія міста. – Новоград-Волинський: НОВОград, б. р. – С. 401, 402.
2. Давидюк В.Д. Дорогами пам'яті Червоноармійщини / В. Д. Давидюк. – Житомир: ПП Євенок, 2004. – С. 47.
3. Зі спогадів Дьяченко К.Т.
4. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945 рр. : збірник докум.і матер. - К : Наук. думка,1969. – С.291.
5. Костриця М. Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – Житомир : Косенко, 2007. – С. 464.

6. Новик М. К. Житомирщина в роки воєнного лихоліття / Микола Кузьмович Новик // Житомирщина. Історичний нарис : навч. посіб. – Житомир : Полісся, 2008. – С. 147 – 175.

7. Бржезіцький Ф. «Окупація була буденною, тихою та не по-воєнному трагічною» / Франц Бржезіцький // Возрождение Житомира: газета Житомирського благодетельного фонду Михайла Заславського. – 2010. – № 15 (11 мая). – С. 8.

В. І. Петренко

СПАЛЕНІ СЕЛА ВІННИЧЧНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941 – 1945 рр.

Невід'ємною складовою Другої світової війни стала німецько-радянська війна, яка розпочалася понад 70 років тому. Трагічні наслідки, яким передували політичні та військові прорахунки сталінського керівництва, призвели до того, що вже наприкінці липня 1941 р. Вінниччина була окупована військами гітлерівської Німеччини та її сателітами.

Окупаційний режим на Вінниччині вирізнявся кількома особливостями: розподілом області на німецьку та румунську зони окупації (по річках – Південний Буг, Рів, Лядова), розташуванням ставок Гітлера «Вервольф» та Герінга «Штрайнбрух», які здійснювали управління військами, колонізацією території подільського краю з виселенням місцевого населення. Наш регіон також відіграв важливу роль у постачанні продовольством Німеччини.

Нацисти в основному опиралися на німецькі різноманітні каральні органи: таємну поліцію (гестапо), загони СС, службу безпеки (СД), поліцію. Вони діяли на окупованих територіях, зокрема на Поділлі, надзвичайно цинічно та жорстоко. Про це свідчить той факт, що впродовж окупації – до кінця березня 1944 р. – загинули біля 205 тис. мирних жителів Вінниччини, було розстріляно 45 972 військовополонених. На фронтах II Світової війни – до 2 вересня 1945 р. – загинули 173 400 вінничан.

Відповідно, втрати по Україні такі: 5,5 млн. жертв – це місцеве населення та військовополонені, 2,5 млн. – загинули в боях. Україна втратила за роки війни 8 млн. осіб. Втрати СРСР: 15,4 млн. чол. мирного населення, 11,2 млн. чол. – полягли в боях та військовополонені. Разом – 26,6 млн. осіб загинули у цій війні.

Щоб знайти пояснення, чому так сталося, що більшість жертв війни становили мирні громадяни – в основному жінки, діти, пристарілі, полонені – необхідно вказати на сутність окупаційного режиму. Він базувався на нацистській расовій ідеології, витоком якої, зокрема, була одна з інструкцій для керівництва на місцях, у якій, зокрема, йшлося (мовою документа): «Німці є панівною расою в світі, їхні життєві потреби завжди пролягали в Європі далеко на Схід... Східні племена потребують жорстокого й безжалісного ставлення при постійному застосуванні погроз, штрафів, репресій, навіть, якщо не буде будь-яких приводів для цього».

Дана ідеологія базувалися на нелюдському расистському світогляді керівників III Рейху, зокрема, А. Гітлер у липні – вересні 1941 р. неодноразово у своїх промовах наголошував: «Слов'яни – це маса природжених рабів, потребуючих господарів». Вимагав посилення репресій в окупованих східних областях і рейхсляйтер Мартін Борман. У листі до Розенберга в липні 1942 р. він зазначав, що слов'яни зобов'язані працювати на німців, а коли не буде потреби – вони можуть помирати.

Ставлення нацистів до місцевого населення як до рабів (рейхкомісар України Е. Кох називав місцевих людей «білими рабами») призвело до арештів та розстрілів одразу після окупації Вінниччини. Так, в серпні 1941 р. у Немирові гітлерівці розстріляли 3640 жителів, яких зігнали з усієї округи. У листопаді 1941 р. ця жахлива акція повторилася – загинули ще 2680 дітей, жінок, пристарілих.

У цей же час розпочалося виселення подільського населення з місць їхнього проживання. Це було пов'язано, насамперед, з будівництвом поблизу м. Вінниці гітлерівської ставки «Вервольф». У 1941 – 1942 рр. постраждали жителі сіл Бондури, Коло-Михайлівки, Майдан-Бобрику, Брусленова та ін.

Загалом, ще до весни 1943 р. нацисти запланували виселити населення кількох районів області, з території лише одного Калинівського району – 58 000 мешканців. На звільненій від подолян території отримували право на проживання тільки німці та «фольксдойч» (етнічні німці, проживаючі на території України). Гітлерівці дали й назви звільненим від корінного населення регіонам – «Хагевальд» і «Ферстенштадт», а в с. Сосонку, що поблизу м. Калинівки, завезли техніку та племінну худобу для популяції кращих видів тваринництва. Але їхні далекоглядні плани були зірвані контрнаступами радянських військ.

Для більшості населення, яке поки що залишалося проживати на своїй території, були створені нестерпні умови, вкрай тяжкі для існування. Адже окупанти здійснювали широкомасштабну програму економічного пограбування країни. З цією метою німці створили «Центральне торгове товариство Сходу». Його завданням були облік, вилучення і переробка всієї сільськогосподарської продукції. Наслідком роботи лише цього товариства стало вивезення з України 9,2 млн. т зерна, 662 тис. т м'яса і т.д. До Німеччини вивозили практично все: сировину, устаткування, метали, продовольство, твори мистецтва, родючі чорноземи...

Систематичне вилучення у населення Поділля продовольства призвело до масового голоду як в містах, так і селах. Зокрема, у Бершадському районі в роки окупації від голоду та хвороб померли кілька тисяч осіб. У м. Вінниці населення зменшилося з 98 тис. до 25 тис. чол.

Хто намагався чинити опір окупантам – того страчували. 7 грудня 1941 р. Гітлер підписав наказ, відомий під назвою «Ніч і туман», згідно цієї директиви, кожен хто чинив опір нацизму повинен був зникнути назавжди: патріотів розстрілювали або відправляли в концентраційний табір. В Україні діяло 180 концтаборів та 50 гетто.

Арешти і розстріли не припинялися впродовж усіх 2 років і дев'яти місяців. Житель містечка Плисків Баландюк М. розповів про масові розстріли громадян у жовтні 1941 р.: «Близько 2-х км від Плискова у Фрунзенковському лісі німці наказали заарештованим чоловікам лягти на землю вниз обличчям і лежати до тих пір, поки не підійдуть відсталі жінки та діти. Потім, відібравши у всіх різні речі, наказали роздягнутися і повели на розстріл. Перших розстріляли чоловіків. Їх ставили на коліна перед ямою і впритул з пістолета стріляли в голову. Розстрілявши всіх мужчин, так само розстріляли жінок і дітей. Кати брали дітей за волосся або за шиворот і стріляли в голову, після чого кидали в яму. Таким чином, було розстріляно біля 350 чоловік».

Ще одним засобом нацистів по очищенню території краю від місцевого населення, з використанням їхньої дармової праці – стала політика щодо майбутніх «остарбайтерів». Окупанти систематично здійснювали полювання на людей для вивезення їх на примусові роботи у Німеччину. Всього планувалося депортувати з країни до 15 млн. осіб. З України встигли вивезти 2,4 млн., з Вінниччини – 78 650 чол.

Стосовно заходів, які б збільшили кількість депортованих у Німеччину, рейхсфюрер СС Гімлер зазначав, що для цього необхідно використовувати все, навіть, спалювати села, коли виникне потреба. Гітлерівці дисципліновано виконували накази своїх вождів, сотні сіл запалали по всій Україні, як помста за опір, зв'язок з партизанами і підпільниками, невиконання наказів, відмову їхати на роботу до Німеччини тощо. 259 сіл були спалені повністю, разом з їхніми жителями. На Вінниччині 18 сіл окупанти спалили повністю, 168 – частково.

Переважна більшість підпалів сталася при відступі нацистських військ, у січні-березні 1944 р. як покарання за зв'язок населення з партизанами та виконання наказу керівництва III Рейху залишити після себе пустелю.

Населені пункти Вінницької області, спалені (повністю або частково) нацистськими окупантами в 1941-1944 рр.:

№ п/п	Назва населеного пункту, район	Кількість спалених дворів (житлових будинків)	Кількість людських жертв
1.	с. Багринівці, Літинський р-н	Спалено 5 дворів	Розстріляно 5 чол.
2.	с. Байраківка, Немирівський р-н	Спалено 57 дворів	Розстріляно 1 чол.
3.	с. Березівка, Чернівецький р-н	Спалено 15 дворів	Розстріляно 1 чол.
4.	с. Березна, Хмільницький р-н	Спалено 30 дворів	Розстріляно 2 чол.
5.	с. Берізки-Чечельницькі, Чечельницький р-н	Спалено 49 дворів	Розстріляно 19 чол.
6.	с. Білий Рукав, Хмільницький р-н	Спалено 13 дворів	Не встановлено
7.	с. Біликівці, Жмеринський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 8 чол.
8.	с. Блажіївка, Козятинський р-н	Спалено 13 житлових будинків	Не встановлено
9.	с. Бондурівка, Немирівський р-н	Спалено 23 двори	Розстріляно 8 чол.
10.	смт Браїлів, Жмеринський р-н	Спалено 103 двори	Загинуло 1430 чол.
11.	с. Брицьке, Липовецький р-н	Спалено 124 житлових будинки	Розстріляно 43 чол. (інші дані-24 чол.)
12.	с. Бруслинів, Літинський р-н	Село спалено повністю (396 житлових будинків)	Розстріляно 42 чол.
13.	с. Бруслинівка (Яцківці), Літинський р-н	Село спалено повністю (290 житлових будинків)	Розстріляно 41 чол. (інші дані-34 чол.)
14.	с. Бугринівка (ввійшло до м. Хмільник)	Спалено 57 дворів	Розстріляно 14 чол.
15.	с. Будки, Немирівський р-н	Спалено 3 двори	Розстріляно 4 чол.
16.	с. Булаї, Погребищенський р-н	Спалено 11 дворів	Не встановлено
17.	с. Василівка, Іллінецький р-н	Село спалено повністю	Розстріляно 11 чол.
18.	с. Василівка, Жмеринський р-н	Село спалено частково	Не встановлено
19.	с. Вахнівка, Липовецький р-н	Спалено 76 дворів	Розстріляно 56 чол.
20.	с. Велика Жмеринка (ввійшло до м. Жмеринка)	Спалено 20 дворів	Розстріляно 12 чол.
21.	с. Велика Стратіївка, Тростянецький р-н	Спалено 2 двори	Розстріляно 2 чол.
22.	с. Верхівка, Тростянецький р-н	Спалено 23 житлових будинки	Загинуло більше тисячі чол.

23.	с. Вишенька, Хмельницький р-н	Село спалено частково	Розстріляно 15 чол.
24.	с. Вищеольчедаїв, Мурованокуриловецький р.	Село спалено частково	Розстріляно 24 чол.
25.	с. Війтівці, Липовецький р-н	Спалено 43 житлових будинки	Розстріляно 35 чол.
26.	с. Володимирівка, Іллінецький р-н	Село спалено частково	Розстріляно 64 чол.
27.	с. Воскодавинці, Козятинський р-н	Спалено 2 двори	Не встановлено
28.	с. Гавришівка, Вінницький р-н	Спалено 3 двори	Розстріляно 2 чол.
29.	с. Гопчиця, Погребищенський р-н	Спалено 19 житлових будинків	Розстріляно 26 чол. (інші дані-21 чол.)
30.	с. Гранів, Гайсинський р-н	Спалено 17 дворів	Розстріляно 70 чол.
31.	с. Гуменне, Вінницький р-н	Спалено 15 дворів	Не встановлено
32.	ст. Дашів, Іллінецький р-н	Спалено частково	Не встановлено
33.	с. Дашківці, Літинський р-н	Спалено 2 двори	Розстріляно 1 чол.
34.	с. Демидівка, Жмеринський р-н	Спалено 27 дворів	Розстріляно 2 чол.
35.	с. Держанівка, Хмельницький р-н	Спалено 5 дворів	Розстріляно 2 чол.
36.	с. Дмитрашківка, Піщанський р-н	Спалено 2 двори	Розстріляно 12 чол.
37.	с. Жабокрич (ввійшло до с. Торків), Тульчинський р-н	Спалено 24 двори	Розстріляно 2 чол.
38.	с. Жадани, Іллінецький р-н	Спалено 2 житлових будинки	Розстріляно 16 чол.
39.	с. Жданівка, Хмельницький р-н	Спалено 14 дворів	Розстріляно 35 чол.
40.	с. Жуківці, Жмеринський р-н	Спалено 19 дворів	Розстріляно 11 чол.
41.	с. Журавліка, Барський р-н	Спалено 8 дворів	Розстріляно 13 чол.
42.	с. Загнітків, Піщанський р-н	Спалено 43 двори	Загинуло 150 чол.
43.	с. Заливанщина, Калинівський р-н	Спалено 17 дворів	Не встановлено
44.	с. Зеленянка, Крижопільський р-н	Спалено 19 дворів	Розстріляно 2 чол.
45.	с. Іванківці, Козятинський р-н	Спалено 9 дворів	Розстріляно 1 чол.
46.	с. Іваньки, Липовецький р-н	Спалено 18 дворів	Розстріляно 9 чол.
47.	с. Кам'янка (Майдан-Курилівський), Літинський р-н	Спалено 4 двори	Розстріляно 10 чол.
48.	с. Кам'яногірка, Іллінецький р-н	Село спалено частково	Розстріляно 40 чол. з сіл
49.	с. Китайгород, Іллінецький р-н	Спалено 49 дворів	Кам'яногірка та

			Китайгород (серед них 2-є дітей)
50.	с. Кам'яногірка, Калинівський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 2 чол.
51.	с. Кармалюкове (Голов- чинці), Жмеринський р-н	Спалено 13 дворів	Розстріляно 6 чол.
52.	с. Качанівка, Хмільницький р-н	Спалено 7 дворів	Розстріляно 16 чол.
53.	с. Кивачівка, Теплицький р-н	Спалено 13 дворів	Розстріляно 3 чол.
54.	с. Кириасівка, Тульчинський р-н	Спалено 7 дворів	Розстріляно 1 чол.
55.	с. Клебань, Тульчинський р-н	Спалено 6 дворів	Розстріляно 1 чол.
56.	с. Козачівка (ввійшло до Смт Браїлів), Жмеринс. р-н	Спалено 19 дворів	Розстріляно 4 чол.
57.	с. Комарів, Вінницький р-н	Спалено 2 двори	Розстріляно 8 чол.
58.	с. Копіївка, Тульчинський р-н	Спалено 3 двори	Не встановлено
59.	с. Коростівці, Жмеринський р-н	Спалено 3 двори	Розстріляно 13 чол.
60.	с. Кошлани, Оратівський р-н	Спалено 3 двори	Розстріляно 59 чол. (інші дані-10 чол.)
61.	с. Красне, Жмеринський р-н	Спалено 14 дворів	Розстріляно 7 чол.
62.	с. Красносілка, Бершадський р-н	Спалено 6 дворів	Розстріляно 25 чол. (інші дані-5 чол.)
63.	с. Кривошії, Хмільницький р-н	Спалено 7 дворів	Розстріляно 7 чол.
64.	с. Криштопівка, Іллінецький р-н	Село спалено повністю (285 житлових будинків)	Розстріляно 47 чол. (інші дані-35 чол.)
65.	с. Крупин, Хмільницький р-н	Спалено 2 двори	Розстріляно 1 чол.
66.	с. Курашівці, Мурованокориловецький р.	Спалено 5 дворів	Розстріляно 1 чол.
67.	с. Куренівка, Чечельницький р-н	Спалено 11 дворів	Розстріляно 2 чол.
68.	с. Кустівці, Хмільницький р-н	Спалено 64 двори	Розстріляно 10 чол.
69.	с. Лаврівка, Вінницький р-н	Спалено 65 дворів	Розстріляно 4 чол.
70.	с. Лесяки, Жмеринський р-н	Спалено 50 дворів (інші дані-40 дворів)	Розстріляно 18 чол. (інші дані-12 чол.)
71.	смт Липовець, Липовенцький р-н	Селище спалено частково	Загинуло понад 4 тис. чол.

72.	с. Лисогірка, Жмеринський р-н	Село спалено частково	Не встановлено
73.	с. Лисянка, Жмеринський р-н	Спалено 2 двори	Розстріляно 3 чол.
74.	с. Лопатинці, Жмеринський р-н	Спалено 5 дворів	Розстріляно 5 чол.
75.	с. Лука Жабокрицька (ввійшло до с. Сільниця) Тульч.р.	Село спалено частково	Не встановлено
76.	с. Любомирка, Чечельницький р-н	Спалено 16 дворів	Розстріляно 17 чол.
77.	с. Людавка, Жмеринський р-н	Спалено 15 дворів	Загинуло 570 чол.
78.	с. Майдан-Бобрик, Літинський р-н	Село спалено повністю (132 житлових будинки)	Розстріляно 21 чол.
79.	с. Мазурівка (ввійшло до м. Хмільник)	Спалено 52 двори	Розстріляно 4 чол.
80.	с. Мала Кириївка, Бершадський р-н	Спалено 14 дворів	Розстріляно 21 чол.
81.	с. Мала Тернівка (ввійшло до с. Тернівка) Крижоп. р-н	Спалено 40 дворів	Розстріляно 15 чол.
82.	с.МалийЧернятин (ввійшло до с. Чернятин), Калин. р-н	Село спалено повністю (416 житлових будинків)	Розстріляно 8 чол.
83.	с. Малі Хутори (ввійшло до м. Вінниця)	Спалено 10 дворів	Розстріляно 3 чол.
84.	с. Медвеже Вушко, Вінницький р-н	Спалено 7 дворів	Не встановлено
85.	с. Медівка, Оратівський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 7 чол.
86.	с. Межирів, Жмеринський р-н	Спалено 84 двори	Загинуло 281 чол.
87.	с. Миколаївка, Літинський р-н	Спалено 7 дворів	Розстріляно 1 чол.
88.	с. Мітлинці, Гайсинський р-н	Село спалено повністю (459 житлових будинків)	Розстріляно 15 чол.
89.	с. Москалівка (ввійшло до Свт Браїлів), Жмеринс. р-н	Спалено 20 дворів	Розстріляно 6 чол.
90.	с. М'якохід, Бершадський р-н	Спалено 3 двори	Розстріляно 3 чол.
91.	с. Нападівка, Липовецький р-н	Спалено 74 двори	Розстріляно 12 чол. (інші дані-8 чол.)
92.	с. Непедівка, Козятинський р-н	Спалено 14 дворів	Не встановлено
93.	с. Нишівці, Мурованокуриловецький р.	Село спалено частково	Розстріляно 43 чол.
94.	с. Новоукраїнка, Чечельницький р-н	Спалено 33 житлових будинки	Розстріляно 10 чол. (серед них-2 дітей)
95.	с. Озерна, Погребищенський р-н	Спалено 8 дворів	Розстріляно 1 чол.
96.	с. Олександрівка, Літинський р-н	Спалено 63 двори	Розстріляно 13 чол.
97.	с. Олексіївка, Іллінецький р-н	Село спалено частково	Не встановлено

98.	с. Ординці, Погребищенський р-н	Спалено 16 дворів	Розстріляно 2 чол.
99.	с. Павлівка, Крижопільський р-н	Село спалено повністю (350 житлових будинків)	Загинуло 66 чол. (інші дані-48 чол.)
100.	с. Панасівка, Козятинський р-н	Спалено 15 дворів	Розстріляно 6 чол.
101.	с. Паріївка, Погребищенський р-н	Спалено 3 двори	Розстріляно 16 чол.
102.	с.Партизанське (Сталінка), Бершадський р-н	Село спалено повністю	Розстріляно 31 чол.
103.	с. Пархомівка, Іллінецький р-н	Спалено 87 житлових будинків	Розстріляно 47 чол. (інші дані-38 чол.)
104.	с. Пеньківка, Літинський р-н	Село спалено повністю (520 житлових будинків)	Розстріляно 64 чол. (інші дані-49 чол.)
105.	с. Пиківська Слобідка, Літинський р-н	Село спалено повністю	Не встановлено
106.	с. Писарівка, Вінницький р-н	Спалено 2 двори	Не встановлено
107.	с. Підвисоке, Оратівський р-н	Спалено 120 дворів	Розстріляно 27 чол.
108.	с. Підлісне (Майдан-Супрунівський), Літинський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 9 чол.
109.	с. Подорожня, Хмільницький р-н	Спалено 74 двори	Розстріляно 11 чол.
110.	с. Порубинці (ввійшло до м. Хмільник)	Спалено 9 дворів	Не встановлено
111.	с. Поташня, Бершадський р-н	Село спалено частково	Не встановлено
112.	с. Потоки, Жмеринський р-н	Спалено 18 дворів	Розстріляно 5 чол.
113.	с. Пузирки, Козятинський р-н	Спалено 49 дворів	Розстріляно 8 чол.
114.	с. Пултівці, Жмеринський р-н	Спалено 64 двори	Розстріляно 109 чол.
115.	с. Рахни, Гайсинський р-н	Спалено 73 двори	Розстріляно 4 чол.
116.	с. Рахни-Лісові, Шаргородський р-н	Спалено 4 двори	Розстріляно 3 чол.
117.	с. Рахни-Польові, Тиврівський р-н	Спалено 21 житловий будинок	Розстріляно 14 чол.
118.	с. Рахнівка, Гайсинський р-н	Спалено 58 житлових будинків	Розстріляно 13 чол.
119.	с. Рів, Жмеринський р-н	Спалено 60 дворів	Розстріляно 10 чол.
120.	с. Рівне, Мурованокуриловецький р.	Село спалено частково	Розстріляно 61 чол.
121.	с. Ріжок, Літинський р-н	Спалено 8 дворів	Розстріляно 3 чол.
122.	с. Рожепи, Жмеринський р-н	Спалено 4 двори	Розстріляно 2 чол.

123.	с. Рожнятівка, Томашпільський р-н	Спалено 14 дворів	Розстріляно 57 чол. (інші дані-32 чол.)
124.	с. Романово-Хутір, Іллінецький р-н	Село спалено частково	Розстріляно 1 чол.
125.	с. Рубань, Немирівський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 10 родин
126.	с.Садове (Літинські Хутори) Літинський р-н	Спалено 12 дворів	Розстріляно 4 чол.
127.	с. Сандраки (ввійшло до с. Широка Гребля) Хмільн. р-н	Спалено 14 дворів	Розстріляно 16 чол.
128.	с. Северинівка, Жмеринський р-н	Спалено 23 двори	Розстріляно 7 чол.
129.	с. Селище, Тиврівський р-н	Спалено 37 дворів	Розстріляно 10 чол.
130.	с. Ситківці, Немирівський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 27 чол.
131.	с. Скарженівка (ввійшло до с. Тополівка), Теплиц. р-н	Спалено 14 дворів	Розстріляно 2 чол.
132.	с. Слобода (Слобода-Поча- пинецька), Жмеринс. р-н	Село спалено частково	Не встановлено
133.	с. Слобода (ввійшло до м. Хмільник)	Спалено 17 дворів	Не встановлено
134.	с. Слобода-Гулівська, Барський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 11 чол.
135.	с. Сніжна, Погребищенський р-н	Спалено 6 житлових будинків	Розстріляно 1 чол.
136.	с. Сокиринці, Вінницький р-н	Спалено 15 дворів	Не встановлено
137.	с. Соколівка (Майдан- Совин), Літинський р-н	Спалено 5 дворів	Розстріляно 1 чол.
138.	с. Стара Прилука, Липовецький р-н	Спалено 22 житлових будинки	Не встановлено
139.	с. Стодульці, Жмеринський р-н	Спалено 8 дворів	Не встановлено
140.	с. Стрижавка, Вінницький р-н	Спалено 12 дворів	Розстріляно 5 чол.
141.	с. Ступки, Оратівський р-н	Спалено 28 дворів	Розстріляно 16 чол.
142.	с. Ступник, Хмільницький р-н	Спалено 239 дворів	Розстріляно 65 чол.
143.	с. Супрунів, Літинський р-н	Село спалено повністю (250 житлових будинків)	Розстріляно 23 чол. (інші дані-21 чол.)
144.	с. Тарасівка, Калинівський р-н	Спалено 3 житлових будинки	Не встановлено
145.	с. Тартак, Жмеринський р-н	Спалено 12 дворів	Розстріляно 3 чол.
146.	с. Терешпіль, Хмільницький р-н	Спалено вулицю села	Розстріляно 84 чол.
147.	с. Теси, Літинський р-н	Спалено 7 дворів	Розстріляно 5 чол.
148.	с. Тиманівка, Тульчинський р-н	Спалено 16 дворів	Не встановлено

149.	с. Тимар, Гайсинський р-н	Спалено 3 двори	Розстріляно 10 чол.
150.	с. Токарівка, Жмеринський р-н	Спалено 9 дворів	Розстріляно 3 чол.
151.	с. Торків, Тульчинський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 3 чол.
152.	с. Трибухи, Літинський р-н	Село спалено частково	Розстріляно 34 чол. (інші дані-23 чол.)
153.	с. Тростянчик, Тростянецький р-н	Спалено 3 двори	Не встановлено
154.	с. Уладівка, Літинський р-н	Село спалено повністю (понад 600 дворів)	Розстріляно 80 чол.
155.	с. Уяринці, Тиврівський р-н	Спалено 5 дворів	Розстріляно 8 чол.
156.	с. Холодівка, Тульчинський р-н	Спалено 6 дворів	Не встановлено
157.	с. Хрінівка, Іллінецький р-н	Село спалено повністю	Розстріляно 16 чол.
158.	с. Червоне, Іллінецький р-н	Село спалено повністю	Не встановлено
159.	с. Черепашинці, Калинівський р-н	Спалено 24 житлових будинки	Розстріляно 19 чол.
160.	с. Чернівці, Чернівецький р-н	Спалено 8 дворів	Розстріляно 53 чол.
161.	с. Чернятин, Жмеринський р-н	Спалено 19 дворів	Розстріляно 30 чол.
162.	с. Чеснівка, Хмільницький р-н	Спалено 28 дворів	Розстріляно 49 чол.
163.	с. Чорторія, Іллінецький р-н	Село спалено повністю (152 житлових будинки)	Розстріляно 44 чол. (інші дані-35 чол.)
164.	с. Шабельня, Іллінецький р-н	Село спалено повністю	Розстріляно 37 чол. (інші дані-27 чол.)
165.	с. Шендерівка (ввійшло до с. Біла), Липовецький р-н	Село спалено частково (інші дані-237 дворів)	Не встановлено
166.	с. Ширмівка, Погребищенський р-н	Спалено 3 двори	Розстріляно 5 чол.
167.	с. Широка Гребля, Хмільницький р-н	Спалено 52 двори	Не встановлено
168.	с. Шура Мітлинецька, Гайсинський р-н	Село спалено майже повністю (195 з 228 дворів)	Розстріляно 8 чол.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2005. – 416 с.
2. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. – М., 2010. – 856 с.

3. Загородний И. М. Ставка Гитлера «Вервольф» в пространстве и времени / И. М. Загородний. – Винница, 2008. – 320 с.
4. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування. Навчальний посібник / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 456 с.
5. Петренко В. І. Замість Вінниці мав бути Ферстенштадт. Окупаційний режим на Вінниччині 1941-1944 рр. / В. І. Петренко // «Вінниччина». – 20.07.2011. – № 55; 22.07.2011. – і № 56.
6. Держархів Вінницької області. – Ф. П-136. Вінницький обласний комітет КПУ.
7. Держархів Вінницької області. – Ф. П-138. Колекція документів Вінницького партархіву.
8. Держархів Вінницької області. – Ф. П-425. Підпільні організації, партизанські загони Вінницької області періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.
9. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-1683. Вінницька обласна комісія сприяння роботі Надзвичайній державній комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам.
10. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-4422. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Вінницької області та визволення їх частинами Радянської армії.
11. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-6022. Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян примусово вигнаних до Німеччини.
12. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-6023. Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ переданих СБУ у Вінницькій області.

Т. А. Мельничук

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «НАШ КРАЙ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

На сучасному етапі розвитку освітніх процесів відбувається пошук нових парадигм освіти та оптимальних моделей її структури та змісту. Особливо це є актуальним для шкільної історичної освіти, на яку покладаються основні надії щодо подолання кризи в історичній свідомості суспільства в період нестабільності.

Останнім часом науковцями, авторами навчальних програм, вчителями значна увага приділяється визначенню оптимального співвідношення вивчення вітчизняної історії та історії рідного краю. Через знання та розуміння подій місцевої історії учень повинен прийти до усвідомлення минулого, його зв'язку з сучасністю та розуміння загальноісторичних процесів у цілому [5]. Згідно програми історії України для загальноосвітніх навчальних закладів історію рідного краю вивчають епізодично. Однією із тем, що включена до навчальної програми з історії, є тема «Наш край в роки Великої Вітчизняної війни», пропонується для вивчення в 11 класі [4]. Учителю на власний вибір може окреслити регіон дослідження. Це може бути Поділля в цілому, Вінницька область, Вінниця, окремих район, село, селище. Також урок може бути присвячено односельцям, котрі були учасниками Великої Вітчизняної війни. Які ж форми та методи роботи з учнями доцільно застосовувати учителю в школі при вивченні даної теми?

Комбінований урок із даної теми є найпоширенішою формою роботи вчителя-історика. Багато учителів використовують спогади очевидців тих подій. За тиждень учитель ділить учнів класу на групи і дає кожній групі окреме завдання. Воно стосується проведення бесіди із односельцями, які були очевидцями військових дій чи були їх учасниками. Окремі групи

школярів із захопленням виконують такі завдання, демонструючи на уроці навіть відзняті фото- та відеоматеріали. Звичайно, проведенню даного уроку передують детальна підготовка учителя, так як він має опрацювати всю можливу літературу із даної теми, періодичні видання воєнних часів, матеріали місцевого архіву та інше. Розподілити індивідуальні завдання учням. На закріплення доцільно дати тестові завдання, індивідуальні завдання на картках тощо. Для закріплення даної теми може бути проведено краєзнавчий квест. Закріплення чи опитування домашнього завдання учнів у формі «запитання - відповідь», цікава форма роботи, яка подобається багатьом школярам. Залежно від віку, учням можуть бути запропоновані запитання на зразок:

- Коли було окуповано територію Вінницької області німецько-фашистськими загарбниками? (19 липня 1941 року);
- Коли почалось будівництво ставки «Вервольф» німцями? (вересень 1941 року);
- Коли відбулось формування партизансько-підпільного руху на території Вінницької області? (липень-грудень 1941 року);
- Що було встановлено німцями на окупованій території Вінницької області? («новий порядок»);
- У якій будівлі знаходився німецький штаб у роки війни в м. Вінниці? (бібліотека ім. Тімірязєва);
- Керівник підпільного руху в м. Вінниці (І. Бевз);
- Жінка-підпільниця, яка прославилась своєю мужністю та рішучістю в боротьбі з німецько-фашистськими окупантами (Ляля Ратушна);
- Хто будував ставку «Вервольф»? (радянські військовополонені);
- Дата визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників (20 березня 1944 року) та інші.

Після закінчення квесту обов'язково потрібно підбити підсумки та виставити оцінки.

Поглиблюється розгляд певного краєзнавчого об'єкта з учнями й під час тематичних екскурсій до музею. Деякі учителі практикують проведення інтерактивну екскурсію-пошук для учнів 6-8 класів «Наш край в роки Великої Вітчизняної війни». Екскурсія проходить у 2 етапи. Перший етап полягає у тому, що учні отримують пошукові завдання в експозиції музею, присвяченій рокам Великої Вітчизняної війни. На виконання даного завдання надається 20 хвилин. Другий етап – це сама екскурсія, під час якої екскурсовод, розповідаючи про події великої Вітчизняної війни, залучає дітей до її проведення у формі звіту про результати своїх пошуків. Таким чином відповіді учнів стають логічним продовженням розповіді. Також учитель історії може запропонувати учням зробити стенд у шкільному кабінеті історії, присвячений рокам Великої Вітчизняної війни.

Також можна підготувати експозицію музею «Наш край у роки Великої Вітчизняної війни». Найкращі учні класу можуть в подальшому виконувати функції екскурсовода для учнів середніх та молодших класів [6].

Деякі вчителі-краєзнавці пропонують школярам старших класів похід місцями бойової слави краю. Похід може тривати як один, так і декілька днів. Похід, як одна із форм позакласної роботи з учнями, має бути ретельно спланований вчителем. Рекомендовано залучати до походу старшокласників.

Доречною була б екскурсія у смт. Стрижавку, на ставку «Вервольф».

Безумовно, екскурсія повинна бути детально продумана учителем, сплановано час та тематику.

Для підготовки диспутів, конференцій старшокласників, актуально поєднувати програмовий матеріал із розповідями очевидців. Прикладом цього може бути підготовка до конференцій на тему: «Поділля в роки Великої Вітчизняної війни», «Герої вічно житимуть», «Мої односельці – учасники Великої Вітчизняної війни» та інші [7].

Ці та інші форми та методи роботи з учнівською молоддю на уроках та в позаурочний час можуть використовувати вчителі історії у своїй практиці при плануванні та проведенні уроку «Наш край в роки Великої Вітчизняної війни».

Краєзнавство, як складова національної освіти, має великий потенціал і необмежені можливості по вихованню молоді України. Досвід показує, що формуванню цілісної історичної свідомості сприяє поєднання вивчення історії України з історією краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А.М. – Вінниця, 2007.
2. Історія рідного краю. Вінниччина: навчально-методичний посібник / Уклад.: А. В. Войнаровський, Т. А. Мельничук, І. В. Хоцянівська, В. В. Кучер; відп. за вип. І. М. Романюк. – Вінниця, 2014. – 238 с.
3. Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2010. – № 1 – 2. – С. 96 – 103.
4. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Історія України; Всесвітня історія; Основи правознавства. 5 – 9 класи. – К., 2013.
5. Прокопчук В. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства / В. Прокопчук // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 29 – 41.
6. Тронько П. Краєзнавство, як складова навчально-виховного процесу / П. Тронько // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 5 – 15
7. Шраменко О. Краєзнавство як складова змісту шкільної історичної освіти України / О. Шраменко. – Історія в школі. – 2010. – № 1 – 2. – С. 96 – 103.

В. В. Очеретяний

АРЕШТ ТА СЛІДСТВО НАД М. А. СЛАВИНСЬКИМ (СЕРПЕНЬ – ЛИСТОПАД 1945 РОКУ)

Предметом дослідження пропонованої статті є останні шість місяців життя визначного українського історика, етнолога, літератора, перекладача, публіциста, поета, націоналога та дипломата Максима Антоновича Славинського (Славинського; прізвище «Славинський» присалось через «і» за старим правописом), які він провів у Празі, а потім його було перевезено до Лук'янівської в'язниці, де він перебував під слідством, давав свідчення про свою діяльність як голова дипломатичної місії УНР в Празі.

Праці, присвячені досліджуваному періоду життя М. Славинського, який він провів у Києві з серпня по листопад 1945 року, відсутні. Публікації про М. Славинського носять здебільшого біографічний характер. Серед них слід виділити дослідження В. Верстюка, Т. Осташко [1], А. Болаболъченка [2], Г. Стрельського [3], Р. Скорульської, Р. Харчук [4]. Праці М. Мартинюка [5], О. Мукомели [6], А. Животко [7] присвячені окремим періодам літературно-перекладацької діяльності М. Славинського. В роботах Т. Осташко, В. Соловйової [8, 9, 10], С. Віднянського [11] частково розкрито період дипломатичної діяльності М. А. Славинського у Празі через висвітлення проблем української дипломатії у країнах Центральної Європи 1917-1920 рр.

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення має видання творчої спадщини М. А. Славинського, здійснене його нащадками [12]. У збірнику містяться його поезії, поетичні переклади, публіцистика і спогади.

Поразка українських національно-визвольних змагань стала причиною того, що значна кількість активних борців за національне і соціальне визволення українського народу була

змушена залишити Батьківщину. Таким представником був і М. А. Славинський, який у міжвоєнний період перебував в столиці Чехословаччини Празі.

Це місто стало основним осередком його науково-організаційної, педагогічної та літературно-публіцистичної діяльності після офіційного закриття дипломатичної місії УНР.

Після захоплення радянською армією ЧСР (1945 р.) українські науково-освітні та культурні установи були змушені припинити свою роботу. “Визвольна” місія радянської армії супроводжувалася “зачисткою” органами “СМЕРШу” у середовищі політемігрантів вихідців з України. Особливий інтерес у них викликали представники українського визвольного руху – політичні та громадські діячі, працівники дипмісій, колишні військові, а також письменники, журналісти та науковці, діяльність яких була проголошена “незаконною” після дипломатичного визнання ЧСР Радянського Союзу ще на початку 20-х рр. ХХ ст. Надзвичайні повноваження радянських каральних органів у Празі стали основою безпрецедентного переслідування за національною приналежністю. Одним із перших розпоряджень “визволителів” був наказ про репатріацію “радянських” громадян до СРСР. Під дію цього наказу підпадали і емігранти часів царської Росії, і довоєнні емігранти з українських земель.

27 травня 1945 р. у Празі співробітником відділу військової контррозвідки “СМЕРШ” 4-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту старшим лейтенантом П. Д. Загrevським для з’ясування особи було затримано М. А. Славинського [13, арк. 5]. У протоколі затримання вказувалося, що “Славинський... арештований за активну боротьбу проти Радянської влади в роки громадянської війни, а потім у період свого перебування на еміграції в Празі” [13, арк. 2]. Постанову про арешт підписали заступник начальника I відділу ОКР “СМЕРШ” 4-ї гвардійської танкової армії капітан Мінаєв, та начальник слідчого відділу ОКР “СМЕРШ” 4-ї гвардійської танкової армії майор Луцик [13, арк. 2].

1 червня 1945 р. М. А. Славинського змусили підписати ще дві постанови “СМЕРШу” – про затримання як запобіжний захід та арешт з обшуком [13, арк. 3, 4]. 14 червня заарештованому було висунуто звинувачення: “Керуючись статтями 128 і 129 КПК РРФСР, притягти Славинського Максима Антоновича як звинуваченого, висунувши йому звинувачення за статтями 58-2 і 58-11 КПК РРФСР, про що оголосити звинуваченому під розписку в цій постанові” [13, арк. 17].

24 червня М. А. Славинський давав власноручні письмові свідчення про свою політичну діяльність та співпрацю з УНР, а також про політичну діяльність в період еміграції [13, арк. 23].

Майже місяць репатріант перебував під арештом у Празі. Після обшуків у помешканні, де проживав М. А. Славинський, та короткого попереднього слідства у Празі його було направлено 5 липня 1945 року до Києва у слідчу частину в’язниці № 1 УНКВС Київської області [14, с. 28].

До Києва М. А. Славинського доправили ймовірно 8 серпня 1945 року про що є записи в постанові про прийняття справи до судочинства [13, арк. 2]. Як зазначав у своїх мемуарах Василь Прохода: “ Чому українців з ЧСР у прискішеному порядку на літаках перевезли півсотні до Київської в’язниці, а півсотні до Харківської — залишилось невідомим. У Советському Союзі в’язнів літаками звичайно не транспортували. Можливо, що спочатку був намір влаштувати показовий судовий процес над розгромленим “українським націоналізмом” закордоном, як то було з процесом СВУ в 1930 році” [14, с. 324].

Про те як потрапив до Києва М. А. Славинський, В. Прохода писав наступне: “У камеру слабосильних, де я перебував, з празьких українців спочатку прибув проф. М. Славинський, потім В. Садовський та О. Безпалько. А через півроку майже всі стали хронічними дистрофіками. Щоб не доводити до третього ступня дистрофії ослаблих брали на пару тижнів до в’язничної лічниці, де трохи підгодовували, щоб зберегти “найцінніший дар природи – життя” [14, с. 324 – 325].

Численні допити у Лук’янівській в’язниці тривали з 9 серпня по 23 листопада 1945 р., на яких затриманого змушували свідчити про участь у громадсько-політичному житті еміграції,

наполегливо витлумачували “антирадянську діяльність” в його вчинках, публікаціях та висловлюваннях.

Згадуючи про це, В. Прохода писав: “Якогось доповнюючого слідства над українцями з ЧСР у Київській в’язниці не робили і жодних прокурорських актів обвинувачення не доручали. Лише викликали для допитів професорів М. Славинського й І. Фещенка-Чопівського” [14, с. 327].

Допити проходили в одному з казематів Лук’янівського корпусу, який мав три відділи. В першому залишався конвої, в другому перебував слідчий, а двері до третього відділу були зачинені. Слідчі дії та допити М. А. Славинського проводив капітана НКВС І. А. Аристов [14, с. 328 – 329]. Не вивідавши у в’язня цікавих матеріалі слідчий втратив особливий інтерес до нього. З загальної камери М. А. Славинського було переведено до малої камери у крилі, де перебували смертники. Умови утримання в якій були набагато кращі, ніж у попередній. Зі спогадів В. Проходи дізнаємось: “... нам дали на долівку солом’яні матраци і приносили ліпшу баланду, якої ми могли дістати добавки” [14, с. 329].

Про погане харчування у в’язниці свідчать спогади В. Проходи. М. А. Славинський домовившись з охоронцем “... дав йому пару білизни, щоб він виміняв її в місті на білий хліб та сало. Дозорець чесно виконав прохання і приніс наступного дня, коли прийшов на службу, буханку хліба та кілограм сала” [14, с. 329].

У вересні 1945 року через нестачу харчів, постійні допити, стан здоров’я М. А. Славинського погіршився, його було переведено до загальної камери “слабосильних”. Йому було дозволено взяти солом’яний матрац, на якому він лежав та майже не підводився [14, с. 335].

На початку листопада 1945 року з настанням холодів остаточно погіршується стан здоров’я М. А. Славинського, у зв’язку з цим його було відправлено до тюремної лікарні.

9 листопада 1945 р. було затверджено висновок досудового слідства, за яким М. А. Славинського звинуватили в “активній боротьбі за відторгнення України від Радянського Союзу та створення української буржуазної держави”, антирадянській агітації за кордоном і співробітництві з “петлюрівськими” друкованими органами [13, арк. 128 – 132]. Військовий трибунал НКВС у м. Київ 23 листопада того ж року ухвалив постанову, в якій наказувалося “1) справу взяти до судочинства; 2) судити Славинського М.А. за ст. 54-2, 54-11; 3) справу призначити на слухання в закритому судовому засіданні без участі звинувачення і захисту й без виклику свідків. Славинському оголосити запобіжний захід – утримання під вартою” [13, арк. 136 – 136 зв.].

Очікуючи засідання трибуналу НКВС, М. А. Славинський помер у в’язниці 23 листопада 1945 року о 23 годині 30 хвилин [13, арк. 138; 15, с. 527]. 4 грудня військовий трибунал розглянув справу щодо звинувачення М. А. Славинського і постановив: “справу у кримінальному порядку припинити – у зв’язку зі смертю і передати на збереження до архіву” [13, арк. 140 – 140 зв., 141].

Так, майже на півстоліття, було забуто ім’я українського патріота. Лише 11 серпня 1993 р. Генеральною прокуратурою України було затверджено: “Висновок щодо Славинського Максима Антоновича” (за матеріалами кримінальної справи № 39173) від 17 квітня 1991 року, в якому засвідчено: “На Славинського Максима Антоновича поширюється дія статті 1 Закону Української РСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, позаяк у матеріалах кримінальної справи відсутня сукупність доказів, які доводять обґрунтованість притягнення його до відповідальності” [130, арк. 146 зв.].

Підсумовуючи результати дослідження останнього етапу перебування у Києві М. А. Славинського, зауважимо, що період з травня по листопад 1945 року характеризувався всією трагічністю долі досліджуваної особи, яка пройшла всі поневіряння більшовицької репресивної каральної системи та була доведена до смерті нелюдськими умовами ув’язнення, не дочекавшись незаслуженого та ганебного суду над собою.

Реабілітація визначних діячів української історії, факти з життя яких не повинні поринути в небуття та повернення пам'яті про них, аналіз їх роботи громадянське завдання науковців, розв'язання якого сприятиме формуванню і зміцненню національної самосвідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К.: Національна Академія Наук України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет «Універсал», 1998. – 256 с.
2. Болаболъченка А. А. Три долі: Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славінський. Біографічні нариси / Анатолій Болаболъченко. – К.: Літопис, 1999. – 85 с.
3. Стрельський Г.В. М. Грушевський, його сподвижники й опоненти / Г. Стрельський, А. Трубайчук. – К.: Четверта хвиля, 1996. - 192 с.
4. Скорульська Р. Харчук Р. Остання зірка "Плеяди" / Р. Скорульська, Р. Харчук // Слово і час. – 1998. - №3. – С. 81 – 85.
5. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи 1914 – 1939 років / М. Мартинюк. – Львів : ЛНБ ім. Стефаника НАН України, 1998. – 294 с.
6. Мукомела О. Українська журналістика в іменах / О. Мукомела // Випуск 1. – Львів, 1994 - 1995. – 304 с.
7. Животко А. Історія української преси / Аркадій Животко. – К.: Наша культура і наука, 1999. - 368 с. – (Літературні пам'ятки України).
8. Осташко Т., Соловійова В. Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918-1921 рр.) / Т. Осташко, В. Соловійова // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – С.187 – 231.
9. Осташко Т., Соловійова В. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії / Т. Осташко, В. Соловійова // Архіви України. – К., 2003. – № 4/6. – С. 88 – 98.
10. Соловійова В. В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917-1920 рр. / Вікторія Соловійова. – Донецьк: ТОВ Юго-Восток Лтд, 2004. – 172 с.
11. Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду, щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 3.
12. Славінський М. А. Заховаю в серці Україну: Поезія, публіцистика, спогади / Максим Славінський. – К.: Юніверс, 2002. – 416 с.
13. Слідча справа по звинуваченню Славінського М.А. // Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр. 71178. Фп. – 146 арк.
14. Прохода В. Записки непокірливого. На чужині. Кн. 2 / Василь Прохода. – Новий Ульм : Українські Вісті, – 1972. – 367 с.
15. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / [упор. Д.В. Архірейський, О. Г. Бажан, В. А. Смолій та ін.]. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

А. Г. Філінюк, О. П. Григоренко

ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЗЕЛЕНЮКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДІВ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

Восени цього року виповнюється 105 років від дня народження подолянина, уродженця с. Джурин Могилів-Подільського району Вінницької області Івана Степановича Зеленюка. У контексті олюднення вітчизняної історії та історичного краєзнавства вивчення життєдіяльності видатних подолян є винятково актуальним питанням. Це тим більше необхідно наголосити, оскільки його ім'я вписане в історію Кам'янець-Подільського національного університету

імені Івана Огієнка не лише як його майже 20-літнього очільника, але й як невтомного будівничого вищої педагогічної освіти і науки України. Саме І. С. Зеленюк вніс великий внесок у відновлення історичної справедливості щодо університету, зумівши за короткий період мобілізувати викладачів, співробітників і студентів вишу на заліковування нанесених війною ран й налагодити та розгорнути високоякісну навчально-методичну, науково-дослідну і громадсько-виховну роботу, гідну високої оцінки як на місцевому, так і державному рівнях.

Одним із авторів цієї розвідки досліджено і до 100-річчя від дня народження І. С. Зеленюка опубліковано кілька статей [1 – 3] і велике монографічне дослідження [4]. Завдяки цьому здійснена досить вдала спроба узагальнити та осмислити становлення його як людини, громадянина, працівника, громадського і державного діяча, організатора вищої педагогічної освіти в регіоні. В монографії реалізовано три найважливіші завдання. По-перше, простежено становлення особистості Івана Степановича у період нової економічної політики більшовиків та українського національно-культурного відродження, відтворено його трудову діяльність у роки утвердження тоталітарного режиму і розгортання сталінських репресій. Особливу увагу звернуто на роботу І. С. Зеленюка в партійних органах Прикарпаття і Буковини на початку радянізації цих регіонів й у якості політпрацівника в часи найтяжчих випробувань найбільшої в історії людства Другої світової війни, а також у ролі головного очільника Буковини з відбудови народного господарства краю. На цьому етапі акцент зроблено на розкритті основних віх його кар'єрного зростання, просування по службовій драбині від комсомольця-подолянина з активною життєвою позицією та вірою в розбудову справедливого соціалістичного суспільства в країні до авторитетного секретаря обкому Компартії України, депутата Верховної Ради СРСР і Української РСР. По-друге, відтворено найважливіші напрямки та складові роботи Івана Степановича як керівника вищого педагогічного навчального закладу, з'ясовано ключові напрямки його копіткої праці з налагодження кадрового забезпечення, організації навчально-виховного процесу й здійснення виховної та науково-дослідної роботи Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Завдяки цьому постає І. С. Зеленюка продовжує привертати увагу дослідників як винятково потужна особистість, яку нині, поза всяким сумнівом, охарактеризували б як харизматичну. По-третє, історіографічний аналіз наукового та навчально-методичного доробку засвідчив про його прагнення вивчати складні та суперечливі сторінки в новітній історії України і Поділля.

Інший автор все життя займається дослідженням новітньої історії України. Тому дух сталінської епохи йому дуже добре відомий. Зіграло роль і те, що він родом із Острополя, в пам'яті старожилів якого закарбувався позитивний образ лідера комсомольців району початку 30-х рр. XX ст. До того ж, свого часу він починав навчання на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту, коли ним керував І. С. Зеленюк. Це дозволяє більш об'єктивно підійти до переосмислення впливу створеної Сталіним репресивної машини на долю Івана Степановича.

Прошло п'ять років. За цей час книга «Життя, віддане справі» про видатного подолянина швидко розійшлась серед бібліотек і читачів й стала раритетом. Тому є потреба ще раз осмислити трудовий шлях цього партійно-державного і громадського діяча, талановитого організатора вищої школи та науковця-історика, наголосити на його особистості як ректора, котрому довелось очолювати інститут у вкрай несприятливих політико-ідеологічних і соціально-економічних умовах. Ми хочемо також особливо підкреслити, що в житті Івана Степановича були періоди, коли репресивна сталінська державно-політична машина намагалась розправитись за вияв ним непослуху та надмірну самостійність у виконанні настанов центру.

Отож, почнемо з того, що архівні джерела дозволяють об'єктивно відзначити, що І. С. Зеленюк народився 13 вересня 1909 р. Дитячі та юнацькі роки провів у працьовитій українській родині в містечку Джурин Шаргородського округу, що Вінниччині. Його батьки були типовою сім'єю селян-бідняків, в якій знали ціну хліборобської праці в умовах самодержавного і панського засилля й сільські злидні, викликані малоземеллям перших десятиліть XX ст. Бо ж і

народився він у далекому с. Хоптинське Балаганського повіту Іркутської області, куди подались його батьки в пошуках кращої долі.

Дитячі та юнацькі роки І. С. Зеленюка припали на часи російської реакції, лиховісної Першої світової війни, що лягли важким тягарем на плечі подільських хліборобів, й складного розвитку подій і трагічного завершення Української національно-демократичної революції, а також українського національно-культурного відродження та українізації. У дитячій пам'яті глибоко вкарбувалося чимало епізодів, пов'язаних зі змінами влади, повсюдним пануванням жорстокості, стрілянина, арешти, погроми, розстріли, непевність і тривога за завтрашній день. Слова: революція, влада, воля, боротьба, а найбільше – земля, війна та мир не сходили з уст подолян. До того ж, батьки вкладали в старшого сина і молодших дітей навички відрізнити добро і зло, змалку виховували їх у праці; рослили їх працелюбними, терплячими, добрими, старанними і наполегливими; виробляли в них вміння долати перешкоди, добиватись успіхів, творити добро. Все це об'єктивно не могло не позначитись на формуванні мислення і світогляду й, зрештою, на вироблення громадянської позиції їхнього сина.

Не останню роль відіграло навчання в українській початковій, а після її закінчення – Джуринській семирічній українській школі імені Т. Шевченка, в якій поєднувалися два начала: український дух, прагнення здобути знання і радянський контекст «трудова школа» і спрямованість на забезпечення підготовку відданого соціалістичному будівництву молодого покоління. Тут підкреслимо, що українізація дуже швидко дала блискучі наслідки. Українська мова і культура відновили своє природне значення й стали повноцінним чинником як шкільного, так і всього суспільного життя.

За цих умов хлопець ріс життєрадісним, виявляв заavidну зацікавленість до всього, виявляв небачену цілеспрямованість в опануванні знаннями, винятково старанно та сумлінно вивчав усі навчальні предмети. Щоправда, у посвідченні – документі про загальну середню освіту особливо наголошено на його здібностях і нахилах до суспільствознавства та активності в громадському житті. Відтоді упродовж всього життя він пройнявся великою пошаною та любов'ю до педагогічної професії. Подальша доля розпорядилась так, що саме з освітою були пов'язані найкращі і найрезультативніші роки трудової діяльності І. С. Зеленюка.

Власне, починав свої трудові будні після кількох років роботи підсобника, помічника, а далі муляра на місцевому цукровому заводі. Згодом І. С. Зеленюк вступив до Могилів-Подільського педагогічного технікуму, де, крім добросовісного та сумлінного навчання, утвердив себе в якості публічної особистості, ініціатора багатьох корисних справ. До призиву на військову службу, за три з половиною роки енергійний і невтомний юнак встиг попрацювати вожатим загону юних піонерів, головою дитячого бюро, культпропом в районному штабі військ легкої кінноти і, що не менш важливо, вчителем Сапіжанської чотирирічної трудової школи, а після закінчення технікуму – її директором [5, арк.15]. Увесь час основну та громадську роботу поєднував із самоосвітою. Без труднощів самотужки освоїв програму «українізації», успішно склавши іспити з української мови, історії української літератури та економічної географії України [5, арк. 4].

Під час строкової служби в 118-му артилерійському полку, що дислокувався в м. Київ, І. С. Зеленюк став командиром відділення, очолював гарматну обслугу, отримав від командування десять заохочень. За направленням командування навчався в Академії комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської [6, арк. 16] та одночасно здобував спеціальність у вищій комуністичній сільськогосподарській школі ім. С. Косіора [7, арк. 3].

В часі це співпало з активною фазою колективізації сільського господарства в Україні, що стало причиною його мобілізації на роботу помічника завідувача політичним відділом Теофіпольської МТС [8, арк. 4], а через кілька місяців – на посаду першого секретаря Остропільського райкому комсомолу [8, арк. 6]. На цій посаді він завоював повагу та авторитет серед колег і підлеглих й водночас привернув увагу з боку вищого партійного керівництва. Разом з тим, аналіз джерел засвідчує, що в роботі молодого керівника з людьми та його політичній поведінці стає дедалі помітнішою схильність до об'єктивної оцінки того, що відбувалося навколо та прагнення справедливо розв'язувати назрілі питання. В

демократичному суспільстві такий підхід до справи всіяко підтримувався б. Однак у тоталітарній державі, де все робилось за вказівками згори і жорстко контролювалось вищестоящими органами влади, будь-яке відхилення від лінії партії нещадно каралось. Покаранню підлягали всі – від рядових членів партії до керівників найвищого рівня. Ця система, звісно, не могла не торкнутись особи І. С. Зеленюка. Працюючи за направленням партійних органів на багатьох керівних посадах, він упродовж багатьох років відчував пильне око за кожним кроком. Виконуючи за посадовими обов'язками завдання боротьби з «ворогами народу», він неодноразово й сам опинявся в стані репресованого.

Зокрема, скупа інформація архівних документів вказує на те, що він «не вів достатньо рішучої боротьби з ворогами народу», «поставився примиренськи» до справи, «приховав двох ворогів народу», що вилилось у прагненні помирити голову сільської ради П. Кишкарука і директора школи Д. Осіку і не допустити проти них репресій як «ворогів народу», та дружбу з начальником районного фінвідділу, учасником визвольних змагань часів петлюрівщини [6, арк.4, 8]. Скоріше, це було підсвідоме ставлення до людей, яких безпідставно намагались зробити ворогами народу. Як би там не було, але І. С. Зеленюк з гідністю пройшов випробування, не став руйнувати долю людей і, зрештою, не заплямував своєї честі.

Це був непоодиноким випадок. Завідуючи сектором відділу сільської молоді ЦК комсомолу України він насмілився висловитися про неправильне рішення щодо оцінки роботи первинних організацій МТС, за що врешті-решт його перемістили на іншу посаду, не пов'язану з роботою із людьми, а тоді направили в розпорядження Кам'янець-Подільського обкому партії. Тут наголосимо, що під час другого київського періоду Іван Степанович не упустив нагоди щодо фахового зростання. Склавши екстерном іспити про повну середню школу, він у січні 1938 р. вступив на заочне відділення історичного факультету Київського вчительського інституту. До того ж, за 15 років трудової діяльності за ним закріпилися такі риси характеру, як висока працездатність, організованість, цілеспрямованість і відповідальність за доручену справу, а також загострене почуття справедливості та об'єктивний підхід в оцінках політичної обстановки, дій і вчинків підлеглих й оточуючих працівників [4, с.34]. Але такий підхід до справи не захищав його особи на більш високих посадах.

Новий етап біографії І. С. Зеленюка розпочався в травні 1938 р. з обрання на посаду секретаря Чорнострівського райкому Компартії більшовиків України. В числі першочергових завдань перед ним стояли боротьба з «ворогами народу», розбудова районної партійної організації і налагодження суспільного та господарського життя в довіреному районі. Тут для нього за допомогою компрометуючих матеріалів готувалася доля репресованого, проте доволі вагомі успіхи керівної діяльності стали на заваді такому повороту його долі. Звинувачення зводилось до того, що секретар грубо поведився з комуністами, партійними функціонерами, зловживав службовим становищем. Нитка тягнулася з Острополя та Губина. Нові доброзичливці не лише нагадали про його примиренську поведінку при розслідуванні конфлікту між «ворогами народу», котрі нібито підривали колгоспне будівництво, але й додали аргументи про те, що під час роботи в ЦК ЛКСМУ І. С. Зеленюк підбирав працівників, які були репресовані та виявляв партійну нескромність і зловживання службовим становищем, які виявилися в придбанні промислових товарів.

Чи не єдиним, хто об'єктивно охарактеризував Івана Степановича, був Данилюк, який працював із ним в Остропільському райкомі комсомолу. З одного боку, він заперечив факти зазначених зловживань; з іншого – єдиний докір зробив щодо того, що секретар останнім часом працював не по здібностям і міг би зробити багато більше [6, арк. 19 – 20]. За кілька місяців справа вийшла за межі області, набувши розголосу не тільки на загальноукраїнському, а й всесоюзному рівнях. Втім, ознайомлення із справами, які зберігаються у відділі громадських організацій Державного архіву Хмельницької області, дозволяє зробити незаперечний висновок про сфабрикування справи І. С. Зеленюка. Але чого можна було чекати від держави Сталіна, який вважав, що основним її завданням є захист від зовнішніх і внутрішніх ворогів, де особливе місце відводилося каральним органам?

Ситуацію навколо його особи обговорили на нараді районного партійного активу 10 лютого 1939 р. Інформацію зробив завідувач шкільного відділу обкому Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У Ілюшко, котрий перевіряв заяви та доповідні записки. В обговоренні взяло участь 11 із 21 учасника, які висловились про те, що жоден із наведених фактів не знайшов підтвердження. З'ясувалось, що всю наклепницьку кампанію організував колишній начальник районного відділу НКВД Мазуренко, якого свого часу секретар райкому розкритикував за необґрунтоване звинувачення комуністів району ворогами народу [6, арк. 35 – 38]. Через півтора місяці, 29 березня, питання «про секретаря Чорноострівського РК КП(б)У тов. Зеленюка» розглянуло організаційне бюро Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У, що уособлювало собою законодавчу, виконавчу, судову і каральну владу. Його постановою однозначно відзначалось, що «...всі звинувачення, які зазначені в заявах на тов. Зеленюка, не підтвердились» [6, арк. 66]. Цим самим оргбюро не тільки захистило секретаря райкому, а й продемонструвало, що долю будь-якого мешканця краю, включаючи партійних працівників, вирішує саме воно. В такий спосіб йому піднесли урок: при необхідності партія може покарати або помилувати. Не репресували його, на наше переконання, з двох причин: по-перше, в очоленому ним районі справи соціалістичного будівництва йшли вгору. Підтвердженням цьому були істотні показники політичного, економічного і соціального характеру; по-друге, покарати І. С. Зеленюка можна було в будь-який момент, але спочатку потрібно було використати його потенціал в інтересах партії. З іншого боку, більш як десятимісячний період, упродовж якого тягнулася ця справа, загартував волю районного керівника і якоюсь мірою підготував його до нових складних випробувань і неочікуваних поворотів долі.

Власне, незабаром так і сталось. На початку осені 1939 р. його направили у Прикарпаття головою тимчасового управління Снятинського повіту щойно приєднаної до Української РСР Станіславської області для налагодження партійно-радянського життя [9, арк.4]. А вже в грудні, після створення районів за новим адміністративно-територіальним устроєм у межах Радянської України, Івана Степановича обрали першим секретарем Снятинського райкому Компартії більшовиків України. Перебування на новій посаді стало для нього справжнім випробуванням на політичну зрілість. Тож І. С. Зеленюку не залишалось нічого, як налагоджувати та забезпечувати роботу з реалізації партійного курсу, бути суворим і вимогливим районним керівником, як того вимагав центр. Звісно, не затримались і конкретні позитивні результати організаційної діяльності секретаря.

На Снятинщині, як і в усьому Прикарпатті, стали характерними утвердження й швидкий розвиток соціалістичних відносин та соціалістичного способу життя [10, с. 631]. Зокрема, швидкими темпами стали переводити сільськогосподарське виробництво на засади колективного господарювання. У краї було здійснено націоналізацію промислових і торговельних підприємств, організовано допомогу біднякам, були відкриті школи з українською мовою навчання, дитячі будинки, садки та ясла.

Щоправда, ці зміни супроводжувались наростанням незадоволення політикою насильницької колективізації. Радянська влада, в свою чергу, вдалась до застосування репресивних заходів. Невідомо як всі ці події та процеси могли позначитись на долі секретаря райкому партії І. С. Зеленюка, оскільки 25 червня 1940 р. його кандидатуру включили до складу групи відповідальних працівників і відрядили у щойно приєднану до Радянської України Північну Буковину. Хоча, не виключається, що це було продовження своєрідної форми покарання. Адже в СРСР зазвичай практикувалося підвищення на посаді і майже відразу – нещадне покарання. Втім, за трохи більше як рік Іван Степанович піднявся на кілька сходинок партійно-державної драбини.

Кілька місяців – із 29 червня по вересень 1940 р. – працював головою Чернівецької міської ради, після цього став другим секретарем Чернівецького обкому КП(б)У. Майже одночасно, з листопада 1940 р., він виконував функції представника політуправління Київського особливого військового округу в Буковинському регіоні. Очевидно, саме ця обставина сприяла тому, що І.С. Зеленюк кілька разів підвищувався у військовому званні: спочатку старшого політрука, а з березня 1941 р. – батальйонного комісара [9, арк. 4]. Чи не

найвищим сходженням по службовій драбині було його обрання депутатом Верховної Ради Української РСР, обов'язки якого виконував аж до 1947 р. [11, арк. 4]. Не останню роль у цьому відіграла посада, яку обіймав Іван Степанович. Сприяло цьому також соціальне походження, особисті природні якості, організаторські здібності та вміння, виняткова працездатність і наполегливість на всіх ділянках роботи.

Надзвичайно складні випробування на плечі І. С. Зеленюка припали у період Другої світової війни, фронтовими дорогами якої він пройшов від серпня 1941 по квітень 1944 р. Зазнав гіркоту відступу під натиском німецько-фашистських загарбників і величезних людських втрат; гордість і приємність за фронтові перемоги. Додому повернувся живий та здоровий із п'ятьма бойовими орденами, дарма, що переніс контузію, навіть не поставивши до відома свого начальства. З таким багажем вершити перемоги на мирному фронті, до якого він мобілізований і приступив у квітні 1944 р. в якості керівника Чернівецької обласної партійної організації, можна було зі значними успіхами. Власне, роботу з відбудови народного господарства буковинського краю Іван Степанович організував, так і не змінюючи офіцерський мундир на цивільний костюм із краваткою. Тим більше, що війна продовжувалась ще тривалий час.

Маючи за плечима багаторічний досвід керівної діяльності, перший секретар обкому усвідомлював труднощі, котрі необхідно було долати на звільненій від фашистської окупації Буковині. Адже страхітливі сліди війни і зокрема німецько-румунської окупації зустрічалися на кожному кроці. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що Перемогу у війні над фашистською Німеччиною виграв разом із союзниками Радянський Союз, в якому відбулось зрощення більшовицької ідеології та державної влади. В Україні, як і по всій державі, вважалось, що необхідною передумовою прискореного повоєнного відродження має бути партійне керівництво за цим процесом. Основною вадою тоталітарної моделі партії була її повна залежність від волі верхівки, власне однієї особи. Знову ж таки, невдовзі це й проявилось на долі І. С. Зеленюка.

Заліковувати рани руйнівної війни потрібно було на комплексній, плановій основі, виділяючи вузлові об'єкти, матеріальні, фінансові та людські ресурси, концентруючи в окремі періоди зусилля на розв'язанні першочергових завдань. Тому з ініціативи та безпосередньої участі Івана Степановича був розроблений проект плану відбудови народного господарства Чернівецьчини. У травні 1945 р. його винесли на розгляд пленуму обкому партії. В часі це співпало з ухваленням Раднаркомом і ЦК КП(б) України постанови про заходи з відбудови і подальшого розвитку народного господарства у західних областях УРСР.

І. С. Зеленюк порушував перед вищими державними і партійними органами численні клопотання з обґрунтуваннями необхідності централізованої державної допомоги в налагодженні та розвитку промислового сектора економіки краю, зокрема щодо спорудження в області цементного заводу, розміщення виробництва сухої штукатурки, постачання на фабрики якісної вовняної і шовкової пряжі [12, арк. 9]. Однак у центрі не сприйняли надмірної ініціативи. Не тільки не підтримали пропозиції обласного керівника. А й визнали недоцільним і економічно неефективним повернення багатьох об'єктів промисловості. Переважно доводилось налагоджувати промислове виробництво майже заново. Очевидно, цьому сприяло те, що лише за перше півріччя 1946 р. бюро обкому КП(б) У розглянуло 30 питань, пов'язаних із організацією промислового виробництва та 11 – роботою будівельних організацій [13, с. 74].

У Москві та Києві більше цікавили питання про те, щоб в області «по-більшовицькому займалися зміцненням колгоспів» [14, арк. 13], внаслідок чого в кожній сільраді повинні були створити по три осередки радянської влади – колгосп або радгосп, партійну та комсомольську організації і забезпечити доведені зверху непомірні плани державних хлібозаготівель [15, арк. 50]. З центру вимагали встановлення тотального контролю над суспільним життям краю.

На пленумі ЦК КП(б) України, що відбувся 27 вересня 1944 р., у контексті розгляду питання про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР було заслухано звіт першого секретаря Чернівецького обкому партії та прийнято рішення з виділенням першочергових і найважливіших завдань. Серед них акцент робився на згуртуванні

трудящих навколо партії і радянської влади, допомога армії, відбудова господарства та повний і остаточний розгром українських буржуазних націоналістів, як тоді вважалось, – найзліших ворогів українського народу [16, с. 313 – 314]. Неважко помітити, що пріоритети центрального керівництва та секретаря обкому партії й до того ж депутата Верховної Ради СРСР, який був на особливому рахунку в партійно-державній номенклатурі, м'яко кажучи, не співпадали по важливості. Це не могло бути непоміченим наверху.

Краплею, що переповнила чашу, стало відставання буковинського села у невиконанні грабіжницької політики держави хлібоздачі. Відтак на адресу І. С. Зеленюка посипались звинувачення. В постанові політбюро ЦК КП(б) У від 6 серпня 1946 р., зокрема підкреслювалося, що в роботі він у своїй діяльності «вдається до адміністрування, окриків, грубого поводження з працівниками» [17, арк. 21], залучає працівників прокуратури до проведення господарських кампаній і тим самим відволікає їх від виконання безпосередніх обов'язків [18, арк. 3]. Так Іван Степанович опинився між молотом і наковальнею. З одного боку, від нього вимагали безумовного виконання планових завдань, з іншого – різко критикували за вимогливий і жорсткий стиль керівництва, спрямований на їх реалізацію. На наше глибоке переконання, через посуху та неврожай хлібозаготівельні плани Чернівецька область об'єктивно виконати не могла. Очевидно, це знали наверху. Проте вищестояще начальство завжди праве. Тому на прохання зменшити обсяги, їх, навпаки, доводили ще більшими. Вердикт винесли також наверху: на засіданні обкому партії від 14 листопада 1946 р. секретар ЦК КП(б) У Д. С. Коротченко поінформував присутніх про рішення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про звільнення І. С. Зеленюка з посади першого секретаря Чернівецького обкому партії. Тому учасники пленуму сприйняли це як доконаний факт і проголосували одногосно [19, арк. 1].

Із побічних матеріалів і спогадів людей, які добре знали нашого героя, впливає кілька причин завершення його партійної кар'єри. Звісно, це було незадовільне виконання хлібопоставок. Іншою причиною було небажання керівництва області чинити беззаконня в організації сільськогосподарського виробництва та депортації буковинських селян. Ще однією з них стали незначні результати боротьби з ОУН–УПА. Нарешті, відіграв свою роль і конфлікт, який виник із тодішнім начальником політуправління Прикарпатського військового округу Л. З. Мехлісом через те, що перший секретар обкому не погодився на розміщення в приміщеннях Чернівецького університету зазначеного військового відомства. Словом, І. С. Зеленюк став заручником сталінського режиму, хоча більше половини свого життя віддав для його утвердження та функціонування.

Нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича функціонує в найкращих будівлях України, через які поплатився посадою найвищий партійний керівник області. Його рідні сьогодні завдячують Богу, що батько не зазнав фізичних репресій. Очевидно, спас Івана Степановича статус депутата Верховної Ради СРСР. Він залишався кілька місяців без роботи, а наприкінці січня 1947 р. був призначений директором Кам'янець-Подільського державного учительського інституту. На цій посаді І. С. Зеленюк працював майже 20 років, проявивши себе талановитим керівником, авторитетним педагогом, плодотворним істориком. Його зусиллями був закладений міцний фундамент для якісних структурних змін вишу та перетворення його в Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Філінюк А. Г. Іван Степанович Зеленюк / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 1. – С. 141 – 156.
2. Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948 – 1997 рр. // Кам'янець-Подільський державний університет університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – С. 109 – 156.

3. Філінюк А. Г. 100 років від дня народження Івана Степановича Зеленюка / А. Г. Філінюк // Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на 2009 рік / [упоряд.: Т. М. Опря, В. М. Пархоменко, С. П. Сільвеструк та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. – С. 58 – 60.
4. Філінюк А. Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка: історичний нарис / А. Г. Філінюк; Кам'янець-Подільський національний університет. – Кам'янець-Подільський: Аксіфома, 2008. – 332 с.
5. Сімейний архів Аркадія Зеленюка, спр. 1.
6. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 487, оп. 2, спр. 544.
7. Державний архів Хмельницької області, ф. Р. 487, оп. 2, спр. 441.
8. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 487, оп. 2, спр. 543.
9. Держархів Чернівецької області, ф. 1, оп. 3, спр. 91.
10. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.
11. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 487, оп. 2, спр. 441.
12. Держархів Чернівецької області, ф. 1, оп. 2, спр. 375.
13. Білецький Б. Ф. Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1980. – 312 с.
14. Держархів Чернівецької області, ф. 1, оп. 9, спр. 45.
15. Держархів Чернівецької області, ф. 1, оп. 9, спр. 37.
16. Григорович Д. Ф. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 335 с.
17. Держархів Чернівецької області, ф. 1, оп. 2, спр. 214.
18. Держархів Чернівецької області, ф. 1, оп. 2, спр. 354.
19. Держархів Чернівецької області, ф. 1, оп. 2, спр. 215.

І. М. Романюк, Л. М. Романиць

ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ ПРОФТЕХОСВІТИ ВІННИЧЧИНИ У 1940 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х рр.

Початок системи професійно-технічної освіти було покладено указом Президії Верховної Ради СРСР у жовтні 1940 року. Цим указом на базі шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) в Україні було створено 316 ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН.

Створення в країні системи профтехосвіти було важливим кроком у вирішенні питання забезпечення і систематичного поповнення кваліфікованими робітниками промислових підприємств. Але в мирних умовах училищам і школам довелось працювати недовго. Почалась війна. Перший випуск із ремісничих училищ був проведений у роки Великої Вітчизняної війни [1, арк. 12].

На Схід було евакуйовані більшість училищ, майстерень, викладачів. Серед них були вивезені до Сибіру ряд училищ, зокрема і Вінницьке міське профтехучилище № 2, Хмельницьке міське ПТУ № 1. За роки війни системою профтехосвіти підготовлено і направлено в господарство близько 2.2 млн. кваліфікованих робітників [1, арк. 13].

Після визволення республіки до України поверталися колективи училищ. До кінця 1943 р. в Україні вже працювало 78 ремісничих і залізничних училищ, 83 школи ФЗН із загальним контингентом 46,7 тис. учнів, а до кінця 1944 року мережа учбових закладів уже нараховувала 176 училищ і 324 школи ФЗН, в яких навчалось більше 132 тис. учнів.

Училища і школи в м. Вінниці, Жмеринці, Козятині та інших містах відчували гостру недостачу в приміщеннях для майстерень, навчальних кабінетів, гуртожитках, терпіли відсутність окремих інструментів, матеріалів, наочності й підручників [1, арк. 13 – 14].

Але поступово в училищах дещо зміцнилась матеріально-технічна база, розширювалось будівництво, невпинно удосконалювались форми і методи навчально-виховної роботи. До кінця 1947 р. у Вінницькій області вже нараховувалось 5 ремісничих, 2 залізничних училищ, 7 шкіл ФЗН із загальним контингентом близько 3 тис. учнів.

Розширення діяльності системи профтехосвіти супроводжувалось певними змінами в структурі навчальних закладів. Було збільшено терміни навчання, утворювались училища нового типу. Починаючи з 1954 р. в країні відповідно до постанови уряду були організовані технічні училища, завданням яких була підготовка висококваліфікованих робітників і молодшого технічного персоналу за рахунок молоді яка закінчила середню школу [1, арк. 15].

З метою подальшого забезпечення сільського господарства кваліфікованими кадрами, почали створювати і організовувати училища механізації сільського господарства, яких вже на середину 1950-х рр. у Вінницькій і Хмельницькій областях нараховувалось 8. Вони підготували селу близько 3 тис. трактористів і комбайнерів.

Швидке зростання мережі сільських ПТУ дало можливість вже у 1956 р. підготувати для сільського господарства 3,5 тис. трактористів з 6 місячним і річним термінами навчання. Значну частину випускників училищ механізації було направлено на роботу по освоєнню цілинних і перелогових земель до Казахстану і Росії [1, арк. 15 – 16].

Із впровадженням у сільське господарство механізації починає значно зростати і мережа профтехучилищ.

У Вінницькому міжобласному управлінні профтехосвіти, куди ще входила і Хмельницька область у 1961 р. нараховувалось 14 училищ механізації сільського господарства де проводилась підготовка трактористів, комбайнерів, електромонтерів. Загалом було підготовлено для двох областей 5,5 тис. механізаторів. Кожне училище мало навчальне господарство, яке позитивно впливало на покращення підготовки механізаторів. На середину 1960-х років у 16 сільських ПТУ вже нараховувалось 2710 га орної землі, на якій учні вчилися вирощувати різноманітні сільськогосподарські культури та впроваджувати новітні технології.

Профтехучилища мали досить розвинутий багатофункціональний парк тракторів, комбайнів, різноманітних сільськогосподарських машин. Так гусеничних і колісних тракторів нараховувалось 440, зернозбиральних комбайнів – 100, автомашин – 1230, тощо. У кожному сільському профтехучилищі була тваринницька ферма. Окремі училища в 1965 р. показали непогані результати при вирощуванні озимої пшениці, по виробництву м'яса і молока.

Так, Кузьминецьке сільське профтехучилище № 4 в 1965 р. одержало високий врожай озимої пшениці, зібравши в середньому по 33, 8 центнера з гектара, а сорт Миронівський 808 по 42 цтн. з гк. Такі ж високі врожаї отримали і в Теплицькому сільському ПТУ № 7, Коров'їнському СПТУ № 11 тощо [1, арк. 16]. Гарний врожай гороху був зібраний у Заболотинецькому ПТУ. За перше півріччя 1965 р. сільські профтехучилища здали м'яса в забійній вазі – 336 цт. і надоїли 2234 л. молока, на кожному ВРХ.

Сільські профтехучилища надавали посильну допомогу колгоспам і радгоспам при проходженні виробничої практики. Тільки в 1964 – 1965 рр. учні під час практики зорали 59 тис. га землі, посіяли 18 235 га, прокультивували 64,5 тис. га землі. Загальний заробіток учнів складав за період проходження виробничої практики 106,5 тис. крб., що в середньому на одного учня становило близько 40 крб.

Активну участь учні взяли при збиранні 10-го цілинного врожаю. Багато учнів було нагороджено медалями за освоєння цілинних і перелогових земель, а також ювілейним знаком Учаснику збирання 10-го цілинного врожаю. Як приклад можна навести подяку учням Гушинецького СПТУ № 2 від дирекції радгоспу «Капітанівський» Астраханського району [1, арк. 17 – 18].

Важливе місце в системі профтехосвіти області в справі підготовки кваліфікованих робітничих кадрів для промисловості і транспорту займали міські профтехучилища. У Вінницькій і Хмельницькій областях таких училищ було 9, але значно збільшився контингент учнів. Так, якщо в 1961 р. з цих училищ було випущено 1550 робітників, то в 1964 р. – 2215, в

тому числі для промисловості 550, транспорту 470, будівництва 1080 і для інших галузей – 115 робітників.

Значних успіхів по випуску складної промислової продукції, зокрема свердлильних станків досягав колектив Вінницького профтехучилища № 2, Жмеринського ПТУ № 1, Козятинського училища № 3, Вінницького № 4, Кам'янець-Подільського № 7, Хмельницького № 9, Вінницького № 5. В цих училищах було створено і обладнано відповідні навчально-виробничі майстерні, класи, лабораторії [1, арк. 19].

У травні 1961 р. Рада міністрів УРСР прийняла, постанову «Про подальший розвиток і покращення підготовки кваліфікованих кадрів у профтехучилищах і на виробництві». Ця постанова дала можливість зміцнити зв'язок навчальних закладів із базовими підприємствами. Вони стали більше цікавитись роботою профтехучилищ, надавати конкретну допомогу в зміцненні матеріально-технічної і навчальної бази [1, арк. 20].

У всіх міських і сільських профтехучилищах нараховувалось більше 245 навчальних кабінетів, 72 лабораторії, 60 майстерень, 20 полігонів. Тільки за 1960 – 1965 роки в училищах силами учнів побудовано і обладнано 8 навчально-виробничих майстерень, 65 учбових кабінетів, побудовано 16 тваринницьких ферм [1, арк. 18].

За 20 післявоєнних років у навчальних закладах системи профтехосвіти республіки було підготовлено близько 2,6 млн. кваліфікованих робітників більш як по 300 професіям і спеціальностям. Лише протягом 1960 – 65 рр. в 678 училищах республіки було підготовлено і направлено в народне господарство близько 800 тис. кваліфікованих робітників .

Значний вклад в цю справу внесли учбові заклади Вінницького міжобласного управління профтехосвіти. Училищами Вінниччини і Хмельниччини за період 1944 – 1965 рр. було підготовлено і направлено в сільське господарство, будівництво, транспорт і промисловість 95 тис. молодих робітників, з них у Вінницькій області – 56 тис. і Хмельницькій – 39 тис. [1, арк. 20].

Значне місце в підготовці і підвищенні кваліфікації робітничих кадрів без відриву від виробництва, а також в отриманні другої спеціальності займали вечірні (змінні відділи міських профтехучилищ). Протягом 1963 – 65 рр. вечірні училища в Україні підготували близько 12 тис. кваліфікованих кадрів. На Вінниччині у досліджуваний період така форма ще не набула широкого застосування, але за такі ж два роки (1963 – 65 рр.) вечірні відділи закінчили 254 робітники – головним чином Вінницького заводу тракторних агрегатів, Хмельницького заводу тракторних підстанцій [41, арк. 21].

У досліджуваний період добра слава йшла за учнями Заболотнянського, Ольгопільського, Гушинецького, Кузьминецького, Полонського, Кутковецького та інших сільських профтехучилищ, а також Вінницького МПТУ № 4, Жмеринського і Козятинського залізних профтехучилищ, Браїлівського МПТУ № 6 та багато інших [1, арк. 22].

В училищах працювали сотні кваліфікованих майстрів виробничого навчання які любили свою справу і мали великий досвід професійного навчання і виховання молоді. Серед цих майстрів виробничого навчання Островський (МПТУ № 2), Стебель (МПТУ № 5), Радченко, Рибак, Яворський (МПТУ № 1), Зубковський (МПТУ № 6), директори Жмеринського МПТУ – І. Рудман, Заболотнянського – Д. Клапатюк, Хмельницького ПТУ №9 – Н. Скальт та інші [1, арк. 24 – 25].

Отже, у досліджуваний період Вінницьке міжобласне управління профтехосвіти підготувало підприємствам більше 95 тис. робітників, які активно включились в роботу, що значно зміцнило економічний потенціал Вінниччини і Хмельниччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Вінницької області. – Ф. 4767. – Оп. 1. – Спр. 551.

ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ ТА ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ ШАРГОРОДЩИНИ

С. Е. Баженова

УРОДЖЕНЕЦЬ ШАРГОРОДЩИНИ ІСТОРИК, ПИСЬМЕННИК, ЛІКАР Й. Й. РОЛЛЕ

У січні 2014 року виповнилося 120 років з дня смерті відомого прозаїка, публіциста, представника української школи в польській літературі ХІХ ст., історика, краєзнавця, доктора медицини, члена історичної комісії Польської академії наук, члена-кореспондента Познанського товариства друзів науки, Літературно-історичного товариства в Парижі та інших, громадського подвижника Йосипа Йосиповича Ролле (Ролле; Юзеф Антоній Ролле, літ. псевдонім «Д-р Антоній Ю.», «Юзеф з Генрихівки» та ін.) (1830 – 1894), життєдіяльність і творчість якого були нерозривно пов'язані з отчою Шаргородщиною, м. Кам'янцем-Подільським та Поділлям загалом, де він залишив помітний слід як лікар, учений, письменник, дослідник і популяризатор історії та культури цієї української землі. У вересні наступного року громадськість України та Польщі відзначатиме 185-річчя від дня народження Й. Й. Ролле.

Й. Ролле належить до тих історичних і наукових діячів України і Польщі, визнання заслуг яких перед суспільством та в історіографії відбулося ще при їх житті, проте опісля добра пам'ять про них пройшла тернистий шлях забуття й утвердження в прийдешніх поколіннях. Зокрема, перші біографічні описи Й. Ролле були здійснені ще у 70 – 80-ті роки ХІХ ст. його колегами по перу Адамом Плугом (А. Петкевичем) [1] та В. Коротинським [2], на початку ХХ ст. польським літературознавцем К. Жебровською [3], а в Україні - відомими істориками В. Антоновичем [4], Є. Сіцінським [50] й ін. У 20 – 80-ті роки ХХ ст. ця постать і його праці, як «буржуазного» історика, замовчувалися в радянській науці [6], проте твори його перевидавалися в Польщі і здійснювалися його біографічні [7] та історіографічні дослідження [8]. В добу незалежності України знову відкрився пізнавальний інтерес щодо Й. Ролле. Про його життєдіяльність та внесок у дослідження Поділля, Волині й Київщини опублікували ґрунтовні праці Л. Баженів [9], В. Прокопчук [10], О. Пажимський [11], особливо Вікторія Колесник [12], шаргородський краєзнавець А. Нагребецький [13] та ін. Автор цієї статті присвятила Й. Ролле дисертаційну роботу та видала наукову монографію [14]. Однак ці публікації не вичерпують можливостей для подальшого вивчення всього комплексу життя і діяльності цієї визначної постаті.

Й. Ролле народився 30 вересня 1830 р. у с. Генрихівка (тепер с. Ролля Шаргородського району, Вінницької області) в сім'ї орендатора невеличкого маєтку. Батько прославився тим, що на своїй землі розвів сортосад в 30 тисяч дерев і кущів, великою пасікою та фермерським господарюванням. Його родові коріння сягає Франції, з якої дідусь перейшов на військову службу до Речі Посполитої, тут залишився і згодом оселився на Поділлі. Батьки змалку привчили свого сина до читання літератури, прищепили любов до праці, виховали його інтелігентом. У молоді роки Ролле навчався у Немирівській, Вінницькій, Білоцерківській та Київській гімназіях. Його перекидали з одного в інший навчальний заклад з-за того, що він одного разу 1846 року, будучи учнем 5-го класу, на класній дошці написав крейдою «Vive la liberte!» («Хай живе свобода!»), за що відсидів у карцері, покараний різками і визнаний режимом політично неблагонадійним [12, с. 640 – 641]. За бажанням батьків, у 1850 – 1855 рр. навчався на медичному факультеті університету св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка), брав участь у студентському русі, в хлопманстві

(«ходіння в народ») для етнографічного вивчення життя і побуту українського села, був активістом польського земляцтва університету, завідував бібліотекою, товаришував з студентами В. Антоновичем (згодом істориком), який «завсіди водився з Ролле» [15, с. 128], Леонардом Совінським (уродженцем Поділля, одним з перших перекладачів польською мовою творів Тараса Шевченка), майбутніми відомими польським істориком Олександром Яблоновським, антропологом, професором Ягеллонського університету Ісідором Коперніцьким, краєзнавцями Київщини і Волині Едвардом Руліковським, Мар'яном Дубецьким та чимало іншими [14, с. 51], за що мав неприємності від київського генерал-губернатора і був під наглядом поліції.

Здобувши диплом лікаря, у 1855 – 1860 рр. працював у рідному краю лікарем у містечку Яришів Могилів-Подільського повіту (нині район Вінниччини), був домашнім лікарем у сім'ї свого опікуна та друга Я. Сулятицького, маршалка шляхти Подільської губернії. Водночас у ці роки Йосип Йосипович двічі відвідав Західну Європу, пройшов стажування в університетських клініках Німеччини (лікарня для душевно хворих у Саксонії) та Франції, в знаменитого паризького психотерапевта Жана Шарко та зібрав матеріали, підготував і захистив у 1860 р. дисертацію «Психічні захворювання» (опублікована в Петербурзі 1863 року), здобувши наукову ступінь доктора медицини й визначився як медик-психіатр та соціал-гігієніст [7, с. 565].

Водночас, працюючи в Яришеві, він долучився до активного вивчення родинних архівів відомих магнатів і поміщиків Подільської губернії (головним чином матеріалів архіву Потоцьких у Тульчині), де зберігалися документи XV – XIX ст., і на їх основі став публікувати у 1857-1860 рр. свої перші літературні та краєзнавчі нариси і статті з історії Поділля, Середнього Подністрів'я, про Могилівщину переважно на шпальтах варшавських часописів «Gazeta Codzienna» (вмістив нариси «Ядвісія», «Пан Домінік», «Бессарабія і околиця наддністрянська подільська»), «Gazeta Warszawska» (періодично друкував кореспонденції «Знад Дністра», оповідання «Опікун», «Календар Яворського» та ін.) [1, № 930]. Проба пера виявилася настільки вдалою, що Й. Й. Ролле запримітили редактори газет і журналів, стали з ним співробітничати і залучати до наукової і літературної діяльності й, таким чином, він став формуватися як історик, краєзнавець і письменник.

Незважаючи на запрошення очолити на його вибір медичні кафедри університетів Варшави, Парижа та інших європейських столиць, Й. Й. Ролле з сім'єю назавжди переселився у 1861 р. до губернського міста Кам'янця-Подільського, де розквітнув його творчий талант і де здобув своє визнання. Тут він працював переважно вільно практикуючим лікарем й, за висловом Є. Сіцінського, зажив слави «лікаря від Бога» [5, с. 518]. До його будинку в Старому місті, нині по вулиці Татарській, 2, щоденно стояли черги хворих кам'янчан та з різних куточків Подільської губернії і за її меж без різниці національностей і соціального статусу. В 1883 році він заснував у місті першу на Поділлі безплатну лікарню для бідних і десять років завідував нею та амбулаторією, був засновником у 1878 р. і секретарем місцевого відділення товариства Червоного Хреста, з 1885 р. – скарбником утвореного в місті відділення імператорського вільнолюбивого місіонерського товариства, інших благодійних інституцій [16, с. 516]. Водночас виявив себе провідним діячем відомого в Європі Товариства подільських лікарів (1859 – 1865 рр. та відновленого з 1878 р.), був фундатором та завідувачем першого на Поділлі краєзнавчого (медико-природничого та археологічного) музею при цьому ж товаристві (1860 – 1865) [17, арк. 70 – 71]. Як редактор і автор статей причетний до видання польською мовою у Варшаві п'яти томів наукового збірника Товариства подільських лікарів «Матеріали до топографії і лікарської статистики Поділля» [18], які досі є цінним джерелом з історії медицини, санітарії, гігієни та краєзнавства Правобережної України. Одночасно Й. Ролле був діяльним членом державного Подільського губернського статистичного комітету та науково-краєзнавчого Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і підтримав ініціативу, коштами та наданням колекцій старожитностей заснування у 1890 р. в місті Кам'янці-Подільському Давньосховища старожитностей (історичного музею), який функціонує в наші дні як державний історичний музей-заповідник [19].

Як історик та краєзнавець, Й. Ролле підготував рукопис книги «Історія Кам'янця-Подільського» (1866 р.), який зберігається в Центральному державному архіві України у м. Львові. У 1880 році він опублікував у Варшаві монографічне дослідження в трьох томах польською мовою «Замки подільські на молдовському прикордонні» [20], в якій у першому і другому томі викладена вперше в історіографії ґрунтовна історія Кам'янця-Подільського від найдавнішого часу до другої половини ХІХ ст. з описом пам'яток історії та культури міста, а в третьому – вміщені нариси про Жванець, Бар, Ямпіль, Могилів-Подільський, Шаргород та інші міста і села, пам'ятки архітектури Середнього Подністров'я. Видання Й. Ролле й досі неперевершене в історичній науці, на жаль, не перекладене українською мовою. Крім того, він видрукував монографії і книги «Побужжя в ХVІІ і ХVІІІ ст. З історії польського землеволодіння на Брацлавщині» [21], «Полоніка. Матеріали з історії Польщі зібрані в творах російських (1700 – 1862)» [22], «Наречені кресові (окраїни)» [23], «Тадеуш Лешек Грабянка» [24], «По малих шляхах» [25] та чимало інших. Зокрема, у праці «По малих шляхах» автор подав докладні історико-краєзнавчі описи 25-ти міст, містечок і сіл Поділля, в тому числі Середнього Подністров'я, зокрема про його рідні Могилів-Подільський, Яришів, Шаргород, Немію, Лядаву тощо.

Упродовж 1875 – 1893 рр. Й. Ролле, як письменник та науковець, опублікував у Львові, Варшаві, Кракові 20 томів своєї тематичної серії «Історичні оповідання», в яких він з історичною достовірністю і документальністю та літературним хистом описав різні події на Правобережній Україні ХІV – першої половини ХІХ ст., створив галерею історичних портретів видатних діячів України, в тому числі Поділля, (нариси про Б. Хмельницького, І. Богуна, І. Підкову, С. Кошку, У. Кармалюка, Софію Потоцьку, графа-реформатора І. Мархоцького та інших, кращі з яких були перекладені російською мовою і опубліковані у журналі «Киевская старина» (1880-ті – поч. 1890-х років) [14].

Як лікар і поділлєзнавець, Й. Ролле причетний до створення і друкування в Кам'янці-Подільському таких книг і наукових збірників: «Памятная книжка Подольской губернии» (1866), «Статистическое описание Подольской губернии» (1866), «Материалы для медико-топографического и гигиенического описания Подольской губернии» (1865), «Гигиенические очерки Подольской губернии» (1869), «Сборник сведений о Подольской губернии» (т. 1 – 3, 1880 – 1884), «Материалы для истории Подольской губернии» (1885) та інші. Зокрема, аналізуючи санітарно-гігієнічний стан селян та робітників підприємств Поділля у своїх працях та в звітах губернатору за наслідками власних обстежень краю, він стверджував: «більше чистого повітря, світла, якісної їжі і відпочинку... поліпшувати умови проживання, харчування і праці на виробництві, зменшити тривалість надмірного (12 – 14 годин) робочого дня...» [14, с. 132]. У своєму курсі лекцій «Популярна гігієна», яку Й. Ролле читав у Подільській духовній православній семінарії наприкінці 1860 – початку 70-х років, зокрема, зазначав: «В Ушицькому і Могилівському повітах, де тісні оселі розташовані переважно в глибоких, сирих і темних ярах уздовж берегів Дністра, видно, що там процвітає золотуха, артрит та інші хвороби» [26]. Більш ґрунтовно він висвітлив цю проблему в статті «Могилівський повіт (над Дністром) з медичного погляду», яку вмістив у польській газеті «Tygodnik Lekarski» (1862) [27]. Гостра критика Й. Ролле існуючих порядків у селах, на підприємствах, нестерпних умов праці найманих робітників, була виявом його високого громадянського обов'язку і принципової позиції щодо захисту й поліпшення соціального становища трудових верств не тільки Поділля, але й всієї Російської імперії, викликала у чиновників роздратування й підозри в неблагонадійності стосовно самодержавства. Вони стали усувати його від участі в санітарно-гігієнічних комісіях з обстеження господарств і виробництв губернії, від викладання в навчальних закладах Кам'янця-Подільського.

Нарешті, варто врахувати, що Й. Ролле мав у своєму розпорядженні для своїх публікацій і просвітництва широку аудиторію, яка об'єднувала читачів Росії, України, Польщі й інших країн Європи. Зокрема, він співробітничав як кореспондент і автор численних нарисів, статей і заміток з редакціями майже 25 газет і журналів Петербурга, Москви, Києва, Варшави, Краова, Львова, Кам'янця-Подільського, найбільше друкувався в часописах «Киевская

старина», «Подольские епархиальные ведомости», „Kłosy”, „Kraj”, „Przegląd Polski”, „Niva”, „Biblioteka Warszawska”, „Przewodnik naukowy i literacki” тощо [14, с. 140 – 141].

У 1860-ті – на початку 1890-х років будинок Й. Ролле був своєрідним інтелектуальним центром, клубом інтелігенції міста і краю. Тут по кілька разів на місяць вечорами збиралися за інтересами лікарі, літератори, педагоги, науковці, краєзнавці, митці, представники духовенства й дискутували та обговорювали головним чином свої творчі плани, створені рукописи. Учасниками таких вечорів були часто відомі діячі, що прибували до міста з Петербурга, Москви, Києва, Львова, Варшави, Кракова. Авторитет і думка Й. Ролле під час таких зустрічей були незаперечними. Він співпрацював з давнім другом В. Антоновичем, який писав рецензії на його твори, відомими істориками О. Єфименко, П. Батюшковим, А. Яблоновським, письменниками Г. Сенкевичем, Ю. Крашевським, А. Плугом, подільськими краєзнавцями К. Пулаським (з Кам'янецького повіту), В. Гурським (з Могилівського повіту), кам'янчанами Є. Сіцинським, М. Яворовським, В. Гульдманом, М. Греймом та чимало іншими [14, с. 74].

9 (21) січня 1894 року з-за хвороби нирок раптово Й. Ролле залишив земні справи. В останню путь його проводжали майже всі жителі міста, а також прибулі шанувальники з відусіль. Усі періодичні видання України і Польщі, а також Кам'янця-Подільського, опублікували некрологи, спогади про Й. Ролле. На посмертній епітафії, яка знаходиться в Петропавлівському кафедральному костелі Кам'янця-Подільського, викарбувано: «Син цієї землі, минуле її любив, вивчав і описував, а скарби її поважати вчив».

Сьогодні в демократичному суспільстві важливо у різних формах увіковічувати добру пам'ять і шану про Йосипа Йосиповича Ролле, який віддано служив справі українсько-польського порозуміння та єднання, подільській землі та рідній Шаргородщині, які любив понад усе, залишив величезну творчу спадщину, котра стала джерельною базою для історичної науки, краєзнавства, літератури та медицини й знаходиться в постійному обігу та використанні. Нині важливо перевидати українською мовою всі його головні праці, видрукувати зібрання творів, а також залучити широке коло дослідників для вивчення цієї спадщини. Для цього варто створити науковий центр або товариство «роллезнавців» з різних регіонів України та зарубіжжя, які координували б усі аспекти дослідження і популяризації життя і творчості Й. Ролле. Також варто встановити меморіальні плити, експозиції в місцях постійного перебування цієї постаті на Хмельниччині й Вінниччині та інших місцях, запровадити премії його імені в галузі історичного краєзнавства, літератури й медицини.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Pług A. (A. Pietkiewicz). Antoni Józef Rolle /Adam Pług // Kłosy. – 1883. – № 929, 930.
2. Korotyński W. Antoni Józef Rolle / Władysław Korotyński // Tygodnik Powszechny (Warszawa). – 1881. – № 20, 21.
3. Zebrowska K. Działalność historyczna d-ra Antoniego J. / K. Zebrowska. – Lwów, 1914. – 52 s.
4. Антонович В. Иосиф Иосифович Ролле / Володимир Антонович // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С. 305 – 310.
5. Сецинский Е. Хронологический список трудов д-ра И. И. Ролле / Е. И. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Вып. X. – Каменец-Подольск, 1904. – С. 517 – 527.
6. Тарасов Ю. Історія Поділля у працях А. Ролле / Ю. М. Тарасов // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 15-16.
7. Kieniewicz S. Rolle J.A. // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Wrocław, 1989. – Т. 31. – S. 564-566.
8. Zawadzki W. Wstęp // Antoni J. Rolle. Wybór pism. – W 3 t. – Kraków, 1966. – Т. 1. – S. 6 – 22.
9. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст. /Лев Баженов. – Хмельницький, 1995. – С. 104 – 107, 230 – 231.
10. Прокопчук В. С. Йосип Ролле – краєзнавець Поділля / Віктор Прокопчук // Поляки а Хмельниччині: погляд крізь віки. Наук. зб. – Хмельницький, 1999. – С. 495 – 506.
11. Пажимський О. М. Антоній Юзеф Ролле / Олександр Пажимський // Там само. – С. 511 – 518.

12. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 640 – 646.
13. Нагребецький А. Йосип Йосипович Ролле / Анатолій Нагребецький // Шаргородщина. – 2006. – 13 трав. – С. 6; Його ж. – Загадковий «Лікар Антоній Ю»: [про Й. Й. Ролле] / А. Нагребецький // Пульсуючі джерела. – 2009. – 24 січ. – С. 1.
14. Баженова С. Юзеф Антоній Ролле : життя, діяльність, творчість. Вид. 2-е / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 180 с.
15. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2.
16. Яворовский Н. И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле / Николай Яворовский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Вып. X. – Каменец-Подольск, 1904. – С. 506 – 517.
17. Справа про діяльність Товариства подільських лікарів (1859 – 1865 pp.) // Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп.1, спр. 5305.
18. Materiały do topografii i statystyki lekarskiej Podola / red. A. Kremer, J. Rolle. – Warszawa, 1860 – 1865. – Т. I – V.
19. Сецинский Е. И. По поводу учреждаемого в г. Каменец-Подольском епархиального Древнехранилища / Е. И. Сецинский // Под. епарх. вед. – 1890. – № 3. – С. 79 – 86.
20. Dr Antoni J. Zameczki Podolski na kresach multańskich / Dr Antoni J. Rolle. – Warszawa, 1880. – Т. I – III.
21. Dr Antoni J. Po inkursyi kozackiej / Dr Antoni J. Rolle. – Kraków, 1890. – 138 s. (Переклад рос. мовою: Побожье в XVII и XVIII вв. К истории польского землевладения в Брацлавщине // Киевская старина. – 1890. – № 9, 11, 12.
22. Dr Antoni J. Polonica. Materiały do dziejów Polski w piśmach rosyjskich (1700 – 1862) zebrane / Dr Antoni J. Rolle. – Kraków, 1879 – 1880. – Т. 1 – 2.
23. Dr Antoni J. Niewiasty kresowi / Dr Antoni J. Rolle. – Warszawa, 1883. – 224 s.
24. Dr Antoni J. Tadeusz Leszczyć Grabianka, starosta liwski i Teresa z Stadnickich jego małżonka / Dr Antoni J. Rolle. – Lwów, 1875. – 126 s.
25. Dr Antoni J. Po małych drogach / Dr Antoni J. Rolle // Kłosy. – 1884. – № 974, 975, 977, 983; 1885. – № 1038 – 1041.
26. Ролле И. Популярная гигиена / И.И. Ролле // Подольские епархиальные ведомости. – 1879. – № 10 – 20.
27. Rolle J. Powiat Mohylowski (nad Dniestrem) pod względem lekarskim / J. Rolle // Tygodnik Lekarski. – Warszawa, 1862.

В. В. Черняк

ЛЕОН БЯЛКОВСЬКИЙ: УКРАЇНСЬКІ СТОРИНКИ ЖИТТЯ

В останні роки українськими вченими та краєзнавцями здійснюється серйозна робота щодо повернення із забуття та вшанування культурно-освітніх і наукових діячів, які з різних причин були незаслужено забуті. Серед них і наш земляк, відомий польський вчений Леон Бялковський.

Ця постать ще недостатньо привернула увагу вітчизняних дослідників, як і її наукова спадщина. Невеликі за обсягом повідомлення в довідкових виданнях обмежуються короткими біографічними даними [1, с. 227; 2, с. 142; 3, с. 187; 4, с. 424; 5, с. 689; 6, с. 27 – 28]. Більш детально життєвий шлях та наукова діяльність Л. Бялковського висвітлена у працях Л. Баженова [7], Л. Коваль [8], В. Колесник [9, с. 77 – 78] та В. Черняка [10]. На батьківщині вченого побачила світ краєзнавча розвідка А. Нагребецького [11].

Серед публікацій польських вчених слід відзначити змістовні статті у біографічних довідниках [12, с. 40; 13, с. 104 – 105; 14, с. 37 – 39; 15, с. 27 – 28], а також дослідження Є.

Клочовського [16, s. 277 – 286], Г. Каролівч [17, s. 295 – 303]. Бібліографія праць Л. Бялковського була опублікована Є. Клочовським та В. Новодворським [18, s. 300 – 309].

Метою даного дослідження є систематизація відомих на сьогодні даних та введення в науковий обіг нових архівних документів та матеріалів про громадську, наукову та педагогічну діяльність Леона Бялковського, що допоможе створити більш повний і об'єктивний біографічний нарис про нашого земляка.

Бялковський Леон-Ігнацій (Białkowski Leon Ignacy) народився 1 лютого 1885 року в с. Пасинки Ямпільського повіту Подільської губернії [19, арк. 189зв – 190] (нині – Шаргородський район Вінницької області). Походив із шляхетського роду герба Біберштейн, який з'явився на Поділлі, ймовірно, на початку XVIII ст. [9, с. 77]. Його батька, Болеслава Бялковського (1836 – 1899), який володів частиною села Пасинки [20, s. 891], у 1862 році було внесено до «Дворянской родословной книги Подольской губернии» [21, с. 13]. Леон Бялковський став дворянином 29 квітня 1893 року [21, с. 13].

Початкову освіту Леон отримав у маєтку матері в с. Мовчани (нині – село Жмеринського району Вінницької області). Протягом 1895 – 1904 років навчається у І Житомирській гімназії. Наступною сходинкою у здобутті освіти стає Університет святого Володимира у Києва, де він вивчає право.

Леон Бялковський активно працює над вивченням історії рідного краю. Він опрацьовує праці Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego», рукописний «Церковний літопис Успенської церкви села Мовчани» місцевого священика о. Городецького, опитує місцевих жителів, проводить польові дослідження. Результатом такої діяльності стає лист до редакції журналу «Київська старовина», у якому він розповідає про чотири стародавніх хрести, які знаходяться в околицях села, наводить малюнок і напис на одному з них. Очевидно, лист було передано відомому історику та архівісту І. М. Каманіну (з 1890 р. – директор Київського центрального Архіву давніх актів). На основі даних, наведених Бялковським у листі, та власних досліджень Каманін публікує в журналі повідомлення «Таинственный крест в с. Молчаны» [22]. Крім того, на засіданні історичного товариства Нестора-літописця 16 квітня 1906 року він виступає із аналогічним повідомленням, не забувши при цьому вказати на роль Л. Бялковського у даному дослідженні [23].

Очевидно, Л. Бялковський був особисто знайомий з І. М. Каманіном. Під час навчання в Університеті святого Володимира він паралельно працював у КЦАДА [9, с. 77].

Свою освіту Леон Бялковський продовжує у Ягеллонському університеті (м. Краків). Будучи студентом, публікує красномовну розвідку «Z przeszłości Szarogrodzyczyny» («З минулого Шаргородщини») [24]. Дипломною роботою по закінченні навчання стала праця з історії Сандецької землі. Протягом 1910 – 1911 років навчається у Юридичній (École des Chartes) та Вищій (École des Hautes Etudes) школах у Парижі [9, с. 77].

Професійну діяльність Л. Бялковський розпочинає як викладач історії Русі у Польському Колегіумі Університетському в Києві. Протягом 1914 – 1917 рр. відбуває військову службу в російській армії рядовим солдатом [15, s. 27]. У 1918 році Л. Бялковський був кандидатом на посаду помічника завідуючого КЦАДА, але місця не зайняв [25, с. 388]. Наступний етап його наукової діяльності пов'язаний з Кам'янець-Подільським державним українським університетом.

І. І. Огієнко, ректор університету, писав у своєму щоденнику: «Незважаючи на перешкоди, за правління гетьмана Скоропадського проф. І. Огієнко започаткував при Кам'янецькому університеті катедру польської літератури та історії, призначивши на ту посаду поляка, на цей час професора Університету в Познані, п. Бялковського» [26, с. 48]. У серпні – жовтні 1918 р. його було запрошено на роботу в КПДУУ [27, с. 44]. З невідомих причин Л. Бялковський у перший навчальний рік до роботи в університеті не приступив.

29 травня 1919 року на засіданні Ради історико-філологічного факультету «слухали прохання і curriculum vitae доктора філософії Леона Болеславовича Бялковського на посаду прив[ат]-доц[ента] по кафедрі полонознавства (історія польської літератури і історія Польщі)»

[28, арк.1]. Після виступу професора П. В. Клименка про наукові праці претендента було обрано на посаду [28, арк. 1].

Наступного дня Рада історико-філологічного факультету звернулася до Ради Університету з проханням затвердити дане рішення. Наказом Міністерства народної освіти від 1 липня Л. Бялковський був затверджений на посаді [29, с. 10; 30, с. 397]. 18 липня І. І. Огієнко отримав наказ № 92 Міністра народної освіти про призначення викладачів до університету, серед яких – і доктора філософії Краківського університету Л. Б. Бялковського – приват-доцентом на кафедрі полонознавства з обов'язковою умовою викладати лише українською мовою [31, с. 96].

Але ще до свого офіційного призначення Л. Бялковський активно включається в наукове життя Кам'янця-Подільського. 22 червня 1919 року на засіданні Подільського церковного історико-археологічного товариства було переглянуто склад організації. Почесними членами було обрано професорів М. С. Грушевського та І. І. Огієнка, дійсними членами – В. О. Біднова, Л. Т. Білецького, І. А. Любарського, П. В. Клименка, П. Г. Клепатського, Л. Б. Бялковського та ін. [29, с. 10].

Досить активно вчений працював і на ниві архівного будівництва. Весною 1919 року його включають до спеціальної архівної комісії, створеної за ініціативи І. Огієнка та відповідно до рішення професорської ради. Метою комісії було забезпечення фахового впорядкування архівів КПДУУ, міста та Поділля загалом [32, с. 228]. 13 травня 1919 року комісія подала Раді професорів КПДУУ листа, де ініціювали звернення до Кам'янецького ревкому з проханням передати університетові архів колишнього Подільського жандармського управління та Кам'янецького окружного суду з бібліотечними фондами [33, с. 188]. Та позитивного рішення не було.

Свою діяльність комісія активізувала в другій половині липня 1919 року. Очевидно, організаційно вона була переоформлена (видано наказ ректора І. І. Огієнка) [34, с. 24; 35, с. 7]. На засіданні, що відбулося 31 липня, було складено текст протесту проти нищення архівів. 4 серпня на засіданні архівної комісії виступили з доповідями про архівну справу в Росії та Західній Європі приват-доценти університету Ю. Сіцинський та Л. Бялковський [36, с. 122]. Було також вироблено текст заяви до Міністра народної освіти від університету. Серед іншого, пропонувалося термінове прийняття закону про архівну справу, запровадження спеціальної вищої археографічної школи на зразок паризької «École des chartes» [33, с. 189; 36, с. 122]. Очевидно, остання пропозиція була внесена безпосередньо Л. Бялковським, так як саме у цьому закладі він навчався протягом 1910-1911 років [9, с. 77].

22 серпня 1919 року представники інтелігенції, серед них – Й. Пеленський, Ю. Сіцинський, О. Пашенко, Л. Бялковський та інші звертаються до уряду з доповіддю про кричущі факти нищення архівів та пам'яток старовини та вносять ряд пропозицій щодо виправлення ситуації [36, с. 127 – 128].

Вже 30 серпня 1919 року Наказом № 9 по МНО була започаткована архівна комісія в структурі МНО під головуванням П. В. Клименка. Серед її членів були і представники КПДУУ – Ю. Сіцинський, Л. Бялковський та Й. Пеленський. Комісія працювала під особистим контролем І. Огієнка і за його безпосередньої участі, її матеріали розглядалися на професорській раді університету [36, с. 231]. 17 вересня вони ж стали членами ще однієї важливої комісії, метою якої була підготовка Статуту Національного архіву у Києві [36, с. 132].

Л. Бялковський долучився до справи поповнення фондів університетської бібліотеки. 30 липня він доповідав І. І. Огієнку про виконання його доручення щодо придбання книгозбірні К. Пуласького (с. Завадинці Кам'янецького повіту). Було куплено 106 томів за 2,5 тис. карб. і передано їх до фундаментальної бібліотеки [37, с. 293]. Очевидно, це були залишки великої (близько 10 тис. томів) бібліотеки історика Казімежа Пуласького, яка згоріла разом з цінним архівом у 1918 році [9, с. 616]. Л. Бялковський був особисто знайомий з власником бібліотеки. Останній, працюючи над працею «Хроніка польських шляхетських родів Поділля, Волині й України», користувався матеріалами вченого [9, с. 617].

Разом з багатьма іншими викладачами університету, Л. Бялковський був представлений у бібліотечному товаристві, а також бібліотечній комісії [37, с. 296].

Бібліотечний фонд поповнювався й під час наукових відряджень працівників університету. Їм видавалися гроші на придбання необхідних книг. Інколи науковці відряджались спеціально з такою метою. Так, 13 вересня 1919 року Рада історико-філологічного факультету звертається до Ради професорів з проханням дозволити здійснити приват-доценту Л. Бялковському відрядження на два тижні до Кракова з метою придбання книг з історії Польщі та польської літератури [28, арк. 2]. Підставою для звернення став рапорт Л. Бялковського, в якому він пише про відсутність на кафедрі полонознавства найнеобхідніших книг, як то: С. Тарнавського, П. Хмельовського, Ю. Третьяка про Залеського, О. Брікера [28, арк. 2] (мова йде про праці польських істориків літератури, літературних критиків кінця XIX – початку XX ст.).

Рада професорів позитивно поставилася до клопотання і 17 вересня І. І. Огієнко звертається до міністра народної освіти П. І. Холодного з проханням затвердити рішення Ради професорів щодо відрядження Л. Бялковського за кордон [31, с. 103]. Зберігся авансовий звіт Л. Бялковського за результатами відрядження [38].

У другому томі «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» було надруковано розвідку Л. Бялковського «Поріччя Мурахови в XV-XVI століттях» [39], яка безпосередньо стосується минулого Шаргородщини. У 1920 році, вже у Польщі, вийшла польською мовою книга вченого «Поділля в XVI столітті», яка отримала нагороду Польської Академії Знань [15, s. 28].

У 1931 році у Польщі було створено раду видання польського біографічного словника. Його діяльність поширювалася і на українські землі, що входили до її складу. Так, 13 лютого 1932 року Леон Бялковський, який очолював Люблінську редакцію видання, взяв участь в установчому засіданні Волинського комітету польського біографічного словника, що відбулося у Луцьку. Він інформував краєзнавчий актив про завдання Комітету, засади словникотворення [40, с. 36]. Цікаво, що майже одночасно сам Леон Бялковський потрапив у поле зору аналогічної комісії в Україні. Його ім'я зустрічаємо в узагальненому списку діячів України, які згадуються у матеріалах Постійної комісії УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України [41, с. 367].

В кінці 1919 року Леон Бялковський переїхав на постійне проживання до Польщі, де тривалий час очолював Державні архіви у Познані та Любліні, працював в університетах цих міст, був членом багатьох польських наукових інституцій [14, s. 38 – 39].

Помер Леон Бялковський 22 січня 1952 року [42, s. 2].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Радянська енциклопедія історії України. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1969. – Т. 1. – 562 с.
2. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.
4. Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т.1. – 688 с.
5. Енциклопедія сучасної України. – К., 2004. – Т. 3. – 695 с.
6. Гальчак С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 224 с.
7. Баженов Л. В. Леон Бялковський – дослідник середньовічної історії Поділля / Л. В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип.8. – Т. 1. – С. 4 – 6.
8. Коваль Л. М. Наукова діяльність Леона Ігнація Бялковського у Польщі в 1919 – 1952 рр. / Л. М. Кравець // Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17 – 18 березня 2011 р.). – Хмельницький, 2011. – С. 168 – 172.

9. Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / Вікторія Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.: іл.
10. Черняк В. В. Леон Бялковський: польський академік з Поділля / В. В. Черняк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (18 – 19 листопада 2010 року). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 626 – 636.
11. Нагребецький Анатолій. Леон Б'ялковський і Шаргородщина / Анатолій Нагребецький // Шаргородщина. – 2007. – 27 січня.
12. Czy wiesz kto to jest? / pod ogólną redakcją Stanisława Łozy. – Warszawa: Wydawnictwo głównej księgarni wojskowej, 1938.
13. Biogramy uczonych polskich: Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN / opracowali A.Śródka, P.Szczawiński. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź, 1983. – Cz.I. – Z.1: A-J.
14. Słownik biograficzny archiwistów polskich. – Warszawa-Łódź, 1988. – Т. 1: 1918 – 1984.
15. Стęпник Andrzej. Białkowski Leon Ignacy / Andrzej Stęпник // Słownik biograficzny miasta Lublina / pod redakcją T. Radzika, J. Skarbka i A. Witusika. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1993. – Tom pierwszy. – 318 s.
16. Kłoczowski J. Ś. p. Leon Białkowski / J. Kłoczowski // Roczniki Humanistyczne. – 1953. – Z.4.
17. Karolewicz G. Profesor Leon Białkowski (1885-1952) - sylwetka ideowa i działalność popularyzatorska / G. Karolewicz // Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej: Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985 / pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Warszawa, 1986.
18. Kłoczowski J. Bibliografia prac prof. Leona Białkowskiego / J. Kłoczowski, W. Nowodworski // Roczniki Humanistyczne. – 1953. – Z.4.
19. Державний архів Вінницької області. – Ф.Д-904. – Оп.10. – Спр.7.
20. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Tom VII. – 960 s.
21. Список дворян, внесённых в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1897.
22. Каманин И. Таинственный крест в с. Молчанах / И. Каманин // Киевская старина. – 1906. – Т. ХСII. – С.73 – 77.
23. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-Летописца с 16-го апреля по 9-е октября 1906 года // Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца. – 1906. – Кн. 19. – Вып. 4. – С.80 – 82.
24. Białkowski Leon. Z przeszłości Szarogrodzyczyny / Leon Białkowski // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1907. – Nr. 1. – S. 549 – 554.
25. Київський Центральний архів давніх актів. 1852 – 1943: 3б. док.: У 2-х т. / Ольга Володимирівна Музичук (керівник проекту) – К., 2002. – Т. 1: 1852 – 1921. – 456 с.
26. Огієнко І. І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва / Іван Іванович Огієнко. – Житомир: Полісся, 2002. – 120 с.: іл.
27. Копилов А. О. Кам'янець-Подільський державний університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917 – 1921 рр.) / А. О. Копилов, О. М. Завальнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 41 – 50.
28. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 141.
29. Даниленко В. М. Кам'янець-Подільський державний український університет у добу Директорії УНР (1918 – 1920 рр.): з хроніки подій / В. М. Даниленко, Ю. В. Телячий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 3 – 21.
30. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
31. Завальнюк О. М. І. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919 р.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 80 – 121.
32. Ляхоцький В. Тільки книжка принесе волю українському народові... Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Володимир Ляхоцький. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.: іл.
33. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: робота із збереження культурно-історичної спадщини регіону (1919 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія:

Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С. 186 – 193.

34. Матяш І. Б. Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань / І. Б. Матяш // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Збірник наукових праць. – К., 1998. – С. 11 – 25.

35. Матяш І. Б. Архівна справа в Україні 1917 – 1921 рр.: особи, події, здобутки / І. Б. Матяш // Пам'ятки = Monuments / Головне архівне управл. при Кабінеті Міністрів України; Укр. держ. НДІ архівн. справи та документозн. – Т. 1 / Упоряд.: К. І. Климова, В. П. Ляхоцький, І. Б. Матяш та ін. – К., 1998. – С. 4 – 10.

36. Пам'ятки = Monuments / Головне архівне управл. при Кабінеті Міністрів України; Укр. держ. НДІ архівн. справи та документозн. – Т. 1 / Упоряд.: К. І. Климова, В. П. Ляхоцький, І. Б. Матяш та ін. – К., 1998. – 226 с.

37. Завальнюк О. М. Професорсько-викладацька корпорація і фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського університету (1918 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 289 – 299.

38. ДАХО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 31. – 15 арк.

39. Бялковський Л. Поріччя Мурахви в XV – XVI століттях: Відбитка з «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», т. 2. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Кам'янець-Под. Державного Українського Університету, 1920. – 21 с.

40. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство у Волинському воєводстві (1921 – 1939 рр.) / В. С. Прокопчук // Краєзнавство. – 2003. – № 1 – 4. – С. 33 – 41.

41. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918 – 1933: документи. Матеріали. Дослідження / Авт.-упор. С. М. Ляшко. – К.: НБУВ, 2003. – 688 с.

42. Nekrologia // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. – 1952. – Т. LIII. – Nr. 1.

Г. М. Слотюк

АНАТОЛІЙ НИКИФОРОВИЧ НАГРЕБЕЦЬКИЙ – ЛІТОПИСЕЦЬ ЗЕМЛІ ШАРГОРОДСЬКОЇ

Літописці завжди виконували важливу роль у фіксуванні і трактуванні подій, які формують історичну пам'ять народу. Одним із них є наш земляк Анатолій Никифорович Нагребецький – педагог, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України, член правління Вінницької обласної організації НСКУ. Народився він у с. Плебанівка Шаргородського району 9 травня 1945 року. У свій час Анатолій Никифорович працював у колгоспі, викладав математику в школі, був головою сільської ради, а нині активно займається дослідженням історії Шаргородського району.

Його твори зберігаються у фонді краєзнавчого відділу Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва. Присвячені вони історії краю, окремих сіл, також у цих дослідженнях розкриваються теми голодомору та війни 1941 – 1945 рр.

До відзначення 60-річчя Перемоги А. Н. Нагребецький видав книгу «Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни», в основу якої лягли документальні джерела, публікації, спогади 151 ветерана, які були зібрані учителями та учнями шкіл району. Книга містить розповіді учасників бойових дій, які захищали та відбудовували села Шаргородського району в післявоєнні роки.

У 2008 році вийшла у світ книга А. Н. Нагребецького про геноцид українського народу в 1932 – 1933 роках під назвою «Трагедія мого народу: етапи великого шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор». У ній використані архівні матеріали, статистичні відомості, розповіді очевидців, зібрані силами місцевих краєзнавців – учителів, учнів, бібліотекарів і просто не байдужих людей. Дослідження усної історії згруповані по кожному

селу окремо. У передмові автор звертається до читачів словами: «Коли прочитаєш цю книжку, передай її іншому, а він нехай зробить те ж саме. Щоб наші подоляни – від малого до старого – знали всі і все про ті страждання, які переніс наш люд у тридцятих роках минулого століття» [6, с. 10].

Історію освітянської галузі Шаргородського району А. Н. Нагребецький виклав у своїй книзі «Шлях крізь віки», що побачила світ у 2006 році. При написанні цієї книги автор використав документальні першоджерела, архівні матеріали, публікації з періодичних видань, спогади сучасників. Книга багата світлинами. В ній подана загальна довідка про зародження і розвиток закладів освіти, виокремлено історію кожної міської та сільської школи. У виданні описані також роль учителів у формуванні громадянського суспільства, приділено увагу видатним особистостям, чиї шкільні роки пройшли у стінах місцевих освітніх закладів.

У 2011 році вийшла у світ книга «Шаргород – єврейское местечко», яка вміщує розповіді про звичаї, традиції та культуру єврейської громади маленького подільського містечка. В книзі поєднано історичні відомості, виписки з архівних документів, світлини, ілюстрації, розповіді та спогади жителів міста. Автор також звернув увагу на релігійне і культурне життя єврейської общини, самотню і неповторну систему традиційного єврейського виховання.

Проте особливу увагу А. Н. Нагребецький приділив вивченню історії окремих сіл району. У передмові до однієї з таких книг Анатолій Никифорович висловлює любов до свого краю та його людей так: «Шаргородщина! Вона чарує мальовничою природою, гаями і лісами, швидкоплинними річками Мурафою, Мурашкою, Лозовою, квітучими садами і неозорими полями. Вона гарна і у весняних ранках, і в сонячні літні дні, коли іскриться золотом пшениця та рясно жовтіє ріпак, і в осінню пору, коли щедро віддає людям свої дари подільська земля» [7, с. 1].

Здійснено два видання історико-етнографічного нарису про рідне село краєзнавця – Плебанівку. Книга присвячена історії села, заснованого понад п'ятсот років тому. Вона містить документи про історичне минуле, усні свідчення про часи голодомору і репресій. У книзі описана участь земляків у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, повоєнна розбудова, і роки незалежності, а також представлений детальний аналіз традицій і звичаїв мешканців села.

У 2007 році побачила світ книга «Калинівка Шаргородська», а в 2009 році – книга-розповідь «Мій рід, моє село», присвячена пам'яті почесного громадянина м. Шаргорода І. У. Цурканя. У ній презентовано розповідь про рід Цурканів, що родом із с. Джурина, нелегкі роки, які пережило село, історію, яка тісно пов'язана з історією України.

Наступна книга автора вийшла у 2010 році під назвою «Насіківка моя, Насіківка».

У співавторстві з педагогом-краєзнавцем Наталією Юніцькою Анатолій Никифорович у 2011 році підготував книгу «Наш Деревчин», про село багате своїм історичним минулим. У свій час там перебували гетьман Богдан Хмельницький, німецький мандрівник Ультріх фон Вердум, Іван Гонта, Теодор Потоцький, польські художники Андрій і Збігнев Пронашки, класик української літератури Михайло Коцюбинський, композитор Платон Майборода, проїздив через село Великий Кобзар – Тарас Шевченко.

Книга «Мальовничі Перепільчинці», що вийшла друком у 2012 році, містить опис історії села Перепільченців. У ній розповідається про засновників села, козацькі часи, гайдамацький рух, війни, революції, голодомори.

У 2013 році світ побачила книга краєзнавця «Ярове – село на Кучманськім шляху». Неоціненним краєзнавчим матеріалом для написання якої стали розповіді, легенди, спогади старожилів села, а також фонди архівів, бібліотек, музеїв. Презентація цієї книги пройшла в обласній науковій бібліотеці за участі народного депутата Верховної Ради України М. В. Джиги.

Цікавим виданням, яке вийшло друком у 2014 році є книга «Рахни-Лісові – яблуневі перлини Поділля», що рясніє світлинами подільських трударів, споминами про минуле, розповідями про чудових майстрів та митців.

Цінність книг А. Н. Нагребецького – у збереженні історичної пам'яті народу, серед якого він виріс. У них подається не тільки аналіз фактів, але й відображення яскравих подій, пов'язаних із життям багатьох поколінь, які не усвідомлено творили історію рідного краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нагребецький А. Н. Моя Плебанівка : іст.-етнограф. нарис / Анатолій Нагребецький. – К. : АБЕРС, 2001. – 67 с. : кол. іл., портр.
2. Нагребецький А. Н. Моя Плебанівка : іст.-етнограф. нарис / Анатолій Нагребецький. – 2-ге вид., перероб. і доп. – і Вінниця : ВДЦНТЕІ, 2004. – 229 с. : портр, фото.
3. Нагребецький А. Н. Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни / А. Н. Нагребецький. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2005. – 470 с. : іл.
4. Нагребецький А. Н. Шлях крізь віки. Нариси історії навчальних закладів Шаргородщини : історична література / А. Н. Нагребецький. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2006. – 464 с. : фото.
5. Нагребецький А. Н. Калинівка Шаргородська / А. Н. Нагребецький. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2007. – 180 с. : фото.
6. Нагребецький А. Н. Трагедія мого краю : Етапи великого шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор / А. Н. Нагребецький. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2008. – 476 с. : іл. .
7. Нагребецький А. Н. Мій рід, моє село / А. Н. Нагребецький, І. У. Цуркань ; Він. обл. орг. нац. спілки краєзнавців України. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2009. – 124 с. : іл., портр.
8. Нагребецький А. Н. Насіківка моя, Насіківка / Анатолій Нагребецький ; Він. обл. орг. нац. спілки краєзнавців України. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2010. – 300 с. : фотогр., портр
9. Нагребецький А. Н. Наш Дерібчин / Анатолій Нагребецький, Наталя Юніцька; авт. ідеї Людмила Рудик. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2011. – 504 с. : іл.
10. Нагребецький А. Н. Шаргород – єврейское местечко / Анатолій Нагребецький ; авт. проекта Ігорь Винокур. – Вінниця : Государственная картографическая фабрика, 2011. – 264 с. : ил., портр.
11. Нагребецький А. Н. Мальовничі мої Перепільчинці / А. Н. Нагребецький ; кер. проекту Р. В. Богацька ; Він. обл. орг. нац. спілки краєзнавців України. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2012. – 348 с. : іл., портр.
12. Нагребецький А. Н. Ярове – село на Кучманським шляху / Анатолій Нагребецький. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2013. – 440 с. : іл., фотогр.
13. Нагребецький А. Н. Рахни-Лісові – яблунева перлина Поділля / Анатолій Нагребецький ; Вінниц. філія Центру дослідж. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України при Кам'янець-Поділ. нац. ун-ті ім. І. Огієнка, Вінниц. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. – Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2014. – 512 с. : фотогр.

А. Н. Нагребецький

СЛАВА ШАРГОРОДЦІВ – СЛАВА УКРАЇНИ

Прекрасний наш край – Поділля! Прекрасна Шаргородщина, яка своїми мальовничими ландшафтами, золотавими колосистими полями, зеленими лісами та садами, широкими долинами (від скелястих Садковець аж до лісистих Перепільчинець), немовби повторює в мініатюрі всю Україну. Так само і долі людей-шаргородців, залюблених у рідний край, віддзеркалюють долю українського народу. Ними, славними синами і дочками Шаргородського краю, пишаються не лише на Поділлі, але й в нашій державі, Європі, світі.

Саме чи не всьому світу відоме ім'я історика, краєзнавця, письменника і лікаря за професією Йосипа Йосиповича Ролле.

Народився він у 1830 році на хуторі Генріхівка поблизу Шаргорода. Жив і навчався на Поділлі. Ще у студентські роки зацікавився його історією. Своєму захопленню присвятив чи не все життя. Він автор серіалу «Історичні оповідання» – 80-ти книг і нарисів, що вийшли друком польською мовою у Львові у 1875 – 1880 роках. Серед найвідоміших праць – «Замки подільські на кордонах молдавських», «Побожжя у XVII – XVIII ст.» та ін. На знак увічнення пам'яті видатного краєзнавця його іменем названо населений пункт, де він народився (с. Роля), на Кам'янець-Подільському кафедральному соборі встановлено меморіальну дошку.

У селі Пасинках у 1885 році народився ще один відомий у Європі історик, краєзнавець-поділлезнавець Леон Ігнацій Бялковський. Проживав і навчався спочатку у церковно-приходській школі, потім із сім'єю перебралася до Польщі. Там здобув належну освіту. Став польським вченим-академістом.

Професор Люблінського університету Леон Бялковський у своїх наукових працях приділяв багато уваги історії Поділля. У книзі «Поріччя Мурахви в XV – XVI ст.», яка вийшла з друку в Кам'янець-Подільському в 1920 році, висвітлив історію виникнення у XVI столітті багатьох поселень Шаргородщини, зокрема, розташованих на берегах річки Мурашки (у той час річка носила назву Мурашка-Сеньківська – на честь Зінька Карачевського). Саме ця праця допомогла краєзнавцям встановити час виникнення Перепільчинець, Носиківки, Шаргорода, Плебанівки, Луки-Мавчанської, Мовчанів, Політанок, Голишова, Довгівців та інших сіл теперішнього Шаргородського району.

Інша видатна постать – Самуїл Змур. Народився у Шаргороді 18 січня 1878 року в єврейській сім'ї. Перебравшись за океан, він вирвався із злиднів, реалізував власні знання і можливості – став відомим американським бізнесменом – банановим королем Америки. Сем Замора (так його звали у Сполучених Штатах) вніс помітний внесок у розвиток світової економіки, зайнявшись торгівлею бананами. Центром його компанії було місто Банапера. Слід зазначити, що очолювана ним компанія відіграла значну роль у постановці стратегічними творами учасників антигітлерівської коаліції. Навіть воїни-шаргородці не раз розповідали, що вони надовго запам'ятали смак американської тушонки, шоколадів та інших делікатесів, перебуваючи на фронті.

Самуїл Змур з адміністрацією президента Рузвельта брав безпосередню участь у розробці антикризової стратегії країни, був членом Вищої Економічної Ради США, займався творчою та меценатською діяльністю, особливо у сфері науки, виділяючи значні кошти американським університетам.

Помер у 1961 році. Похований у Новому Орлеомі.

Королем науки називають на Шаргородщині Андрія (Герша) Михайловича Будкера – відомого вченого-фізика, академіка Академії наук СРСР, доктора фізико-математичних наук, професора, лауреата Ленінської та Державної премій СРСР, який народився 1 травня 1918 року в селі Мурафа.

Особливо плідною була його робота у 1958 – 1977 роках на посту директора Інституту ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР. У цей період вченому вдалося вирішити фундаментальне завдання – практично одержати зустрічні пучки електронів та позитронів, що досить позитивно позначилось на подальшому розвитку ядерної фізики.

Наукові досягнення А. М. Будкера високо оцінені. Він був нагороджений багатьма орденами, медалями, удостоєний почесних звань.

Наукова спадщина вченого має неперехідне значення, досі знаходить своє практичне використання.

Свого часу Герш Будкер приїздив на свою рідну землю. Це було при встановленні пам'ятника на могилі батька, похованого в Мурафі.

Помер А. М. Будкер у липні 1977 року й похований у Новосибірську.

У вересні 2006 року, увічнюючи його пам'ять, вдячні земляки-нащадки відкрили в Мурафі на фасаді місцевої школи меморіальну дошку.

Шаргородщина – край працьовитих і мужніх людей. Серед них: Герої Радянського Союзу Грель Ілля Михайлович із села Будне, Мандибуря Михайло Карпович – із Довжку, повні

кавалери орденів Слави Гаврилюк Іван Климентійович і Дудник Андрій Романович із с. Лозова. Фронтовики Лейкін Василь Іванович із Пасинок, Свитко Марія Іванівна з Носиківки, Поперечний Михайло Євгенович із Плебанівки, керівник Шаргородського підпілля Маліванчук Іван Дементійович з Перепільченців та інші; колишні воїни-фронтовики, які, повернувшись із полів битв до мирної праці, очолили колгоспи: Гарбар Віктор Тимофійович – Юхимівський, Богачук Михайло Гордійович – Плебанівський, Фаландиш Петро Йосипович – Козлівський, Цуркань Іван Улянович – Хоменський, Стратій Дмитро – Слободо-Шаргородський, Ксенишин Василь, а згодом Віхор Іван Костянтинівич – Рахнянський радгосп. Вони та інші працелюби доклали чималих зусиль, щоб відродити понівечені ворогом села, щоб багатшала країна.

Держава високо оцінила сподвижницьку працю сільських трударів. Так, у післявоєнні роки на Шаргородщині Героями Соціалістичної Праці стали 25 чол.: із с. Івашковець – 9 чол., з Лозової – 7 чол., з Михайлівки – 5 чол., з Деробчина – 3 чол., з Носиківки – 1 чол.

В свій час Шаргородщину прославляли керівники колгоспів орденосці Олексин Федір з Івашковець, Павлишин Петро з Плебанівки, Симонин Василь з Пасинок, Турчак з Джурина, Подолянна Олена Іванівна з Мурафи, Сайнецький з Клекотини, Скрипник Василь з Слободи-Шаргородської, Хмельовський Степан Андрійович з Сапіжанки, Дробчак Олексій з Політанок, Хитрук Василь Іванович з Стрільників, Ковтун Іван Васильович з Руданського, Соколюк Василь Михайлович з Юхимівки, директори радгоспів Гавря Олександр Іванович з Пеньківки, Семенюк Анатолій Іванович з Рахнів-Лісових, Скришевський Остап Миколайович з Деробчина та інші.

Варто згадати і сьогоденних керівників різних сільгоспідприємств, які сьогодні творять чудеса на полях та фермах господарств. Якщо колись найвищим урожаєм, наприклад, пшениці був показник 30 – 35 ц/га, то сьогодні уже не новина – 80 і більше центнерів з гектара. Такий урожай зернових збирань, наприклад, фермерське господарство «Врожайне», яким керує молодий, енергійний, грамотний агроном Дідик Анатолій Павлович. Таких же успіхів добивається його брат Дідик Сергій Павлович, а також керівники ПП «Юхимівське» Кічмаренко О. М., «Агрофірми Шаргород» Михайловський В. І., Кедик Катерина Станіславівна з Козлівки та багато інших чудових майстрів хлібних ланів.

Гордість та слава Шаргородщини, України також письменник, лауреат Шевченківської премії Перебийніс Петро Мойсейович із Слободи Шаргородської, народний депутат України, генерал-полковник Джига Микола Васильович з Ярового, доктор економічних наук, генерал-лейтенант Мунтіян Валерій Іванович із Соснівки, доктор фізико-математичних наук Прилуцький Юрій Іванович із Носиківки, генерали-керівники відділів СБУ Тимошенко Володимир Андрійович із Конатковець і Вовк Василь Васильович з Руданського, прокурор Вінницької області полковник Соколовий В'ячеслав Петрович із Плебанівки, голова Вінницької обласної ради Свитко Сергій Михайлович із Пеньківки, колишній Міністр лісного господарства України Байтала В. Д. з Пеньківки, колишній заступник Міністра «Укрсадвинпрому» Білий Петро Федорович з Руданського. Це також майстри-художники, народні майстри Марія Деркач з Носиківки, Наталія Гуляєва та Інна Калієвська з Рахнів-Лісових, Юрій Кірілов з Шаргорода, Михайло Іванишин із Плебанівки, Анатолій Залозний та Степан Куций із Зведенівки, Федір Гуліватий з Писарівки, Ольга Смалюх з Політанок, Галина Чадюк із Носиківки та ін.

Шаргородці пишаються священиками Віктором Білоуски із Клекотини, В. М. Крупком із Деробчина, отцем Кіпріаном із Шаргорода, краєзнавцями М. Ф. Купчишином із Клекотини, В. М. Струком із Хоменок, Г. Ю. Мельником із Соснівки, М. Д. Дзюбенком із Копистирини. Пишаються заслуженими працівниками освіти, медицини, сільського господарства, усіма талановитими особистостями – уродженцями району, чії імена історія по-праву вписує у когорту слави.

Честь і хвала їм!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бялковський Л. Поріччя Мурахви 15 – 16 ст. / Л. Бялковський. – Камянець-Подільський, 1920. – Т. 2.
2. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина / М. Купчишин, А. Мичак. – Київ, 2002.
3. Нагребецький А. Шаргород / А. Нагребецький. – Вінниця, 2005.
4. Нагребецький А. Іменами багата земля Шаргородська / А. Нагребецький. – Вінниця, 2014.
5. Київська старина. – Київ, 1894. – № 1.
6. Хофман Чарльз. Красний штетл. – м. Ny, 2002.

М. П. Лозовик, І. М. Романюк

СПОРТИВНА СЛАВА ШАРГОРОДЩИНИ

Фізична культура та спорт як органічна частина загальнолюдської культури є важливим фактором формування гармонічно розвинутої особистості. Поєднуючи в собі основні оздоровчі та виховні функції, фізична культура і спорт сприяють підготовці людини до різнопланової, повноцінної діяльності.

Вивчення історичних шляхів і закономірностей розвитку фізичної культури окремих регіонів Вінниччини дозволяє прослідкувати зв'язок минулого з сьогоденням, визначити напрямки і характер подальшого прогресу фізкультурно-спортивного руху. До таких регіонів належить і Шаргородщина, край, який дав області, Україні цілу плеяду визначних спортсменів.

Аналіз літератури свідчить про те, що останнім часом в світі значно зріс інтерес до бігу на середні та довгі дистанції [1, с. 5]. В різних країнах проводиться велика кількість пробігів, марафонів. Дуже престижною є не тільки перемога, але й участь у них. При прийомі на роботу, це є однією з кращих рекомендацій, адже людина, яка змогла подолати довгу дистанцію, відрізняється міцним здоров'ям та гарантовано зможе продуктивно працювати. Світовими лідерами бігу на середні та довгі дистанції завжди були представники африканських країн Ефіопії, Кенії. Саме вони диктують моду в світовій легкій атлетиці. На Вінниччині також є місцевість, яка славиться своїми бігунами, це Шаргородський район один з кращих в підготовці майстрів спортивного бігу. Саме тут розпочинали свій спортивний шлях Микола Явтушенко, три брати Недибалуки: Василь, Анатолій та Віктор, які стали майстрами спорту. Старший з них – Василь виконав майстерський норматив з марафонського бігу, молодший – Віктор – з бігу на 10000 метрів. Але найбільшого успіху на бігових доріжках добився Анатолій. На перших своїх змаганнях – першості області серед школярів А. Недибалука посів перше місце з бігу на 3000 метрів з результатом 9.28,0 сек., а вже через два тижні в фіналі республіканських змагань посів четверте місце (9.01,0 сек.). Це було у 1968 році. В наступному році він стає переможцем республіканської першості серед юніорів в бігу на 8000 м., згодом перемагає і на всесоюзних змаганнях. А. Недибалука був чемпіоном України в бігу на 1500 м. у 1972, 1974, 1976 роках, перемагав в бігу на 5000 м у 1974, 1976, 1978, 1979 роках. Найбільш вдалим для себе Анатолій вважає 1977 рік, в якому він стає чемпіоном СРСР в бігу на 5000 м (13.41,4 сек.). В цьому році він стає рекордсменом України з результатом (13.34,4 сек.) [2, с. 116]. Високих результатів в спорті досяг також і молодший з братів – Віктор, який довгі роки виступав за збірну України, ставав переможцем багатьох всеукраїнських та міжнародних змагань. В даний час Віктор працює викладачем Білоцерківського сільськогосподарського університету та продовжує приймати участь в легкоатлетичних змаганнях, тепер серед спортсменів-ветеранів. В цій категорії він неодноразово ставав чемпіоном світу та Європи.

Розпочинав свій шлях у великий спорт на Шаргородщині в селі Пеньківка під керівництвом вчителя фізкультури Якова Івановича Огородника і майстер спорту з легкої атлетики, багаторазовий чемпіон України Микола Явтушенко [3, с. 2]. В тринадцятирічному

віці Микола почав виступати на обласних змаганнях, показуючи високі результати в стрибках в довжину, бігу на короткі та середні дистанції.

Визначальним для Миколи Явтушенка став 1970 рік. Виступаючи на обласній спартакіаді школярів він посів перше місце в бігу на 200 м з результатом 23,1 сек. Цей показник визначив подальшу судьбу талановитого юнака. Уже в наступному році Микола стає переможцем республіканських змагань серед юніорів з бігу на 400м. В 1973 році йому підкоряється норматив майстра спорту, в цьому ж році він стає чемпіоном України. В квітні 1976 року талановитий спортсмен стає призером Всесвітньої універсиади в Іраку [2, с. 104]. Довгі роки після закінчення активних занять спортом Микола Іванович Явтушенко працював в Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського на посаді голови спортивного клубу, потім викладачем кафедри фізичного виховання, передаючи свій багатий спортивний досвід підростаючому поколінню українських спортсменів.

Високих спортивних результатів досяг уродженець села Гибалівки Микола Захарчук, який був багаторазовим переможцем та призером змагань різного рівня з бігу на середні дистанції.

Всі ці успіхи з'явилися не на порожньому місці. В Шаргородському районі завжди приділялась велика увага розвитку фізичної культури та спорту. Ще в далекі повоєнні роки, коли на Вінниччині організовувалося сільське товариство «Колгоспна нива», в селах району створювались спортивні осередки, будувалися стадіони, спортивні площадки. На першу спартакіаду сільської молоді, яка відбулася в Бершаді в вересні 1948 року район делегував 37 учасників [3, с. 18]. В 1954 році колгоспники села Гибалівка виділи 10 000 карбованці на будівництво нового стадіону з хорошим спортивними секторами, двома роздягальнями, місцями для глядачів. В огляді-конкурсі кращих колгоспних спортивних колективів області за перше півріччя 1954 року переміг колектив села Михайлівка Шаргородського району [4, арк. 25].

Сьогодні Шаргородський район продовжує залишатись кузнею спортивних талантів. В районі створені гарні умови для занять легкою атлетикою. Крім стадіону в Шаргороді, функціонує непоганий стадіон з твердим покриттям бігових доріжок в селі Руданському, завдяки депутатам та місцевому керівництву збірна команда району з легкої атлетики забезпечена спортивною формою. Кожен рік в районі проводяться легкоатлетичні кроси на призи братів Недибалюків. З талановитою молоддю працює два тренера з легкої атлетики Дмитро Мосійчук та Іван Лобур, самі в минулому відомі бігуни на середні та довгі дистанції. Так зокрема Дмитро Мосійчук був переможцем всеукраїнських змагань, призером всесоюзного кросу на призи газети «Правда». Їх справу продовжують Обуховський Олексій – член збірної України, учасник юніорського чемпіонату світу 2012 року в Барселоні, багаторазовий чемпіон країни з бігу на 5000 м та Владислав Марчук – учасник чемпіонату Європи з легкоатлетичного кросу 2012 року в м. Будапешті, неодноразовий чемпіон країни з бігу на 3000 м з перешкодами.

Місцеві тренери тісно співпрацюють з ведучими спеціалістами з бігу на середні та довгі дистанції Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та інших спортивних шкіл. Вагомий внесок в підготовку шаргородських бігунів зробили Ю. Козловський, А. Трофімчук, А. Гарницька та О. Пригорницький.

Загалом можна констатувати, що в Шаргородському районі Вінниччини створені хороші умови для розвитку бігу на середні та довгі дистанції, завдяки чому він довгі роки є лідером по підготовці висококваліфікованих майстрів бігової доріжки не лише в області, але й в Україні.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Дениєлс Д. От 800м до марафона. – М.: изд. «Ман,Иванов и Фебер». – 2001. – 244 с.
2. Присяжнюк Д. Легка атлетика на Вінниччині. Сторінки історії / Д. Присяжнюк. – Вінниця, 2005. – 176 с.

3. Овчинников М. Дем'янчук – взірець для інших / М. Овчинников // «Спортивна газета», 2 грудня 1972. – С. 2.
4. Гвоздѣв Б., Зарудный Н., Виноградов Б. 500.000 физкультурников в одной области / Б. Гвоздѣв, Н. Зарудный, Б. Виноградов. – М.: ” ФИС” . – 1949. – 70 с.
5. Державний архів Вінницької області. Ф. 4877, оп. 2, спр. 13.

ЛІТЕРАТУРНІ ПОСТАТІ ШАРГОРОДЩИНИ

О. М. Куцєвол

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ ТА ШАРГОРОДЩИНА У ВИМІРАХ ХУДОЖНЬОЇ БІОГРАФІКИ

Культурний ландшафт кожного окремого регіону України складається з набутків людей творчих професій – учених, письменників, художників, музикантів, архітекторів, скульпторів, учителів та журналістів, які творять його історію, культуру та славу. Значна роль у гуманітаристиці належить збереженню відомостей про генетичні, контактні культурні зв'язки цих діячів з рідною землею, що уможлиблює естафету пам'яті про них новим генераціям краян, а також своєрідну персоніфікацію історико-суспільних, літературних та мистецько-культурних процесів через вивчення досягнень славетних земляків.

Одним з ефективних способів збереження та передачі таких відомостей юному поколінню є літературні твори про життя і діяльність цих персоналій, що означаються терміном «*художня біографія*». У сучасному літературознавстві він має таку дефініцію: «Художній твір, в основу якого покладено зображення життя непересічної особистості з використанням біографічних фактів та вірогідної вигадки» [1, с. 566]. Однією з поширених модифікацій художньої біографії є *літературний життєпис письменника*, цікавий читачам з різних причин: по-перше, особистістю представленого митця, творчість якого стала невід'ємною часткою вітчизняного літературного процесу; по-друге, поглядом на нього співбрата по письменницькому кошу, котрий, як колега, може тонко зрозуміти й розкрити особливості творчої психології та лабораторії; по-третє, можливістю глибшого пізнання через життєпис цієї персони її історичної та культурної епохи.

Жанр літературної біографії сягає корінням часів античності, у своїй генезі він пережив чимало піків та згасань, зокрема був популярним у добу Ренесансу, епохи Просвітництва й Романтизму, у ХІХ ст. У ХХ ст. найбільшими досягненнями художньої біографії стали твори А. Моруа, Р. Роллана, І. Стоуна, Ю. Тинянова, С. Цвейга, Б. Франка та ін. Серед яскравих надбань вітчизняного письменства в цьому жанрі твори О. Іваненко, Р. Іваничука, О. Ільченка, П. Колесника, М. Олійника, В. Петрова, М. Сиротюка, Л. Смілянського, З. Тулуб, В. Шевчука та ін.

У контексті художньої біографістики українських письменників найщедріше представлена літературна шевченкіана та франкіана. Досить багатою є також літературна коцюбинськіана: за нашими дослідженнями, вона нараховує понад півтисячі джерел, серед них майже 300 ліричних та ліро-епічних творів і більше 200 епічних. Проте цей солідний контент майже не досліджений вітчизняним літературознавством. Маємо лише спорадичні звернення до проблеми художньої інтерпретації постаті М. Коцюбинського у творах літературної біографіки в студіях Є. Антонюк, В. Борщевського, Г. Грегуль, В. Крупки, А. Меншій, І. Савенко та ін. Вивчення цього питання в літературно-краєзнавчому аспекті тільки починається.

Така ситуація зумовлює актуальність нашої статті, **метою** якої є окреслення ідейно-художніх особливостей однієї зі сторінок літературної коцюбинськіани, пов'язаної з перебуванням письменника Сонцепоклонника на Шаргородщині.

Методологічними засадами дослідження є праці І. Акіншиної, О. Галича, Г. Грегуль, О. Дацюк, Ю. Лотмана, Л. Мороз, А. Моруа, Т. Потніцевої, О. Скаріної, Т. Черкашиної та ін., у яких визначено атрибутивні та модусні характеристики літературної біографії. Прикметною ознакою художньої біографії, що трактується О. Галичем як специфічне міжродове жанрове утворення, у якому поєднуються риси літературознавства, мемуаристики та белетристики, є «творче змалювання життєвого шляху конкретно-історичної особи, реалізоване на основі справжніх

документів і подій свого часу з глибоким зануренням письменника в її духовність і внутрішній світ, соціальну та психологічну природу історичних діянь» [2, с. 8].

Сукупність усіх художньо-біографічних творів складають окремих феномен – *художню біографіку*, що являє собою континуум різних жанрів: історико-біографічний роман, повість, оповідання, есе, нарис, образок, поема, драма, цикли поезій, окремі вірші. Домінантною ознакою цього літературного явища є гармонійне поєднання двох струменів – об'єктивного й суб'єктивного, історичної правди та художнього домислу й вимислу. Усі твори художньої біографіки ґрунтуються на документі, що є прямим уособленням історичної правди. За словами О. Галича, «письменники, що працюють у цих жанрах, просто зобов'язані відштовхуватися від документа. У біографічних творах без реальних історичних документів обійтися неможливо. Інше питання, як їх використовувати. Є випадки, коли факти, документи розчиняються в художній структурі твору, є також і протилежні випадки, коли вони існують у творі самостійно у вигляді різних протоколів, актів, газетних повідомлень, витягів із щоденників тощо» [2, с. 10].

Художній домисел може виявлятися по-різному: у побудові композиції, розташуванні фактичних подробиць, переосмисленні й трансформації подій та епізодів. Відомий факт письменницької біографії може передаватися через діалог, пейзаж, портретну характеристику. Художній вимисел утілюється у вигаданій автором події, домисленій деталі, розмові, персонажі, яких насправді не було в житті письменника, проте вони не суперечать логіці розгортання буття та психології цієї особистості.

Виходячи з цих методологічних засад, проаналізуємо твори художньої біографіки, у яких відображено зв'язок М.Коцюбинського із шаргородським краєм. Ця сторінка життєпису митця художньо інтерпретована в різних жанрах: повісті доньки Сонцелюба *Ірини Михайлівни «Михаил Коцюбинский»* (серія «ЖЗЛ») та в її ж *«Спогадах і розповідях про М. М. Коцюбинського»*, романі *М. Слабошпицького «Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші»*, оповіданні *М. Солоненка «Важкий грудень»*, поезіях *А. Бортняка «В Лопатинцях»*, *В. Коротича «Очі»*, *В. Рабенчука «Коцюбинський у Дзигівці»*, *В. Сторожук «В Лопатинцях»* та ін. Досить численною є група літературно-документальних джерел: це художньо-краєзнавчі розвідки *Б. Хоменка* й *В. Циганюка «Подільськими стежками Михайла Коцюбинського»* та *Л. Любацької «Ласкава зірка України»*, нариси *В. Білоконя «Лише чотири місяці»*, *В. Боровського* й *І. Кушніра «Новий день»*, *І. Глинського «Шляхами Наддністрянщини»*, *Д. Дудкевича «Не ті тепер Лопатинці»*, *О. Єрмолаєва «В якій Михайлівці був Михайло Коцюбинський?»*, *В. Зуба «Репортаж, писаний у Лопатинцях»*, *Г. Качуровського «Коцюбинський в Лопатинцях»*, *Я. Ланового «В селі Лопатинцях»*, *М. Солоненка «Пам'ять серця»* тощо.

М. Слабошпицький у романі *«Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші»*, що має підзаголовок *«Біографія, оркестрована на дев'ять голосів»*, вкладає в уста персонажа, під іменем «Біограф», розповідь про майбутнього письменника, який 12-річним підлітком приїхав до Шаргорода: *«Зманіжене паненя Муся – не по роках серйозне та розважливе, як маленький Домбі, – після закінчення [Барської – приміт. наша – О. К.] школи восени 1876-го вступає до Шаргородського духовного училища»* [3, с. 23]. Ця характеристика є, по суті, художньою інтерпретацією спогадів Михайликового училищного товариша *О. Саліковського*: *«Кволий, тендітний хлопчик, з блідим, матовим обличчям, він здавався паничем і взагалі вирізнявся з навколишнього середовища грубуватих хлопчаків»* [4, с. 26].

Батьки віддали дитину до цього закладу, оскільки, по-перше, він був найближчим до їхньої домівки, по-друге, родина не мала статків на більш солідну освіту й, по-третє, Михайлик через слабе здоров'я потребував постійного нагляду та піклування. На жаль, і в художніх, і в наукових біографіях письменника, період навчання в училищі виписано доволі схематично. Причиною є недостатнє висвітлення цієї сторінки біографії самим Коцюбинським і його сучасниками.

Та все ж училищні умови, у які довелось зануритися плеканий, домашній дитині, можна уявити зі спогадів колишнього помічника «смотрителя» Шаргородської бурси *В. Ковердинського* [4, с. 14 – 24] та учня, майже Михайлового однолітка *І. Шиповича* [4, с. 6 – 14]. Щоправда, їхні

розповіді дещо різняться щодо характеристики шкільної атмосфери. **В. Ковердинський** змальовує навчання чорними барвами, як нудне й схоластичне, розповідає про грубість начальства, суворі покарання дітей, описує жорстокі звичаї в учнівському загалі, де частими були бійки й фізичні розправи над слабшими. На противагу цьому **І. Шипович** згадує не лише негативні сторони бурсацького буття, а й чимало світлого та доброго, зокрема деяких педагогів «нового складу», які по-справжньому вболівали за своїх вихованців, «розширили їхній обрій, зацікавили наукою, моральними питаннями і всім, що діється на світі» [4, с. 9].

Пристаємо до думки відомого коцюбинськознавця **М. Потупейка**, що хоча Шаргородське духовне училище не було зразковим, «але ніяк не можна погодитись з Ковердинським, що навчання в ньому «нічого не давало для дитячого розуму» [4, с. 219]. Як доказ цього дослідник називає той факт, що в четвертому – випускному класі, де в той час навчались особливо обдаровані діти, розширили курс дисциплін, і саме тоді в Коцюбинського почали формуватися серйозні читацькі інтереси. Це підтверджують спогади ще одного випускника Шаргородського духовного училища, у майбутньому журналіста **О. Саліковського** [4, с. 26 – 29].

М. Слабошпицький вважає, що в роки Михайлового навчання в Шаргородській бурсі формується його українство. Підстави зробити такий висновок він має з автобіографічних листів Коцюбинського, котрий зізнавався, що в цей час він був зятим мисливцем за книгами: випрошував їх для читання скрізь, де тільки можна було, – у друзів, рідних, випадкових знайомих. Прикметно, що Михайло цікавився не лише белетристикою, а й філософськими та економічними працями, зокрема німецького філософа-матеріаліста **Л. Фейєрбаха**, французького соціаліста-утопіста **Ф. Фур'є**. «Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене **Марко Вовчок**, а потому **Шевченко**. Читання настільки перевернуло мій світогляд, що з незвичайно релігійного хлопця, яким я був до 12 років, я став на 13 році життя атеїстом, а на 14 – соціалістом» [5, VI, с. 42].

Автор роману «Що записано в книгу життя: Коцюбинський та інші», аби вияскравити достовірність своїх розмислів, вплітає в канву твору цитати з висловлювань Сонцепоклонника, зокрема: «На 13-му році я випадково дістав кілька томів «Основи» й оповідання **Марка Вовчка**, а потому «Кобзарь» уже безповоротно направили мене на свідомий український шлях» [3, с. 109].

М. Слабошпицький веде відкриту полеміку й доводить безпідставність тверджень з **О. Саліковським**, котрий у своїх спогадах говорить про раптову метаморфозу, яка сталася з Коцюбинським, коли в ньому прокинулася зацікавленість українською літературою, та ще така потужна, що визначила всю його прийдешню життєву путь. В авторському ліричному відступі **М. Слабошпицький** розмірковує, чому майбутній письменник не захопився до самозабуття народницькою ідеологією: «Коли його приятелі рецитували революційні вірші й переінакиували долю Росії, він мав іншу Прекрасну Даму, якої образ по-лицарськи кохав у своїй душі. Тільки що самотній, вразливий, неподільчивий і скупий на інтимні прив'язання – глибоко заховав принадний образ у душі, не ділився своїми укоханими мріями й гордо стояв одинцем на непопулярній позиції, у критиці революційної буденщини тільки себе й виявляючи. І тоді вже, мабуть, з його був той «аристократ», що не йшов разом з гуртом, а осторонь...» [3, с. 110].

Поступово формується потяг підлітка до словесної творчості. Його літературні здібності помітили вчителі духовного училища, особливо викладач російської словесності. **В. Ковердинський** згадує, як цей педагог прийшов якось в учительську «з солідним жмутком учнівських творів учнів 4-го класу, що писали, здається, на тему: «Як проводяться різдвяні свята в моїй родині». Витягнувши звідти працю Михайлика, він став читати її перед нами всіма й закінчив з вигуком: «Будемо мати свого літератора!» [4, с. 22].

Та в реальному світі навколо залюбленого в літературу хлопця розгорталось зовсім інше, позбавлене романтики життя. У «Спогадах і розповідях про **М. М. Коцюбинського**» донька письменника **Ірина Михайлівна** зі слів бабусі **Гликерії Максимівни** переказувала, що «повсякденні турботи й злидні, непевність у завтрашньому дні – усе це викликало роздратування, породжувало незгоди, порушувало родинний спокій. Раз у раз виникали сварки. Дід любив заглянути в чарку, а підвипивши, ставав нестримним і лютим. Муся поважав свого батька, але тяжко

переживав, коли, дихаючи горілчаним перегаром і не тямлячи себе, він несамовито лаяв дітей і дружину» [6, с. 35].

У спогадах **О. Аплаксіної** згадується, що Михайло Михайлович якось довірливо розповів їй випадок зі свого отроцтва – як кинувся з ножем на батька. Пояснюючи цей вчинок, він розповів сумну історію родини: «Мати вийшла заміж проти волі батьків, з пристрасного кохання. Перші роки вони з батьком жили добре, але згодом він почав пити, кілька разів кидав матір. Якось під час сварки батько боляче образив матір. У нестямі Михайло Михайлович схопив зі стола ніж і кинувся до батька. З того, як розповідав Михайло Михайлович, видно було, що тепер без болю він не може згадувати про це» [7, с. 203].

Ці події художньо інтерпретуються в оповіданні **М. Солоненка** «Важкий грудень». Автор обрав оригінальний кут їх висвітлення – через сприймання зведених сестер Михайла. Після того, як Михайло Матвійович втратив посаду в Кукавці, уся родина перебралась до Шаргорода й опинилась у «похмурому й непривітному будинку-заїзді», що належав Домініку Рогульському. Дівчатка вважали: «те, що вони пережили цього літа й осені в Шаргороді, було справжнім пеклом»: у родині панувала щоденна колотнеча, бо батько пив, «у хаті часом крихти хліба не було». Використовуючи домисел, автор розгортає один епізод їхнього шаргородського буття, якось ранком сталась прикра пригода: «невідомо від чого – чи то батько вимагав грошей від мачухи на горілку, чи просто виникла якась суперечка – почувся тривожний крик по допомогу. Такого ще в них не траплялось» [8].

Михайло, який на кухні колов ножем скіпки для розведення вогню в плиті, почув гвалт. Він «кинувся на той крик і побачив: батько з лютості поривається бити матір». Кульмінаційним епізодом оповіді є змалювання відчайдушного кроку спокійного й виваженого підлітка, який, ухопивши ножа, «рішучий і гнівний, став між ними. Батько якось опам'ятався, знітився, упав на лаву й гірко заплакав, як мала скривджена дитина» [8]. Розв'язка конфлікту виписана в дусі happy end-у: після цієї бурхливої події Михайло Матвійович десь зник, згодом повернувся за кілька днів, оброслий, змарнілий, і повідомив радісно, що знайшов роботу волосного писаря в Станіславчику – треба було негайно перебиратися туди.

Тим часом на родину насувалась інша біда – сліпота Глиkerії Максимівни, спричинена нервовими потрясіннями, невмолимо прогресувала. 16-літній Михайло зболено переживав втрату ньенькою зору та її безпомічність. Він відчутно подорослішав, перетворився із зманіженого матиного пестунчика на її першого помічника. Цей факт біографії митця художньо інтерпретував **В. Коротич** у поезії «Очі». Передую йому лаконічний, підкреслено беземоційний епіграф, у якому констатується сповнена трагізму подія: «У 1880 році матір Михайла Коцюбинського осліпла». Інформація ще раз повторюється в сильній позиції тексту – на початку вірша, що посилює враження невідворотності біди: «А мати невидющою була. / В зіниці їй закарбувалась вічність / Під чорним вітром запинались вікна / І чутно було, як зітхає мла».

Далі образ реальної жінки, матері майбутнього письменника, трансформується в образ України, що потерпала від соціальних негараздів: «Ішли дощі та грузнули в багні, / Ламали на землі вузькі коліна. / Під вікнами проходила Вкраїна. / Ішла полями – боса по стерні». В. Коротич підносить конкретний випадок до символічного узагальнення: незряча ньенька – знедолені матері-українки – пригноблена Вітчизна, яка нидіє в темряві. Ліричний герой поезії звертається з утішним співчуттям до матерів-страстотерпиць:

О виболілі очі матерів!

Ти, жінко, не сумуй.

Крутим світанням

Зіниці твого сина ще постануть

Над світом з-під інтелігентських брів.

Видющі діти матерів сліпих,

Які вже точно знають,

йти на бій з ким!

Він виросте – він стане Коцюбинським.

Простим, як степ, і вічним, як стени [9, с. 35].

В. Коротич висловлює припущення, що саме в юнацькі роки викреслювався шлях саможертвовного служіння майбутнього письменника, який ішов з низин народного болю.

З книги **I. Коцюбинської** дізнаємось, що після виїзду із Шаргорода життя в родині не покращало. Емоційна неврівноваженість Михайла Матвійовича чергувалась з періодами депресії. Урешті, важко переживаючи своє безробіття й неможливість утримувати сім'ю, він стає відлюдкуватим і переїздить до брата в Тростянець Брацлавського повіту, де за кілька років спивається й помирає від сухот 1886 р.

А Михайло після завершення навчання в училищі в 1880 р., аби якось забезпечити родину, стає домашнім учителем. За кілька років, у лютому 1886 р., доля вдруге приводить М. Коцюбинського на Шаргородщину: він отримує запрошення на репетиторську роботу в дім до священника А. Мончинського в с. Михайлівку. Дуже швидко батьки і двоє синів переконались, що недарма «виписали» цього вчителя з далекої Вінниці, а звіддалік багатьох літ **Олексій Мончинський** згадував: «З того часу, як з'явився в нашій домі Коцюбинський, він своїм лагідним та добрим ставленням завоював симпатії не тільки моїх батьків, але й нас, дітей. Особливо я прагнув до нього всією душею, бо він своєю добротою та методами викладання різко відрізнявся від бувшого раніше в мене вчителя. Лекції він викладав цікаво, уміючи заінтересувати предметом учня. Усе викладання предметів він проводив російською мовою, але в приватних бесідах розмовляв виключно українською, привчаючи й мене розмовляти по-українськи» [4, с. 220 – 221].

Михайлівка подарувала молодому вчителю зустріч з першим коханням – Марією Міхневич, сестрою господині дому, яка частенько гостювала в Мончинських. Їхнє спілкування продовжувалось під час поїздок юнака до Дзигівки (нині Ямпільський р-н), де мешкала з родиною донька священника Міхневича. Про зародження цього почуття розповів поет **В. Рабенчук** у вірші «**Коцюбинський у Дзигівці**». Ліричний герой вірша виступає в ролі наратора-обсерванта, який звіддалік століття ніби спостерігає за зустріччю Марусі й Михайла у вирі велелюдного сільського ярмарку: «*Базар. Дзигівка років сто тому. / Долоні жєбраків, неначе листя. / А ти, Марусенько, брязчиши в кишені золотом – / Коралове дошукуєши намисто. / Смієшися, наміряючи разки, / Та сміх твій мовкне раптом нарочитий. / – Збираєтесь, попівно, в невістки?! / Уклін вам! – / Тиша. / – Здрастуйте, учитель!*» [10].

В. Рабенчук тонкою аквареллю намагається змалювати зародження почуття двох молодих людей:

*Ще не було передчуття, о ні,
Ким стане вчитель цей тобі, Марусе!
В ту мить лише схрестилися вогні
Двох юних поглядів між буришинових бусів.*

*Ще не було передчуття, що й він
Переінакишить їй судьбу попівни.
Тремтіння рук, тонке тремтіння вії...
«Марусенько, яка ж бо Ви чарівна!» [10]*

У другій частині поезії ліричний герой переноситься з минувшини в наші дні, бачить той самий сільський майдан: «*Змінився край. Базар вже не такий. / З минулого тут залишилось тільки / Дівчатам наміряти хустинки. / ...Базар. Хустками пломенить Дзигівка*». Тільки йому так явно вчуваються далекі слова: «*Марусенько! Марусе!*» – у юрбі / Відлунням, наче крізь століття – оклик» [10].

Молодих людей об'єднували спільні прогулянки, читання книжок, мрії про нове життя. Михайло захопив попівську доньку бесідами й суперечками про персонажів роману Ф. Достоєвського «Злочин і кара» та п'єс М.Кропивницького «Глитай, або ж Павук» і «Дай серцю волю – заведе в неволю». Він навчав дівчину польської мови й читав разом з нею славетний роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Захоплений народовольськими ідеями, Коцюбинський намагався наблизити до них свою кохану. Уболівання за зневажений, темний люд, розуміння

необхідності зміни його становища в несправедливому суспільстві виражається в запальній юначій поезії «**Марусі М.** [іхневич]», де є такі рядки:

*...Змогли б ми гарячим коханням,
Зуміли б ми серцем і світ весь нагріти,
Знайшли би ми місце і чесним бажанням,
Та годі ж! Несила... одно лиш – тужити.
Кругом нас – неправда, горе і біднота,
Аж серце стискає від гіркої муки,
А поміч подати – даремна турбота.
Розв'язаний розум – так зв'язані руки [5, I, с. 298].*

М. Слабошпицький у романі «**Що записано в книгу життя**» так коментує Михайлову епістолу: «*Не говоримо нині про літературний рівень вірша – він украй низький. Говоримо про настрої автора, відбиті в цьому творі. Розглядаємо текст як своєрідний документ душевного стану молодого вчителя. Тут помітно величезне його сум'яття й розгубленість... схоже, що в нього розпочалася світоглядна ревізія чи переоцінка цінностей*» [3, с. 58].

Коцюбинський радив коханій ставати на народовольчий шлях і вибудовувати своє життя на засадах емансипації. Для того щоб не залежати у виборі власної долі від волі батька-священника, Марусі слід було насамперед здобути якусь спеціальність. Дівчина дослухалась Михайлової поради й приїхала до Вінниці, аби навчатися кравецькому ремеслу. Згодом вона запросила юнака на гостину в рідну Дзигівку. Здавалося, що в їхніх стосунках поєднуються любов, дружба й одностайність, проте закоханим не судилося бути разом. Точна причина їхньої розлуки не відома, є версія, що обтяжений відповідальністю за родину, єдиним годувальником якої він був, Михайло не міг вирішитись на шлюб.

Повернувшись улітку 1886 р. з Михайлівки, Коцюбинський на п'ять літ замешкав у Вінниці, продовжуючи заняття репетиторством, та на початку 1891 р. доля втретє приводить його на Шаргородщину, у с. Лопатинці: Михайло Михайлович готує до гімназії дітей бухгалтера цукроварні К. Мельникова. Цей період досить детально представлений у мемуарах, що стали основою багатьох нарисів літераторів-краєзнавців. Та, на жаль не всі вони дотримуються історичної правди в деталях, наприклад, нарис **Д. Дудкевича** «*Не ті тепер Лопатинці*» розпочинається ліричним осіннім пейзажем сільської околиці, яким «*зустріли Лопатинці молодого вчителя Михайла Коцюбинського, коли він дістався сюди того незабутнього 1891 року*» [11]. Насправді це було взимку, на початку того року.

Подільські краєзнавці **В. Боровський** і **І. Кушнір** у нарисі «**Новий день**», використовуючи домисел, моделюють роздуми майбутнього письменника від ближчого знайомства з життям лопатинських селян. Зауважимо, що робиться це в дусі традиційної для 1960-х рр. риторики: «*Гіркі думи й тривоги гнітили душу молодого Михайла Коцюбинського, коли він уперше ступив на землю села Лопатинці. Тут, як і скрізь на Поділлі, сонце світило лише пану та підпанку, а мужику ніколи навіть місяць не блисне. Не було в нього долі на отій землі*» [12].

У художньо-краєзнавчій розвідці **Б. Хоменка** та **В. Циганюка** «**Подільськими стежками Михайла Коцюбинського**» [13] зібрано цінний матеріал про перебування митця в «*незабутніх Лопатинцях*», де він готував до вступу в гімназію 12-літню Єлизавету та її молодших братиків Миколку й Михайлика Мельникових. Загальновізвано, що результати педагогічної праці можна об'єктивно оцінити лише звіддалік багатьох років, відтак особливо приємними є відгуки учнів Коцюбинського, які ретроспективно характеризують працю свого наставника. Зокрема **Є. Бакиш (Мельникова)** говорила, що в неї про Михайла Михайловича «*залишилися найкращі спогади, як про дуже добру й гарну людину. Ласкавий з дітьми, він зумів зразу завоювати нашу загальну симпатію, і нам учитись із ним було легко й приємно. Михайло Михайлович був не тільки нашим учителем, але й вихователем і другом. У вільний від навчання час він читав нам доступні нашому розвитку свої та інших авторів твори й тим розвинув нашу любов до України. Дякуючи Михайлові Михайловичу, я дуже полюбила все українське: носила український костюм, співала українських пісень, зацікавилась побутом селян...*» [4, с. 31].

Такі позитивні відгуки про Коцюбинського були не лише в його учнів, а й у багатьох мешканців Лопатинців, котрі по-доброму згадували незвичайного вчителя. Зокрема селянин **Т. Савуляк** розповідав, що часто, особливо в неділю «до нього приходили й обступали молоді й старі люди. Коцюбинський дуже цікавився селянським життям. Він говорив людям про науку, що потрібно вчитись» [4, с. 31]. Ці спогади художньо інтерпретовані в поезії **В. Сторожук** «**Коцюбинський в Лопатинцях**».

Між місцевими мешканцями й Михайлом Михайловичем налагодився міцний зв'язок: незвичайний учитель своїми розмовами навернув багатьох з них до просвіти, саморозвитку власних здібностей. Зокрема **Андрій Дуляк** згадував, що саме завдяки наставництву Коцюбинського, він, ще будучи 14-річним підлітком, захопився читанням, почав збирати фольклорні матеріали, які згодом були опубліковані Б. Грінченком у збірці зразків усної народної творчості.

Перебування письменника в Лопатинцях висвітлено також у нарисі **М. Солоненка** «**Пам'ять серця**». Автор – краєзнавець, учитель Жмеринської школи, член літературно-краєзнавчої експедиції до подільських сіл, де бував М.Коцюбинський, організованої в 1960-ті рр. науковцями Академії наук УРСР та Вінницького педінституту. Автор уводить у тканину твору історико-економічний коментар стану життя села 1891 – 1892 рр., яке спостерігав молодий учитель. Він бачив, що землі колишніх поміщиків, куплені після скасування кріпацтва новими ділками-підприємцями, тепер здано в оренду, а побудовані цукроварня, винокурня й прядильня не працюють, оскільки їхні власники збанкрутували. Управителем заводських земель був К. Мельников, у якого вчителював Михайло Михайлович. М. Солоненко вважає, що «живучи в Мельникова, Коцюбинський мав нагоду спостерігати цукроварню, яка не працювала, руїни інших підприємств. Саме подібні картини знайшли своє місце у «**Фата моргани**» [14].

Члени експедиції дізналися від місцевої старожилки, дружини Андрія Дуляка, як письменник разом з її чоловіком збирав фольклор і найбільше записав народних пісень від Андрія Волика. Відшукали краєзнавці й родича цього селянина, який розказав їм про свого двоюрідного дядька Андрія: «Він був бідний чоловік. Жінку його звали Маланка. Мав двох дітей – Гафійку й Марисю. Коцюбинський пам'ятав тільки Гафійку, бо Марися народилася пізніше. Любив він співати й знав безліч пісень».

Дослідників вельми зацікавила ця інформація, і вони продовжили діалог:

«– А він десь працював?»

– На сахарні. Там йому й пальці пом'яло на пресах.

– Чи читали ви повість «**Фата моргана**»?»

– Я всі твори Коцюбинського читав. А «**Фата моргана**» – то дуже правдива книга. Там ще згадується наш односельчанин Хома Гудзь. Я його мало знав, але пам'ятаю: повісився він [14].

Можна висловити припущення, що лопатинські враження й зустрічі через багато років були узагальнені митцем у творі, що обезсмертив його ім'я. Дослідники писали: «Перед нами пройшла ціла галерея живих свідків, які знали Коцюбинського, спілкувалися з ним і крізь своє славне трудове життя пронесли, як святиню, найтепліші й найщиріші спогади про нього» [14].

Лопатинський період став одним з найплідніших у творчому зростанні белетриста: тут народились оповідання «**Харитя**», «**Ялинка**», «**П'ятизлотник**», повість «**На віру**», віршована казка «**Завидючий брат**», науково-популярні статті й нариси «**Причинок до біографії Тараса Шевченка**», «**Вироби селянок Поділля на виставці в Чикаго**», численні **переклади** з Ф. Достоєвського, А. Чехова, Г. Гайне, А. Міцкевича, Е. Ожешко, М. Вагнера та ін. Коцюбинський турбувався про популяризацію української літератури в Росії, переклавши оповідання І.Франка «Добрий заробок» та «Ліси і пасовиська», а також свою повість «На віру» та ін.

А. Бортняк відобразив цю сторінку письменникового життєпису в диптисі «**В Лопатинцях**». Автор стверджує, що саме в цей час М. Коцюбинський мав змогу заглибитись у стихію народного буття. Відтак у нього народжуються запитання: «Невже у народу нема / На краці

пісні надії? / І де ж їх шукати і де / Ту правду велику знайти» [15]. Пошуки виводять митця на «стежку людської мети», його серце сповнюється співчуттям до знедолених.

У другій частині диптиха зображено Лопатинці 1960-х рр., їхнє «квітнєве майбуття», омріяне Коцюбинським понад півстоліття тому. Тут усе змінилось: «і пани, і кривда / Подалися, / І пісні гіркі – / У безвість, в небуття». Поет кількома штрихами створює портрет подільського села: «землі, що селянам назавжди» передані, «лугів завітчані вінки», «натхненні будні», «пісні, неначе світ, широкі». А. Бортняк виражає впевненість, що пам'ять про Сонцелюба житиме в Лопатинцях вічно. Тут усе нагадує його: і липки, які він посадив, і сосни, «свідки тих пекучих чорних діб». Фінал вірша оптимістичний: «Над селом / Рум'яне сходить сонце, / Ніби знятий / Із лопати хліб» [15]. Ці архетипні образи світанку й хліба символізують віру поета в щасливе майбуття українського народу.

Проведене дослідження засвідчує, що в літературній коцюбинськіані, присвяченій шаргородській сторінці життя письменника, домінують епічні твори малих жанрів, у яких сюжетно-подієва основа переважає над асоціативно-психологічною. Більшість з них вибудовані на міцній документальній базі, що почасти доповнюється художнім домислом та вірогідним вимислом, які є авторським тлумаченням і розширенням фактів біографії митця. Творці поетичної коцюбинськіани вдаються до психологічного коментування думок, почуттів та вчинків Сонцеклонника.

Перспективи подальшого дослідження теми «М. Коцюбинський і Шаргородщина» вбачаємо в аспекті аналізу художніх творів про митця, написаних уродженцями цього краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія». – Т. 2. – 624 с. – (Енциклопедія ерудита).
2. Художня біографія: проблеми теорії та історії / О. А. Галич, О. О. Дацюк, Л. В. Мороз. – Рівне, 1999. – 94 с.
3. Слабошпицький М. Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші: [біографія, оркестрована на дев'ять голосів]: роман. – К.: Ярославів Вал, 2012. – 346 с. – («Persona grata»).
4. Спогади про М. Коцюбинського / упоряд., післямова та приміт. М. М. Потупейка. – 2-ге вид., доп. – К.: Дніпро, 1989. – 278 с.: іл.
5. Коцюбинський М. Твори: в 7 т. / ред. колегія: М. С. Грицюта, Н. Й. Жук, О. Є. Засенко (голова), Н. Л. Калениченко, П. Й. Колесник, С. А. Крижанівський, Ф. П. Погребенник. – К.: Наук. думка, 1973 – 1975.
6. Коцюбинська І. Спогади і розповіді про М. М. Коцюбинського. – К.: Дніпро, 1965. – 202 с.
7. Любацька Л. Примусив полюбити Україну: Ранній, шаргородський, період життя і творчості М. М. Коцюбинського в спогадах сучасників // Любацька Л. Ласкава зірка України: Життя і творчість М. Коцюбинського в спогадах сучасників. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 4 – 17.
8. Солоненко М. Важкий грудень: [урив. з повісті про родину Коцюбинських у Шаргороді] // Вінниц. правда. – 1989. – 17 верес. (№ 214). – С. 5.
9. Коротич В. Очі // Коротич В. Течія: поезії. – К.: Рад. письм., 1965. – С. 53 – 54.
10. Рабенчук В. Коцюбинський у Дзигівці // Рабенчук В. Мріяння зорі: вибр. тв. – Вінниця: Континент-Прим, 2004. – С. 77.
11. Дудкевич Д. Не ті тепер Лопатинці // Комс. плем'я. – 1964. – 16 верес. (№ 111). – С. 3.
12. Боровський В., Кушнір І. Новий день // Вінниц. правда. – 1964. – 17 верес. (№ 221). – С. 3.
13. Хоменко Б., Циганюк В. Подільськими стежками М. Коцюбинського: До 140-річчя від дня народження. – Вінниця, 2004. – 143 с.: іл.
14. Солоненко М. Пам'ять серця: [із спогадів старожилів с. Михайлівки й Лопатинця Вінницької обл.] // Вінниц. правда. – 1964. – 25 серп. (№ 201). – С. 4.
15. Бортняк А. В Лопатинцях // Вінниц. правда. – 1964. – 19 серп. (№ 196). – С. 3.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ КРІЗЬ ВИМІРИ ЧАСУ

М. Коцюбинський увійшов у літературу в період розвитку української національної свідомості та політичної думки, що якісно відрізнялася від попередньої, як і наступної доби. Все XIX століття сповнене боротьби українського народу за створення національної української культури, за відродження і широке впровадження тих традицій духовного життя, що жили в українському селянстві. Бойовий дух української демократії зумовив стрімке піднесення літератури, рішучу перевагу в ній гуманістичних і демократичних рис.

Входження в літературу М. Коцюбинського збіглося з часом розслаблення і розладу російської державної машини; економічного росту підросійської України, її швидкої індустріалізації та піднесення життєвого стандарту населення. Це був час, коли двигуном українського руху було нове покоління талановитих діячів, яким судилося зіграти провідну роль в українському національному русі, відчутно змінити характер української літератури. З появою І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, О. Кобилянської, Марка Черемшини, Л. Мартовича, М. Коцюбинського українську літературу не можна було вважати за чисто “народну”. Вона почала виконувати соціальну функцію літератури “національної”, спроможної задовольнити різноманітні духовні потреби здиференційованого модерного суспільства. Корені цього явища лежать глибоко – у своєрідності соціально-політичного розвитку України, у силі і значущості демократичних тенденцій в українському суспільному житті.

У свідомості й пам’яті українського суспільства образ М. Коцюбинського, як митця і майстра рідного слова, тісно злитий з образом письменника-громадянина, що будив цікавість до життя і був активним учасником національного будівництва. Зібраний, мобілізований, готовий до бою за тих, до кого серце переповнене любов’ю, – таким постає письменник у спогадах сучасників.

Писати правду – гасло, якому М. Коцюбинський не зраджував ніколи. Як справжній гуманіст, покликаний здобути “хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі”, він не жалів ні сил, ні здоров’я, ні, зрештою, свого життя. В цьому – його внутрішня суть і особисте щастя.

“Хто щасливий?” – запитував себе письменник і відповідав:

“Той, хто дає багато, а бере найменше, На чіїх слідах виростають найкращі квітки, хто по своїй дорозі розкидає для вжитку всіх самоцвіти.

Як? Чи навіть тоді, коли ті квітки виростають з крові серця його, що зрошує землю, і навіть тоді, коли ті самоцвіти – лише стверді сльози, що поливають дорогу життя?

І навіть тоді...

Хто ж той щасливий? Хто ж той бідний багач?

Поет” [8, с. 133].

Один з нечисленних “літературних аристократів”, М. Коцюбинський йшов своєю дорогою, добуваючи слави письменника тільки тим, що культивував любов до правди, добра і краси – без декламацій про нещасний народ, без плачу над Україною, без популістських гасел, відкриваючи нові дороги для людської думки і нового життя. Не маючи закінчених університетів, М. Коцюбинський став одним із найосвіченіших людей сучасності.” Він глибоко вірив у збудження сил рідного народу і в світле майбутнє землі, що його породила” [10, с. 88 – 89], і вселяв ту віру своєму народу, показуючи йому не мету, а дорогу життя, особливо для тих, хто блукав серед людей, не знаходячи пристанівку, ані радості.

Як митець, М. Коцюбинський виспівав себе у своїх творах. Багато з написаного ним він сам пережив, переболів, переосмислив, бо належав до тих митців, які філігранно опрацьовували кожну свою річ. “В роботі найприємніше мені обдумування, – писав він видавництву “Вік” 18. XI. 1902 р. – Тоді у мене все виходить надзвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясє пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10 частина того, що маю в

думках, усе виходить блідим і не задовольняє мене. Починаю писати тоді, як усе обдумаю” [7, с. 93].

Сьогодні відкрита можливість використати всі матеріали, раніше випущені або тенденційно потрактовані під тиском репресивної політики комуністичного режиму. Маємо на увазі вплив суспільної, родинної та шкільної атмосфери, визначальну роль якої відзначав сам М. Коцюбинський та всі, хто спілкувався з ним. Багато важив для формування М. Коцюбинського письменника і рідний край, мала батьківщина, – Поділля.

Народився майбутній письменник у Вінниці, на Замості, недалеко від річки, у хаті, спорудженій в середині XIX століття Максимом Абазою – дідом по материнській лінії. “Дитячий вік мій (до 7 літ) пройшов у м. Вінниці, а відтак довелось жити то на селі, то знов у місті все на тім же багатім природою, теплім, прекраснім Поділлі” [8, с. 48] у родині дрібного чиновника.

Батька письменника, Михайла Матвійовича, дослідники М. Коцюбинського часто представляли як людину “гордої вільнолюбної вдачі”, що “не мирився з бюрократизмом, чиновануванням та підлабузництвом, що панували в державних установах царської Росії” [9, с. 15]; як чоловіка, що “не вмів терпіти утисків і несправедливостей від начальства” [5, с. 8], “не уживався з начальством і часто змінював посаду, внаслідок чого його родина зазнавала матеріальної скрути” [6, с. 12]; був “далек от общественно-политической жизни своего времени, но авторитету церковных и светских властей не придавал особого значения, не “сгибался в перегиб” перед властью имущими. Произвол и мелкие придирки различного рода “властей” вызывали в нем чувство протеста и приводили его к конфликтам с “начальством” [4, с. 12].

Насправді ж справа виглядала дещо по-іншому. Виходець з попівської родини (батько і дід були священиками), Михайло Матвійович також навчався в Кам’янець-Подільській повітовій школі, але з невідомих причин не закінчив її, вибувши з вищого відділу. З 20-літнього віку (1846) поступив на службу. Працював у Подільській кримінальній палаті, у кримінальному суді, будівельній і дорожній комісії. Через 10 років він переїхав до Вінниці (1856), де обіймав посаду секретаря повітового стряпчого, а потім у канцелярію повітового суду. У Вінниці одружився – вперше – з Олімпіадою Андріївною Рибицькою (1859), та через три роки повдовівши, взяв шлюб з Гликерією Максимівною Абазою.

Просування по службі проходило згідно з тодішніми законами: від колезького реєстратора (перший чин), губернського, колезького секретаря до титулярного радника. Наприкінці 1866 р. – він – секретар Вінницького повітового суду із високою платнею (373 крб. і 38 коп. на рік) як на той час. 4 серпня 1872 р., згідно судової реформи Олександра II, повітові суди ліквідовано і Михайло Матвійович залишився без посади. Пару місяців робив марні потуги знайти гідну для себе роботу. Батько 6 дітей (двоє від першого шлюбу) змушений був покинути Вінницю і перебратися в с. Радівці Літинського повіту на посаду волосного писаря. Це не могло задовільнити ані матеріальні витрати багатодітної родини, ані особисті його амбіції. “Михайло Матвійович, – пише М. Потупейко, спираючись на документи, – надсилає губернаторові одно за другим прохання, в яких благає дати йому кращу посаду, розповідає про “плачевну долю” свою і своєї великої обірваної і босої родини, що змушена тулитися в приміщенні волосного правліяя” [11, с. 8].

Обсяг статті не дозволяє детальніше зупинитися на митарствах батька з родиною, змушених впродовж десятків літ переїжджати з місця на місце; на причинах численних звільнень і моральну деградацію (розпиячився і покинув родину на опіку 18-літнього сина). Наведеними прикладами ми намагались спростувати один з багатьох міфів, створених дослідниками, які в “бунтарстві”, “протестанстві”, “конфлікті з владою” батька вбачали “революційну” закоріненість сина. Міф цей явно суперечить матеріалам, зокрема факту призначення Михайла Матвійовича на посаду поліцейного наглядача в м. Бар, одержаного батьком 1874 р., який ніяк не еднався з найменшою опозиційністю до влади.

У Бару родина Коцюбинських одержала в безплатне користування шестикімнатний будинок з підвалом у центрі міста, з опаленням і освітленням. Тут М. Коцюбинський навчається в домашнього вчителя Якіма Івановича Богачевського, а з 1875 року вступає до третього, останнього, класу місцевої народної школи.

Майбутній митець виростав під впливом матері. Про неї, Гликерію Максимівну Абазу, дочку титулярного радника, М. Коцюбинський пише з особливою теплотою. Молодша на 11 років від чоловіка, вона відрізнялася від нього більш сталим характером, складною, глибокою і тонкою душевною організацією. Була доброю, незвичайно люблячою, здатною на самопожертву. Мала вишуканий естетичний смак, знала польську мову, любила літературу, мистецтво, кохалася в природі. “Я ріс під впливом матері, до якої завжди був ближчим, ніж до батька. Всі кажуть, що ми подібні до себе не тільки з обличчя, але й характером і уподобаннями” [8, с. 48]. Вона прищепила йому любов до пісні, книжки і природи.

Відомо, що саме мати, Гликерія Максимівна, привезла майбутнього письменника восени 1878 року до Шаргорода, де він став учнем місцевого духовного училища. На ті часи це був типовий нижчий духовний заклад, у якому “панувала схоластична псевдонаука, зубріння і все те бурлацьке лихо, що його так майстерно змалював у своєму романі “Люборацькі” подолянин Анатоль Свидницький. Школа мала лише чотири класні кімнати, в кожній з яких навчалося до ста учнів” [14, с. 53].

Чимало цікавих відомостей про побут школи залишив колишній її учень, а згодом законовчитель і краєзнавець І. Шипович. Правда, в часи М. Коцюбинського атмосфера в цьому навчальному закладі змінилася на краще. “З-поміж вчителів виділялися і люди гуманні та високоосвічені, котрі прагнули збудити в дітей інтерес до знань, до літератури” [14, с. 53]. М. Коцюбинський не задовольнявся схоластичною шкільною наукою, він багато й систематично читав. В автобіографічних листах письменник не раз згадував про ту роль, яку відіграли книжки: “Читання настільки перевернуло мій світогляд, що з незвичайно релігійного хлопця, яким я був до 12-ти років, я став на 13-му році життя атеїстом, а на 14-му – соціалістом”.

“Юнак задумувався над питанням, що хвилювали тодішню молодь. Серед учнів Шаргородської школи зростав інтерес до народницьких ідей. Цьому сприяла та обставина, що революційні народницькі гуртки розгортали діяльність і на Поділлі” [14, с. 54]. Дослідники творчості М. Коцюбинського стверджують, що на Шаргородський період припадає початок формування світогляду майбутнього письменника.

З краєзнавчої розвідки Б. Хоменка дізнаємося ще й те, що наодинці або в товаристві друзів Михайло любив бувати на ставку чи на скелястих мальовничих берегах річки Ковбасні.

Як відомо, вчився М. Коцюбинський успішно, вирізняючись з-поміж своїх товаришів – захоплювався малюванням, літературою, брав участь у літературних вечорах, на яких любив декламувати вірші, особливо твори Т. Шевченка. Помічник “смотрителя” Шаргородського духовного училища В. Ковердинський згадував, як учитель російської словесності читав своїм колегам в учительській кімнаті шкільний твір Коцюбинського, тоді учня четвертого класу, закінчивши читання вигуком: “Будемо мати свого літератора! Це майбутній письменник, майбутній поет”. Такий випадок цілком вірогідний.

Отже, орієнтація М. Коцюбинського на красу, добро, правду якоюсь мірою підказана своєрідністю української природи, що відклала певний відбиток на загальний склад українського національного характеру. В автобіографії, написаній для М. Мочульського, М. Коцюбинський признавався: “В хвилини розчарування та розпуки мене раз у раз рятувала моя незвичайна любов до природи” [8, с. 43]. І це закономірно, адже перші життєві враження і дитинство пройшли під опікою матері, серед чудової природи Вінниці, її околиць та й усього Поділля, історія якого сягає в глибину віків. “Коли він, озброєний своїм простодушним мистецтвом, наближається до природи, – захоплювався рецензент журналу “Современник”, – вона дружньо розкриває перед ним свої таємниці і навіює М. Коцюбинському чудові пейзажі, яких нова російська література, – взагалі, недбала до “описів”, – майже не мала після чеховського “Степу”. Чуття до природи у Коцюбинського воістину українське, і з цього благо-словенного чуття свіжим, дзвінким струмком ллється гарний, співучий, задумливий пісенний ліризм. “І півдня рідного відбилася в ньому прикмета” [13, с. 100].

Багата несподіваними поворотами, біографія митця пов’язана з визначними подіями того часу, що часто так чи інакше знаходять відбиток в його прозі. М. Коцюбинський чутливо вловлював необхідність збагачення стильового діапазону української прози. Невтомний

експериментатор, він пробував себе в різних жанрах, захоплювався кількома популярними тоді художніми напрямками. Перегортаючи сторінки творів, ми переходимо від одного періоду до іншого і бачимо його причетність до романтизму в його різних проявах (“Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма”, “На віру”, “Дорогою ціною” та ін.), реалізму (“П’ятизлотник”, “Для загального добра”, “Харитя”, “Ціпов’яз” та ін.); імпресіонізму та неоромантизму (“Цвіт яблуні”, “На камені”, “Він іде!”, “Intermezzo”, “Хвала життю!” та ін.).

Увага письменника зупиняється на нових темах, образах, здатних викликати співзвучні переживання у читача. М. Коцюбинський однаково цікавиться побутовими явищами і глибокими тріщинами у свідомості українського селянина; переживаннями революціонера і примітивними рухами серця малих дітей. “Він уміло брав зі своєї палітри фарби для освітлення психології героїв і так само вміло й кольоритно відтворював те оточення або ті зовнішні обставини, серед яких відбувалася дія, – писав С. Петлюра. – Будучи уважним спостерігачем, Коцюбинський записав у “книгу життя” багато яскравого, глибокого й повчального так, як воно переломлювалося в призмі його художньої свідомості” [10, с. 88].

Його думка невтомно працює, форма творів удосконалюється, стає гнучкішою, мальовничо рухливою, індивідуально яскравою; мова збагачується, набираючи досконалих, тільки йому притаманних ознак мелодійності й образності. Ясність думки і філігранна обробка форми відчутна на всіх етапах складного шляху М. Коцюбинського – справжнього митця – співця краси, шукача правди і творця непересічних естетичних цінностей.

Творчість письменника відзначається дивовижною цільністю, що поєднує велику чутливість до змін в історичній обстановці з великою стійкістю основних рис свого світогляду, своєї позиції до сучасного життя. Ця позиція наскрізь критична. З хвилюванням і тривогою М. Коцюбинський стежить за тим, якою дріб’язковою і жалюгідною стає людина в тому суспільстві. І хоч він суворий до своєї батьківщини – України, невтомно розвінчує конкретні форми її життя, моральне обличчя її людей, він все ж нерозривно зв’язаний з нею і породжений нею. Він не приймає низької практики тогочасного суспільства, ні його високопарних ідеалів та ілюзій. Йому неприйнятні безсердечність здириства і абстрактність фраз про свободу і рівність. Він глибокий психолог, що вникає в глибини душевних переживань, і якимось обережно, трепетно доторкається до сердечних ран; він неперевершений пейзажист, що чутливо реагує на красу природи і майстерно володіє секретами відтворення її.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аплаксіна О. Сторінки спогадів / О. Аплаксіна // Листи М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної. Ред., вст. ст. і коментарі І. Стебуна. – К., 1938.
2. Гнатюк В. Із спогадів про М. М. Коцюбинського / В. Гнатюк // Матеріали до вивчення історії української літератури. – К., 1960. – Т. IV.
3. Євшан М. Куди ми прийшли? / М. Євшан // Критика. Літературознавство. Естетика. – К., 1998.
4. Иванов Л. Михаил Коцюбинский. Критико-биографический очерк / Л. Иванов. – М., 1956.
5. Калениченко Н. Великий сонцепоклонник. Життя і творчість Михайла Коцюбинського / Н. Калениченко. – К., 1967.
6. Коцюбинська-Єфіменко З. Михайло Коцюбинський. Життя і творчість / З. Коцюбинська-Єфіменко. – К., 1955.
7. Коцюбинський М. Лист до видавництва “Вік” від 18. XI. 1902 р. / М. Коцюбинський // Матеріали до вивчення історії української літератури. – К., 1960. – Т. IV.
8. Коцюбинський М. Твори: В 7 т. / М. Коцюбинський. – К., 1975.
9. Партолін М. Суспільно-політичні погляди М. М. Коцюбинського / М. Партолін. – Харків, 1953.
10. Петлюра С. Пам’яті Коцюбинського // Петлюра С. Статті. – К., 1993.
11. Потупейко М. Михайло Коцюбинський. Ранній період життя і творчості / М. Потупейко. – К., 1964.
12. Приходько Ф. Коцюбинський-новеліст / Ф. Приходько. – Харків, 1964.
13. Рецензія журналу “Современник” на твори М. Коцюбинського, т.1, II, вид-во “Знання”, СПБ, 1911 // Матеріали до вивчення історії української літератури. – К., 1960. – Т. IV.

А. П. Віннічук

ПОДІЛЬСЬКИМИ СТЕЖКАМИ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО

*«Був це перший, може, по Шевченкові поет на Україні,
якому сила поетичного таланту давала надію на велику
корисну діяльність для рідного краю»
Сергій Єфремов*

У контексті української літератури 50-60-х років творчість Степана Руданського займає одне із чільних місць; вона є неординарною за своїми світоглядними та людинотрактуючими характеристиками, в ній реалізовано запит як до зовнішніх обставин національного, соціального, практично-морального буття, так і до змістовності та смислу людського вчинку. З погляду історико-культурного вимальовується своєрідний «феномен Руданського», розвиток та становлення якого розпочалися на Вінниччині. Зупинимось детальніше на подільському періоді життя та творчості письменника.

Степан Васильович Руданський народився 6 січня 1834 року (за старим стилем 25 грудня 1833 року) в с. Хомутинях Вінницького повіту на Поділлі (тепер с. Хомутиці Калинівського району Вінницької області). У свідоцтві про народження зазначено: «...у приходського священника Василя Івановича Руданського и законной жены его Федоры Порфириевой родился сын Стефан, молитован, имя нарек села Павловки приходской священник Порфирий Василюв Добротворский, а крещение совершил Литинского уезда села Бойковки приходской священник Иоанн Иоаннов Ханичковский...» [4, с. 18].

Батька поета, Василя Івановича Руданського, у 1830 році було висвячено на священника, він одержав вільну парафію у рідному селі.

Мати поета, Федора Порфирівна, з духовної родини Добротворських (с. Павлівка – тепер Калинівського району Вінницької області), як і більшість дочок священників, за тогочасним звичаєм не мала ніякої освіти, але вміла читати і писати. За спогадами сучасників, це була типова старосвітська матушка. З парафіянами вона поводитися по-сільському, крім дітей і господарства нічого не знала.

Про дитинство Степана Васильовича знаємо не дуже багато. «У невеличких Хомутинях інтелігентних родин було мало, та й ті належали до польської шляхти, яка ставилась із презирством до хлопського попа. Хлопець не мав друзів серед дітей сільського панства. Товаришами дитячих ігор були сестра та брати; найбільш він приятелював зі старшим – Григорієм» [1, с. 12].

Розмовна мова у родині Руданських була українська. І батько, який зневажливо ставився до всього «малоруського», теж не був винятком, хоч і намагався розмовляти російською.

Початкову освіту малий Степан за тогочасним звичаєм здобув у дяка та в батька.

1841 року восьмилітнього Степана віддали до Шаргородської духовної школи (бурси), яку він закінчив 1849 року. Духовна школа на той час мала два ступені (парафіяльна і повітова), в кожній навчалися по чотири роки. Пізніше, 1855 року парафіяльна і повітова школи були об'єднані і строк навчання встановлено шість років.

С. Руданський закінчив ще восьмирічний курс. На основні предмети церковно-релігійного змісту відводилося понад половину навчального часу. Поряд з теологією великої ваги надавалося вивченню стародавніх мов – грецької, латинської, старогрецької, церковнослов'янської. Загальноосвітніх предметів було мало: арифметика, географія. Українська мова переслідувалася. Учням, які порушували заборону і говорили українською мовою, чіпляли табличку з написом «Nota» на знак ганьби. Про це згадує Анатоль Свидницький, товариш С. Руданського по Кам'янець-Подільській семінарії, у романі «Люборацькі». «На глухій стіні, – пише письменник, – килим висе, і на килимі колодка з-на п'ядь довжини, і на ній написано «Nota». Ноту чіпляють тому, хто забалака по-наськи – хто «мужичить»» [2, с. 8].

«Заохочували» учнів до засвоєння шкільної премудрості різками. Один із колишніх вихованців з іронією зазначає, що учні Шаргородської духовної школи були краще від інших бурсаків підготовлені до духовної семінарії, оскільки «в Шаргороді не шкодували різок і сікли учнів без милосердя і жалю, скільки тільки можна було» [1, с. 14].

Схоластика, що вимагала механічного зубріння, богословське мудрування, метафізика, в якій плуталися навіть самі вчителі, становили зміст бурсацької науки. У ставленні адміністрації, учителів до учнів взагалі й старших бурсаків до молодших панувала цілковита несправедливість і зневажливе ставлення. Хабарі, здирство, знущання сильнішого бурсака над слабшим були звичайним явищем. Траплялися крадіжки, пияцтво, куріння, гра в карти. Ті, хто не міг перенести тогочасну виховну систему та подолати «безодню премудрості» бурсацької, потай тікали. За втікачами посилали погоню, після чого їх по етапу, як карних злочинців, знову приставляли до бурсацької науки. У такому середовищі Степану Руданському довелося здобувати основи початкової освіти.

1849 року Степан Васильович вступив до Кам'янець-Подільської духовної семінарії.

Саме цього року у семінаріях запроваджувалася так звана протасовська реформа. З метою наближення семінарій до світських середніх учбових закладів обер-прокурор синоду Протасов увів у програми природознавство, сільське господарство, медицину. Курс навчання був шестирічний, з поділом на три відділи – нижчий, середній та вищий.

Церковно-релігійні предмети тут, як і в бурсах, займали понад половину годин у порівнянні з загальноосвітніми.

На формування світогляду тогочасної молоді впливали політичні події – розгром Кирило-Мефодіївського братства, процес петрашевців, революція 1848 року в країнах Європи. У більш серйозних, допитливих, свідомих ці події викликали інтерес до народу, співчуття до його страждань. Молодий Степан Руданський ще тоді поставив собі за мету служити народові. «На наше нещастя – казав він – молоді паничі іще з того часу, як перший раз заглянуть у школу, уже починають забувати свою мову і людей» [4, с. 17].

Служити народові в той час означало, між іншим, записувати, вивчати і всіляко культивувати фольклор. Тому С. Руданський, навчаючись у семінарії, починає збирати зразки народної творчості.

До нас дійшли два зошити народних пісень, записаних митцем на третьому-четвертому році навчання. У першому зошиті було вміщено народні пісні, які автор поділив на два розділи: «Пісні смутні» та «Пісні веселі». Другий зошит складали козацькі, чумацькі, рекруцькі, бурлацькі, весільні та великодні пісні. Додаючи примітки до текстів пісень, автор зазначав, що твори записував не лише з вуст народу, а користувався публікаціями з альманаху Євгена Гребінки «Ластівка» (1841). Крім цього, маємо відомості про те, що в цей час було записано велику кількість легенд, переказів, приказок, прислів'їв, загадок, теми і сюжети яких письменник пізніше використовував у своїх творах.

Навчаючись у семінарії, С. Руданський цікавиться творчістю Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки, Тараса Шевченка, знайомиться із діяльністю польських письменників, які належали до так званої української школи, – Северина Гощинського, Йосипа Богдана Залеського, Спиридона Осташевського, Тимка Падури.

Власне в цей час розпочинається перший період творчості Степана Васильовича.

У Кам'янці-Подільському він написав перші свої балади «Два трупи», «Розбійник», «Вечорниці» та ін., кілька ліричних віршів-романсів «Сирота я безродний», «Ти не моя», «Мене забудь» та переклав з польської мови популярний романс «Чорний колір».

Жанр балади був досить популярним для письменників та для народної творчості XIX століття. Таким чином, виступаючи у жанрі балади в ранні роки, поет мав змогу використати значний літературний досвід. Оригінальною рисою його балад є те, що поет не переспівував уже відомі сюжети, а створював власні. Балади Степана Руданського характеризуються особливостями розповідної манери, простотою сюжету, динамічністю розповіді, трагічними малюнками. Користуючись народними піснями, митець створював розгорнуті сюжети своїх балад, змальовував складні конфлікти у житті людини: кохання, ревності, розчарування, особиста дружба і ворожнеча, помста. Сам письменник називав балади «небилицями» і поділяв їх на:

«Замогилки» – з демонологічним елементом;

«Змінки» – з перетвореннями;

«Звичайки» – з домінуючим побутовим елементом.

Першою було написано баладу «Два трупи» (первісна назва «Розбійник»), що датована 1 червня 1851 року. Сюжет балади типово романтичний: у боротьбі за вітчизну батько потрапив у татарський полон, мати передчасно померла, а син залишився сиротою, рідня його цуралася, чужі збиткувалися:

Позабуду, як татари

Батька полонили,

І як неньку я провадив

До сирой могили.

Як рідня мене цуралась,

Як я ріс в недолі...

Як чужії надо мною

Знущались доволі... [3, с. 395-396].

Соціальна несправедливість штовхає хлопця на розбійництво. Одного разу він нападає на подорожнього, вбиває його і лише тоді пізнає, що то його батько. Страшна мука роздирає серце вбивці:

Убив батька!.. Що ж ти вдіяв?
Що вчинив, небоже?!
Годі, годі в світі жити!
Убий мене, боже! [3, с. 397]

Раптом починається гроза і блискавка спопелює сина-розбійника. В романтичному плані письменник виділяє окремі деталі «ворон чорнокрилий там порою кряче», «сумно шепче ліс дрімучий», «могила заросла травою»...

У польських і російських баладах, що могли бути відомі С. Руданському, ніде не зустрічаємо мотиву батьковбивства, хоча в літературі та фольклорі він відомий з давніх часів. Його можна знайти в «Одіссей» Гомера, в билинному епосі «Ілля Муромець і син».

У творах з мотивом батьковбивства, як правило, розкриваються родинно-побутові відносини. У С. Руданського ж основний зміст балади «Два трупи» полягає в змалюванні тієї неправди, що панує серед людей.

Наступними за часом написання творами були балади «Вечорниці» (1852) та «Упир» (1853), у яких знаходимо популярний на той час і оброблений Жуковським («Світлана») мотив зустрічі дівчини з померлим коханим і її загибелі.

Однак подібність цих балад і творів С. Руданського тільки зовнішня. Якщо балади Жуковського здебільшого запозичені у Шіллера, Бюргера чи Уланда, вони, так би мовити, «облітературнені», то балади С. Руданського написані на основі народнопісенної творчості. Справді портрет Оляни («Упир»), Ганнусеньки («Вечорниці»), опис народних вечорниць, відданість закоханих, деталі сільського побуту, народні повір'я, народнопоетичні засоби – все це взято поетом з усної народної творчості.

Героїня балади «Вечорниці» Оляна перебуває на цвинтарі, в пустці, де «стоїть чорний гріб», з якого підводиться мрець, проте в баладу внесено і побутові епізоди, по-народному змальовано портрети героїв:

Що за чудо і краса!
Русая її коса
Всю головоньку обвила,
Ружа личенько покрила,
Очі ясні, як кришталь,
І, як та холодна сталь,
Тонуть в серце!..
Стан тоненький, ручки повні і біленькі,
А брівоньки – як шнурок... [3, с. 398]

Основні малюнки балади – це пригоди Оляни, яка наприкінці твору трагічно гине.

У баладі «Упир» змальовано ідилічну картину кохання юнака Івася до вдовиної дочки Ганнусі, але на шляху до їх щастя постають перешкоди: мати хоче розлучити молодих і призводить Івася до смерті. Ганнуся тяжко сумує, ходить на могилу хлопця, викликає померлого з домовини:

В кінці поля є тополя,
Могила під нею;
Там присипали Івася
Сирою землею.
На високії тополі

Чорний ворон кричить.

Над могилою сирою

Ганнусенька плаче [3, с. 404].

Сумуючи за юнаком Ганнуса покінчує життя самогубством, завершується балада наступними словами:

В кінці поля є тополя,

Могила під нею.

Там Ганнуса із Івасем

Лежать під землею!.. [3, с. 407].

В обох баладах засобами народно-пісенної лексики письменник досягає своєрідного для балади забарвлення, зокрема використовуючи поетичні вирази: «русу косу заплітає», «білес личенько», «личко, як калина, брови, як шнурочки», «кохаю, як вишню в садочку»...

В основу балади «Хрест на горі» (1854) покладено народні перекази про запалі у землю церкви та продаж душі чортові.

У творі йдеться про нещасливу долю закоханих – убогого парубка і багаті дівчини. Щоб схилити на свій бік батька коханої дівчини, парубок продає душу нечистому, здобуває багатство й одружується. Та це не дало молодим щастя-долі. Вони каються, будують церкву, яка западає разом з ними в землю.

Фольклорні мотиви виразно відчутні в баладі «Люба» (1854), в основу якої покладено народне повір'я, що ніякий злочин не минає безкарно. Про це йдеться у багатьох народних піснях і думках. Стара мати хоче віддати свою доньку за багатія Данила. Дівчина ж полюбила бідняка Якима. Данило вбиває свого суперника. Люба, довідавшись про вбивство, розповіла про це громаді. Щоб виявити злочинця, громада постановила – кожному торкнутися до вбитого. Коли черга дійшла до Данила –

...Аж із черепа сухого

Гадина з'явилась.

І Данилу кругом шиї

Раптом обмоталась,

Укусила і між кості

знову заховалась [3, с. 430].

На цю тему Г. Квітка-Основ'яненко написав оповідання «Перекотиполе», Є. Гребінка – романс «Ні, мамо, не можна нелюба любити». Таким чином С. Руданський застав уже досить усталену літературну традицію опрацювання цього мотиву.

Але, за всієї зовнішньої подібності до української балади 20 – 40-х років балади С. Руданського, навіть незважаючи на спільність вихідного фольклорного матеріалу, містять новаторські елементи, що передбачають введення принципу непередбачуваності вчинків героїв; характеризуються невідповідністю емоційного малюнка внутрішнього світу персонажа загальному ходу подій.

Отже, подільський період був для С. Руданського часом становлення світогляду, інтенсивного інтелектуального розвитку, численних знайомств і пошуків шляху у житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасименко В. Степан Руданський. Життя і творчість / В. Герасименко. – К.: Наукова думка, 1985. – 178 с.
2. Колесник П. Степан Руданський: Літературний портрет / П. Колесник. – К.: Наукова думка, 1971. – 210 с.
3. Руданський С. Твори / С. Руданський. – К.: Наукова думка, 1984. – 640 с.
4. Степанові Руданському / За ред. М. Потупейка. – Одеса: Маяк, 1968. – 270 с.

Н. С. Поляруш

СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ У РЕЦЕПЦІЇ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Серед наукових зацікавлень А. Кримського – вченого-сходознавця, ретельного етнографо-фольклориста, уважного дослідника української мови, поета, прозаїка, перекладача, глибокого критика, чільне місце посідає творчість Степана Руданського, який народився на Вінниччині і своїм мистецьким еством виростав із джерел народної поезії подільського краю. У його літературних піснях і баладах зв'язки з народною поезією очевидними є не тільки на рівні зовнішніх впливів, вони, насамперед, у внутрішній, світоглядній стороні творчості.

Невтомний український вчений А. Кримський добре знав і українську минулу і сучасну йому літературу. Він високо цінував Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Григорія Квітку-Основ'яненка (видавав його твори), Івана Франка, Лесю Українку. Визначними є заслуги А. Кримського в галузі діалектології, фольклору та етнографії. Фольклорні матеріали часто зустрічаються в белетристичних та наукових працях ученого, який сам записував і досліджував не тільки українські, а й арабські казки, прислів'я, приказки, перекази, турецькі народні казки, анекдоти, пісні. Відомо, що 1896 року А. Кримський разом з І. Франком видали у своєму перекладі з детальними поясненнями праці англійського фольклориста В. Клоустона. У журналах «Життя і слово» та «Зоря» А. Кримський знайомить українського читача з фольклористикою російських учених, а на сторінках «Етнографического обозрения» друкує праці з українського фольклору. У своїх фольклористичних та етнографічних студіях учений дає оцінку фольклористичній діяльності Миколи Лисенка, Михайла Драгоманова, Всеволода Міллера, рецензує фольклористичні збірки В. Ястребова та Б. Грінченка, С. Руданського.

До численних заслуг А. Кримського у царині української науки належать видання творів С. Руданського та спроба аналізу його літературної творчості. У п'ятитомному виданні творів А. Кримського (видавництво Київ: «Наукова думка», 1972) С. Руданському присвячено статті «Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою та про поетові листи», «Нові поетичні твори Степана Руданського. Передне слово», «Передне слово до видання «Твори Степана Руданського» (Львів, 1899), «До життєпису Степана Руданського (з нагоди 50-літньої річниці поетової смерті)».

Відомо, що рукопис неопублікованих творів С. Руданського, які вважалися загубленими, А. Кримському передав професор Павло Житецький з надією, що вони будуть видані. А. Кримський радів з того, що мав під руками «два чернеткові (автографічні) томи творів 1851-1859 років». Учений був переконаний, що з невеличкого збірника «Співомовок», виданого в Києві Оленою Пчілкою, «важко було зрозуміти вагу їх автора». Знав він і те, що «ті вірші поета з Поділля, які надрукував І. Франко в «Зорі» 1896 р., знаходяться у закордонному часописі, який тоді ще не був поширений в Україні. Працюючи над рукописами С. Руданського, А. Кримський довідався, що «аж 1893-го року д. Комар заходився видавати у «Зорі» багацько співомовок С. Руданського, і ото таким способом наші сучасники за 25 год по смерті С. Руданського починають довідуватися, чим він обдарував Україну» [1, с. 365]. Прочитавши видані твори і оцінивши їх як «дуже гарні», А. Кримський вважав, що «навіть й після Комарової публікації, Руданський ще далеко не весь виявиться громаді, бо в нього є ще багато других творів, а поміж ними щира перлина-поема «Світові байки в співах» (Народна біблія) [1, с. 365].

Робота над рукописами, які складали цілу колекцію і були надто цікавими, переконала дослідника в тому, «що коли Руданський, що писав, коли і скільки разів упорядковував і

переписував свої твори, звідкіля пішли які копії, – одно слово, як стосуються один одного всі ті рукописи» [1, с. 366]. Вартою уваги тут є думка дослідника про те, що «зачав Руданський складати українські вірші в Кам'янець-Подільській семінарії 1851 р.» і писав під виразним впливом Шевченковим [1, с. 366].

Редакцію творів, укладених подільським поетом 1859 р., А. Кримський вважав найціннішою, «бо за нею ми можемо вислідкувати хронологічно, ступінь за ступенем, розвиток поетичного таланту в Руданського; та й задля життєпису поетового ся редакція має теж незвичайну вагу і найповніша вона» [1, с. 365]. Варто прислухатися тут і до думки вченого про те, що «як читатимеш Руданського тим самим порядком, яким писався його «поетичний щоденник», то пересвідчишся, що це була натура така, справді дитяче чутлива і чиста душею» [2, с. 377]. Готуючи до друку твори С. Руданського, А. Кримський у передмові наголошував, що «читач матиме перед собою суцільний, повний образ поетового розвою і могтими вистежити його ступінь за ступенем» [2, с. 379].

Очевидним є те, що А. Кримський-видавець був дуже уважним до того, коли, де і що було написано, опубліковано, якого правопису дотримувався автор.

У «Передньому слові» (до видання «Твори Степана Руданського» Т. 5, Львів, 1899) А. Кримський широко зізнається, що «друкуючи другий том творів Степана Руданського він заявив, що поему «Цар Соловей» треба вважати за загублену», але переглядаючи ще раз скриню з паперами П. Житецького, він знайшов у ній не тільки «Царя Соловея», але ще невідомий нікому переклад із «Королеводвірського рукопису» [2, с. 376]. Уважне прочитання «Царя Соловея» дало А. Кримському підстави для висновку: «Реальні приказки» і «Світові байки» С. Руданського стоять вище од алегоричного «Царя Соловея», але на цій поемі лежить-таки печать таланту, того ніхто заперечити не може» [3, с. 533].

З нагоди 50-літньої річниці смерті С. Руданського А. Кримський підготує працю «До життєпису Степана Руданського», яка вперше буде надрукована в «Записках історично-філологічного відділу Української академії наук» у Києві 1925 р. У вступній частині автор зазначає, що «перед Всеукраїнською Академією наук стоїть невідкладна повинність – дати, нарешті, академічне видання всіх його писань. Разом із тим треба було б якось докладніше в'яснити його життєпис, ще й досі дуже-дуже неосвітлені» [4, с. 559]. Учений вважав, що тут треба, без сумніву, подати нове, а також залучити маловідоме старе, зокрема два дописи в київській газеті «Рада» 1907 року з Хомутинів, рідного села Степана Руданського. «Щоб пізнати Степанову хлоп'ячу психіку треба, на думку А. Кримського, передрукувати в новій основі допис Прохора Ворона, уміщений в «Раді» 1907 р. (№158, 13 липня) – «На батьківщині С. В. Руданського» (з подорожніх вражень) [4, с. 560]. З подорожніх вражень П. Ворона, якому довелося побувати в Хомутинях, читач дізнається чимало цікавого про уславленого поета: «З клинкуватою борідкою чоловік, який служив у батюшки Руданського (батька поета) розповів: «Чудний, дуже чудний панич був, трудно й пошукати такого... Ще змалечку вдався такий нецеремонливий: до всякого тобі доступить, до всякого забалакає... Чи бабу тобі стріне, чи діда якого, то так розбалакається, що аж сміх тебе розбере, слухаючи. Ну і жартівливий, з лихої години, був! Як тепер його бачу, такий веселий. Ніде смутним його не забачиш, хоч би яка пригода з ним трапилася» [4, с. 561].

З'ясовуючи витoki творчості С. Руданського, дослідник знову ж посилається на дописи у київській «Раді», у яких розповідається про життя селян рідного села Хомутинів, їхнє непокірне ставлення до духовенства.

У полі зору автора життєпису, зокрема у розділі четвертому, аналіз перших письменницьких проб пера С. Руданського, на яких помітними є впливи російських та польських романтиків – Жуковського, Міцкевича, Залеського.

Про захоплення С. Руданського етнографією мова йде у п'ятому розділі наукової розвідки. А. Кримський вважає, що «пісні та прислів'я позаписувано в Руданського геть дослівно, бо самий характер цих розділів народної творчості побільше не дозволяє вносити якусь значну суб'єктивну зміну в їхню форму» [с. 517].

Малюючи літературний портрет С. Руданського – «талановитого поета, найпершого розбору», А. Кримський намагається відкрити у нім маляра і вважає, що цікаво було би, даючи академічне видання С. Руданського, додати щось з його малювання. На жаль, про малярський хист С. Руданського ми можемо довідатись тільки з невеличкої замітки Б. Познанського, яку дослівно подає А. Кримський і вважає, що малюнки С. Руданського зацілили в бібліотеці В. Антоновича в Києві [4, с. 571].

Отже, видання А. Кримським творів С. Руданського, їх літературознавча оцінка є помітним внеском у розвиток вітчизняної науки і культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримський А. Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою та про поетові листи / А. Кримський // Твори в п'яти томах. – Т. 2. – К.: «Наукова думка», 1972. – С. 365-373.
2. Кримський А. Нові поетичні твори С. Руданського. Переднє слово А. Кримський // Твори в п'яти томах. – Т. 2. – К.: «Наукова думка», 1972. – С. 373-380.
3. Кримський А. Переднє слово [до видання «Твори Степана Руданський», Т. 5, Львів, 1889] А. Кримський // Твори в п'яти томах. – Т. 2. – К.: «Наукова думка», 1972. – С. 533-537.
4. Кримський А. До життєпису Степана Руданського (3 нагоди 50-літньої річниці поетової смерті) / А. Кримський // Кримський А. Твори в п'яти томах. – Т. 2. – К.: «Наукова думка», 1972. – С. 559-582.

А. І. Мисечко

СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ БАЙКАР, ПОЕТ-ПІСНЯР, ПЕРЕКЛАДАЧ, ВИПУСКНИК ШАРГОРОДСЬКОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА

Творчість відомого українського поета-пісняра, байкаря, фольклориста та перекладача дослідники ділять на три періоди: Кам'янець-Подільський (1851 – 1855), Петербурзький (1856 – 1861) і Ялтинський (1862 – 1873) [1, с. 9].

Безумовно, провідна роль у дослідженнях життя та творчості належить літературознавцям. Тоді ж чому період становлення і навчання поета у Шаргородському духовному училищі (1841 – 1849) відділяється від Кам'янець-Подільського періоду, де, будучи семінаристом, С. Руданський почав писати свої вірші? Адже цілком зрозуміло, що період становлення молодого поета-пісняра розпочинався ще у Шаргородській бурсі, у якій він формував свій юнацький світогляд. Розпочинав здобувати початкову освіту, нарешті, мав вироблений гарний почерк, яким він писав свої співомовки, приказки і, навіть, оформляв чернетки своїх збірників, які були опубліковані або й неопубліковані. Дослідники-краєзнавці чомусь обминають цю постать загальноукраїнського масштабу. Наприклад, у ґрунтовному виданні «Шаргородщина. Сторінки історії» лише згадується ім'я С. Руданського, і то, як письменника [2, с. 87].

Народився Степан Руданський 6.01.1834 (за ст. стилем 25.12.1833 року) в багатодітній родині збіднілого священика в с. Хомутиніці Вінницького повіту (тепер Калинівський район).

Атмосферу здобуття духовної освіти, а того дуже хотів його батько-священик, літературознавці розкривають, посилаючись на повість А. Свидницького «Люборацькі» або «Нариси бурси» М. Помяловського. Дослідник П. Й. Колесник підходить до логічного висновку (проте не варто забувати, що ці висновки робилися в часи ідеологічних догм, політичних утисків та боротьбою проти релігії (прим. автора). Ось чому семінарська молодь 40-х – 50-х рр. ХІХ ст. формувалася здебільшого як безбожники та нігілісти-бунтарі. І далі, не без підстав, йде революційна риторика: «По всій Росії спалахували кріпацькі заколоти. У

пам'яті народній жив герой Поділля – Кармалюк. Поза увагою молоді не могла пройти розправа царя Миколи I над кирилومهфодіявцями (1847) та петрашевцями (1849). Доля Шевченка і Петрашевського хвилювала всіх (Обов'язковим був посил радянських дослідників на дружбу між братніми народами і схожість їх долі та перспектива єдності (Прим. автора).

На посилення опозиційних настроїв суспільства вплинула революція 1848 р., що охопила майже всі країни Західної Європи. А пізніше ганебна Кримська війна лягла важким тягарем на широкі маси народу. У 1855 р., коли С. Руданський закінчував Кам'янець-Подільську семінарію і лаштувався в далеку дорогу до Петербурга продовжувати навчання, нова хвиля антикріпосницьких виступів, що прокотилася Україною [1, с. 7].

Тож дослідникам Поділля ще потрібно належним чином вивчити через архівні пошуки ту «задушливу атмосферу», що панувала у Шаргородській бурсі, а згодом відновленій семінарії. Зокрема період навчання С. Руданського у Шаргороді, оскільки період навчання там М. Коцюбинського дещо більш вивчений у другій половині XIX ст. [3, с. 138].

У Петербурзі (С. Руданський називав його у своїх листах та поезіях на південний, античний лад – Петрополь (Прим.автора) зумів видати в журналі «Основа» у 1861 р., який видавала українська петербурзька громада, свої вірші «Гей, бики» і «Повій, вітре, на Україну» які стали в різних варіаціях народними піснями. Ще раніше у Петербурзі тижневик «Русский мир» в кількох номерах протягом 1859 р. опублікував низку його поезій та часопис «Искра» його «Малороссийские анекдоты». Слід зауважити, що С. Руданський супроти сподіванням батька у Петербурзі замість навчання в духовній академії став студентом-медиком військово-хірургічної академії, через що сильно бідував та сильно занедужав на сухоти. Тому для подальшої роботи й лікування йому допомогли друзі влаштуватися на роботу міським лікарем м. Ялти.

Почався третій, останній період його творчості пов'язаний з боротьбою із недугами. Саме цей період стає підсумковим результатом його творчості.

У Петербурзі С. Руданський сформувався як поет і байкар. Ялтинський період ознаменувався тим, що С. Руданський постав як і глибокий та популярний фольклорист та перекладач. Його твори читалися, ходили у рукописах, особливо серед студентської молоді. Вже у 1864 р. М. Номис (М. Смірнов), використавши численні матеріали з фольклору, зібрані С. Руданським, видав їх збіркою «Українські приказки, прислів'я і таке інше», які М. Грушевський назвав першим науковим виданням, зробленим в українській етнографії, яке перевищило всі інші слов'янські видання приказок [4, с. 488].

До фольклорної творчості С. Руданського зверталися М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко, М. Чернявський, П. Капельгородський, М. Вороний, А. Кримський, М. Комаров.

У Ялті С.Руданський особисто уклав свою нову рукописну збірку під назвою «Коло пісень. Списав Степан Руданський 1862 р.».

Очевидно, що історичні поеми С. Руданського «Мазепа, гетьман український», «Павло Полуботок», «Данило Апостол» та інші, написані ним 1860 р. за три весняні місяці, мали неабиякий вплив і на Олександра Олеся.

Проте документальних даних про зв'язки С. Руданського з конкретними людьми того Петербурзького оточення ми майже не маємо. Нам, наприклад, точно відомо, що С. Руданський був у близьких стосунках з професором медико-хірургічної академії С. Боткіним, який лікував його ще в Петербурзі, допоміг одержати посаду на Півдні, а в 1872 р. навіть відвідав його хворого в Ялті. Був дружнім поет все життя з петербурзьким товаришем Петром Ніщинським, (який довгий час мешкав в Одесі), здібним композитором і талановитим перекладачем Гомера українською мовою, а нашого «Слова о полку Ігоревім» – грецькою. В листах своїх Руданський згадує про родину Чернявських, знайому йому з Петербурга. В ялтинський період життя поет мав переписку М. Драгомановим, підтримував дружні зв'язки з художником В. Ковальовим, який навчався з Т. Шевченком в Академії художеств, згодом жив в Одесі і намалював чудовий портрет С. Руданського. Він був добре знайомий з художником-маріністом І. Айвазовським. У різний час поета відвідали в Ялті М. Щепкін, А. Метлинський, М. Костомаров, М.

Лазаревський, петербурзький період не має і таких, надто скупих даних. Нам, наприклад, не відомо, чи зустрічався Руданський з Шевченком, який наприкінці березня 1858 р. повернувся з заслання і був найпопулярнішою фігурою в колах демократичного Петербурга [1, с. 10].

У 1880 р. Олена Пчілка вперше видала у Києві «Співомовки С. Руданського» під псевдонімом Н. Г. Волинський (невеличкий гурток волинський). Тому не дивно, що дослідник творчості Лесі Українки О. Бабишкін писав: «Після небагатьох поезій Степана Руданського Леся Українка стає першим українським поетом, в творчості якого широко змальовані життя Криму, його чарівна природа і його працьовиті люди»[5, с. 30].

В Ялті С. Руданський перекладає «Іліаду» Гомера, «Омирова Ільонянка», «Батрахошомахії» (війни жаб з мишами), окремих глав «Демона» М. Лермонтова. Також робив спроби перекладів з пісень польських, чеських, сербських та з німецької мови. Також займався давньоруськими перекладами з церковнослов'янської мови, яку вивчав ще у Шаргороді. Дійшли до нас два його переклади «Олег – князь київський» та «Ігор – князь сіверський». Брався за переклад «Енеїди» Вергілія [1, с. 28].

Влітку 1872 р. в Криму спалахнула епідемія холери. Як карантинний лікар і представник санітарної комісії міста С. Руданський з властивою йому енергією і сумлінністю взявся винищувати вогнища інфекції. Сутички з ялтинськими чиновниками і спекулянтами дійшли найбільшої гостроти. Відчув це Руданський тоді, коли й сам тяжко захворів на холеру. Ослаблений холерою організм Руданського остаточно капітулював перед давньою його недугою – туберкульозом. І 3 травня 1873 р. на тридцять дев'ятому році життя поета не стало [1, с. 14 – 15].

Відомий літературознавець згодом писав: «Здавалось, талановитий поет назавжди пішов з української літератури. Що могла важити публікація кількох віршів на сторінках «Русского мира» й «Основи»! Проте ліричні і гумористичні співомовки Руданського жили в рукописних списках друзів і любителів художнього слова, ставали надбанням усної народної творчості, а ім'я поетове помалу переходило в легенду».

Особливо популярним було ім'я Руданського серед студентства. В рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка у Києві зберігається список гумористичних віршів Руданського з датою «С.-Петербург, 5 марта 1869 года», що належав В. Стрільчевському. У фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР зберігається список ліричних творів Руданського, складений у 60-х роках харківським студентом Гнилосоцимовим. К. Шейковський використовував рукописні твори Руданського в своїй праці 1861 року «Опыт южнорусского словаря». Фольклорні записи Руданського були використані М. Номисом («Українські приказки, прислів'я і таке інше», 1864) та М. Драгомановим («Малороссийские народные предания и рассказы», 1876). Навіть не опубліковані, розповсюджені в списках чи усно, твори С. Руданського знаходили свого читача, викликаючи тривогу у мракобісів і реакціонерів. Так, наприклад, моголівський архієпископ Анатолій Мартиновський, маскуючись псевдонімом «Малоросс А. Восточенко», з явно донощицькими намірами писав у 1864 р. на сторінках «Вестника Юго-Западной и Западной России» про Руданського як автора шкідливих і «неблагонадійних» пісень, «що розсіваються в простонародді» [1, с. 15].

Залишившись без рідні та друзів у Ялті, С. Руданського було вбого поховано. За кілька десятиліть могила поета була вже у занедбаному стані. Вперше про неї написав у часописі «Дніпрові хвилі», що видавався в Катеринославі (м. Дніпропетровськ з 1926 р.), член «Просвіти» Євген Малий, опублікувавши невеличку, але змістовну статтю [5, с. 151].

Через 12 літ після нього могилу С. Руданського відвідав В. Отамановський. Гіркий опис від побаченого і певні кроки до збереження пам'ятних місць у Ялті він зробив і описав у плані краєзнавчої роботи на Поділлі у своїй праці «Краєзнавство на Поділлі» [7, с. 16].

У вересні 1925 р. як директор філії Вінницької бібліотеки при ВУАН В. Отамановський відвідав у Ялті могилу письменника С. Руданського і будинок на колишній Єлизаветинській, 16, де він мешкав в останні роки.

На могилі огорожі немає, пам'ятник зверху надламано, цвинтар (Старий або Масандрівський) має бути закритим, що загрожує могилі цілковита руїна. До того ж з Ялти

від'їхав у 1925 р. місцевий український діяч Павло Горянський, що з 1917 р. дбав про цінні для Поділля й усієї України пам'ятки. За допомогою Горянського було сфотографовано могилу і будинок у теперішньому стані.

Кабінет виучування Поділля надіслав до Українського Архітектурного Комітету при ВУАН та Української науки доповідь про необхідне звернення до установ Криму про належну охорону українських пам'яток.

Відомий дослідник Поділля, засновник краєзнавчих установ В. Д. Отамановський приділяв значну увагу упорядкуванню місць поховання діячів української та російської культури, вважаючи, що «заходи до охорони могил визначних діячів... є складовою частиною науково-краєзнавчої роботи».

В 1926 – 1927 рр. за його пропозицією під державну охорону була взята і впорядкована могила українського композитора П. І. Ніщинського в с. Ворошилівка, доброго товариша С. Руданського ще з Петрограда, де разом публікувалися у «Основі». До реєстру пам'яток республіканського значення по Вінницькій окрузі був внесений склеп видатного російського хірурга М. І. Пирогова в с.Шереметка, який доклав чимало зусиль як Попечитель Одеського учбового округу до відкриття університету в Одесі (Прим. автора). Краєзнавець спеціально приїздив до Ялти і віднайшов там занедбану могилу подолянина Степана Руданського. Він надіслав до Укрнауки та ВУАКу доповідну записку про необхідність її охорони. За його клопотанням Наркомат освіти України виділив кошти для упорядкування місця поховання визначеного діяча української культури [3, с.137].

В. Д. Отамановський досліджував в архівах родовід С. Руданського. Чимало зусиль доклав до вшанування пам'яті визначного письменника М. М. Коцюбинського, котрий також навчався в Шаргороді та вчителював під наглядом поліції в с. Лопатинці, збирав народний фольклор. (Можливо саме в 1892 р. М. Коцюбинський, який жив у Бесарабії, Одесі та у Криму, був причетним до встановлення надгробку на могилі свого попередника. Або й Леся Українка, яка також лікувалася у Криму взимку – навесні 1891 – 1892 рр.) (Прим. автора).

За його сприяння було відкрито меморіальний музей у Вінниці, де мешкав відомий письменник, у 1927 р., а в 1929-му встановлено пам'ятник, але вже після арешту органами ДПУ визначного дослідника Поділля й України, якого було засуджено у справі СВУ 1929 – 1930 рр. [3, с. 138].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Колесник П. Й. Степан Руданський. Твори в 3-х томах. Вступна стаття. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 1. – 31 с.
2. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Сторінки історії. – К., 2002. – 87 с.
3. Склярєнко Є. М. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // репресоване краєзнавство (20 – 30 рр.). – К.: Рідний край, 1991. – С. 137 – 138.
4. Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка. – Т. 7. – 2010. – 488 с.
5. Бабишкін О. Леся Українка в Криму. – Сімферополь: Кримвидав, 1955. – 30 с.
6. Малий Є. На могилі Степана Руданського (З приводу 40-ліття з дня його смерті)// Дніпрові хвилі. – 1913. – № 9. – С. 151 – 153.
7. Отамановський В. Краєзнавство В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й доля в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля. – Вінниця, 1926. – С. 16.

ЖИТТЯ, ПРОЖИТЕ НЕНАЧЕ В КІНО (ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ АРКАДІЯ ДОБРОВОЛЬСЬКОГО)

Витончена інтелігентна людина – саме таким запам'ятався дисидентіві М. Руденку знаний кіносценарист та перекладач Аркадій Добровольський. «Енергійний, із правильними рисами обличчя, провівши в сталінських концтаборах двадцять два роки (тут би доречно виставити аж три окличних знаки), видавався, однак, порівняно молодим, вродливим, навіть сивина не торкнулася його волосся. Чарівність його образу доповнювали тактовність, широка ерудиція та культура. Не дивно, що в нього закохувалися молоді жінки» – згадує сучасник про А. Добровольського [1, с. 252]. Вочевидь, його творчі поривання та працелюбність могли б за сприятливіших умов вивести його до світового рівня. Однак він, як і тисячі його однодумців, у горнилі сталінських репресій був змушений порвати зі своїми планами і стати жертвою тоталітарного режиму.

У спогадах М. Руденка натрапляємо на болісний і точний образ митця: «Дивлячися на Аркадія, я бачив цілу прірву людських страждань – де вже було розпитувати про пережите в концтаборах. І без розпитувань легко було уявити ті пекельні умови, які з цієї веселої, жвавої, витончено культурної людини зробили інваліда. Адже епілептиком він повернувся з концтаборів» [1, с. 252]. Донині маємо фрагментарні свідчення про його життя і творчість, вартіх особливої уваги не тільки у колах фахівців, але й серед широкої громадськості.

Народився Аркадій Захарович Добровольський 14 листопада 1911 року у с. Клекотина Шаргородського району. Після закінчення семирічки 1925 року вступив на механічне відділення Барської індустріально-технічної профшколи, яку у 1927 році змушений був покинути через матеріальну скруту. Працював слюсарем на Юзефо-Миколаївському цукровому заводі, а згодом – на ваговому заводі імені Дзержинського в Києві. У цей час почав писати вірші, які друкував у журналах «Молодий більшовик», «Життя і революція», «Глобус». 1930 року вступив до творчого об'єднання комсомольських письменників «Молодняк» (їхній друкований орган пізніше був перейменований на відомий журнал «Дніпро»). Восени 1931 року А. Добровольський став студентом літературно-лінгвістичного факультету Київського інституту народної освіти, де провчився лише одну зиму. Деякий час завідував Будинком літераторів у Києві, після чого працював з великими перервами на Київській кіностудії художніх фільмів: редактором-консультантом, штатним сценаристом. Постійно контактував з О. Довженком, М. Бажаном та іншими письменниками, дотичними до кінематографу.

За короткий період А. Добровольський пише декілька сценаріїв відверто ідеологічних картин, котрі з виходом фільмів атрибутовуються іншими авторами. Серед них: «Багата наречена», «Полюшко-поле» (ліг в основу фільму «Трактористи» І. Пир'єва з Л. Ладініною в головній ролі). М. Руденко згадував: «Фільмів тоді взагалі робилося дуже мало, і з'ява кожної нової картини була справжнім дивом. І хоча «Трактористи» ідеалізували колективізацію й нічого правдивого в собі не несли, ми на це не зважали. Пісеньку з кінофільму «Трактористи» співали всі тогочасні комсомольці («Прокати нас, Петруша, на тракторе, до околиці нас прокати»). Чому сценарист лакувального фільму, що перетворював насильницьку сталінську колективізацію на святковий карнавал, на двадцять два роки потрапив за колючий дріт, зрозуміти неможливо» [1, с. 251].

Арештували А. Добровольського 15 січня 1937 року в Києві, і вже 10 квітня його засудив військовий трибунал Київського військового округу за статтями 54-11 і 20-54-8 (участь у контрреволюційній організації і замах на теракт). Так звані «покази» свідків та «співучасників» були складені під копірку, а їхню абсурдність доводило й те, що одне зі свідчень приписали Г. Косинці, який був розстріляний іще у 1934 році. Паралельно з цим арештовано було і батька Захара, який поліг у братській могилі Вінницької трагедії 1937 року. Самого

А. Добровольського заслали на Колиму, на «Дальбуд», де він довгий час був фельдшером у табірній лікарні.

Як пише М. Шудря, А. Добровольський зумів за усі ці роки вижити, серед іншого, завдяки неабиякому хисту готування страв: «Він добре пам'ятав книжку Молоховець про приготування страв і на вимогу сусідів із бараку міг завжди смачно «накрити стіл» на 12 персон до Різдва, на Паску тощо» [2, с. 212]. Саме на засланні з 1941 року А. Добровольський активно почав освоювати іноземні мови: англійської його навчав відомий «генерал Клебер» – учасник громадянської війни в Іспанії М. Штерн.

А. Добровольський разом зі своїми товаришами по ув'язненню демонстрував справжню достойність і мужність, не піддаючись ні на які провокації з боку НКВД. Цей «кодекс честі» згодом передавався ним і шістдесятникам. Про сміливість митця свідчить і написаний ним вірш «Мудрий кролик», за який він отримав ще один вирок і був засуджений на нових вісім років. Цей вірш, довгий час захований в архівних справах, вартий того, щоб бути згаданим тут повністю:

Мудрый кролик, ушко поднимая,
Гипнотической музыке в страхе внимает.
Конечно, он не хотел бы концерта,
В котором горланит «Длинная Берта».
Конечно, он предпочел бы
контральто крольчихи прелестной,
Но что же поделать, хоть он и кролик.
Ему от марксистов давно уж известно,
Что нет в этом мире свободной воли
И, увлекаемый силою магнетической,
Едет в теплушке к пасти удава.
По дороге горланя стоически:
«Слава великому Цезарю, слава!»
Мельтешит в орудийных зарницах
Равнодушная к кролику ночь.
Кто перепуганной птицей
От нее не шарахнется прочь!
Но кролик в ошейнике долга –
Едет все дальше, пока не прицелясь
«Воа constrictor», не мешкая долго,
Над ним не разинет гигантскую челюсть.
И валится кролик в стозубую пасть
Обреченным наследственно эпилептиком,
Но прежде чем на зуб последний попасть –
Воскликает в тоске: «Диалектика!»
Иной же, железными зубами зарезанный,
Все еще тянет: «Ave Cezare!»
Гуманисты, поставьте над кроликом крест –
«Воа constrictor» их пачками ест.
А впрочем, что за беда?
Я лицемерить теперь не намерен,
Ведь их и Толстой когда-то едал
С горошком свинцовым и в красной мадере...
Века уже гибнет кроликов рать
С неизменным и доблестным хрустом,
Ибо их назначенье: плодясь – умирать!
Так говорит Заратустра [3, с. 66 – 67].

Загалом А. Добровольський був засуджений тричі, кожного разу на ідеологічному підґрунті. Як згадує його дружина Є. Орехова-Добровольська, митець жартома трактував це як «повний курс академії соціальних наук» [4, с. 149]. У 1958 році А. Добровольському вдалося передати лист своїм друзям М. Рильському та М. Бажанові, які посприяли перегляду справи у прокуратурі СРСР. В результаті майже усі свідки відмовилися від своїх колишніх показів, що дало змогу не тільки звільнити А. Добровольського, а й відновити його членство у Спілці письменників.

Після повернення із заслання у 1959 році А. Добровольський влаштовується у сценарному відділі кіностудії ім. О. Довженка, заробляючи переважно перекладами художньої літератури. Саме це зводить його з колами шістдесятників. За свідченням М. Руденка, А. Добровольський дружив з М. Лукашем: «Микола був добрим більярдистом, а Аркадій Добровольський прийшов звіти, де замість більярдних куль уживали свинцевих. Однак за більярдним столом він виявляв не тільки настирливість, а й уміння, тож був гідним суперником визнаного майстра» [1, с. 252]. Короткий період активного перекладацтва А. Добровольського припадає на першу половину 1960-х рр., де зі зрозумілих причин він зосереджується на творах, визнаних комуністичною ідеологією. Так з'являються переклади оповідань француза Жоржа Гові, данця Йоргена Петерсена, роман «Скорпіони» поляка Мацея Патковського. Однак поряд із цим у доробку перекладача знаходимо і знакові тексти. Так, в опрацюванні А. Добровольського у другому числі журналу «Всесвіт» за 1962 рік з'являється оповідання «Лицар» Джона Голсуорсі. Не менш важливим у доробку А. Добровольського став переклад оповідання «Самотність бігуна на далекі дистанції» Алана Сіллітоу, що був надрукований у другому числі «Всесвіту» за 1963 рік – одразу після виходу однойменного британського фільму Т. Річардсона, знятого за власним кіносценарієм письменника. Поява такого твору була можлива тільки в час короткої «відлиги», адже, попри критику західного суспільства у ключі соціального (та аж ніяк не соціалістичного) реалізму, оповідання фокусувало на загальних механізмах репресивної тоталітарної машини, оповідаючи про відчайдушний вчинок молодого в'язня-бігуна. По суті, це був твір, вплив якого можна було співставити з пізнішою реакцією на роман «Над гніздом зозулі» Кена Кізі у США.

Спробою повернення до написання кіносценаріїв став твір «Перевірте свої годинники», написаний А. Добровольським у співавторстві з Ліною Костенко (з якою він кілька років жив у цивільному шлюбі). У 1962 році кіносценарій був відзначений на українському республіканському конкурсі другою премією, а в другому числі журналу «Дніпро» 1963 року з'явився друком. Канва для майбутнього фільму активно зажила літературним життям.

Твір побудований як розповідь про прийом до Спілки письменників одинадцяти молодих поетів, котрі загинули «на фронтах Вітчизняної війни, в тюрмах гестапо, в німецьких концтаборах». Усе це відбувається у досить умовних, навіть фантазмагоричних умовах застиглого «об'єктивного» часу. Автори виділили три долі – Леоніда Левицького, Володимира Булаєнка та Федора Швиндіна і, показавши, як ці молоді люди творили і своє життя, і свої твори, мовби доводили влучність формули «є поети для епох». Складна поетична асоціативність мислення, яка засновувалася на міцному дарі пластичного живописання словом, виявилася напрочуд органічною для специфіки кіно. Зі сценарієм пов'язувалися обнадійливі плани. Українська кінематографія жила напруженим передчуттям творчого вибуху. І він стався саме в цей час – 1964 року стрічкою Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» започаткувалася нині всесвітньовідома течія українського «поетичного кіно».

Сценарій «Перевірте свої годинники» писався також з прицілом на І. Миколайчука у головній ролі. За своєю фактурою й емоційним настроєм, філософським навантаженням на виразний зоровий ряд літературна основа, створена Л. Костенко і А. Добровольським, надавалася до неординарного кіновтілення саме в руслі поетичного кінематографа. Тоді ж таки, 1964 року М. Машенко з радісним сподіванням писав: «Випускник інституту кінематографії В. Іляшенко почав роботу над фільмом «Перевірте свої годинники». Серед інших сценаріїв, які є зараз на студії, це, мабуть, найцікавіший. Його автори Л. Костенко і А. Добровольський знайшли оригінальне вирішення своєї оповіді про українських поетів, які

загинули в роки війни. Вийшла глибока, філософська розмова про час і людину, роздуми про безсмертя. Якщо режисер знайде таке саме образно філософське вирішення всієї картини, фільм може стати дуже цікавим, а можливо, навіть продовжить священні для нас довженківські традиції» [5, с. 4].

Справді, своєрідність художньої розробки документального матеріалу була такою вражаючою, що дозволяла виходити на глобальні узагальнення і про сутність почуття патріотизму, любові до рідної землі, і про джерела життєстійкості народу в боротьбі проти окупантів, і про трагедію німецької нації, одуреної й задурманеної нацизмом. І Леонід Левицький, і Володимир Булаєнко, і Федір Швиндін постають зі сторінок художнього твору як конкретні живі люди, але водночас несуть в своєму художньому світі навантаження значно більше – не втрачаючи індивідуально-особистісних рис, вони уособлюють героїзм тисяч своїх перевесників. Чергування трагічних і світлих, оптимістичних і сповнених відчаю, патетичних і опубліковано-приземлених сцен утворює особливий дух поетичного світу майбутнього фільму.

Після публікації кіносценарію на нього посипалися гнівні відгуки, де авторів звинувачено у проповідуванні «безкласового гуманізму». Так, у статті «Спотворений образ часу» І. Валько кваліфікував динамічний зоровий ряд фільму як формалістичне трюкацтво, що, ясна річ, протистоїть змісту. Вдалу спробу показати внутрішню цільність героїв, їхню життєстверджуючу енергію, не бездумно-плакатну, а таку, що виявляється в широкій амплітуді людських діянь, було витлумачено як песимізм, меланхолію: «Відомо, що герої, подібні до Швиндіна, Левицького, Булаєнка, були противниками того, щоб після смерті смуток торкався їхніх імен. Вони несли оптимізм все життя, стверджували його і своєю смертю» [6, с. 6].

Водночас були серйозні спроби заперечити вульгарну критику. Зокрема, А. Шевченко в журналі «Зміна» довів неспроможність надуманих інсинуацій І. Валька, а у вже цитованому виступі М. Мащенко навіть 1964 року говорив про сценарій «Перевірте свої годинники» як про надійну основу для помітного кінематографічного явища. Щоправда, в 1966 – 1967 рр. на V і VI пленумах Спілки кінематографістів України сценарій і вже відзняті матеріали фільму, разом із сценарієм С. Параджанова «Київські фрески» та фільмом Ю. Ілленка й І. Драча «Криниця для спраглих» були піддані нищівному остракізму і втоплені в морі бюрократичної демагогії. Згодом фільм на основі сценарію «Перевірте свої годинники» вийшов на екран, але вже під іншою назвою («Хто повернеться – долюбить»), режисер Л. Осика) і без імені сценаристів, оскільки ті відмовилися від присутності у титрах стрічки, спотвореної до невпізнаності.

Постійний тиск, матеріальні негаразди, проблеми зі здоров'ям та пристрасть до алкоголю завели А. Добровольського у глухий кут. Він, як і численні його побратими, був добитий системою наприкінці 60-х рр. Хто зна, якою би була творча доля цієї неординарної особистості за інших умов в іншій країні? І попри це, митець зумів залишити вагомий доробок і прожити дивовижне життя, варте детального вивчення та опрацювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади / М. Руденко. – Київ-Едмонтон-Торонто: Таксон, 1998. – 559 с.
2. Шудря М. Геній найщирішої проби: Нариси. Розвідки. Рецензії. Інтерв'ю. Публікації / М. Шудря. – Київ : Юніверс, 2005 . – 382 с.
3. Бирюков А. Колымский узник / А. Бирюков // Мир Севера. – 2002. – № 6. – С. 66 – 70.
4. Орехова-Добровольская Е. «За нами придух корабля...» / Е. Орехова-Добровольская // Шаламовский сборник. Вып. 1. Сост. В. В. Есипов. – Вологда, 1994. – С. 147 – 152.
5. Мащенко Я. На творческом старте / Я. Мащенко // Правда Украины. – 1964. – 7 июня. – С. 4.
6. Вально І. Спотворений образ часу / І. Вально // Робітничка газета. – 1963. – 7 квітня. – С. 6.

ПОЕЗІЇ «СІК ЗЕМЛІ» ПЕТРА ПЕРЕБИЙНОСА І «ДРЕВО РОДУ» ВОЛОДИМИРА ЗАБАШТАНСЬКОГО: РЕЦЕПЦІЯ РОДОВОГО БУТТЯ

Подільська поезія другої половини ХХ століття характеризується яскраво вираженою домінантою рустикальності, яку можна простежити на ранніх етапах творчості А.Бортняка, П.Перебийноса, В.Забаштанського, С.Чернілевського та ін. В.Моренець у дослідженні «Рустикальна лірика» зазначає, що її «світоглядною базою <...> є християнізована натурфілософія, що недемонстративно вивіщує родове буття над особистісним, кінечність якого включена в безперервну зміну поколінь, позбавлена трагізму, очевидного для інших філософських систем» [4, с. 25]. Філософія роду, його традицій і звичаїв – важлива ознака українськості. Визначальною ознакою його неперервності є спадкоємність як ланцюг поколінь від далеких пращурів до ще ненароджених нащадків. Отже, родове буття в діахронному зрізі – це значна частина національної екзистенції, а кожний її представник кровно з нею пов'язаний.

Тому цілком закономірним є апелювання представників подільської поезії другої половини ХХ століття до концепту роду, який є первісною ланкою рецепції України. Їхня естетика безпосередньо пов'язана з шістдесятництвом – найзнаковішим явищем доби, світоглядними засадами якого є гуманізм та антропоцентризм, моралізм та етичний максималізм, активний патріотизм [5]. У силовому полі цього естетичного феномену продовжує функціонувати заповідально-рустикальний дискурс, який завше був яскраво вираженою складовою літературного процесу та який внаслідок естетичної революції шістдесятників набуває яскраво виражених іманентних етноментальних модифікацій та трансформацій. До нього і належать поети, уродженці подільського краю Петро Перебийніс і Володимир Забаштанський.

Отже, метою статті є з'ясування та виявлення художніх особливостей родового буття як особливої національної екзистенції на тлі якої формується характер українця, тісно пов'язаного з рідним краєм, у знакових для Петра Перебийноса і Володимира Забаштанського поезіях, відповідно, «Сік землі» і «Древо роду».

Треба сказати, що поезії «Сік землі» і «Древо роду» написані на початку 80-х років, від шістдесятників, для яких духовний демократизм – домінанта естетики і поетики, їх відділяє близько двадцяти років. Однак, як стверджує В.Моренець, рустикальна лірика продовжує потужно розвиватися і в наступні десятиліття.

Безперечно, споріднює ці вірші художнє зображення родового буття, на національно-буттєвих постулатах якого зростають нащадки – носії національної ідентичності. Проте самотньою є регіональна відмінність символічного окреслення роду, зумовлена ландшафтами подільського краю. Так, у П.Перебийноса, який народився в селі Слобода Шаргородського району, архетипним осердям є земля і вода – звідси і заголовок «Сік землі». Для В.Забаштанського, уродженця Браїлова, визначальним мірилом родового буття є архетипи землі і каменя. Порівняємо на прикладі інших поезій митців слова: у П.Перебийноса – «Мій рід навіки тут приріс / до ниви щедрої і доброї» («Подільський шлях», [3, с. 29]); у В.Забаштанського – «Там край доріг на сірі кругляки, / Мов прашурам на голови злисілі, / Стають, щоб далі бачить хлопчак, / Щодень беруться чолами на силі. / Там пребагаті товтри на згадки / Лежать, мов корені Карпат камінні» («Мій край», [2, с. 35]).

У поезії «Сік землі» П.Перебийніс створює своєрідну триєдність *родове буття (пращури) – ліричний герой як посередник (носій родових стереотипів) – його син як продовжувач традицій роду*. Така проєкція забезпечує вписаність кожного наступника в родове буття, дозволяє «вкарбовувати» стереотипи роду-народу від батька до сина, від сина до внука і т.д., наприклад: «Ти лице кринички не забудь. / Не забудь, мій сину жнивне поле, / Хай мене стерня в землі не коле» [3, с. 28]. Поетичний вектор роду В.Забаштанського значно

різниться від його побратима-земляка. Він виформовується на основі генетичної двоєдності **пращури – ліричний герой як продовжувач морально-етичного чину роду**: «То синьозорі предки з небозводу / вдивляються у шал мойого дня: / Бува, не покручем на дереві роду / росте далеке їх забаштаня» [2, с. 7].

Забезпечують зв'язок між родом та його нащадками у вірші П. Перебийноса архетипи землі і води. Архетип землі є багатоліким і нерівнозначним у своїх виявах. «Словник символів» характеризує його як «символ астральний і космічний; матері-годувальниці; Вітчизни й духовності; життя; багатства; щедрості; родючості; плодючості; позитивного й негативного начала; світла й темряви; гріхопадіння; вигнання людини із раю» [1, с. 54]. Земля для поета – це багатовіковий досвід-мудрість, на основі якого викристалізовувався культ праці як пріоритетна чеснота українця, це, на думку В. Моренця, «modus vivendi, моральні норми якого передаються з покоління в покоління і не підлягають особистісній рефлексії» [4, с. 25]. Іманентна моралістичність поезії закодована в художню деталь *стерні*: «Пам'ятай, мій сину жнивне поле, / Не забудь, як ноги нам колола / *гостра, насторожена стерня*» [3, с. 28]; «Не забудь, мій сину, жнивне поле, / Хай мене *стерня* в землі *не коле*» [3, с. 28]. Жнивне поле у вірші – не тільки праця пращурів на землі, це свідчення величі роду, а стерня – застереження берегти пам'ять про нього, про землю, звідки нащадок пішов у світ. Таким прийомом художнього образотворення ліричний герой-батько міцно зв'язує себе з сином і своїм родом. Реалізація цього зв'язку відбувається ще й завдяки архетипу води як ретроспекції минулих поколінь. Мудра криничка у вірші – це дзеркало-пам'ять. Відомою є істина про феномен води, яка здатна вбирати в себе і зберігати світло, думку, музику, молитву тощо, тож для ліричного персонажа її роль неоціненна – це місток із давнини у сьогодення і майбутнє, це можливість зцілитися святістю свого роду:

Ти ковтнув цілющої води,
Що з глибин пробилася сюди,
Що навік освячена землею
Правітчизни щедрої твоєї.

Смаглочолоий хлопчик-серпня
Над тобою ніжив колос дня...
Пий, козаче, сік землі поволі
На колінах перед полем долі! [3, с. 28].

Зв'язок роду зі своїм нащадком у вірші «Древо роду» В. Забаштанського простежується крізь призму реалій їхнього побутового життя, історичних перипетій краю, учасниками яких були нащадки ліричного героя:

Проте беручкість мали розумову,
Косою предки й шаблею могли.
Жінки перчили, крім борщу й розмову,
Тому рум'янощокими були...

До правди прагнули, не знавши шляху,
Як в темну воду, з кручі сторчака
Діди з Богданом кидались на шляхту
Та й виринали аж в Кармалюка [2, с. 7].

Родове буття в автобіографічній поезії охоплюється хронотом в не одне століття: від пращурів, що потерпали від татар, – до пращурів, що боролися за свою волю під приводом Кармалюка. Подієвість сюжету вірша яскраво розкриває і характер прадідів ліричного героя, які були люблячими в родинному житті, гострими на слово, безкомпромісними до соціального зла.

В. Забаштанський добре знав древо свого роду, етимологію свого прізвища, про що розповідає в перших рядках поезії. Тільки дотримуючись його духовних постулатів, без

докорів сумління відповідаючи за свої вчинки перед його величчю, його древо буде могутнім і міцним, формуватиметься і розростатиметься в майбутньому.

Отже, поезії «Сік землі» П. Перебийноса і «Древо роду» В. Забаштанського не лише відображають тісний зв'язок ліричного героя із своїм родом, а й потверджують безперечну аксіому: рід – це основа народу, а дотримання його постулатів, втілення перспектив їхнього функціонування в майбутньому – збереження української національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Дмитренко М.К., Іваннікова Л., Лозко Г. Українські символи / М.К. Дмитренко. – К.: Редакція часопису „Народознавство”. – 1994. – 140 с.
2. Забаштанський В. Запах даліни : поезії / В. Забаштанський. – К. : Дніпро, 1982. – 171 с.
3. Перебийніс П. Третя спроба : Поезії / П. Перебийніс. – К. : Рад. письменник, 1983. – 143 с.
4. Моренець В. Рустикальна лірика (уривок зі студії «Стильові течії української поезії др. пол. XX століття») / Володимир Моренець // Мандрівець. – 2003. – № 1. – С. 25 – 32.
5. Тихолоз Б. Поети-шістдесятники : програмні тексти, ілюстрації, пояснення, завдання, тести / Б. Тихолоз. – К. : АртЕк, 2001. – 62 с. – (Усе для школи. Українська література.; 10 клас. Вип 5).

О. А. Пойда

«СТОЮ У ЦЕНТРІ РОДОВОДУ... ПРАПРАДІД І ПРАПРАВНУК ВОДНОЧАС...»

**(Методичні рекомендації до уроку літератури рідного краю за творчістю
Петра Перебийноса в 11 класі)**

Літературна освіта повинна бути зорієнтована на розвиток не лише читацької культури і художнього смаку у школярів, насамперед, вона повинна сприяти формуванню адекватного світогляду, громадянських позицій, національної самосвідомості духовно-творчої особистості, що в цілому відзначає всебічно розвинену, гармонійну людину, яка зможе «знайти себе в суспільстві, себе в людстві, себе у Всесвіті» (В. Леві). На прикладах літературних взірців для наслідування маємо виховати, розвинути людину в людині; зі стійким характером, сильною волею, добрим серцем, чистою совістю. Тільки за умови виконання цього завдання ми можемо говорити про те, що наша освіта вийшла на належний рівень.

Останнім часом у сучасній методиці, зокрема у працях В. Неділька, Є. Пасічника, Ніли Волошиної, Б. Степанишина та ін. наголошується, що пріоритетним у новому педагогічному мисленні має бути власне, українське, народне, національне. Так, Є. Пасічник стверджує, що «людина, яка виростає байдужою до культурних надбань свого народу, морально і духовно зубожіє, в ній послаблюється кровний зв'язок з Батьківщиною. Тільки на ґрунті рідної літератури можна викласти учням особливості національного світосприймання й національного характеру. Національна література нерозривно пов'язана з традиціями національної культури і є своєрідною історичною (художньою) пам'яттю народу» [1, с. 8].

У цьому плані великі потенційні та реальні можливості мають уроки літератури рідного краю. Вони носять надзвичайно творчий і вільний характер, а тому виправдовують усі сподівання вчителів.

Іван Огієнко закликав: "Бережімо все своє рідне, бережи, щоб не винародовитися, щоб не забути народу, з якого ти вийшов. Бережіть свою віру, звичаї, свою мову, і тим збережете національну істоту свою" [2, с. 125].

Як правило, уроки літератури рідного краю нестандартні за формою: це може бути урок-подорож, казка, заочна екскурсія, конкурс, диспут, театралізація, семінар, конференція тощо.

Деякі вчителі проводять їх традиційно – як подачу нового матеріалу. Як би такі уроки не проводились, вони мають свою специфічну особливість, а саме прив'язаність до певної місцевості, у даному разі – Поділля. Отже, у першу чергу слід спрямувати дітей у цьому руслі, адже відомо, що кожна людина на рівні підсвідомості з фактичним підкріпленням усвідомленням розрізняє «своє» і «чуже» і більш загально – «наше» і «не наше».

На думку Івана Франка: «Кожен чільний письменник – чи він слов'янин, чи німець, чи француз, чи скандинавець, – є наче дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний, національний ґрунт, намагається ввісати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і кроною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань. Тільки той письменник може... мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі.» [3, с.34].

Літературна Шаргородщина не багата на імена, однак кожне з них – коштовна перлина в історії рідного краю.

Пройнявшись особливою шаную і любов'ю до письменників-земляків, не слід, звичайно, будувати урок лише на активації психологічно-емоційної сфери учнів, адже заняття повинні бути оптимально насичені змістовним пізнавальним матеріалом, спрямованого на опрацювання його логічними, аналітичними мисленнєвими діями, наочністю, найдоцільнішим набором методів, прийомів і форм роботи та найефективнішим використанням творчого потенціалу учнів та їх потреби в самостійній індивідуальній діяльності – тобто відповідати усім вимогам до сучасного уроку літератури. Однією з перших переваг уроку літератури рідного краю є можливість ознайомити учнів з життєписом письменника, зокрема Петра Перебийноса. Розгляд життя та творчості письменника дає можливість розв'язати цілий комплекс конкретних освітньо-виховних завдань, як наприклад:

- підготувати учнів до зацікавленого і емоційного сприйняття творів, що вивчаються текстуально;
- розкрити зв'язки літератури з соціально-історичною дійсністю, з життям народу, країни, а не лише певного регіону з розвитком національної культури;
- вплинути на учнів особистістю автора, його життєвим і творчим подвигом.

За епіграф до уроку варто взяти слова самого Петра Перебийноса, які якнайвлучніше передають його трепетне ставлення до малої батьківщини, до славетного козацького року та й джерела його творчості: « Моя поезія — моє життя. Це моя чорнява подільська земля, без якої неможливо уявити планету. Це мій давній хліборобський рід, без якого неможливо уявити людство. Мало сказати, що я люблю свою землю. Я приріс до неї серцем і кров'ю. Мало сказати, що я люблю свій козацький рід, живу його нескінченною роботящою долею, дихаю живлющою гордістю за нього.» [4, с. 3]. Власне, ці слова дадуть можливість старшокласникам глибоко осягнути письменникову, а відтак і свою приналежність до рідного краю, його історії, зрозуміти, що кожен з них є невід'ємною і надзвичайно важливою ланкою у неперервному зв'язку поколінь української нації.

Рекомендуємо виклад нового матеріалу розпочати із перегляду міні-фільму «Мій Шаргород» (зйомка Віталія Заволовича), розташованого на сервісі You Tube [5], звісно ж, попередньо налаштувавши школярів. Якщо у школі є можливість підключатись до мережі Internet, то це може бути зроблено безпосередньо на уроці із виведенням відео на інтерактивну дошку.

Вступне слово учителя доцільно було б вибудувати в такому руслі: «Є люди, від чиєї присутності світ стає кращим, вони невидимо впливають на якість наших душ і нашого життя. Серед таких — наш земляк, поет, журналіст, громадський діяч Петро Перебийніс, який цілком міг би бути прообразом Маленького Принца французького Антуана де Сент-Екзюпері. Він досі дитинно романтичний, щирий, делікатний, скромний, совісний. Та його безпосередність-наївність пронизана життєвою мудрістю.

Петро Перебийніс — поет-лірик за своєю глибинною сутністю, усе життя відданий Поезії, щодня вигострює поетичні рядки, фанатично удосконалює написане (скажімо, збірка “Пшеничний годинник”, за яку митець отримав Шевченківську премію, досі набуває іншої

якості і вигляду, бо немає меж удосконаленню). Його серце відкрите усьому, що відбувається в Україні й світі. Він не просто констатує, він шукає рішення і лікує словом усіх тих, хто здатний нині читати поезію.

Поет там, де вирує красне слово і мистецтво — на презентаціях книжок, на відкриттях літературних виставок, на заходах міжнародного конкурсу української мови імені Петра Яцика, в журі літературних конкурсів...».

Оскільки у вступному слові згадано Маленького Принца, то на цьому етапі варто б провести паралелі зі світовою літературою, зокрема згадати ім'я Антуана де Сент-Екзюпері, тим паче, що нашого земляка з ним об'єднує і любов до художнього слова, і до авіації.

Звісно ж, було б чудово, якби учитель зміг влаштувати online-спілкування школярів із письменником, користуюсь Skype. Однак, якщо це не є можливим, то уже на етапі ознайомлення із творчістю поета-земляка варто наголосити, що Петро Перебиніс веде свій блог, а щоб учні мали можливість із ним ознайомитись, то подати його адресу [6]. До речі, у блозі є чудове мемуарне оповідання «Поезіє, ти іскра між словами!», з якого школярі зможуть дізнатись про важке воєнне дитинство майбутнього поета, перше знайомство із безсмертним «Кобзарем» Тараса Шевченка, перші літери і перші слова, що склались у римовані рядки, втрату батька і безхліб'я, пошуки себе і входження у літературний світ. Цінними для учнів стануть і роздуми земляка про літературу, мистецтво, силу слова, зокрема: «Поезія виростає зі слова – матеріалу незвичайного, тендітного, мов троянда, і твердого, мов граніт. Я часто задумуюся: в чому таємниця слова, в чому вічна загадка нашої мелодійної української мови? І чим глибше проникаєш у заповідні родовища слова, тим більше переконуєшся: мова – безмежна. Мова – це характер народу. Є в нашому українстві те, що віками спонукало нас незмінно бути на цій землі українцями. Ми маємо своє, вистраждане, виболене, виборене слово. Ми ні в кого не позичали і нікому не збираємось його віддавати.

І ще скажу. Українську мову можна осягнути... українською мовою. Материнською мовою, якою думаєш, дихаєш, живеш. Якою молишся до Бога. Я слухав нашу мову, коли мене ще не було, коли батьки чекали свого первістка. Я народився зі стогону і крику рідною мовою. І якби якимось лихом довелось жити в чужій мовній стихії, то це був би не я, а хтось інший. Мова – це гени. Такий закон природи.

Докопуватись до праглибин живого слова – найулюбленіша моя робота.» [6].

Основний виклад життєпису митця рекомендуємо подати у вигляді інноваційного прийому «Інтерв'ю з письменником». Для його реалізації слід попередньо групі старшокласників дати пошуково-дослідницьке завдання: опрацювати біографію та інтерв'ю, опубліковані у пресі, і на основі вивченого розробити ряд запитань, у яких і буде вона розкрита. Практика твердить, що використання рольової гри справляє велике враження на учнів. Тому один учень із групи, яка працює над життєписом митця, виконуватиме роль Петра Перебийноса і саме з ним вестиметься інтерв'ю.

Рекомендуємо добирати не лише питання, що стосуються фактів біографії, а й такі, що допоможуть школярам зрозуміти світогляд митця, зокрема:

- Ви багато витерпіли за своє життя. Чи не вважаєте свій талант тягарем?
- Чи багато справжніх друзів у справжнього таланту?
- Яку роль відіграє музика у вашій творчій біографії?
- Які ще витoki має ваше поетичне слово? І що значать для вас численні літературні премії, якими вас нагороджено?
- Чи надихала вас на поезію близькість до неба?
- Хто був вашим кумиром і чому? тощо.

Слід обов'язково враховувати «надзвичайно важливий виховний аспект біографічного нарису. Розповідь про життя письменника, його моральні якості, патріотизм, гуманізм, боротьбу за справедливість формує характер учнів, чистоту моральних спонукань, допомагає ствердженню в самовизначенні» [7, с. 109].

Виклад біографії у формі інтерв'ю варто супроводжувати показом мультимедійної презентації, створеної другою групою одинадятикласників. Це випереджувальне завдання вони виконують заздалегідь, аби учитель мав час і можливість внести свої корективи.

До інтерв'ю слід обов'язково включити розповідь про рід поета, який іде ще з козацьких часів, адже Петро Мусійович надзвичайно пишається, що він – нащадок Максима Кривоноса: «Мій дідусь Феодосій Данилович Перебийніс був простим селянином, але дуже любив книжки. Постійно шукав, де можна щось прочитати про Максима Перебийноса-Кривоноса. Дід зумів порахувати, що за триста років після Максима (а це лише кілька поколінь) іншої родової лінії Перебийносів не було. І справді, це підтверджує недавно опублікований “Реєстр Війська Запорозького”. Отже, ми — прямі нащадки легендарного козацького полковника, побратима і сподвижника гетьмана Хмельницького» [4, с.3].

Для школярів дуже близькими мають стати слова про рідне село: «Вишнева наша Слобода Шаргородська — історичне село, яке досі зберігає рештки мурованого турецького стовпа. Колись він був символом Оттоманської імперії. А тепер стоїть, як німий свідок нашої непокори. Ось тут я виростав, тут надихався героїчною історією і волошковим словом рідного Поділля».

Обов'язковим має бути включення в матеріали умовного інтерв'ю розповідь про перші проби пера: «Сам не знаю, як і чому почав писати. Це якась небесна таємниця. Правду кажуть: письменником треба народитися. І тут ніякої містики немає. Це я до того, що сузір'я, астрологічні чинники все-таки впливають. Коли мене вперше показали мамі, сусідка по палаті, циганка-породілля зразу вигукнула: “О, молодичко, цей чорнявий хлопець буде робити книжки!” Мама затулила мене від зизого ока і злякано сказала: “Скаменій, циганко! Ми бідні люди...” Але ж таки наворожила чорноока. Як у воду дивилася. Ким тільки не бачив себе я в дитинстві: і художником, і льотчиком. А ось до слова тягнувся підсвідомо. Перші ритмічні рядки виринали в уяві, коли я ще не вмів тримати перо. Це були якісь мимовільні перегуки з музикою Шевченкового слова. А найперший вірш написав в одинадцять років. Зробив, так би мовити, переспів улюбленої дитячої казочки про Козу-дерезу» [4, с.3].

Варто умовно провести школярів дитячими та юнацькими стежками митця, використовуючи для цього елементи віртуальної екскурсії (це завдання для ще однієї групи старшокласників). А учень у ролі поета прокоментує її так: «Життя змусило мене вчитися на агронома. І я вступив до Шаргородського сільськогосподарського технікуму. Тато радів, коли я приносив диктанти і перекази з червоними п'ятірками. Хтозна, видно, вже тоді світило мені слово. До речі, технікум наш містився у колишній духовній бурсі, де навчалися Степан Руданський і Михайло Коцюбинський. І це теж могло вплинути на вибір шляху. До того ж у технікумі оголосили літературний конкурс. На ньому я одержав першу премію: книжку Гоголя з написом, печаткою і небачене тогочасне диво — піпеткову авторучку. Тато з неприхованою гордістю довго розглядав мої відзнаки і нарешті замислено мовив: “А може, ти будеш цим... писателем...”

До “писателя” було ще далеко. А ось читачем я справді народився. Першою моєю книжкою виявився чи не єдиний у селі дідівський “Кобзар”. Його дотепер зберігаю як найдорожчу родинну реліквію. Старенький, із присохлими грудочками вічного нашого чорнозему, він стоїть на почесному місці поряд із “Кобзарями” багатьох наступних поколінь. Часто перед неписьменними тітоньками я жалісливим голосом вичитував Шевченкову “Катерину”. А потім під чадливою газовою лампою до пізньої ночі поринав у невіддатливе словесне мереживо Франка.

...Вже у зрілі роки я з олівцем у руках прочитав усі п'ятдесят томів із безмежної спадщини великого Івана Франка. Хтось може заперечити, але як на мене, — письменник починається з читача. А втім — письменник починається з маминої пісні. І цього вже ніхто не зможе заперечити.

...Багато пережив я у своєму житті. І коли було невимовно тяжко, завжди рятувався думкою: Господи, яке щастя, що в мене є ще поезія! Моя жар-птиця, яку нелегко упіймати...» [4, с. 3].

Приступаючи безпосередньо до вивчення творчої спадщини митця, учитель-словесник повинен поставити перед собою важливе завдання: не лише показати місце письменника в історії української літератури і познайомити з його кращими творами, але й розкрити тематичні обрії та специфіку поезики Петра Перебийноса тощо.

Для реалізації цієї мети учителям слід також запропонувати учням випереджувальні завдання. Варто школярів, які не ввійшли до груп по дослідженню життєпису митця, об'єднати у 2 команди, кожна з яких виконуватиме свій проект. Специфіку виконання проектних завдань учитель має обговорити з учнями завчасно, спрямувавши їх на ефективну реалізацію мети уроку, а також контролювати, перевіряючи та консультуючи у процесі виконання. При формуванні команд та визначення їм теми проекту слід обов'язково враховувати психолого-вікові та індивідуальні особливості школярів.

Так група бібліографів підготує та здійснить огляду виставки книг поета.

А естафету від них переймуть літературознавці, які, за проектним завданням, мають не лише продемонструвати збірки Петра Перебийноса, а й окреслити тематичні обрії його поезії.

Якщо учитель матиме змогу, то разом із учителем початкових класів може підготувати старшокласникам сюрприз, запросивши учнів молодшої ланки школи до читання дитячої поезії.

При роботі над ліричними творами варто учителям звернути увагу на рекомендації провідного методиста Г. Токмань [8, с. 247 – 248].

Під час презентації проектів учні мають можливість задавати питання та обговорювати почуту інформацію. Важливо, аби учитель обов'язково робив підсумки роботи кожної команди, доповнюючи та узагальнюючи.

Важливо також не упустити ще одну грань таланту П. Перебийноса – піснетворення. Бажано б разом із учителем музики підготувати учнів шкільного ансамблю чи соло до виконання пісень «Краю мій рідний», «Осипається цвіт» тощо. Звісно ж, учитель має чітко визначити, на якому етапі уроку вони будуть виконуватись, аби справили найбільш емоційне враження на слухачів.

Завершити захопليву подорож сторінками творчості талановитого поета-земляка пропонуємо конкурсом на кращого читця віршів. Варто було б обрати для декламації такі поезії: «Немає хати, де Тарас», «Уклоняюсь піснею», «Пшеничний годинник», «Пісня нащадка», «Жива роса», «Розвію хмари – і в дорогу!», «Тасмниця води», «Літа мої, та де ж ви?», «Тече з долоні предка джерело» та інші.

Таким чином, ознайомлення учнів Шаргородщини із поетичним словом талановитого земляка стане для старшокласників літературно-музичним святом.

Висловлюємо надію, що окреслені методичні рекомендації щодо вивчення життєпису та творчого доробку Петра Перебийноса, допоможуть учителю-словеснику виховувати патріотів, справжніх поціновувачів мистецтва, сприятимуть розвитку читацьких інтересів та естетичних смаків старшокласників, спричинять до роздумів про Вітчизну, моральні цінності, духовність нації та місце людини у суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах / Є. Пасічник. – К.: Ленвіт, 2000. – 384 с.
2. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу / І. Огієнко. – Вінніпег – Канада – Волинь, 1965. – 249 с.
3. Франко І. Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах / Іван Франко // Зібрання творів: В 50 т. / Іван Франко; Редкол.: Є. П. Кирилук (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1976 – 1986 // Т. 31. – С. 34.
4. Перебийніс П. «Я плекаю золоту насінину, здатну проломити могильну плиту». Інтерв'ю письменником / П. Перебийніс // Слово Просвіти. – 2012. – 8 червня. – с. 3.

5. <http://www.youtube.com/watch?v=s4Ad7FAV7qQ>
6. <http://perebyinis.blogspot.com/>
7. Наукові основи методики літератури: навч.-метод. посіб. / За ред. Н. Й. Волошиної. – К.: Ленвіт, 202. – 344с.
8. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція: моногр. / Г. Токмань. – К.: Міленіум, 2002. – 320 с.

ОСВІТНЄ, КУЛЬТУРНЕ, РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ РЕГІОНУ ТА ПРИРОДА КРАЮ

Ю. Л. Маліновський

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНУ ОСВІТУ В МОГИЛІВСЬКОМУ ПОВІТІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Історія шкільництва України дореволюційною та сучасною історіографією вивчена досить поверхнево [1] і величезний масив архівного документального матеріалу, що висвітлює даний аспект вітчизняної історії залишається поки що «непіднятою цілиною» та чекає на своїх дослідників. Саме тому значної актуальності набирає опанування нових джерельних покладів, котрі є документальним відображенням історії практики навчально-виховного процесу в Україні.

З приєднанням до складу Російської держави Поділля тут розпочалися освітньо-культурні перетворення за великодержавними та синодальними взірцями. Їхньою метою була підготовка священницького корпусу та виховання законослухняних мешканців в інтересах імперії. У цьому виникла низка труднощів зумовлена особливостями, пов'язаними передусім із тривалою колонізацією та окатоличенням населення Подільського регіону панською Польщею. Польський вплив відчувався після 1793 р. ще протягом майже сорока років.

На час приєднання Поділля до Росії навчальні заклади в краї функціонували в структурі православних (незначна кількість), уніатських (найбільше) і католицьких (найбільш впливових) парафій. Подоляни переважно здобували освіту в дяківських школах. Вони утримувалися на кошти батьків, а вчителями в них були дяки, які переважно навчали українською мовою читати Буквар, Часослов, Псалтир і церковних співів. Але такі школи почали занепадати і на початку XIX ст. майже зникли [2, с. 1135 – 1138]. Понад 90% населення краю було неписьменним. Двері навчальних закладів були відчинені тільки для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників. Лише окремі сільські діти могли навчатися в декількох парафіяльних училищах [3, с. 161].

Не набагато кращим був освітній рівень у православних священників. Більшість з них не вчилася в єзуїтських чи василіанських школах, отримала домашню освіту або навчилася читати і співати в церкві, де й освоїли порядок богослужіння і виконання церковних таїнств, суворо дотримуючись вимог і правил требника Петра Могили [4, с. 397].

Тільки в середині XIX ст., коли розпочалася реформа православних повітових і парафіяльних училищ, на Поділлі розпочався новий етап у розвитку та піднесенні церковно-парафіяльних шкіл. Сприяла цьому, насамперед, ліквідація кріпацтва, зростання освітнього та матеріального рівня духовенства, часткова фінансова підтримка цих шкіл з боку держави. До кошторису Синоду «за височайшим повелінням» було перераховано 55500 крб. з рахунку міністерства народної освіти на влаштування й утримання духовенством церковно-парафіяльних шкіл [5, с. 853]. Начальник Подільської губернської канцелярії в листі до предводителя дворянства просив «переконати поміщиків, щоб вони взяли до уваги всю важливість цієї справи і неодмінну для себе користь допомагати парафіяльним священникам в організації освіти селянства або хоча б сприяти у виділенні приміщень для шкіл» [6, с. 98].

За даними 1856 р. освітою було охоплено лише 0,5 % населення Поділля. Подільська губернія за кількістю учнів на 100 чол. населення серед 9 губерній Наддніпрянської України займала передостаннє місце – 0,25 (0,23 – Волинська) [7, с. 64]. Спеціальні делегати від Св. Синоду на чолі з професором Київської духовної академії, протоієреєм І. Скворцовим, які обстежували у 1831 р. стан духовенства у Подільській єпархії, виявили суттєві недоліки. 1/3 духовенства зовсім

не мала відповідної освіти; тільки сьома частина священників єпархії закінчили духовну семінарію [2, с. 1028].

Відповідно до нових «Правил про церковно-парафіяльні школи 1884 р.» духовенству рекомендовано набути педагогічного такту та вміння проваджувати в школі православне вчення, віру і християнську мораль, вчити дітей початкам знань. До програми включалися закон Божий, письмо, питання громадянської преси, початкові арифметичні знання; у двокласних школах також і відомості з історії церкви та батьківщини [8, с. 489 – 490]. Згідно §7 «Правил» духовенство відкривало при церковно-парафіяльних школах з дозволу єпархіального начальства, додаткові класи з окремих предметів, ремісничі відділення, школи для дорослих та недільні школи [9, с. 560].

В Подільській губернії, особливістю якої була відсутність земських шкіл до 1910 – 1911 рр., рух за відкриття і оновлення парафіяльних шкіл набував швидкого поширення. В «Подольських єпархіальних ведомостях» у 1884 р. публікуються умови розвитку шкільництва серед сільського населення: а) поширити турботу священників за популяризацію шкіл; б) тричі на тиждень парафіяльному священнику відвідувати школу з викладанням Закону Божого; в) розвивати в собі педагогічні здібності; г) турбуватися про заснування бібліотек; д) навчати дітей церковному співу [10, с. 395 – 399].

Церковні школи поділялися формально на два ступені: школи грамотності (нижчий ступінь) та церковно-парафіяльні школи, що складали вищий ступінь, бо за статутом – курс їх мав бути трирічний [11, с.354]. В Могилівському повіті в 1898 р. церковно-парафіяльних шкіл було 90, а шкіл грамоти – 40 та одна другокласна [12, с. 808]. В цьому ж році в церковних школах повіту навчалось 4348 хлопчиків і 851 дівчина [12, с. 809]. Закінчило повний курс навчання 337 школярів, з них 302 з пільгою IV розряду по відбуттю військової повинності [12, с. 810].

Слід зауважити, що за 11 років, з 1887 р., шкіл стало більше на 14. В цьому році кількість шкіл з задовільними успіхами в навчанні склали 42 і з незадовільними успіхами у навчанні – 34 [13, с. 1220].

Як не дивно, але загальна кількість церковних шкіл повіту в 1904/1905 навчальному році дещо зменшилася. Не стало другокласної школи, однієї однокласної та шести шкіл грамоти, всього – 123 [14, с. 1038].

На церковно-шкільну справу в повіті кошти надходили з різних джерел, а саме: допомога від церков і монастирів, церковно-парафіяльні попечительства і братства, приватні пожертви, плата за навчання (по бажанню батьків), випадкові надходження від міських та приватних товариств, збір з селян. У 1908 р. на утримання шкіл було витрачено 54258 крб [15, с. 139].

Купець 2-ї гільдії Піщул П. Т. у 1900 р. пожертвував 1000 крб на влаштування нового шкільного будинку в селі Гармаках. Він став найкращим в повіті. В ньому влаштовується дві класні кімнати, щоб відділити дівчат від хлопців. Крім грошової допомоги торговель передав школі немало книжок для читання [16, с. 420].

В значній мірі успіх місцевого просвітництва залежав від постаті парафіяльного священника. У 1870 р. в селі Хринівці (нині Привітне) почав своє служіння о. Євгеній Шостацький. Молодий пастир одразу звернув особливу увагу на церковну школу, як головне джерело народного добра. За його сприяння вчителям стали платити пристойне утримання, закуповувались книги, парти; вчителями стали призначатися люди порядні й освічені замість колишніх відставних унтер-офіцерів. Закону Божому вчив сам о. Євгеній. З цього часу селяни стали охоче посилати своїх дітей до школи та й самі з великою увагою стали відноситися до шкільної справи. За декілька років відсоток грамотних в Хринівці значно зріс (з 1% до 10%). Місцева громада збудувала кам'яний будинок під залізним дахом.

Школу відвідувало 35-40 хлопчиків. Час навчання тривав 7 місяців (з жовтня по травень). В школі читались наступні предмети: Закон Божий, читання слов'янське та громадянське, чистописання, арифметика і церковний спів [17, с. 1005].

Не менш помітними в цій місцевості були зразкові школи в Романківцях і Копайгороді. Перша з них була заснована ще у 1861 р. Отримувала від казни допомогу в 30 – 50 крб щорічно

і удостоїлась навіть відвідин попечителя Київського учбового округу (ним тоді був М. І. Пирогов) [17, с. 1008 – 1010].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бунге И. К. К вопросу о народном образовании в России / И. К. Бунге. – К., 1901. – 49 с.; Фальберг Г. Всеобщее образование в России / Г. Фальберг. – М., 1908. – 121 с.; Заволока И. Г. Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – нач. XX вв. / И. Г. Заволока. – К., 1972. – 25 с.; Поліщук М. С. Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60 – 90-х рр. XIX ст. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 69 – 75; Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1980. – 155 с.; Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні / В. Й. Борисенко. – К., 2002. – 23 с.
2. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии в 1831 г. // Описание документов западно-русских митрополитов в 2-х томах. – СПб., 1907. – Т. 2. – 1632 с.
3. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990. – 328 с.
4. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1872. – 528 с.
5. Тальберг Н. История Русской Церкви / Н. Тальберг. – М., 2009. – 960 с.
6. Блажевич Ю. Православна церква Поділля в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: історіографічний аспект / Ю. Блажевич // Укр. іст. зб. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 190 – 200.
7. Українська культура: за ред. Д. Антоновича. – К., 1993.
8. Новое положение о церковно-приходских школах // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1884. – № 23.
9. Труды Киевской духовной академии. – К., 1885. – № 4.
10. Там само. – № 5.
11. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001. – 912 с.
12. Церковно-школьная хроника // ПЕВ. – 1898. – № 30.
13. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1886/1887 учебный год // ПЕВ. – 1887. – № 51.
14. Церковно-школьное дело в Подольской епархии // ПЕВ. – 1905. – № 43.
15. Обзор Подольской губернии за 1908 год. – Каменец-Подольский, 1909.
16. Из жизни церковных школ Могилевского уезда // ПЕВ. – 1900. – № 17.
17. О церковно-приходских школах // ПЕВ. – 1886. – №

А. М. Бойта

«СВІТЛО В СЕЛО ПРИХОДИЛО З ШАРГОРОДА»

Історія села Кричанівки Могилів-Подільського району Вінницької області тісно пов'язана з історією Шаргородщини. Це були економічні зв'язки та розвиток духовності і освіти.

Розвиток освіти в селі, зокрема, був тісно пов'язаний з релігійними і господарськими факторами. Село заснували у 1622 р. польські поміщики Язловецькі [1, с. 160]. Це був час, коли шляхта, магнати і католицьке духовенство прагнуло асимілювати українців і насаджували у своїх володіннях католицизм. За спогадами жителя Кричанівки Владислава Ошовського, Язловецькі через 15 – 20 років після заснування села переселили з Волині, Галичини та Польщі численні родини польських селян і відкрили для них школу. Навчальний заклад утримувався за рахунок Язловецьких. Українські селяни, які виявляли бажання навчати своїх дітей у школі, мушили б перейти у католицизм. Але охочих не знаходилося, бо це вважалося зрадою рідної

віри. Та й поміщики тоді не дуже прагнули давати освітні послуги селянам, вважаючи, що знання ведуть до вільнодумства. Однак саме тоді в селі з'явилися перші паростки освіти.

Язловецькі, які придбали маєтки на Шаргородщині раніше, ніж на Могилівщині, заснували в 1624 р. у містечку Мурафа домініканський монастир, а в 1672 р. – парафіяльний костюл [2, с. 52]. У 1636 р. в Шаргороді заснована школа, яка готувала священослужителів для костюлів краю, в тому числі й костюлу с. Озаринець, до релігійної громади якого належало населення Кричанівки, Коневі, Борцівців та інших навколишніх сіл.

Щорічно, аж до середини 20-х рр. ХХ ст., відбувалося паломництво поляків із вище названих сіл до Шаргородського костюла святого мученика і покровителя міста Флоріана Шарого. Люди йшли до святого, щоб доторкнувшись до його статуї, дістати зцілення від різних недуг та здійснення різного роду бажань.

Польська шляхта у ХVІІ – ХVІІІ ст. забороняла своїм кріпакам здійснювати православні обряди, примушувала переходити в католицизм або приймати унію, а також вимагала, щоб православні священники підкорилися уніатському митрополиту, інакше їх чекав суд і покарання.

На початку ХVІІІ ст. православна церква на Правобережній Україні переслідувалась. Влада вирішила перетворити в уніатські решту православних церков і монастирів [3, с. 157]. На Поділлі залишились православними не більше десяти храмів. У 1754 р. громада с. Кричанівки побудувала уніатський храм (православний був знищений разом з частиною жителів татарами під час Руїни), настоятелем якого призначили Василя Городецького [4, с. 707].

Із приєднанням Правобережної України до Російської імперії починається здійснюватись політика русифікації. У Шаргороді з 1797 р. стала діяти православна семінарія, заснована єпископом Брацлавсько-Подільської православної єпархії Іоаникієм Полянським. Першим настоятелем семінарії став протоієрей А. Киселевський. Обидва діячі чинили тиск на уніатських священників з вимогою перейти у православ'я [5, с. 213]. В результаті залякування, депортацій та відбирання храмів на Поділлі було знищено уніатську церкву. Змушений був перейти у православ'я і Василь Городецький, який у Шаргородській духовній семінарії освоїв канони російської церкви та богослужіння російською мовою [6, с. 707]. Через два роки семінарію перевели до Кам'янця, а замість неї відкрили духовне училище і духовну школу (бурсу) для підготовки середньої та нижчої ланок церковних служителів, які по закінченні ставали духовними наставниками населення Поділля. Навчання в духовному училищі тривало 8 років. Тут вивчались предмети церковно- релігійного змісту, старослов'янська, грецька і латинська мови. Навчання проводилось російською мовою [7, с. 707]. У цих закладах здобували духовну освіту всі священнослужителі села Кричанівки.

У сільському Святомихайлівському храмі аж до 1927 року співав триголосий хор, що складався з сільських жінок, дівчат, парубків і учнів школи. З допомогою камертона, що видавав ноту «ля» дяки навчали місцевих жителів акапельного співу. Крім творів релігійного змісту, хор виконував колядки та щедрівки. На прикладі народних пісень робили розспівки.

Вірою і правдою дяки служили громаді. Жителі села завжди згадують про одного з них – енергійного Омеляна Смаруся. У ХІХ ст. всі сільські дяки закінчували Шаргородську псаломську школу. Навчання в ній тривало чотири роки. В даному закладі вивчали релігійну літературу та навчали правильного співу і каліграфії. Їх готували як керівників церковних хорів та учителів шкіл грамоти. В таких школах діти отримували елементарну освіту (навчались читати, писати і рахувати). Такий тип школи проіснував у селі до 1868 р., коли громада заснувала однокласну церковно-приходську школу.

Понад сорок років керував сільською паствою після закінчення Шаргородського духовного училища завідуючий школою Михайло Волошикович, за пропозицією якого у 1822 р. було зроблено новий іконостас та дзвіницю [8, арк. 15]. Наприкінці ХІХ ст. випускник Шаргородського духовного училища (його закінчили поет С. Руданський, композитор М. Леонтович) сільський священник, який володів російською, єврейською, польською і німецькою мовами. Філарет Микульський спільно з учителем церковно-приходської школи Мотильовим збирали краєзнавчий матеріал для праці Є. Сіцінського «Труды Подольського єпархального

історико-статистического комітета», досліджували поселення трипільської і черняхівської археологічних культур в урочищах «Стрімкач» та «Кругляк», зібрали колекцію мінералів. Філарет Микульський спільно з учителем Филипишеним заснували сільський світський хор, який проводив свої репетиції на березі річки Немії біля старого мосту. Також вони записували в селі народні пісні, колядки і щедрівки, які вивчалися з дітьми на уроках співів. А ж до 1917 р. Микульський очолював церковно-приходську школу. У селі їх жартома називали «святою трійцею» і поважали за пропагування високоморальних якостей, які вони несли в сільську громаду. Він заснував при школі першу сільську бібліотеку, передплачував газету «Подольские ведомости», з новинами якої знайомив селян. В даному закладі, за свідченням старожителів Коцана Володимира та Бральчука Омеляна, вивчалися наступні предмети: Закон Божий (5 – 6 уроків на тиждень), співи (2 – 3 уроки), церковнослов'янська мова (3 – 4 уроки), російська мова і література (6 уроків), письмо (2 уроки), арифметика (5 – 6 уроків), географія (3 уроки), малювання (1 урок), основи садівництва і землеробства. На відміну від сучасної школи, тодішня давала дітям більше практичних знань. Недарма, названі вище особи говорили, що тодішня школа давала кращі знання, ніж у 1960-ті роки «восьмирічка». Хоча вимагалось, щоб навчання проводилось російською мовою, дяки, священники і вчителі спілкувалися на уроках з дітьми українською. По закінченні школи учні отримували документ про початкову освіту. Вони вважались грамотними людьми, ними гордились батьки і рід. Даний заклад закінчили багато людей з цікавою історією життя: повний георгіївський кавалер і голова народного господарства під час румунської окупації Гевко Митрофан, георгіївські орденосці і перші голови колгоспів Шевчук Маркіян і Черкавський Семен, голова ревкому і перший голова сільської ради, сільський примар у 1941–1944 р. Шевчук Іван, голови сільради Гевко Степан і Будішов Роман, учасник одеського підпілля у 1918–1919 рр. і перший сільський поет Фурманський Дмитро, майбутні садоводи Васютинський Андрій та Онуфрій, відомі на всю округу ковалі Дончевський Олександр і Крижанівський Станіслав, перший сільський тракторист Скрипник Павло та перший сільський шофер (1913 р.) Бральчук Леонтій та інші.

На початку ХХ ст. у селі проживали близько 250 жителів польського походження. Тоді настоятелем Озаринецького костела був ксьондз Максимілян Домінікійович Туровський, який народився 1886 р. у с. Бароші, теперішньої Житомирської області, у польській дворянській сім'ї. Після закінчення Луцько-Житомирської римо-католицької семінарії у 1909 р. отримав вищу освіту, стає вікарієм костьолу с. Мурафа, згодом – настоятелем Озаринецького костьолу. Про цей період його життя згадував житель села Ясько Конарський: «Приїжджав у Кричанівку він часто з метою здійснення релігійних обрядів: сповіді хворих, хрещення дітей, похоронів. На зустріч з ксьондзом сходилися всі поляки села, щоб поспілкуватися з ним. Він закликав людей бути стійкими у вірі, високоморальними, дотримуватись церковних канонів. Він говорив, що церква може бути сильна тільки тоді, коли всі віруючі будуть дисциплінованими. Людям запам'яталися його проповіді під час меси із закликами до глибокої віри в Бога і любові до ближнього. Коли о. Максиміліан переїжджав служити у с. Мовчани, прощатись з ним прийшли поляки Коневої, Кричанівки, Борщівець і Озаринець».

У 1921 р. ксьондз Туровський став настоятелем костьолу Святого Флоріана Шарого у Шаргороді. У 1927 р. його двічі арештовували представники радянських спецслужб, звинувачуючи у контрреволюційній діяльності проти радянської влади, але за відсутністю доказів кожен раз були змушені відпускати. У 1930 р. його арештом керував помічник уповноваженого контррозвідувального окружного відділу Могилів-Подільського ДПУ Ухтомський [9, арк. 33, 34]. Деякий час арештований перебував у Могилів-Подільській в'язниці, де йому звинувачували за ст. 54-10 КК УСРР, інкримінуючи ворожі дії проти радянської влади. Але звинувачений відкидає цю нахабну брехню. Того ж року Максиміліана Туровського перевозять до Київської в'язниці, де уповноважений контррозвідувального відділу ДПУ УСРР Ясон вибивав з нього дізнання за статтями 54-6 і 54-11 КК УСРР (шпигунство на користь Польщі, заклики до несплати податків і невідвідування молоддю хат-читалень та не вступати до комсомолу, збір інформації про кожного комуніста і комсомольця). Після суду його ув'язнили на 10 років у Соловки. В грудні 1938 року Максиміліана Туровського без

пред'явлення звинувачення розстріляли. Чесну і справедливу людину було реабілітовано Вінницькою обласною прокуратурою 16 лютого 1990 р. [10, арк. 47, 48].

Жителі села недаремно говорили, що «світло в село приходило з Шаргорода». Випускники духовних закладів цього міста позитивно впливали на розвиток духовності і освіти села.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Polog Gorsky. W. Opis geografichno – historychny, Powiat Mofsylowkiw yubernii Podolskiej – Krakow, 1902.
2. Михайло Купчишин, Антон Мичак. Шаргородщина. Сторінки історії / Михайло Купчишин, Антон Мичак. – Київ, 2002.
3. Історія Української РСР. Том перший. Видавництво «Наукова думка». – Київ, 2002.
4. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец- Подольск, 1901.
5. Михайло Купчишин, Антон Мичак. Шаргородщина. Сторінки історії / Михайло Купчишин, Антон Мичак. – Київ, 2002.
6. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец- Подольск, 1901.
7. Там само.
8. Держархів Вінницької області. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 18351.
9. Держархів Вінницької області. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 18351.
10. Держархів Вінницької області. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 18351.

О. В. Зінько

ПАМ'ЯТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ МІСТА ШАРГОРОДА

Боротьба з монголо-татарами та колонізаторською політикою польської шляхти зумовила в Україні оборонно-замкове будівництво. На Поділлі будівництво замків розпочалося наприкінці XIV ст. В той час замкові споруди були дерев'яними, тому не могли витримувати довготривалу облогу. Під час захоплення подільських земель польською шляхтою розпочалося будівництво замків та фортець, а також релігійних споруд із каменю. Серед пам'яток монументальної архітектури міста Шаргорода: фортеця XVI ст., замкова кам'яниця Замойських (1595 р.), костюл св. Флоріана Шарого (1595 р.), синагога (1589 р.), комплекс будівель Свято-Миколаївського православного чоловічого монастиря, Миколаївський собор (1829 р.) [1, с. 380 – 381].

Шаргородський замок був збудований князем Яном Замойським, який отримав від короля Стефана Баторія грамоту від 26 березня 1579 р. на спорудження укріпленого бастиону. Фортеця будувалася на честь засновника роду Замойських Флоріана Шарого (Сірого). Фортифікаційну систему було збудовано за школою відомого італійського архітектора Бернардо Морандо. Замок мав п'ять башт та був обнесений земляним валом, брусованим частоколом та ровом, заповненим водою. Досьогодні збереглися лише залишки однієї башти, фрагменти замкових стін с контрфорсами та двоповерховий ренесансний житловий будинок з амбразурами, бо фортеця мала найсучаснішу для того часу дальнобійну артилерію [2, с. 88; 3, с. 15].

Місто почало швидко заселятися. Цьому сприяло вигідне географічне розташування Шаргорода, який знаходився на торговельному шляху із Брацлавщини до Молдавії. Мешканці звільнялись від сплати податків на двадцять років, а також мали дозвіл вести торгівлю з татарами, турками та молдаванами. Купці, які проїжджали через місто, були зобов'язані

виставляти на вільний продаж свої товари протягом двох днів. Швидкому розвитку міста сприяло магдебурзьке право, одержане в 1588 р. від короля Сигізмунда III.

Тривале польське перебування в регіоні зумовило будівництво католицьких монастирів та костьолів. В обителях поряд з костьолом традиційно будувались трапезні, школи, бібліотеки, друкарні, лікарні. На храмовому будівництві позначалися повстання, воєнні походи, релігійні рухи, тому монастирі були й оборонні, що захищали межі міст, або придорожні, де зупинялись посли й можновладці. Серед таких комплексів виділяється й костьол Флоріана Шарого, який був відкритий у листопаді 1595 р. Мурована будівля відображає стиль раннього бароко, має вигляд тринефної базиліки, збудованої з вапняку. Над карнизом є характерні для того часу аттики (надбудови). В ризниці старовинний портрет фундатора (Яна Замоїського). Цінність має напівкруглий фронтон із хрестом та орнаментальним розписом у стилі «гротеск», а також чотирнадцять горельєфів у рамах-порталах, присвячених темі «хресного шляху». Чудово виконаний італійськими майстрами розтин у головному алтарі костьолу. Храм оточує огорожа з надбрамною аркою та скульптурою у ніші [4, с. 142].

Наприкінці XVI ст. з дозволу князя Замоїського в Шаргороді поселились єврейські сім'ї. В 1589 р. вони збудували у місті синагогу. Завдяки міцним стінам з бійницями вона мала вигляд оборонної споруди. Ця пам'ятка мавританського стилю Поділля мала маленькі декоративні башти, мальований ренесансний аттик із мальовничими зубцями та бароковий портал. Синагога була не тільки релігійним центром, а й центром суспільного життя Шаргорода. Крім молитов та проповідей, тут проводили диспути та судові засідання. Біля основної будівлі синагоги знаходилася невеличка споруда-хедер. Коли у XVII ст. турки захопили місто і назвали його Кучук-Стамбул (Малий Стамбул), вони зробили в синагозі мечеть. У 1930-х роках синагогу закрили, а будівлю передали сокоморсовому заводу. Нині її повернули юдейській релігійній громаді Шаргорода [4, с. 154].

XVIII – XIX ст. монументальну архітектуру м. Шаргорода репрезентує Миколаївський монастир, в який входило чимало різночасових будівель та Миколаївський собор (1829 р.), збудований настоятелем Феофаном за проектом архітектора Івана Старова. Фасад храму оздоблено чотириколонним дорійським портиком з трикутним фронтоном, типовим для класицизму. В інтер'єрі зберігся настінний розпис. На осі фасадної композиції храму розміщено дзвіницю прибрамного корпусу. Зі східного боку собор сполучений з братським корпусом, одно банною Михайлівською церквою, наріжною брамою і господарським будинком.

Спочатку монастир містився в с. Калинівка поблизу Шаргорода, був зруйнований турками наприкінці XVII ст., у 1715 р. відбудований як василіанський Олександром Конецпольським, який поселив тут ченців з уніатського ордену св. Василіан. Близько 1748 р. монастир був перенесений до міста Станіславом Любомирським, який дав обителі церкву Іоанна Хрестителя і кам'яний будинок, де монахи влаштували школу. Ця школа була відома по всій Подолії. У її стінах навчалося іноді до 600 учнів. Після 1795 р. обитель стала православною. За радянських часів її закрили, а нині вона переживає своє відродження [4, с.130; 5, с.187 – 188; 6, с.18 – 19].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Упорядники: Ю. А. Зінько, М. Р. Мудраченко та ін. – Вінниця, 2011. – 400 с.
2. Малаков В. Д. По Восточному Подолью / В. Д. Малаков. – М., 1988. – 168 с.
3. Зінченко А. Наш край – Поділля / А. Зінченко. – Вінниця, 1992. – 123 с.
4. Визначні пам'ятки Вінниччини: Альбом / Він. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. – Вінниця, 2011. – 400 с.

5. Історія рідного краю. Вінниччина: навчально-методичний посібник / Уклад.: А. В. Войнаровський, Т. А. Мельничук, І. В. Хоцянівська, В. В. Кучер; відп. за вип. І. М. Романюк. – Вінниця, 2014. – 238 с.

6. Енциклопедія сакрального мистецтва Поділля. Храми Вінниччини. – Вінниця, 2010. – 132 с.

О. В. Жукова

ШАРГОРОДСЬКИЙ ЗАМОК ЯК HERITAGE-LED REGENERATION В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ

Шаргород – одне з історичних міст України, що виникло як фортифікаційне укріплення на Східному Поділлі наприкінці XVI ст. На його території збереглася низка пам'яток фортифікаційної, культової та цивільної архітектури, що формують історичний центр міста та його локальну ідентичність. Значення цієї історико-культурної спадщини в культурному житті регіону, з погляду сучасного пам'ятокознавства, розкривається трьома основними тезами.

По-перше, спадщина несе в собі культурні та цивілізаційні коди нації. На цьому ґрунтується ідентичність як окремої громади, так і нації в цілому. Для українського суспільства збереження матеріальних носіїв спадщини – пам'яток – має особливу значущість, оскільки наша історична та культурна пам'ять максимально предметна і не існує без прив'язки до „малої батьківщини”.

По-друге, об'єкти історико-культурної спадщини є важливим активом сучасних міст, який може приносити прибуток та істотно впливати на їх економічний розвиток.

Нарешті, це значущість „культурної ренти”. Під цим терміном розуміють використання своєрідної аури історичних міст, створюваної їх культурним та історичним багатством, „брендування” спадщини як інструменту капіталізації історико-культурного середовища [1].

У сучасному світі регенерація та інтеграція культурної та історичної спадщини все частіше розглядаються як рушійна сила розвитку історичних міст в цілому (heritage-led regeneration) [2, с. 156]. З'явилася і стала загальноновизнаною така спеціалізація в галузі державного управління як „менеджмент спадщини”, завданням якої є створення конкурентоспроможних девелоперських та туристичних продуктів, розробка і реалізація проектів регенерації із збереженням цілісності пам'яток з урахуванням інтересів місцевої громади [3, с. 278].

Серед пам'яток Шаргорода його замковий комплекс посідає чільне місце, оскільки володіє низкою характеристик як історичного, так і культурологічного характеру, що надають йому значення heritage-led regeneration.

З історичної точки зору важливим є те, що Шаргородський замок відображає процес фортифікаційного укріплення південно-східних кордонів Речі Посполитої наприкінці XVI ст. Спорудження його відноситься до доби Відродження, коли в 1579 році король Стефан Баторій наказав великому канцлерові Янові Замойському звести оборонний замок в міжріччі Мурафи і Мурашки [4, с. 549].

В будівництві замку відобразились погляди самого князя, оскільки Замойський був дуже освіченою людиною свого часу, вчився в Парижі, Стразбурзі, Падуї, де й ознайомився з сучасними досягненнями фортифікаційної архітектури. Тож для будівництва своїх резиденцій він запрошував кращих італійських зодчих. Будівництво нового бастіонного замку, що почалося 1585 року, не стало винятком – воно велося під керівництвом італійського військового архітектора Бернардо Морандо.

Навколо фортеці виникає сталий населений пункт – сучасний Шаргород. Фортеця і місто одержали свою назву на честь Флоріана Шарого, засновника та покровителя роду Замойських.

Не зважаючи на міцні укріплення, посилений військовий гарнізон та далекобійну артилерію, першопочаткове не зовсім вдале розташування замку (він добре прострілювалася з сусідніх пагорбів над річкою) призвело до того, що фортеця постійно захоплювалася в ході військових подій кінця XVI – першої пол. XVII ст. З початку XVIII ст., оскільки замок вже не мав ніякої стратегічної цінності, починається його поступова руйнація. І хоча у XVIII ст., сер. XIX ст. були спроби реставрувати фортецю, не вдалося запобігти її руйнуванню він місцевого населення, котре почало розбирати мури на власні потреби [5, с. 58].

З культурологічної точки зору важливими є архітектурна цінність замку, його роль серед прикордонних фортець та місце в сучасній фортифікаційній спадщині Вінниччини.

Замок був збудований з масивного пісковика на високому мисі при злитті річок Мурашки і Ковбасної. Він мав п'ять веж-бастіонів, що формували цитадель, оточену мурами з контрфорсами. Автором проекту був відомий італійський архітектор Бернардо Морандо, який збудував і головну резиденцію Замойських в Польщі – Замосць [6, с. 266].

Саме Шаргород, найкраще укріплений серед прикордонних фортець Замойських, став столицею українських володінь канцлера. Для проживання родини Замойських на території замку було збудовано невеликий триповерховий палац за італійськими зразками.

На сьогодні Шаргородський замковий комплекс – один з небагатьох пам'яток фортифікаційної архітектури, збережених на Вінниччині. До сьогодні замок зберіг головні частини первісного розпланування, підпірну стіну з півдня і сходу, невеликі фрагменти замкових стін з контрфорсами, єдину вцілілу кутову квадратну двоярусну вежу.

В західній частині замкового двору збереглася кам'яниця – ренесансний житловий будинок. Це і є та сама резиденція Замойських, збудована в XVI ст. за італійськими зразками. Будівля двоповерхова з аттиковим поверхом – горищем, прямокутна за планом, складена з піщаника. На аттиковому поверсі збереглися амбразури. На сьогодні кам'яниця знаходиться в занедбаному стані, декоративні елементи епохи Відродження були втрачені при перетворенні її на житловий будинок. Не зважаючи на це, кам'яниця зберегла своє первісне розпланування XVI ст. В приміщеннях колишніх світлиць збереглися характерні для українських кам'яниць балкові дерев'яні різьблені перекриття. На сьогодні це єдина ренесансна замкова кам'яниця, що збереглася на території України [7, с. 36].

Локація цієї пам'ятки фортифікаційної архітектури дає нам змогу уявити, де саме розпочиналось місто у другій половині XVI ст. Збережені частини первісного розпланування, окремі замкові стіни з контрфорсами, кутова вежа та замкова кам'яниця становлять своєрідний історико-культурний осередок міста, який творить „історичну ауру”, формуючи тим самим „бренд” міста, його локальну ідентичність, що в цивілізованому світі сприймається як культурна рента.

На жаль, відсутність сучасних підходів до охорони спадщини, досвіду роботи з капіталізацією історико-культурного середовища, брендуванням історичного місця, призвело до складної ситуації не лише з використанням пам'ятки, а й з подальшим її збереженням загалом. На сьогодні у відношенні Шарівського замкового комплексу порушені норми як вітчизняного, так і міжнародного пам'яткоохоронного законодавства: відсутні чітко встановлені територія пам'ятки, охоронні межі, проекти відновлення, використання, музеєфікації чи інтеграції до сучасного життя. Територія пам'ятки знаходиться в приватному використанні, що унеможливує будь-який доступ і лише прискорює її руйнацію.

Крім неефективної економічної інтеграції Шарівського замку існує ще одна ключова проблема. Втрата пам'ятки є наслідком відсутності волі до її збереження, що характерно для України загалом. Сучасне суспільство в основній своїй масі не бачить за окремими історико-культурними об'єктами власної спадщини, не здатне сприймати ті культурні та історичні коди, які несуть в собі збережені пам'ятки. В результаті зникає розуміння причетності спадщини до повсякденного життя пересічного громадянина.

Серед засобів інтеграції пам'яток в господарське життя сучасного міста та введення їх в економічний оборот чільне місце посідають розвиток культурного і пізнавального туризму та створення на базі об'єктів спадщини туристичних продуктів і брендів [8]. В Україні такі

підходи майже не реалізуються, оскільки традиційно цінність вітчизняних історичних міст вважається незначною щодо таких туристичних центрів, як міста-музеї Європи. На той час як встановлено, що привабливі туристичні продукти можуть створюватися і на базі скромної спадщини: споруди, що творять історичні міста та села, не обов'язково мусять мати унікальну цінність, вони формують власне історико-культурне середовище з огляду на виразні просторові, технологічні та пластичні характеристики, які органічно пов'язують їх [9, с. 275].

На початок XXI ст. як найбільш розвиненими країнами світу, так і міжнародними пам'яткоохоронними організаціями були суттєво переглянуті підходи до охорони історико-культурної спадщини, які проголошують комплексну охорону історико-культурного середовища, сформованого як з видатних пам'яток спадщини, так і об'єктів рядової забудови, природних ландшафтів, що відбивають спосіб життя традиційного населення; перехід від захисту лише матеріальної спадщини до охорони нематеріальної спадщини, що включає в себе традиції, життєвий уклад і сусідства, що склалися в тому чи іншому історичному місці; інтеграцію спадщини в повсякденне життя міста і перетворення в її невід'ємний і обов'язковий елемент середовища [10, с. 10 – 11].

Вивчення й поширення принципів інтеграції пам'яток в життя сучасного суспільства здатне забезпечити їх ефективне використання та збереження, визначаючи тим самим роль в культурному житті регіону. Досвід багатьох країн свідчить, що саме використання власної історико-культурної спадщини (переважно пам'яток архітектури) стає рушійною силою розвитку історичних міст в цілому. А Шаргородський замковий комплекс володіє чи не найбільшою історико-культурною цінністю серед пам'яток цього виду на Вінниччині.

З втратою своєї культурної ідентичності Шаргород має шанси стати одним з багатьох населених пунктів, які майже не відрізняються один від одного, будучи позбавлені якої б то не було історико-культурної інфраструктури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Наумов С. А. Защита культурного и исторического наследия и городской среды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusdb.ru/gorod/expo-cultnasledie/culture/>
2. Бевз А. В. Збереження та регенерація історичних центрів міст в західній та центрально-східній Європі / А. Бевз // Проблемы теории и истории архитектуры Украины: Сб. науч. тр. – Одесса: Астропринт, 2003. – Вып. 4. – С. 155 – 173.
3. Шубович С. А. Культурный ресурс исторической среды современного города / С. А. Шубович // Коммунальное хозяйство городов: Науч.-техн. сб. – К.: Техніка, 2003. – Вып. 36. – С. 274 – 279.
4. Орловский М. Шаргород Могилевского уезда / М. Орловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 14. – С. 549 – 559.
5. Трегубова Т. О. Стародавнє місто Шаргород / Т. О. Трегубова // Теорія та історія архітектури. – К., – 1995. – С. 57 – 71.
6. Трегубова Т. О. Унікальна замкова споруда в м. Шаргороді / Т. О. Трегубова // Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Т. II. – К., – 1982. – С. 265 – 266.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / гл. ред. Н. Л. Жариков. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 2. – С. 36 – 38.
8. Герасименко Т. И. Всемирное и национальное культурное наследие региона как основа развития историко-культурного туризма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://aleksejev.ru/materials/1282/25610/>
9. Шубович С. А. Культурный ресурс исторической среды современного города / С. А. Шубович // Коммунальное хозяйство городов: Науч.-техн. сб. – К.: Техніка, 2003. – Вып. 36. – С. 274 – 279.
10. Дахин С. Д. Историко-культурный ландшафт как основа комплексного анализа материального культурного наследия региона / С. Д. Дахин // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 3. – С. 9 – 13.

**ПІСНЯ-ПЕРЕТЕКСТІВКА, ЗАПИСАНА
У СІЧНІ 1947 РОКУ
В СЕЛІ РАХНИ-ЛІСОВІ ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Одним із пріоритетних напрямків вітчизняної мистецтвознавчої та історичної науки є вивчення історико-культурної та музичної-фольклорної спадщини українців. Українська пісня – це історія українського народу. За словами Пророка Українського Народу Тараса Шевченка – це «наша слава, слава України».

В сучасний період особливого значення набуває вивчення та осмислення історії епічної культури українців, оскільки кращі її традиції відіграють важливу роль в розбудові незалежної демократичної України.

На переконання багатьох вчених (етнографів, істориків, лінгвістів, літературознавців, мистецтвознавців, психологів, педагогів, археологів) саме фольклор є «своєрідний концентрат духовної історії людства від найдавніших часів і до сьогодення». Він увібрав естетичний, утилітарний, моральний, правовий, світоглядний досвід сотень поколінь і несе в собі цінності, що далеко виходять за рамки часу, відображеного в піснях, чи казках [1, с. 5].

У нашій родині зберігся зошит-зшиток (у «лінійку») повоєнних років, у якому дбайливо записано 162 пісні. Переважна більшість з них – це українські народні пісні: козацькі, чумацькі, рекрутські та солдатські, заробітчанські, пісні про кохання та родинний побут, жартівливі і сатиричні, частушки.

На окремих сторінках вказано дати запису. Першою датою є 30 жовтня 1945 р., остання дата – 2 лютого 1947 р. Записи розподіляються в такій хронологічній послідовності:

1945 рік – 30 жовтня;

1946 рік – 7 листопада, 27 листопада, 28 листопада, 2 грудня, 12 грудня, 13 грудня, 14 грудня, 15 грудня, 23 грудня;

1947 рік – 22 січня, 23 січня, 30 січня, 2 лютого.

Серед записаних українських народних пісень найбільше козацьких і солдатських, про кохання та родинний побут. Тексти пісень записані фіолетовим чорнилом ручкою з пером на зшитих білою ниткою листочках паперу (у «лінійку») дійшли до нашого часу без змін. Щільність окремих сторінок сто відсотків заповнення, тому деякі пісні читати важко. Окремі з них свідчать про колективність у творчості: мають перероблені тексти, більшу кількість куплетів, мають іншу назву [2, с. 257].

У рукописному пісеннику нашу увагу привернула пісня «Їхали козаки з Дону додому», яка раніше відносилась до похідних пісень Червоної армії [3, с. 53 – 54], однак з часом – до козацьких пісень [4, с. 40]. Текст пісні «Їхали козаки із Дону додому» із невеликими змінами подано у збірнику «Найкращі пісні України» [5, с. 172 – 173].

Записана у 1947 р. пісня може бути віднесена до пісень-перетекстівок. У ній на загальновідому мелодію змінена не лише значна частина тексту, а подано зовсім інші слова. Перетекстівки створювалися з урахуванням емоційного тону мелодії та ключового змісту тексту. На думку А. І. Іваницького, найвищих наслідків за художніми результатами досягли паралельно-образні перетекстівки років другої світової війни [6, с. 258].

Про три пісні-перетекстівки – «невільницькі пісні» українських «остарбайтерів», складених на найбільш відомі пісні невідомими авторами говорять дослідники А. М. Трембійський та Л. А. Іваневич [7, с. 23 – 24].

Подаємо текст пісні «Їхали козаки з Дону додому», записаний у січні 1947 року невідомою особою у Рахнах-Лісових:

Традиційний текст	Текст пісні із с. Рахни-Лісові
<p>Їхали козаки із Дону додому Підманули Галю – забрали з собою.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молодая, Підманули Галю – забрали з собою. Ой ти, Галю, Галю молодая, Підманули Галю – забрали з собою.</p> <p>Поїдемо з нами, з нами, козаками Лучче тобі буде, як в рідної мами.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молода, Лучче тобі буде, як в рідної мами. Ой ти, Галю, Галю молода, Лучче тобі буде, як в рідної мами.</p> <p>Везли, везли Галю темними лісами, Прив’язали Галю до сосни косами.</p> <p>Ой ти Галю, Галю молодая, Привязали Галю до сосни косами. Ой ти Галю, Галю молодая, Привязали Галю до сосни косами.</p> <p>Розбрелись по лісу, назбирали хмизу, Підпалили сосну од гори до низу.</p> <p>Ой ти Галю, Галю молодая, Підпалили сосну од гори до низу. Ой ти Галю, Галю молодая, Підпалили сосну од гори до низу.</p> <p>Горить сосна, горить, горить і палає. Кричить Галя криком, кричить-промовляє.</p> <p>Ой ти Галю, Галю молодая, Кричить Галя криком, Кричить-промовляє. Ой ти Галю, Галю молодая, Кричить Галя криком, Кричить-промовляє.</p> <p>«Ой хто в лісі чує, нехай той рятує, Ой хто дочок має, нехай навчає»</p> <p>Ой ти Галю, Галю молодая, Ой хто дочок має, нехай навчає. Ой ти Галю, Галю молодая, Ой хто дочок має, нехай навчає.</p> <p>А хто дочок має, нехай навчає – Та й темної ночі гулять не пускає.</p>	<p>Їхали козаки з Дону додому, Підманули Галю – забрали з собою.</p> <p>Сідай Галю з нами, з нами козаками Буде тобі лучче, як в рідної мами.</p> <p>Дурна Галя була – розуму не мала Сіла вона з ними, сіла й поїхала. Ти в мами ходила в полатаній дранці, А в нас будеш Галю в червоній китайці.</p> <p>Дурна Галя була – розуму не мала Сіла вона з ними, сіла й поїхала.</p> <p>Ти в мами ходила в вишитій сорочці, А в нас будеш Галю в синій китаєчці.</p> <p>Дурна Галя була – розуму не мала Сіла з козаками, сіла й поїхала.</p> <p>Ти в мами ходила в неділю гуляти, А в нас буде Галю своя скрипка грати.</p> <p>Дурна Галя була – розуму не мала Сіла з козаками, сіла й поїхала.</p> <p>Ти в мами зимою куделину пряла А в нас будеш, Галю, в перинах лежала.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молоденька А в нас будеш, Галю, в перинах лежала.</p> <p>Ти в мами ходила в поле жито жати, А в нас будеш, Галю, літо й зиму спати.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молоденька А в нас будеш, Галю, літо й зиму спати.</p> <p>Їхали козаки темними лісами Прив’язали Галю до сосни косами.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молоденька Прив’язали Галю до сосни косами.</p> <p>До сосни косами, до села очима Підпалили сосну зверху до коріння.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молоденька Підпалили сосну зверху до коріння.</p>

<p>Ой ти Галю, Галю молодая, Тай темної ночі гулять не пускає. Ой ти Галю, Галю молодая, Тай темної ночі гулять не пускає.</p> <p>Обізвався козак: «Я в полі ночую, Я твій голосочок здалеку почую.</p> <p>Ой ти Галю, Галю молодая, Я твій голосочок здалеку почую». Ой ти Галю, Галю молодая, Я твій голосочок здалеку почую».</p> <p>Обізвався козак: «Я в полі пахаю, Я твій голосочок здалека пізнаю.</p> <p>Ой ти Галю, Галю молодая, Я твій голосочок здалека пізнаю». Ой ти Галю, Галю молодая, Я твій голосочок здалека пізнаю».</p>	<p>Та й кресали вогню з сивого каміння, І горіла сосна зверху до коріння.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молоденька І горіла сосна зверху до коріння.</p> <p>Як сосна горіла, Галя говорила, Сосна догорала Галя промовляла.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молоденька, Чом ти не сконала, як була маленька?</p> <p>Хто в лісі ночує, хай мій голос чує, А хто дочки має, нехай навчає.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молоденька, Чом ти не сконала, як була маленька?</p> <p>А хто дочки має, нехай навчає, По заході сонця гулять не пускає.</p> <p>Ой ти, Галю, Галю молоденька, Чом ти не сконала, як була маленька?</p>
---	---

Пісня-перетекстівка із с. Рахни-Лісові контрастно-образна. Її зміст демонструє критичне ставлення до втілюваних у тексті оригінальних образів, відкриває приховані серйозні проблеми морального порядку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Іваницький А. І. Український музичний фольклор. Підручник для вищих навчальних закладів / А. І. Іваницький. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 320 с
2. Вказана праця, с. 257.
3. Українські народні пісні. У двох книгах. – Київ, Мистецтво, 1954. – 415 с.
4. Українські народні пісні (записи пожовтневого часу) / Упорядник О. А. Правдюк, АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – Наук. думка, 1991. – 288 с.
5. Найкращі пісні України. Народна бібліотека «Демократичної України». – «Демократична Україна». – К.: 1995. – 267 с.
6. Іваницький А. І. Український музичний фольклор. Підручник для вищих навчальних закладів / А. І. Іваницький. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 320 с.
7. Пісні обпалені війною (в записах Тетяни Трембіцької). Науково-етнографічне видання / Упорядники і передмова: А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич. – Хмельницький : ІРД, 2014. – 106 с.

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ШАРГОРОДЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – СЕРЕДИНІ 1960-х рр.

Після Другої світової війни відбуваються істотні зміни в релігійному житті України. Зростає релігійність населення, відновлюються знищені в період здійснення радянської політики «войовничого атеїзму» 1920 – 1930-х рр. церкви та молитовні будинки, збільшується кількість віруючих та релігійних організацій. Церковні інституції, які в роки війни відігравали важливу роль у консолідації суспільства, перетворилися на реально існуючий фактор, з яким не рахуватися було неможливо. Релігійні організації, виходячи з своєї уяви про їхнє місце в державі та стверджуючи, що “всяка влада від Бога”, сподівались на конструктивні відносини з радянською владою.

Разом з тим, подальші взаємини між радянською владою і церквою засвідчили, що атеїстичний режим не відмовився від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії і церкви. У «Закритому листі ЦК КП(б)У у питаннях релігії», надісланому в 1945 р. партійним організаціям республіки наголошувалось: «Наша партія і уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а вході Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до радянської держави і оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народу у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини..., тому і радянська громадськість, радянська держава по суті оцінюють цей бік діяльності церкви... Але ми, комуністи, ні на хвилинку не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку повинна бути подолана» [1, с. 209 – 210].

Декларуючи лібералізацію релігійної політики, радянська влада не відмовилася від своєї стратегічної мети – ліквідація церкви як соціального інституту. Для жорсткого контролю за діяльністю релігійних конфесій та здійснення державного нагляду за церквою були створені Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР. Відповідні організації були створені в Україні й на Вінниччині. Про зміст роботи цих структур свідчить перелік питань, які вони розглядали на засіданнях: «Про стан і діяльність релігійних культів на території області», «Стан і діяльність римо-католицьких громад», «Соціально-політичне обличчя релігійного активу і його діяльність», «Форми і методи вивчення діяльності релігійних громад», «Форми і методи релігійників серед молоді», «Склад «наближених» і тих, хто прийняв водне хрещення в релігійних громадах ЄХБ в АСД» та ін. [2, арк. 6].

Неодмінною умовою функціонування релігійних громад була їх обов'язкова реєстрація державними органами. Визначені правила обліку були спрямовані на стримування активності релігійних організацій, скорочення їх мережі, ліквідацію небажаних церковних об'єднань. На Шаргородщині у 1949 р. були закриті церкви у м. Шаргород та с. Федорівка, в яких місцева влада облаштувала клуб [3, арк. 126, 127].

Державна релігійна політика заохочувала активну протидію місцевих радянських активістів діяльності священнослужителів та релігійних громад. Представники місцевої влади грубо втручалися у їх внутрішньо-релігійне життя. Так, голова колгоспу «Прогрес» та голови сільських рад сіл Лозова й Михайлівка Шаргородського району неодноразово викликали священника, членів релігійної общини й у наказовому порядку забороняли відвідувати у дома віруючих, здійснювати хрещення, брати участь у похоронному обряді й супроводжувати померлого та в суботу в період сільськогосподарських робіт не дозволяли здійснювати церковну службу [4, арк. 203].

Незважаючи на досить жорстку регламентацію встановлених правил чимало віруючих не відмовились від своїх релігійних переконань, домагались в установленому порядку реєстрації релігійної громади та намагались належно облаштувати повсякденне життя своїх общин. Серед найбільш активних були віруючі римо-католицької церкви. На звільненій від нацистських

загарбників території Вінницької області знаходився 41 діючий костьол, які відвідувало до 100 тисяч віруючих, хоч протягом 1944 – 1946 рр. чимало польського населення краю виїхало до Польщі.

В період започаткованої М. С. Хрущовим політики лібералізації було зроблено спробу переглянути основні положення релігійної політики, що сприятливо позначилося на церковному розвитку, який активізувався у всіх сферах. Однак, у другій половині 1950-х – на початку 60-х рр. починається новий наступ на церкву. Адже релігія не вписувалась у модель «нового комуністичного суспільства» й продовжувала розглядатись як небажане суспільне явище. Радянська влада знову посилила тиск на віруючих, адміністративним шляхом було знято з реєстрації чимало релігійних громад.

На Вінниччині релігійна ситуація, за оцінкою комітету державної безпеки, була складною і вимагала активізації боротьби з різними «церковно-сектантськими течіями». Особливу увагу привертало до себе баптисти, п'ятидесятники, адвентисти 7-го дня, адвентисти-реформісти, старообрядці, апокаліпсисти, ієговісти, іннокентієвці, іоаніти, істинно-православні християни. Всі вони, з точки зору органів державної безпеки, займались антирадянською діяльністю. Особлива увага зверталась на римо-католиків, які серед усіх релігій, на думку влади, були «найбільш сильною ідеологічною опорою імперіалізму» [5, с. 272].

З середини 1950-х рр. мережа зареєстрованих римо-католицьких громад продовжувала скорочуватися. На Вінниччині на реєстрації перебувало лише 18 римо-католицьких общин, які об'єднували навколо себе понад 60 тисяч віруючих. В цей час 23 римо-католицькі храми використовувалися не за призначенням. Часто радянська влада перетворювала їх на складські приміщення або використовувала для проведення різних культурно-освітніх заходів [6, арк. 89 – 90, 278].

Вінницька обласна рада депутатів трудящих вирішувала також питання про закриття костьолу в м. Шаргород та влаштування в його приміщенні широкоформатного кінотеатру. Найвагомим аргументом для припинення діяльності храму було його розташування в центрі міста та небажане сусідство з районним комітетом комуністичної партії, райвиконкомом й сільськогосподарським технікумом. «Таке поєднання неможливе, – зазначав у 1960 р. у доповідній записці голові Вінницької обласної ради голова виконкому Шаргородської райради депутатів трудящих, – адже у костьолі систематично влаштовуються релігійні свята, в яких часто беруть участь до 1,5 – 2 тисяч віруючих». Однак активний супротив віруючих, їх скарги до голови ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР змусили місцеву владу відкласти розгляд питання про закриття храму [7, арк. 93; 10, арк. 7, 31].

У середині 1950-х рр. на Шаргородщині католицькі общини об'єднували 9700 осіб. Католицька громада м. Шаргород об'єднувала до 3500 віруючих. Значну релігійну активність здійснювало католицьке товариство с. Жданове (село утворене 1949 р. на базі сіл Мурафи, Старої Мурафи, Травни), яке об'єднувало до 6300 осіб. У храмі села в недільному богослужінні брали участь від 400 до 800 віруючих, а на релігійні свята їх кількість зростала від 1500 до кількох тисяч осіб, за рахунок прихожан з Джуринського, Томашпільського, Чернівецького, Шпиківського та Ямпільського районів, які не мали храму за місцем проживання. Протягом 1955 р. у костьолі с. Жданове відбулось 44500 відвідувань віруючих. Під акомпанімент гармоні тут співав хор з 30 осіб [8, арк. 5, 115, 151, 285].

Примітно, що здійснювати богослужіння у зареєстрованих релігійних громадах області влада дозволила лише 4 ксьондзам, які були настоятелями у храмах міст Вінниця, Бар, Хмільник і села Жданове Шаргородського району. Варто відзначити, що троє із цих священнослужителів прибули на територію Вінницької області у 1953 р. після повернення із заслання, відбувши покарання за «антирадянську діяльність».

Для встановлення тотального контролю за діючими священиками та членами громад й обмеження їх діяльності, було запроваджено нові заборони та обмеження. Заборонялось священикам служити не у своїх храмах під час свят. Віруючих обмежували у місцях проведення культових дій. Контроль встановлювався за проповідницькою діяльністю духовенства. Відвідувати своїх вірян з інших населених пунктів священнослужителям

дозволялося не частіше одного разу за 3 – 4 місяці і не більше ніж на 2 – 3 дні. На листи віруючих з проханням дозволити мати свого священнослужителя уповноважений ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР Полонник К. Ф. радив уповноваженому у справах релігійних культів Вінницького облвиконкому діяти так: «Потрібно допомогти їм звикнути до думки, що постійного ксьондза у них більше не буде. Ми їм цю думку прищеплювали під час їх приїздів до Києва. Прищеплюйте і ви. До речі, посилайтесь на приклад Києва, де католицька община запрошує ксьондза тільки один раз на рік для сповіді віруючих». Високопоставлений чиновник вимагав більше друкувати «викривальних» матеріалів про діяльність священнослужителів в обласній газеті «Вінницька правда», щоб «якомога швидше відірвати віруючих від релігії». Однак антирелігійні кампанії радянських органів влади не мали відчутних результатів. Тільки у 1959 р. костюол Шаргорода відвідало 75 тисяч осіб [9, арк. 4 – 6].

У 1960-х рр. в країні посилюється антицерковний наступ, продовжуються тотальні утиски по відношенню до релігії і церкви. Розширюється процес закриття храмів, здійснюються заходи щодо скорочення чисельності духовенства й віруючих. Цьому сприяли прийняті вищим політичним керівництвом країни, урядом СРСР, а також ЦК Компартії України й Радою Міністрів УРСР рішення, які мали переважно закритий характер і були спрямовані проти церкви. У 1958 р. ЦК КПРС надіслав партійним організаціям записку «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». В листопаді 1959 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи по припиненню паломництва до так званих святих місць». У 1960 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури», а також чимало інших регламентуючих документів й інструкцій. У відповідності до прийнятих рішень переважно негласно, без залучення духовенства і віруючих здійснювався облік релігійних об'єднань, їх культових споруд та майна з метою встановлення контролю та визначення шляху подальшого обмеження впливу релігії і церкви на політичне і духовне життя суспільства.

Варто зазначити, що комуністична атеїстична ідеологія, «безвірницькі» заходи та антирелігійна кампанія радянської влади впливали на внутрішньо релігійне життя общин. Так, якщо до 1917 р. на території краю діяло більше ста католицьких приходів, які об'єднували біля 350 тисяч віруючих, то на середину 1960-х рр. на Вінниччині зареєстрованими були 15 католицьких общин й один філіал, які мали 11 костюолів та 5 каплиць. Процес скорочення відбувався і надалі, однак, здійснити плани щодо повної ліквідації римо-католицьких церков не вдалося. У 1965 р. костюоли м. Шаргород та с. Жданове щоденно відвідувало до 20 осіб, у неділю понад 2 тис. осіб, а у святкові дні до 5 тисяч осіб, що свідчило про значну релігійність місцевого населення та його прагнення задовольнити свої релігійні потреби [10, арк. 12].

Про упереджене ставлення радянської влади до римо-католицької церкви свідчить й те, що в Україні на початок 1965 р. рахувались закритими 701 типова культова споруда, з яких 543 становили костюоли [11, с. 420].

Влада пильно ставилась до релігійного життя протестантських релігійних об'єднань та громад створених етнічними групами. Обов'язковою умовою їх реєстрації була наявність спеціально ізольованого приміщення, їм заборонялось здійснювати моління у приватних будинках. Радянсько-партійне керівництво найбільше турбувало питання зростання чисельності віруючих-протестантів. Так, на Вінниччині у 1959 р. нараховувалося 20 общин євангельських християн баптистів, в яких нараховувалося до 40 прихожан. Тільки в цих общинах кількість тих, хто прийняв водне хрещення зросла втричі порівняно з 1958 р. Тому рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР рекомендувала місцевим органам влади «послаблювати духовне керівництво релігійних громад та за будь-яким приводом замінювати сильних пресвітерів менш підготовленими, не красномовними... потрібно допомогти цим общинам «тихо померти». Допомогти посилити контроль за діяльністю священнослужителів та їх релігійних громад покликана була постанова ЦК КП(б)У від 19 березня 1960 р. «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури» [12, арк. 7, 15].

Отже, в повоєнний період та середині 60-х рр. ХХ ст. партійні і радянські органи Вінниччини продовжували політику обмеження і ліквідації релігії. На Шаргородщині вилучались і руйнувались культові споруди, переслідувались священнослужителі та віруючі, що призводило, зрештою, до звуження мережі релігійних громад, скорочення кількості духовенства та регламентації внутрішньоцерковного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Войналович В. А. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / В. А. Войналович // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1/2 (4/5). – 1997. – С. 207 – 226.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р-2700. – Оп. 19. – Спр. 44.
3. Там само. Ф. Р-2700. – Оп. 6. – Спр. 1047.
4. Там само. Ф. П-136. – Оп. 38. – Спр. 266.
5. Кравченко П. М. Антирелігійна боротьба на Вінниччині в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. / П. М. Кравченко // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, ДП ДКФ. – С. 272 – 275.
6. ДАВіО. – Ф. П-136. – Оп. 40. – Спр. 272.
7. Там само. – Ф. 2700. – Оп. 19. – Спр. 61; Ф. 2700. – Оп. 6. – Спр. 1747.
8. Там само. – Ф. П-136. – Оп. 40. – Спр. 272.
9. Там само. – Ф. 2700. – Оп. 19. – Спр. 61.
10. Там само. – Ф. П-136. – Оп. 57. – Спр. 56.
11. Войналович В. А. Доля Римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст. / В. А. Войналович // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Випуск 20 – 21. – К., 2002. – С. 405 – 425.
12. ДАВіО. – Ф. 2700. – Оп. 19. – Спр. 61.

Л. А. Іваневич

НАТІЛЬНИЙ ОДЯГ УКРАЇНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ: ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ

Вже наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. етнографи, історики, мистецтвознавці та інші науковці почали звертати увагу на оригінальність і велике розмаїття традиційних жіночих і чоловічих сорочок українців, як єдиний різновид народного натільного одягу. Актуальність дослідження цього типу національного вбрання відтоді не зникала, тому вивчення особливостей крою та декорування сорочок й до сьогодні вважається актуальною темою і, насамперед локальні аспекти розглядуваної проблематики.

Однак пізнання специфіки крою і характерних ознак пошиття жіночих і чоловічих сорочок вимагає створення чіткої класифікації за усіма різноманітними, а не лише загальними рисами. Певною мірою це питання розглядалося у ґрунтовних працях таких науковців, як В. Білецької (1929) [1], К. Матейко (1977) [2], Р. Захарчук-Чугай (1988) [3], Т. Кари-Васильєвої (1994) [4], Г. Кожолянка (1999) [5], М. Білан і Г. Стельмашук (2000) [6], Л. Лиганової (2003) [7], Л. Булгакової-Ситник (2005) [8], Т. Ніколаєвої (2005) [9], З. Васіної (2006) [10], Є. Причепія і Т. Причепій (2007) [11], О. Косміної (2008) [12] та ін. [13]. Попри все до цього часу практично не створено єдиної класифікації традиційних сорочок за усіма ознаками їх конструктивного рішення. Тому формуванню такої класифікації присвячена наша стаття на прикладі великого розмаїття жіночих і чоловічих сорочок українців Східного Поділля, як одного з субрегіонів історико-етнографічного регіону Поділля, що і визначає її новизну.

Вперше загальну класифікацію українських традиційних вишиванок запропонувала знана вітчизняна вчена початку ХХ ст. В. Білецька у праці “Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация” (1929). У залежності від типу крою плечової частини виробу дослідниця виділила чотири різновиди жіночих сорочок: тунікоподібні, з уставкою (вставкою, поликом), з цільнокрійним рукавом та на кокетці. За довжиною вона виокремила суцільні (додільні) сорочки і сорочки з відрізним станом (сорочки до підточки). Серед чоловічих у залежності від типу крою плечової частини назвала три види сорочок: з уставкою, без уставок та старовинні короткі сорочки бойків. Класифікаційною ознакою як жіночих, так і чоловічих сорочок В. Білецька вважала форму коміра та спосіб оформлення рукавів [14, с. 52 – 80].

Окрім цього видатний науковець К. Матейко класифікувала сорочки за способом розміщення розрізу – пазушки, яка може бути посередині станка, збоку – на одному із швів, на плечовому шві або іноді навіть на спині. А за способом сполучення полотнищ на плечах вона виділила серед жіночих і чоловічих сорочок наступні типи: сорочки з призборюванням горловини біля коміра (уставкові й безуставкові), сорочки кроєні в перекидку (тунікоподібні) та сорочки на кокетці [15, с. 49 – 53].

Відомий мистецтвознавець Т. Кара-Васильєва серед уставкових (поликових) сорочок виділила сорочки з пухликами (пухлики – це зібране у верхній частині рукава біля уставки полотно в декілька рядів у зигзаги між зборками) і без пухликів, призбирані навколо шиї або з коміром [16, с. 7 – 8].

Знаний учений Т. Ніколаєва дослідила, що локальна специфіка основних типів крою українських народних сорочок виявилась у засобі поєднання плечової вставки й рукава зі станом, у розмірі й формі вставки, рукавів і ласток, у характері призбирування верхньої частини рукава й горловини, в оформленні коміра і низу рукавів та у способі членування стану сорочки [17, с. 107 – 115].

Подільські науковці Є. Причепій і Т. Причепій, вивчаючи вишивку Східного Поділля, зауважували, що для цієї подільської території були характерні переважно два типи сорочок: без уставки та гестки [18, с. 51].

Більш розгалужену класифікацію вишиванок запропонувала дослідниця Л. Булгакова-Ситник у монографії “Подільська народна вишивка: Етнограф. аспект” (2005). За особливостями крою вона виділила наступні важливі елементи жіночих і чоловічих сорочок:

- оформлення плечової частини;
- пазушного розрізу;
- вирізу горловини та низу рукавів [19, с. 175 – 177, 186 – 187].

Хоча подана Л. Булгаковою-Ситник класифікація подільських жіночих і чоловічих сорочок є найбільш розширеним з усіх наведених вище варіантів, але теж не зовсім повноцінним і досконалим. Крім цього науковець об’єднала уставкові й безуставкові сорочки в одну групу, однак вони як бачимо мають різні конструктивні рішення та власні підгрупи.

Тому на основі глибокого аналізу опрацьованих праць вітчизняних і закордонних учених та за результатами ґрунтовного вивчення значної кількості колекцій із фондів Національного музею українського декоративного мистецтва України (м. Київ) [20], Вінницьких обласних краєзнавчого [21] і художнього [22] музеїв, Бершадського [23], Оратівського [24], Тиврівського [25] та Тульчинського [26] районних краєзнавчих музеїв Вінницької області, навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського [27] та приватної колекції одягу В.Косаківського (Вінниччина) [28] нами здійснена спроба сформулювати найбільш повну класифікацію натільного одягу східних подільян.

Отже, традиційні жіночі сорочки українців Східного Поділля можна класифікувати за такими основними ознаками:

I. За способом крою: 1) основи сорочки; 2) плечової частини; 3) пазушного розрізу; 4) вирізу горловини; 5) низу рукавів; 6) низу сорочки.

II. За формою: 1) вирізу горловини; 2) рукавів.

III. За довжиною: 1) сорочки; 2) рукавів.

І. 1). За способом крою основи сорочки подільські жіночі вишиванки поділялися на наступні типи:

- додільні (вильотні) – сорочки з суцільним станом, які шили з одного шматка полотна;
- сорочки з підточкою (підтичкою) – з відрізним станом, складалися з двох частин: верхня частина (попоясниця, станок, чохлак) була з тонкого полотна, а нижня (підточка, підтичка, подолки) – з грубого полотна (із метою економії та практичності, тому що підточка зношувалася швидше ніж верх);

- сорочки до підточки (сорочки-станки), які були довжиною до талії та носилися окремо від підточки.

До речі святкова й обрядова (весільна, “на смерть”) жіноча сорочка не розділялася поперечним швом на дві частини, як буденна, а завжди шилася додільною. Це пояснюється віруваннями праукраїнців у те, що шов міг переділити життєвий шлях людини. Хоча буденна сорочка теж могла бути додільною, якщо в її якості використовувалася стара зношена святкова сорочка.

2). За способом крою плечової частини розрізняли такі типи жіночих сорочок:

- без плечових швів, кроєні в перекидку (*перекидні, тунікоподібні*) сорочки, які у свою чергу ділилися на два підтипи: з бочками нижче рукавів по основі або без бочків;

- з плечовими вставками (*вуставкові, уставкові* або *поликові* з вставками спочатку прямокутної, а пізніше трапецевидної форми) сорочки теж ділилися на два підтипи: - сорочки зі вставками пришитими по основі або по пітканню;

- сорочки зі вставками пришитими до рукава без його призбирування або з призбируванням верхньої частини рукава у декілька рядів дрібних збірок із зигзагами між ними (*сорочки з пухликами*);

- з суцільнокрійним рукавом (*безвуставкові, безуставкові* або *безполикові*) сорочки були двох підтипів:

- сорочки з прямим рукавом пришитим лише по основі і призбираним по всій ширині разом з пілками стану (рукав-реглан);

- сорочки, у яких верхня частина рукава мала форму вставки, а рукав пришивали по основі чи пітканню;

- з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками чи гестками (*сорочки на кокетці, сорочки-гестки*);

- сорочки-блузки (*блузи, блузки, блюзки*) – довжиною до талії, переважно з рукавами реглан, набули поширення з 30-х рр. ХХ ст.

3). За способом крою пазушного розрізу зустрічалися наступні типи жіночих сорочок:

- без пазушного розрізу: без застібки; із застібкою збоку на плечі; із застібкою ззаду на спині;

- з одним пазушним розрізом по центру: без застібки; із застібкою на один або декілька гудзиків; із зав’язками – стрічками, шнурками (які стягують по всій довжині горловини або які вставлені у дві петлі чи пришиті біля пазушного розрізу); з наполовину зашитим пазушним розрізом із застібкою чи зав’язками;

- з одним пазушним розрізом збоку із застібкою, прикритою манишкою (накладна застібка);

- з двома пазушними розрізами з обох боків, один з яких зашитий, а інший на застібці.

4). За способом крою вирізу горловини жіночі вишиванки Поділля поділялися на такі типи:

- без коміра: з незібраною горловиною з обшивкою або без обшивки; з пишно зібраною горловиною на вузьку обшивку або на нитку (*сорочки з морщинками, сорочки-морщинки, зморщенки* були як уставкові так і безуставкові); з випущеною оборкою (шляркою);

- з коміром: з пришитим коміром-стійкою; коміром-стійкою, утвореним зібраними та скріпленими вишивкою “по брижах” зборочками; виложистим (відкладним, викладеним) коміром (з гострими чи заокругленими кутиками), пришитим по всій довжині горловини без основи або на стійці чи пришитим лише до передньої частини горловини; виложистим коміром, обшитим навколо по всій довжині шляркою.

- 5). За способом крою низу рукавів сорочки подолянок були:
- без манжет, вільні незібрані на зап'ясті прямі рукави (холошні);
 - з призбираними на нитку або під облямівку (вужьку обшивку) краями (так звані рукава зібрані "в чохла" або "в зморшку" сорочки-морщинки);
 - з випущеною шляркою або пришитою оборкою;
 - з пришитими прямими без оборки або з оборкою манжетами (чохлами): до призбираних у складки або дрібні зборки (брижі) рукавів чи до рукавів, закладених у застрочені середньої ширини складки;
 - з манжетами, утвореними зібраними дрібними зборками (брижами);
 - з манжетами, утвореними закладеними та застроченими середньої ширини складочками.
- б). За способом крою низу розрізняли жіночі сорочки:
- без бічних клинців;
 - з бічними клинцями: з одного боку або по обидва боки, пришитими від талії до самого низу або від долу догори на одну третину довжини підточки;
 - з розрізом з одного або двох боків;
 - зі шляркою з домотканого полотна, фабричним або вив'язаним гачком мереживом по низу.

II. 1). За формою вирізу горловини виділяли наступні типи сорочок українок Поділля з: прямокутним, квадратним, круглим, овальним або трапецевидним вирізом.

2). За формою рукавів зустрічалися жіночі сорочки з:

- широкими рукавами (у півтора полотнища): - з підрукавними клинцями (ластками, ластовицями) або без клинців;
- вузькими рукавами (в одне полотнище, більш характерні для Поділля): - з підрукавними клинцями (ластками, ластовицями) або без клинців;

III. 1). За довжиною подільські жіночі сорочки поділяли на такі типи: - довгі (довгополі); - середньої довжини (під коліна); - короткі (сорочки до підточки або короткополі).

2). За довжиною рукавів виокремлювали наступні типи сорочок:

- без рукавів;
- з короткими рукавами;
- з четвертними або довгими рукавами.

У свою чергу традиційні чоловічі сорочки українців Східного Поділля можна класифікувати за такими основними ознаками:

I. За способом крою: 1) плечової частини; 2) пазушного розрізу; 3) вирізу горловини; 4) низу рукавів; 5) низу сорочки.

II. За формою: 1) вирізу горловини; 2) рукавів.

III. За довжиною: 1) сорочки; 2) рукавів.

I. 1). За способом крою плечової частини розрізняли такі типи подільських чоловічих сорочок:

- без плечових швів, кроєні в перекидку (*перекидні, тунікоподібні*) сорочки були двох підтипів: з бочками нижче рукавів по основі (прямі (*сорочка чумачка* – Тульчинський р-н Він. обл.) чи косоклинні бочки) або без бочків;

- з плечовими вставками (*установкові, вуставкові* або *поликові* з вставками спочатку прямокутної, а пізніше трапецевидної форми) сорочки двох підтипів: - сорочки зі вставками пришитими по основі або по підканню; - сорочки зі вставками пришитими до рукава без його призбирування або з призбируванням верхньої частини рукава;

- з суцільнокрійним рукавом (*безустановкові, безвуставкові* або *безполикові*) сорочки були двох підтипів: - сорочки з прямим рукавом пришитим лише по основі і призбираним по всій ширині разом з пілками стану (рукав-реглан); - сорочки, у яких верхня частина рукава мала форму вставки, а рукав пришивали по основі чи підканню;

- з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками чи гестками (*сорочки на кокетці, сорочки-гестки*).

2). За способом крою пазушного розрізу зустрічалися такі типи чоловічих сорочок:

- з одним пазушним розрізом по центру (з планкою або без): без застібки; із застібкою на один або декілька гудзиків; із зав'язками – стрічками, шнурками (які стягують по всій довжині горловини або які вставлені у дві петлі чи пришиті біля пазушного розрізу); з наполовину зашитим пазушним розрізом із застібкою чи зав'язками;

- з одним пазушним розрізом збоку із застібкою, прикритою манишкою;

- з двома пазушними розрізами з обох боків, один з яких зашитий, а інший на застібці.

3). За способом крою вирізу горловини чоловічі вишиванки Поділля поділялися на типи:

- без коміра: з незібраною горловиною з обшивкою або без; з пишно зібраною горловиною на вузьку обшивку або нитку (*сорочки-морщинки*);

- з коміром: з пришитим коміром-стійкою; коміром-стійкою, утвореним зібраними та скріпленими вишивкою “по брижах” зборочками; виложистим (відкладним, викладеним) коміром (з гострими чи заокругленими кутиками), пришитим по всій довжині горловини без основи або на стійці.

4). За способом крою низу рукавів чоловічі сорочки були таких типів:

- без манжет, вільні незібрані на зап'ясті прямі рукави (холошні);

- з призбираними на нитку або під облямівку (вузьку обшивку) краями (так звані рукава зібрані “в чохла” або “в зморшку” сорочки-морщинки);

- з пришитими прямими манжетами (чохлами): до призбираних у складки або дрібні зборки (брижі) рукавів чи до рукавів, закладених у застрочені середньої ширини складки;

- з манжетами, утвореними зібраними дрібними зборками (брижами);

- з манжетами, утвореними закладеними та застроченими середньої ширини складочками.

5). За способом крою низу розрізняли чоловічі сорочки:

- без бічних клинців;

- з бічними клинцями: з одного боку або по обидва боки.

II. 1). За формою вирізу горловини виділяли подільські чоловічі сорочки з: прямокутним, квадратним, круглим, овальним або трапецевидним вирізом.

2). За формою рукавів зустрічалися чоловічі сорочки з:

- широкими рукавами (у півтора полотнища):

- з підрукавними клинцями (ластками, ластовицями) або без клинців;

- вузькими рукавами (в одне полотнище, більш характерні для Поділля):

- з підрукавними клинцями (ластками, ластовицями) або без клинців;

III. 1). За довжиною чоловічі сорочки українців Поділля поділяли на:

- середньої довжини (під коліна);

- короткі (короткополі).

2). За довжиною рукавів виокремлювали наступні типи чоловічих сорочок:

- з короткими рукавами;

- з довгими рукавами.

Запропонована класифікація, на наш погляд, найбільш повноцінно враховує всі конструктивні особливості крою традиційних жіночих і чоловічих сорочок українців Східного Поділля та відображає увесь спектр їх розмаїття. Хоча її як основу цілком можна використовувати для опису характерних ознак натільного одягу будь-якого історико-етнографічного регіону України, оскільки вона є універсальною в цьому плані. З іншого боку застосування поданої класифікації значно полегшує процес дослідження й визначення локальних характеристик українських народних вишиванок для науковців, а також процес відтворення крою сорочок у сучасній інтерпретації етноодягу для прихильників національних традицій і шанувальників модних тенденцій. Ну а в своїй сукупності наведені процеси лише сприятимуть продовженню відродження історії та культури нашої нації й формуванню справжнього громадянського суспільства зі своїми власними, а не запозиченими традиціями і звичаями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация / В. Білецька // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI – XXII. – Ч. I. – С. 43 – 109.
2. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко – К. : Наук. думка, 1977. – 224 с. : іл.
3. Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишивка (західні області України) / Р. В. Захарчук-Чугай. – К. : Наукова думка, 1988. – 190 с. : іл.
4. Кара-Васильєва Т. В. Українська сорочка. Альбом / Т. В. Кара-Васильєва. – К. : “Томіріс”, 1994 – 30 с. : іл.
5. Кожолянюк Г. Етнографія Буковини. Монографія / Г. Кожолянюк. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. — 384 с. : іл.
6. Білан М., Стельмашук Г. Українській стрій / М. Білан, Г. Стельмашук. – Л. : Фенікс, 2000. – 328 с.
7. Лыганова Л. А. Сорочка-вышиванка конец XX – начало XX вв. / Л. А. Лыганова. – Донецк : ДОКМ, 2003. – 76 с. : ил.
8. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка : Етногр. аспект / Л. Булгакова-Ситник. [Ред. О. М. Козакевич]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.
9. Ніколаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Ніколаєва. – К. : Дніпро, 2005. – 320 с. : іл.
10. Васіна З. О. Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. – К. : “Мистецтво”, 2006. – 448 с. : іл.
11. Вишивка Східного Поділля : Альбом / П 77 Автори : Є. М. Причепій, Т. І. Причепій, керівник проекту : Л. П. Лихач. — К. : Родовід, 2007. – 344 с. : іл.
12. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. – К. : Балтія-Друк, 2008. – Т. I. Лісостеп. – 160 с. ; іл. Рез. англ.
13. Український народний одяг (укр. і англ. мовами). – Торонто-Філадельфія, 1992. – 311 с.
14. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация...
15. Матейко К. Український народний одяг...
16. Кара-Васильєва Т. В. Українська сорочка...
17. Ніколаєва Т. Український костюм...
18. Вишивка Східного Поділля: Альбом...
19. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка...
20. Фонди Національного музею українського декоративного мистецтва України. Група “вишивка”. В – 2800, 2804-2808, 2815, 2821, 2843, 2913, 2917, 2930, 2952, 3186, 3187, 3544-3548, 4003, 4059, 5093, 5690, 5691.
21. Фонди Вінницького обл. краєзнавчого музею. Група “тканини”. Т – 1228, 1265, 1656, 2092-2095, 2206-2209, 2230, 2309, 2322, 2412, 2523, 2606, 2860-2862, 3241, 3386, 3406, 3474, 3588, 3595, 3749, 4069, 4254.
22. Фонди Вінницького обл. художнього музею. Група “народний костюм”. НК – 3, 5, 6, 10, 14, 20, 22, 24, 35, 40, 45, 48, 58, 68, 80, 85, 87, 88, 91, 94, 95, 106, 107, 194.
23. Фонди Бершадського районного краєзнавчого музею. Книга вступу. КВ – 947, 949, 1028-1030, 1101, 1146, 1226, 1228, 1229, 1233, 1234, 1239, 1247.
24. Фонди Оратівського р-го краєзнавчого музею. Книга надходжень. КН – 103, 230, 232, 431, 669, 871, 1009, 1108, 1109, 1115, 1116, 1390, 1425.
25. Фонди Тиврівського р-го краєзнавчого музею. КВ – 201, 406 – 410, 2002-2018, 2756, 2789, 2915.
26. Фонди Тульчинського р-го краєзнавчого музею. Група “тканини”. Т – 138, 187, 257, 265, 269, 300, 355, 362, 381, 388, 398, 399, 525, 548, 595-597, 608, 611, 657, 661, 664, 628, 681, 760, 761, 764, 766, 767, 777.
27. Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. КВ – 533, 1837, 2218, 2230, 2342, 2356, 2621, 2631, 2687, 3080, 3946, 4087.
28. Приватна колекція одягу В. Косаківського (Вінниця). 25 одиниць.

ПРО КОЛО ЧИТАННЯ ШАРГОРОДСЬКОГО СВЯЩЕНИКА 1660 р.

Особливе місце у книжковій культурі Поділля посідає праця Григорія Димитрієвича, священника міської церкви Шаргорода. Він, враховуючи мізерність провінційних книжкових запасів, 1660 року склав своєрідну хрестоматію зразків духовної та світської літератури в коротких переказах для малопідготовленого читача – «Біблію малу, зібрану з різних книжок, вибраних сентенцій коротко, заради легшого розуміння і пам'яті не дуже освічених читачів». Рукопис обсягом у 298 аркушів, форматом in-quarto, у ХІХ ст. опинився у складі зібрання відомого російського літературознавця та бібліографа В. М. Ундольського (1816 – 1864) [1]. Усі витяги укладач намагався передати звичною для його часу українською мовою, допускаючи церковнослов'янську з численними українізмами. У передмові, звертаючись до читача, він умістив своєрідний список використаної літератури, який й допомагає уявити його коло читання та коло доступних йому книг. Притому дані фактографічні відомості характеризують не «столичного» мешканця, а освічену людину, яка проживала у глушині, далеко від тодішніх культурних центрів України, на теренах, що нещодавно були в епіцентрі національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Особливого значення рукопису надає використання української мови, а не звичної для тодішніх вчених людей – церковнослов'янської.

Григорій Димитрієвич використовував як рукописні, так й друковані праці. Список починає він з Острозької Біблії, і продовжує богословськими текстами, серед яких були «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона (Почаїв, 1618) з основами християнської теології, а також рукописні Псалтир з тлумаченням, Бесіди євангельські, Бесіди апостольські (можливо «Іоанна Златоустого бесіди на 14 посланий св. ап. Павла» (К., 1623)) та житія святих.

Список продовжували «гісторії та сентенції» різних авторів із компілятивних збірників, що отримали популярність у Східній Європі ще за середньовіччя. Це, насамперед, відомий рукописний перекладний візантійський збірник «Пчела» – антологія афоризмів, прислів'їв, вибраних із Біблії, античних філософів і письменників тощо (у тому числі з Аристотеля, Анаксагора, Плутарха, Демокрита, Сократа, Менандра, Евріпіда). Афоризми укладені за темами, що мали назви «Про мудрість», «Про навчання і бесіду», «Про багатство і злиденність», «Про печаль і безпечальність», «Про похвалу», «Про заздрість», «Про сміх», в основному стосувалися питань моралі, норм поведінки, християнського благочестя. Збірник був також своєрідною енциклопедією історичних відомостей, адже містив й історичні анекдоти про видатних постатей античності. Серед інших давніх збірників рекомендувалися «Маргарит», «Діоптра», «Цветник», «кройніки» (ймовірно давні українські хронографи, що створювалися ще до Софоновича, але вони уже містили згадки про козацькі війни), патерикони.

Укладач особливо наголошував на значущості Требника Петра Могили, вперше друкованого у Києві у 1646 р., що містив впорядковані митрополитом тексти церковних служб і встановлював порядок проведення молитов і таїнств – так званих «треб». Цей Требник став першим подібним виданням у східнослов'янському православному світі, а відтак набув поширення не лише в межах Речі Посполитої, а й в усій Східній і Центральній Європі. Він також виконував функції практичного посібника зі всіх випадків приватного богослужіння. Укладаючи свою збірку, митрополит і його помічники здійснили масштабну редакційну роботу, добираючи пастирські чини з церковнослов'янських і грецьких текстів, доповнюючи їх іноді перекладами треб з католицького ритуалу, а іноді й створюючи певні елементи самотужки (зокрема, з наведених Могилою 126 чинів, 37 були новими, а 20 з них — невідомі

ані в грецьких, ані в слов'янських традиціях). У Требнику не лише містився виклад молитов і обрядів, але й давалось їхнє літургічне і канонічне роз'яснення.

Розгортання на українських землях протистояння між православ'ям та католицизмом викликало появу значної кількості полемічних авторських творів. Серед них Дмитрієвич обрав для популяризації, наприклад, богословський трактат «Книга про віру єдину...» Захарія Копистенського (К., 1619 – 1621), збірник проповідей «Ключ розуменія» Іоанакія Галятовського (К., 1659 та 1660), що вийшов майже одночасно з першим у Східній Європі гомілетичним дослідженням під назвою «Наука, або Спосіб зложення казаня». До речі, через бідність православної гомілетичної літератури твори Галятовського тривалий час залишалися для священників основою складання проповідей.

Серед інших світських творів привертає увагу, насамперед, словник Памви Беринди «Лексіконъ славеноросскій альбо Имень тлькованіє» (К., 1627 або Кутейно, 1653), що містив близько 7 тис. слів – загальних та власних назв переважно тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням їх українською літературною мовою початку XVII ст. Цей словник відіграв велику роль у розвитку не лише української, а й російської, білоруської, польської, румунської лексикографії. Він складається з двох частин: «Лексікон» – церковнослов'янсько-український словник (близько 5 тис. слів); та «...Имена свойственная» – зібрання тлумачень топонімів й антропонімів, а також загальних назв неслов'янського походження (2 тис. слів).

Укладач використовував також численні панегірики, відомі перекладні повісті «Олександрія», «Варлаам та Іосаф», «Макарій» тощо. Він коротко переказав українською низку повістей: про Григорія, папу-кровозмісника; про благочестивого юнака, якого обмовили і що врятувався завдяки молитві; про Понціана з «Історії про сім мудреців»; про цесаря Оттона; про графиню Альтдорфську; про королівну Магелону; про Петра Гугнівого, – які на багато років випередили появу російських перекладів.

Включив Дмитрієвич також кілька польських книжок, зокрема з теології, церковної історії під редакцією Петра Скарги, історії та права. До речі, українською він подав витяги з «Литовського статуту», друкованого старою білоруською мовою.

Отже, потенційне коло, доступного в умовах провінційної глушини, читання священника охоплювало не тільки релігійні питання, воно пропонувало відомості з філософії, мовознавства, юриспруденції, історії, географії, нарешті просто твори для читання, перекладні так звані рицарські романи. Подільський священник мав можливість користуватися цими найзначнішими книгами України XVII ст., що поширювалися й у друкованому й рукописному вигляді, і популяризував їхній зміст тогочасною українською літературною мовою. Привертає увагу, наскільки оперативно діставалися подільської провінції видання, адже збірник Галятовського вперше був надрукований у попередньому році, а книга в умовах Руїни вже потрапила у Шаргород.

Варто зауважити, що частина рукописних джерел, якими користувався Дмитрієвич, і які отримали його рекомендацію, лише згодом вийшли друком.

Крім того, український дослідник, бібліограф І. Корнейчик вважає, що це був ще й перший в українській бібліографії рекомендаційний список для потенційних читачів [2].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Перетц В. У истории украинской повести XVII в. // Исследования и материалы по истории старин. укр. литер. XVI – XVIII вв. / В. Перетц. – Л., 1926. – Т. 101. – № 2. – С. 106–138.
2. Корнейчик І. Історія української бібліографії: дожовт. період: нариси / І. Корнейчик. – Х., 1971. – С. 25.

В. С. Прокопчук

АРХІЄПІСКОП ІОНИКІЙ – ПЕРШИЙ АРХІРЕЙ ЗАСНОВАНОЇ 12 КВІТНЯ 1795 РОКУ БРАЦЛАВСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ

12 квітня 2015 року православна громада Поділля буде відзначати 220-річчя відновлення в приєднаному до Російської імперії краї православної єпархії, біля витоків якої стояв волинянин, виходець із м. Полонного, Іоаникій Никифорович – Полонський. Протягом чотирьох років його резиденцією став Свято – Миколаївський монастир у м. Шаргороді [3; 4].

Народився він 4 листопада 1742 року в м. Полонному. Навчався в Київській духовній академії, проявив себе здібним студентом, схильним до наукової і викладацької праці. Мав гарні організаторські здібності, що згодом винесло його на вершину церковної ієрархії.

Спочатку викладав у Смоленській духовній семінарії, згодом – у Санкт-Петербурзькому Сухопутному кадетському корпусі. 1779 року тамбовський архієрей єпископ Феодосій запросив його облаштувати в місті духовну семінарію, яку й очолив.

Прийнявши постриг і отримавши звання архімандрита, Іоаникій управляв монастирями в Чернігові, Нижньому Новгороді. Особливо плідним був московський період життя, де він очолював Московський Донський монастир, набував досвіду під рукою московського архієрея митрополита Платона в ролі члена Московської Синодальної контори [6, с. 192].

Виходець з Волині він добре знав становище православних на Правобережній Україні, яка протягом 1434 – 1793 рр. перебувала в складі Речі Посполитої. З плином часу населення і Волині, і Поділля під економічним тиском польських панів та ідеологічним – з боку римо – католицької та греко – католицької церков перейшло в унію або приєдналося до католиків. Тому Катерина II після інкорпорації цих територій до Росії своїм указом від 13 квітня 1793 року утворила Мінську, Ізяславську і Брацлавську губернії та Кам'янець-Подільську область, а також православну єпархію на чолі з єпископом Віктором. У травні наступного року він видав окружну грамоту, якою закликав населення «прибегнуть в объятия Церкви – матери» [6, с. 179].

Процес приєднання віруючих до православної церкви був не простим. Опір чинили і поміщики, і священнослужителі. Із 1607 приєднаних до православ'я церков 570 священників залишилися в унії [6, с. 178]. Катерина II, прийнявши до уваги, що тільки в одній Брацлавській єпархії знаходилося 1442 церкви, для кращого управління духовними справами своїм указом від 12 квітня 1795 року заснувала на Поділлі самостійну православну єпархію. Указ гласив: «При сем расширени православия, и потому умножения благочестивых церквей, для лучшего управления дел духовных, признали мы за нужное учредить в первое время одного местного архиерея с полным содержанием против второкласных епархий под названием Брацлавского и Подольского» [6, с.181].

Місцем перебування владики визначався Кам'янець-Подільський. Передбачалося перетворення низки базиліанських та ієзуїтських монастирів у православні, створення низки управлінських інституцій, організація підготовки кадрів священнослужителів, завершити

навернення місцевого українського населення до православ'я. Ці завдання і лягли на плечі п'ятдесятитрьохлітнього Іоанікія.

Його посвячення в єпископи вже наступного після виходу царського указу дня здійснив московський митрополит Платон. У Москві єпископ Іоанікій очікував розпорядження Св. Синоду про виїзд в єпархію і відбув на Поділля аж 18 липня, отримавши необхідні інструкції [7, с. 203].

Оскільки архієрейська резиденція у закритому францисканському монастирі в Кам'янці-Подільському ще не була підготовлена, він поселився в Шаргородському поєзуїтському базиліанському Свято-Миколаївському монастирі, звідки протягом 4 років управляв єпархією.

Необхідно було структурувати єпархію, аби забезпечити її керованість. 7 грудня 1795 року почала діяти консисторія – установа з церковно-адміністративними й судовими функціями, яка безпосередньо підлягала єпархіальному архієреєві. Спочатку складалася вона із двох столів (відділів), згодом – чотирьох. Секретарем консисторії став Іван Охотин, канцелярист нижньгородської консисторії, якого єпископ Іоанікій добре знав і привіз із собою, першими членами – шаргородський архімандрит Єфрем і протоієрей Кирило Молявка – Тарасевич. Були призначені столоначальники, стряпчий і протоколіст. Здебільшого це були вихідці із священницьких сімей, які мали відповідну освіту, готувалися до отримання сану священника, співали в архієрейському хорі. Важливими критеріями відбору в консисторію були здібності, хороший почерк і високі моральні якості. За успіхи канцелярські чиновники заохочувались, висувались на посади столоначальників консисторії або письмоводителів (діловодів) у духовні правління. За порушення правил, п'янство, корупційні діяння передбачалося покарання: за видачу фальшивої довідки неповнолітні писарі отримували 15 – 20 ударів прутами в канцелярії у присутності секретаря і столоначальників, столоначальники піддавалися арешту і сидінню в холодній до вечора, секретар позбавлявся права день – два носити шпагу. Такий порядок існував в усіх консисторіях Російської православної церкви і забезпечував їх ритмічну роботу [7, с. 214 – 215].

Вже 10 грудня, на третій день діяльності, консисторія отримала доручення єпископа Іоанікія відкрити в усіх містах духовні правління. Керуючим протопопіями були надіслані розпорядження провести вибори членів правління. 25 травня 1796 року благочинний Ушицького повіту Никифір Ісаєвич вже доповів консисторії про обрання до правління священників м. Ушиці Григорія Яцимірського і с. Бодачівки Стефана Смуковського, просив дозволу відкрити правління не в повітовій Ушиці, а в містечку Миньківці, де було відповідне приміщення [8, с. 323]. 1796 року духовні правління – органи управління і суду – діяли в містах Брацлаві, Бершаді, Вербовці, Гайсині, Грудці, Зінькові, Кам'янці – Подільському, Летичеві, Літині, Проскурові, Ушиці, Хмільнику, Ямполі. Кам'янецьке правління розповсюджувало свої дії на 156 церков, Ушицьке на 140, Летичівське – 129, Проскурівське – 130, Брацлавське – 112 [8, с. 331]. Функціонували вони до 20 січня 1860 року, закриття їх у відповідності з указом Святейшого Синоду.

Згодом консисторія розіслала духовним правлінням розпорядження про обрання десятонаначальників (благочинних) і створення для оперативного управління благочинницьких округів у складі 15 – 16 церков. У 1796 – 1797 рр. Кам'янецький повіт складався із 6 округів (десятоначалств) – 94 парафій, Ушицький – 6 округів (91 парафія) [9, с. 422 – 424]. Обрані благочинні, депутати і священники по графіку приїжджали до консисторії, знайомились з Інструкцією і давали розписку про добровільне виконання покладених на них обов'язків. Благочинницька інструкція чітко регламентувала обов'язки сторін. Наприклад, стаття 49 вимагала «внушать священно – и церковно – служителям, чтобы они заботились о воспитании детей своих и начинали обучать их грамоте с семилетнего возраста», стаття 56 – «безчинства, роздоры, драки, обманы, пьянство между прихожанами благочинный обязан наедине и в церкви обличать, увещевать и исправлять под угрозой суда Божьего» [9, с. 430]. Створені в такий спосіб духовні правління і благочинницькі округи, по-перше, поклали край безконтрольним діям керуючих протопопіями, по-друге, маючи чіткі повноваження,

забезпечили взаємодію сторін, а отже керованість єпархією, яка налічувала понад тисячу церков.

Не зважаючи на значні успіхи в поверненні подолян у православ'я, все ж частина церков, і – найскладніша, залишалася в унії. Єпископу Іоанікію випало вжити різних засобів для ліквідації залишків унії у Брацлавській і Подільській єпархії. Як правило, прихожани подавали архієрею прохання, що починалися стандартно: «Мы, приходские люди ... уезда села ..., некоторые из нас и отцов наших, будучи издревле православного благочестия исповедания, хотя всегда намеревали того же обряда держаться, но под властью поляков находясь, истязаниями и гонениями панов, принуждением униатской власти, внушениями священников – униатов убеждены были против воли совратиться на унию с латинами. Ныне, удостоившись дожидаться вожделенного времени, когда по слову Монархини и пастырской грамоты открылась свобода каждому возвращаться безбоязненно на свой праотеческий православный обряд всеохотнейше к православно-восточной грекороссийской церкви...» [10, с. 509]. Резолюція архієрея була позитивною, призначався священник на парафію і починалося нове церковне життя.

Однак не скрізь було так просто. Наприклад, у селі Жванчик Ушицького повіту опір цивільній і єпархіальній владі вчинив поміщик – польський магнат підкоморій Липинський. Приїзд керуючого проскурівською та ушицькою протопопіями протоієрея Дмитра Кривицького з майором Фридеріцем у жовтні 1794 року завершився невдачею. Після зачитання царського маніфесту та архієрейської грамоти 17 із 70 учасників зібрання підписалися під зверненням до єпископа Віктора. Але прийшов управитель Кучинський, пригрозив селянам, і вони почали відмовлятися від підписів. Переговори з поміщиком, який побудував діючу церкву і не давав згоди на її приєднання до православної єпархії, успіху не мали. У справу втрутився подільський губернатор Вердеревський, підтримав поміщика, призупинивши освячення церкви православними ієреями [12, с. 703 – 706]. У такому замороженому стані застав ситуацію єпископ Іоанікій. До вирішення питання він підключив генерал-губернатора Тутолміна. Згодом, у жовтні 1796 року, була закладена у Жванчику нова церква для православних парафіян, у серпні 1797 року будівництво завершено, а 28 жовтня церква на честь успіння Божої Матері освячена [12, с. 713 – 714]. Процес приєднання жванчан до православ'я зайняв 4 роки. Не легко вирішувались ці питання в губернському Кам'янці – Подільському. Більше 10 років тривала тяганина з базиліанами Свято Троїцького монастиря, яким 1805 року суд повернув монастирське примыщення [11, с. 555 – 558].

Однак вже 14 січня 1796 року єпископ Іоанікій доповів Святійшому Синоду, що «... за помощью Божою по Брацлавской губернии церкви все числом 1090 истекшего 1795 года декабря в последних числах к православию присоединением окончены» [2, с. 216].

Одночасно у велику проблему виросло кадрове питання. Чимало уніатських священників не приєдналися до православ'я разом зі своєю паствою, значна частина духовенства не мала відповідної освіти – закінчила базиліанську школу чи підготовчий курс в якому-небудь православному монастирі. Дехто мав фальшиві грамоти молдавською мовою. Все це спонукало архієрея перевірити, чи можуть священники здійснювати службу за православним обрядом. Виявилось, що в багатьох не було ніяких документів, і вони були позбавлені священства. Тим, хто забезпечував хоча б елементарні вимоги, видавалися так звані «усыновительные грамоты» – допуск до служби [1, с. 13 – 14].

У той же час владика Іоанікій все більше переконувався, що без організації системи духовної освіти забезпечити єпархію підготовленими до пастирської праці кадрами не можливо.

На його звернення і подання Св. Синоду 18 грудня 1797 року був виданий указ імператора Павла I, яким на утримання духовної семінарії в Брацлавській єпархії було виділено 3000 руб. [5, с. 34 – 35]. За розпорядження єпископа Іоанікія при Шаргородському Свято-Миколаївському монастирі було відкрито 2 семінарських класи – інформаторський і нижчий граматичний. Він зобов'язав єпархіальне духовенство «детей от 10-ти до 15-ти лет, которые обучались российской грамоте и писать, также и в познании латинского языка несколько

упражнялись, представить в Шаргородские училища непременно, опасаясь за непредоставление на назначенный срок своих детей неминуемого по указам взыскания» [5, с. 35]. На початок занять 130 дітей священно – і – церковнослужителів прибули до Шаргорода. Їх прийняли ректор архімандрит Гавриїл і вчителі Олексій Жильцов і Василь Голосов – обидва вихованці Сєвської семінарії, викликані владикою з Росії. Наступного року були відкриті класи середній і вищий граматичні, 1800 року – класи поезії і риторики, введено викладання історії, географії, польської, німецької і грецької мов, образотворчого мистецтва, 1802 року – клас філософії і викладання французької мови, а 1804 року – богословський клас. Вихованці нижчих і середніх класів називалися учнями, богословського і філософського – студентами. 1799 року семінарія мала 286 вихованців, 1800 – 475, 1801 – 542, 1802 – 625 і 1803-го – 647 [5, с. 38]. Так постала Подільська духовна семінарія в Шаргороді, яку нерідко й називали Шаргородською. 1805 року, напередодні переведення семінарії до Кам'янця – Подільського, де з 1799 року жив владика Іоанікій, вихованців стало 700 [5, с. 39]. У Шаргороді залишилося на певний час нижче відділення семінарії, 1817 року реорганізовано в духовне училище [1, с. 12].

1814 року преосвященний Іоанікій на своїй архієрейській дачі і на свої ж кошти відкрив Приворотське духовне училище із двох класів для навчання і виховання виключно дітей – сиріт. Так почалося формування на Поділлі системи православної духовної освіти, біля витоків якої стояв перший подільський архієрей єпископ Іоанікій. Мабуть, це дало підставу історикам православної церкви на Поділлі назвати його «першим просвітителем Поділля» [1, с. 11].

З усіх архієреїв XVIII – XIX століть преосвященний Іоанікій найдовше очолював єпархію – з 1795 по 1819 рік, майже чверть століття. Був вимогливим до себе і підлеглих, водночас – доброзичливим і турботливим, особливо до вдів і сиріт. Помер 7 лютого 1810 року, на 78 році життя, і був похований в Іоанно-Предтеченському кафедральному соборі, у 30-і роки знищеному безвірниками. Надгробний напис гласив: «Сей ревностный ко благу паствы деятельный пастырь, полезный отечеству и церкви, достопамятный ревностию к преобразованию в православие Подольской епархии, покровительством сирот и вдов, благоучреждением семинарии ... скончался 7 февраля 1819 года» [1, с. 18].

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Архиепископ Иоанникий (Никифорович – Полонский) (1795 – 1819 гг.) // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под. ред. Н. Яворовского и свящ. Е. Сецинского. – Каменец – Подольский: Типогр. Подол. губ. правл., 1897. – С. 7 – 18.
2. Подолия: ист. описание / издано П.Н. Батюшковым. – СПб: Тов-во «Общественная польза». – IX, 264, 98 с.: ил.
3. Ровінський В. Православ'є на Подолії: іст. нариси / протоієрей Володимир Ровінський, Олексій Миханчук. – Кам'янець – Подільський: Вид-во «Дзвін», 1995. – 176 с.: іл.
4. Сецинский Е. Город Каменец – Подольский: ист. описание. – К.: Типогр. С.В. Кульженко, 1895. – X., 248 с.: ил.
5. Столетний юбилей Подольской духовной семинарии. 1798 – 1898 гг. – Каменец – Подольск: Типогр. С.И. Киржацкого, 1899. – 156 с.: 2 фото.
6. Троицкий П.Н. Учреждение в Подолии православной епархии под названием Брацлавской и Подольской и назначение первым епископом преосвященного Иоанникия 1795 г. // Подольские епархиальные ведомости, отд. второй неофиц. – 1873. – 1 марта (№5). – С. 175 – 193.
7. Его. Пребывание преосвященного Иоанникия в Москве и выезд оттуда. Прибытие в Шаргород. Учреждение консистории в епархии Брацлавской и Подольской в 1795 году // ПЕВ, отд. второй неофиц. – 1873. – 15 марта (№ 6). – С. 202 – 215.
8. Его. Учреждение духовных правлений в Брацлавской епархии. Выбор духовенством членов для присутствия в правлениях и утверждение их в сих должностях. Приобретение домов для правлений. Средства к содержанию их (1796 – 97) // ПЕВ, отд. второй неофиц. – 1873. – 1 мая (№ 9). – С. 313 – 336.
9. Его. Избрание духовенством в Брацлавской епархии десятона начальников, или благочинных, депутатов и духовников, утверждение их в должностях. Расписание благочиннических округов.

Благочинническая инструкция (1796 – 1797 годы) // ПЕВ, отд. второй неофици. – 1873. – 15 июня (№ 12). – С. 402 – 431.

10. Его. Меры, принятые преосвященным Иоанникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. – 1873. – 15 июля (№ 14). – С. 507 – 516.

11. Его. Меры, принятые преосвященным Иоанникием у уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии (1795 – 1796 гг.) // ПЕВ, отд. второй неофици. – 1873. – 15 авг. (№ 16). – С. 554 – 571.

12. Его. Присоединение к православию остальных униатских церквей в уездах Брацлавской епархии в 1795 – 96 годах // ПЕВ, отд. второй неофици. – 1873. – 1 ноября (№ 21). – С. 703 – 714.

Б. М. Пентюк

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДРОДЖЕННЯ ШАРГОРОДСЬКОГО СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТІРЯ ТА ЙОГО ПЕРШИХ НАСТОЯТЕЛІВ

З 1718 р. до приєднання Правобережної України до Росії у 1793 р. в Шаргороді діяв уніатський монастир. Щодо введення православних ченців до міста є різні думки. Юзеф Антоні Ролле (уродженець Шаргородщини, хутір Ролле) відомий дослідник минувшини Поділля вважав, що базиліани пішли у 1793 р. [1, с. 289] Настоятелі монастиря у своїх звітах писали, що їх не стало у 1894 р [2, арк. 88]. Знаний дослідник церковної історії краю Ю. Сіцинський вважав, що ця подія трапилася у 1795 р [3, с. 608]. Цю думку підтверджує і документ за 1801 рік. Це лист духовної консисторії до Подільської казенної палати, де зазначається, що «Шаргородський Миколаївський монастир в першокласний греко-російський повернено *«по именному Высочайшему указу состоявшемуся 1795 года апреля в 12-й день»* з залишенням всіх угідь і прибутків базиліан, а уніатських ченців, що залишилися, велено помістити до їх монастирів» [4, арк. 4].

З болем слід констатувати, що жодного документу з монастирського архіву до наших часів не дійшло. Вони були знищені більшовиками в роки розправи над Церквою. І тому доводиться вести пошук розпорошених відомостей про обитель в інших архівах і друкованих джерелах.

Згідно цих нечисленних згадок першим настоятелем Шаргородського монастиря з часу приєднання до православ'я став архимандрит Єфрем, якого пізніше призначили «присутствующим» Брацлавської консисторії [5, с. 416].

Архимандриту Єфрему прийшлося приймати зруйноване господарство монастиря і приймати першого ієрарха Поділля єпископа Іоанікія, який декілька років провів у Шаргороді. У Кам'янці-Подільському цивільна влада не встигла підготувати для ієрарха придатного приміщення і тому він обрав для проживання і налагодження справ Шаргород. Ця подія трапилася 5 жовтня 1795 р. [6, с. 1086].

Другим настоятелем з 17 лютого 1796 р. по 27 березня 1800 р. був архимандрит Гавриїл. На посаді настоятеля і разом з тим «первоприсутствующего» члена Брацлавської духовної консисторії і ректора Шаргородської семінарії Гавриїл перебував біля чотирьох років. На початку 1800 р. за старістю і хвороб він звільнився «на покой» в Києво-Печерську лавру [7, с. 121 – 126].

Йому доводилося діяти в складних умовах. В стінах монастиря мешкав єпископ з архірейським штатом, діяла консисторія, а потім і семінарія. Все це завдавало клопоту настоятелю, якому на монастирські кошти потрібно було утримувати багато людей. Це привело до того, що не було навіть штатної кількості ченців. Вірогідно, що архимандрит висловлював своє невдоволення Преосвященному. Той розумів ситуацію, але виїхати не міг. Бувший

францисканський кляштор, який мав стати резиденцією архієрея в Кам'янці-Подільському, не був відремонтований і перебудований.

Через три роки такого становища у настоятеля увірвався терпець і він звернувся до Синоду зі скаргою, в якій зазначав, що «Шаргородский монастырь пришел в крайнее оскудение, что монахи не имеют келий, что ризница монастырская приведена в плачевное состояние» і т. п. Наприкінці свого звернення Гавриїл просив «вызвать преосвященного Иоаникия на свое место и монастырь от обид защитить, а его или оставить при одном управлении монастырем (он, кроме того, еще ректор семинарии) позволив принять монашествующих по штату, или уволить в Киевскую епархию. В случае оставления обоих в монастыре, позволить ему принести о том просьбу Его Императорскому Величеству» [8, с. 133-136]. Синод відреагував достатньо жорстко і єпископ восени 1799 р. переїхав до Кам'янця-Подільського.

З тих років до нашого часу дійшло дві, видані в Шаргороді, єпископські грамоти про надання бувшому уніатському «неопресвітеру Василю Минку права відправляти богослужіння й причащати святих Тайн» [9] і аналогічного змісту дано дозвіл неопресвітеру Федору Малистовичу з с. Глушківець [10].

Навколишня шляхта і магнатерія не дуже прихильно ставилися до ченців греко-російського обряду. І це відношення яскраво ілюструє судова справа з анналів Ямпільського повітового суду під юрисдикцією якого перебував Шаргород.

22 серпня 1797 р. настоятель наказав селянам з Калинівки полагодити ветху греблю і млин на річці Лозова, щоб на осінь можна було спускати воду. Так як біля села лісу не було, селяни на чолі з вйтом Романом за вказівкою настоятеля стали рубати ліс за декілька кілометрів. Почувши про це, поміщиця-графиня надіслала свого лісника Йосипа Подбельського з челяддю, щоб перешкодити заготівлі деревини. Прискочивши, лісник став бити людей канчуком. Тоді монах Арсеній, який був з селянами, підбіг і припинив побиття. Графський посіпака став погрожувати рушницею, яку разом з канчуком калинівчани відібрали.

24 серпня до настоятеля від графині прибув посланець із скаргою на монаха з людьми, які нібито скривдили лісника. Після чого архімандрит сам виїхав на місце події, щоб зустрітися з людьми і розібратися в ситуації. Там же повернув нападнику рушницю та нагая. Той же лаяв, незважаючи ні на що, ченців і селян, і самого архімандрита «разнообразно». Волав, що полагодження греблі і млина не допустить.

Тому настоятель був змушений звернутися по допомогу до Подільського губернського правління, яке переслало справу до Ямпільського нижнього земського суду. І вже за його дорученням в справі розбиралися засідателі майор Августин Чарновський і депутат-ієрей Андрій Кіселевський. З Ямполья справа знову повернулася до Кам'янця. Але наслідки невідомі [11, арк. 1 – 16].

Промайнуло ім'я архімандрита Гавриїла в справі пошуку документа «ерекції» на землі подаровані графом Потоцьким Немирівському жіночому монастирю. З'ясувалося, що цей документ настоятель 21 квітня 1798 р. отримав від черниці Магдаліни і залишив його у консисторії (яка була в монастирі). З часом він загубився у Духовному правлінні. Але, врешті-решт знайшовся [12, с. 50].

Після відїзду Гавриїла з 27 березня 1800 р. до 1 вересня 1806 р. монастирськими справами керував Інокентій (Ставицький). В свій час виховувався в Київській академії і по закінченню курсу був спочатку вчителем різних класів, пізніше – префектом і викладачем філософії цієї ж академії. Запрошений Іоанікієм в ректори Шаргородської семінарії, де спочатку був вчителем риторики, потім філософії і богослів'я. Розпочав роботи по приведенню в порядок обителі. Але був переміщений настоятелем Кам'янецького Свято-Троїцького собору і став ректором заснованої Подільської семінарії [13, с. 21].

З Інокентієм вела судовий позов княгиня Любомирська, яка на початку XIX ст. володіла Шаргородом. У 1801 р. вона звернулася до Сенату Російської імперії з вимогою повернути с. Калинівку, яке її матір'ю, Теклею Сосновською, було надано 1788 р. у фондуш шаргородським

базиліанам. Вона вважала, що православні монахи не мають права на калинівські володіння [14, арк. 4].

Наступником Інокентія став Феофан (Михайловський), теж з колоритною біографією. Після закінчення Харківського колегіуму пішов до війська і служив у лейб-гвардії Ізмайловському полку поручиком. Звільнившись по хворобі у 1799 р., поступив до Олександро-Невської академії. Читав історію та географію і сам слухав богословські уроки. У серпні 1800 р. пострижений в чернецтво і став законовчителем в морському кадетському корпусі. В квітні 1802 р. направлений місіонерським священиком до двору Катерини Антонівни, принцеси Брауншвейг-Люнебурзької в Горсенс. У 1804 р. повертається з Данії в Росію і викладає французьку мову в Олександро-Невській академії. Через рік стає економом і вчителем вищої математики. 1806 року підвищено в сані до архімандрита [15, с. 22].

З часу його вступу на посаду (жовтень 1806 р.) збереглась відомість про особовий склад обителі. Так як це перший віднайдений документ подібного роду, то подамо його в основному тексті, а не в додатках.

1. Настоятель – архімандрит Феофан – 47 років.
2. Казначей – ієромонах Іларіон – 71 рік.
3. Ієромонах Рафаїл – 32 роки.
4. Ієромонах Антоній – 64 роки.
5. Ієродиякон Серафим – 40 років.
6. Монах Ігнатій – 51 рік.
7. Монах Феофіл – 48 років.
8. Послушник – священик Григорій Порубінський – 70 років.
9. Послушник – священик Іоанн Колодницький – 68 років.
10. Послушник – Андрій Могировський – 41 рік.

Офіційний папір закінчується наступним чином: «К сей ведомости руку приложил первоклассного Шаргородского Свято-Николаевского монастыря архимандрит Феофан» [16, арк. 1].

І окремо ревізька відомість на єврея Костянтина з Курської губернії, який служив при монастирі «в экономической профессии» й був у ньому охрещений і став Костянтином Аркадійовичем та виявив бажання стати послушником. Цей акт засвідчив священик Григорій Порубінський [16, арк. 3].

Настоятель з військовим минулим ревно прийнявся налагоджувати духовні і господарські справи монастиря. Саме при ньому продовжилось і завершилось будівництво головного, соборного храму Св. Миколая, який базиліани довели тільки до вікон першого поверху. Ця добудова велася відповідно проекту архітектора Івана Старова за зразком Санкт-Петербурзького Олександро-Невського собору у 1806 – 1818 рр. [17, с. 175]. Було споруджено монументальний собор, якого видно з усіх місць Шаргороду і навколишніх гір. Фасад храму оздоблено чотирьохколонним дорійським портиком з трикутним фронтоном, типовим для класицизму. Будівля фасадом, всупереч православним канонам, звернена на південь, а не на захід. Так розпланували ще базиліани. Була освячена з благословіння архієпископа Ксенофонта у 1829 р.

На початку 1818 р., як успішний настоятель і «первый патриот» 1812 р. (значні особисті пожертви на війну) Феофан був представлений імператору Олександру І, який інспектував Подільську губернію, і отримав «Височайшу» подяку.

Проте його енергія і досягнення в налагодженні монастирського життя і, скоріше всього певна самостійність, адже консисторія вважала його «небывало ослушным» [18, арк. 17] не всім подобалася. І було знайдено привід для відсторонення від справ активного ченця та розпочато слідство, яке тягнулося з 1818 по 1833 роки. Ця п'ятнадцятирічна судова епопея відтворена у двох справах під заголовками: «О разорении и опустошении архимандритом Феофаном монастыря и монастырского имения» [19] та «Дело о злоупотреблении по службе настоятелем Шаргородского монастыря» [20]. Зі сторінок цих справ постає картина життя шаргородського чернецтва на початку XIX ст.

Під час слідства монастирем управляли: з жовтня 1818 р. до 20 березня 1824 р. сатанівський ігумен Феофан; потім до 3 січня 1828 р. головчинський «строитель» Палладій і до 1833 р. коржовецький «строитель» Амвросій [21, с. 417].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multanskich / J. Antoni. – Т. III. – Warszawa, 1880. – 415 s.
2. Ведомость о Свято-Николаевском монастыре о монашествующих и послушниках // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 315. «Подольская духовная консистория». – Оп. 1. – Спр. 10675. – 431 арк.
3. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии / Е. Сецинский. – Біла Церква, 2009. – 994 с.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 126. – Оп. 9. – Спр. 6. – 375 арк.
5. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Выпуск 5. – Каменец-Подольск, 1890. – 490 с.
6. Высокопреосвященный Иоаникий, первый православный архипастырь Подолии (1795-1819 гг.) // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – Часть неофициальная. – 1896. – № 49.
7. Архимандрит Гавриил, настоятель Шаргородского первоклассного монастыря Подольской епархии // ПЕВ. – Часть неофициальная. – 1892. – № 7.
8. Там само. – № 8.
9. Грамота Иоаникия – епископа Подольского и Брацлавского // Институт рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. – Ф. XVII. – Спр. 310.
10. Там само. – Спр. 315.
11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф.Д. 474. – Оп. 3. – Спр. 29. – 269 арк.
12. Петльований П., Сенченко Н. Біля витоків вічності. Немирівський Свято-Троїцький ставропігійний жіночий монастир / П. Петльований, Н. Сенченко. – К., 2009. – 344 с.
13. Исторические сведения о Подольской семинарии. – Каменец-Подольск, 1866. – 79 с.
14. ЦДІА України. – Ф. 490. – Оп. 9. Спр. 6. – 614 арк.
15. Исторические сведения о Подольской семинарии. – 79 с.
16. ДАВіО. – Ф.Д. 177. – Оп. 1. – Спр. 1082. – 793 арк.
17. Визначні пам'ятки Вінниччини. – Вінниця, 2011.
18. ДАХО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 5149. – 482 арк.
19. Там само.
20. Там само. – Спр. 5196. – 173 арк.
21. Сецинский Е. – Материалы для истории монастырей Подольской епархии.

Ю. І. Блажевич

ХРЕСНА ДОРОГА ІСУСА ХРИСТА В ШАРГОРОДІ

Вінниччина за кількістю релігійних організацій нині займає друге місце в Україні після Львівської області. Станом на березень 2014 р. тут діє 2050 релігійних організацій, зокрема 1993 релігійні громади, 38 конфесій та 45 течій і напрямків, 16 релігійних управлінь (центрів), 25 монастирів, 7 місій, 5 братств, 4 навчальні заклади, видається 18 релігійних періодичних видань. Домінуючим в краї залишається православ'я, яке представлено 1317 релігійними організаціями семи конфесій (64,2%), римсько-католицька церква має 137 релігійних організацій (6,7%), греко-католики – 19 (0,9%), протестанти – 523 (25,5%), нехристиянські релігійні організації – 53 (2,6%). Всі конфесії проводять велику соціальну і благодійну роботу: на теренах області створено і діють 4 центри соціально-психологічної реабілітації дітей, один будинок сімейного типу, православна загальноосвітня школа-інтернат, 2 дитячих садочки, 16

реабілітаційних центрів для алкоголе- та наркозалежних людей, низка молодіжних організацій тощо [1].

Останнім часом на релігійній та паломницькій карті України з'явився історико-культурний центр духовності та злагоди у місті Шаргороді Вінницької області. Виникнення цього населеного пункту пов'язано з ім'ям відомого польського політичного діяча Яна Замойського (1542-1605). Грамотою від 26 березня 1579 р. король Стефан Баторій доручив йому збудувати на цій місцевості укріплений замок, який зміг би забезпечити захист краю, що на той час обезлюднів унаслідок безперервних набігів татарських орд та інших загарбників. Фортеця, а пізніше й збудоване поселення отримали назву Шаргород на честь Флоріана Шарпуша, нащадком якого був Ян Замойський. В Шаргороді споконвіків існували дві найбільші християнські конфесії – католицька і православна. А до кінця ХХ ст. тут активно діяли й єврейська громада зі своєю культурою та побутом – нині, на жаль, євреїв залишились одиниці. В Шаргороді збереглися такі визначні культові споруди-пам'ятки, як костюл св. Флоріана XVI ст., синагога XVI ст. – одна з найкращих споруд єврейської громади Поділля, а також величний Свято-Миколаївський чоловічий монастир XVIII – XIX ст., при якому в 1797 р. було відкрито духовну семінарію, яка пізніше була перетворена на духовне училище. Тут, до речі, навчалися майбутні українські письменники С. Руданський та М. Коцюбинський [2].

Протягом тривалого часу віряни християнських конфесій Шаргорода і Шаргородського району, як і всієї Вінниччини, здійснювали паломництво до святої єрусалимської землі, брали участь у Хресній ході по Хресній Дорозі в Єрусалимі до місця страти Ісуса Христа. Паломники неодноразово порівнювали місцевість Шаргорода та навколишніх сіл із ландшафтом Єрусалима, де з XII ст. постав звичай слідування прочан по так званому священному шляху, котрий, як вважалося, відповідав шляху Христа на Голгофу. З середини XIV ст., коли опіку над святими місцями в Єрусалимі було доручено францисканцям, утвердився звичай здійснювати стояння і моління в окремих місцях цього паломницького маршруту (дім Пилата; місце, де Ісус зустрів свою матір; де Ісус звернувся до Єрусалимських жінок; де зустрів Симона Кириинеянина; де жовніри кидали жереб на його одягу; де Ісус був розп'ятий і гріб Господній). В XV – XVI ст. в різних регіонах Європи, наслідуючи цей звичай, виникла традиція серійно зображати сцени Страстей Господніх. Зображення могли бути скульптурними, рельєфними або живописними і розташовувались на відкритому просторі чи в каплицях. Виникали також місця особливого вшанування Страстей Христових – Кальварії (лат. Calvaria – Голгофа), котрі, зазвичай, розташовувались на узвишсях, пагорбах, що слугували місцями звершення процесії Хресної Дороги [3, с. 3].

Нині Хресна Дорога – це символ благочестя, прощення і толерантності. Їй приділяється особлива увага, оскільки вона не лише вказує, але передусім сприяє різноманітним проявам християнської духовності. Подібна практика близька за духом і православній церкві, в якій існує богослужіння під назвою пасія (від лат. passio – страсть). У деяких православних храмах їх прийнято звершувати в період Великого посту по п'ятницях або в інші дні, визначені настоятелем парафії, на спомин про Страсті Христові [4, с. 3 – 4].

Віряни римсько-католицької церкви Шаргорода і району, враховуючи природню подібність місцевості краю з єрусалимською Хресною Дорогою, неодноразово піднімали питання перед Кам'янець-Подільською дієцезією РКЦ, а також перед місцевими та обласними владними структурами, добились того, що їхні бажання і мрії поступово почали втілюватись в життя. 18 грудня 2007 р. рішенням №449 Вінницької обласної ради «Про підсумки обласного конкурсу «Сім чудес Вінниччини» визнали одним із переможців цього конкурсу «Історико-культурний центр духовності та злагоди: Костел Святого Флоріана XVII ст., Свято-Миколаївський монастир ХVIII – ХІХ ст., синагога ХУІІІ ст. (м. Шаргород)», що дало значний поштовх у здійсненні заповітної мрії шаргородців [3, с. 36]. В цьому ж році, після багаточисельних звернень і прохань священства і вірян, рішенням № 173 Шаргородської міської ради від 05 жовтня 2007 р. «Про підсумки обласного конкурсу «Сім чудес Вінниччини» було надано дозвіл релігійній громаді римсько-католицької парафії св. Флоріана в м. Шаргороді на виготовлення проекту відтворення земельних ділянок на умовах оренди із

земель загального користування для встановлення капличок із зображенням Христа у кількості 5 ділянок орієнтовно по 0,0050 га кожна, які знаходяться по: вул. Маяковського (біля території колишньої автобусної станції); вул. Маяковського (біля могили єврейських священників); роздоріжжі біля мосту на село Мурафа; вул. Ватутіна (біля старого католицького кладовища); вул. Ватутіна (на розу стадіону пожежної частини) [3, с. 37].

У вересня 2007 р. рішенням Гибалівської сільської ради Шаргородського району «Про надання дозволу на виготовлення технічної документації для виділення та встановлення меж земельних ділянок для будівництва капличок на території с. Гибалівка» було розглянуто звернення жителів с. Гибалівка і надано право на виготовлення проекту землеустрою щодо відведення ділянок на території Гибалівської сільської ради у розмірі орієнтовно площею 30 м² для кожного будівництва одинадцяти капличок, в яких буде зображено «останні страсті Христові» [3, с. 37].

Така нормативно-правова база дала можливість вже у 2009 р. із благословення Папи Римського Бенедикта XVI розпочати будівництво «Хресної Дороги» довжиною у три кілометри з каплицями та фігурами в натуральну величину. Чотирнадцять каплиць відповідають стоянням цього богослужіння. Будівля Пилата (перше стояння) – імітує римський палацовий портик на плані прямого кута. Сперта вона на дві в'язки потрійних колон спереду і на подвійних колонах ззаду. Святі Сходи – це сходи, які ведуть до палацу Пилата: на початку – мурована брама з широким входом і кованими воротами – ґратами. Сходи з червоного мармуру, вгорі – прямокутні постаменти з фігурами левів. Друге стояння – це каплиця вкладення Хреста, яка збудована за зразком грецького хреста – квадрат нефа і чотири напівкруглі абсиди, що підкреслюють контури хреста. У кожній абсиді по три вузьких довгих вікна. Доріжки довкола каплиці розходяться у формі хреста на чотири сторони світу. На місці третього стояння – каплиця першого падіння. Аркадова будівля спирається на чотири стовпи, на зразок квадрата і покрита бароковим шоломом. На фасаді – дві скрижалі з Декалогом – Десятьма заповідями у формі рельєфу, кераміки або мозаїки. На купулі – старозаповітний мотив мідного вуза на палі, що символізує розп'яту фігуру Христа. Стояння четверте – біля каплиці зустрічі Ісуса з Марією. Споруда побудована прямокутником з двома бічними фасадами і декоративними верхами. На даху – дві купулі, що символізують Ісуса і Марію. Біля місця п'ятого стояння знаходиться каплиця Симона Киринеянина, яка інспірована архітектонічною будовою на чотирьох стовпах-колонах з випуклим карнизовим поясом, критою купулою зі статуєю Ангела Хранителя, котрий завжди допомагає людині нести свій життєвий хрест. В арках – ґрати кованої роботи [3, с. 4 – 12].

Каплися Св. Вероніки, інспірована полотнищем Св. Обличчя і сперта на в'язках потрійних колон з купулою і хрестом. Під купулою – статуя Вероніки, що тримає хустку з Обличчям Ісуса. Над колонами на наріжниках – вази, як символ ритуалу замашення. Будівля знаходиться біля місця шостого стояння. Каплиця другого падіння – Західна Брама представляє собою сьоме стояння. Каплиця збудована у формі двохярусної башти і розташована одразу ж на дорозі з метою проходу крізь неї. Над колонами знаходяться фігури чотирьох Ангелів, що стоять на сторожі «Міста Божого». Стояння восьме – це каплиця жінок, що плачуть. Вона збудована у формі прямокутника зі сходами і двома входами-брамами по боках. Каплиця третього падіння знаходиться на місці дев'ятого стояння. Аркадова будівля спирається на чотири стовпи, на зразок квадрата, покрита бароковим шоломом. На фасаді – символ Пелікана у формі рельєфу. Металеві ґрати між колонами виконанні з євхаристичними мотивами у вигляді виноградних грон і пшеничного колосся, а також тернів [3, с. 14 – 20].

Каплиця роздягання Ісуса – це місце десятого стояння. Будівля овальної форми, відкрита аркада увінчана карнизом, що несе купулу з ліхтарем. В середині – статуя Ісуса Христа реальних розмірів, що чекає на розп'яття. Стояння одинадцяте – тринадцяте знаходяться біля каплиці розп'яття Ісуса. Ця будівля найвеличніша з усіх споруд. Вона інспірована архітектурою костельу Розп'яття в Кальварії Зебжидовській і Михайлівського Собору в Києві в частині купул. Фасад нагадує ширму театральної декорації. На бічному фасаді – апсида з

вікнами, камінням і деревом роблять наявним елементи найдавнішої будівельної архітектури в Україні. На всіх вежах багата металопластика з мотивами хреста [3, с. 22 – 24].

Стояння чотирнадцяте – каплиця Господнього Гробу. Відповідно до Євангелійських переказів гріб у скалі складається з сіней ангелів і самого гробу з камінною полицею, на якій спочивало тіло Ісуса. Перед входом знаходиться великих розмірів круглий камінь, що міститься в спеціально видовбаній в скалі колії, яка робить його пересування легким. Вхід до гробу-грота зазначений порталом, що був знищений землетрусом, а також стилізована розколена скала. Перед скалою – колонова каплиця з камінною куполою за зразком будівлі, поставленої над гробом у Єрусалимі Костянтином Великим. У середині на скалі статуя Марії Магдалини, яка згідно з Євангелієм, перша побачила Воскреслого Ісуса Христа [3, с. 26].

Окрім того, на цій Хресній Дорозі є міст Ангелів і каплиця Витесда (Купелеве місце). Міст Ангелів – це кам'яна будівля, сперта на арку, до якої ведуть кам'яні сходи. На початках арки – статуї чотирьох Ангелів: Гавриїла, Рафаїла, Михаїла та Ангела Охоронця. Самі сходи обрамлені невисоким муром, а міст оформлений металевою балюстрадою з рослинними мотивами троянд, лілій і тернини, що символізує зустріч Ісуса з Марією (звертаємо увагу, що міст веде безпосередньо до каплиці зустрічі Ісуса і Марії). На середині мосту два ліхтарі, виквані з металу із символами імен Марії та Ісуса. Додаткові ліхтарі розміщені над сходами [3, с. 28].

Каплиця Витесда (купелеве місце) спроектована п'ятикутником з арками, виділених парами повних колон. В середині каплиці невелика водойма, що нагадує ставок в Єрусалимі, при якому Ісус зцілював кульгавого чоловіка. Згідно з Євангелієм, ставок мав п'ять входів-ганків, а в середині було джерело, яке Ангел зрушував раз на рік і тоді траплялися зцілення. Над карнизом будівлі – аттик і купол з ліхтарем, в якому поміщена фігура Ангела Охоронця так, аби його подоба віддзеркалювалася у воді [3, с. 29].

Необхідно відзначити, що ідею Хресної Дороги в Шаргороді втілили в проекти о. Геркулян Мальчук, Володимир Барецький і Володимир Павельський, головний архітектор о. Кипріан Мориц, доктор гуманітарних наук в галузі історії мистецтва (Польща). Будівництво капличок-стоянь взяли на себе місцеві католики та православні родини, меценати і спонсори, релігійні центри. Хресна Дорога, як вже зазначалось, будується на взірць єрусалимської Via Dolorosa. Наразі усі каплички знаходяться на різних стадіях будівництва. Однак паломництва до ще недобудованої святині вже розпочались: чотири рази на рік тут відбувається дієцезіальна Хресна Дорога, а ще частіше – парафіяльні. Так, наприклад, 28 вересня 2012 р. містечко Шаргород опинилося в центрі уваги не лише Вінниччини, а й всієї України. Більше п'яти тисяч християн католицького віросповідання з'їхалось сюди для участі у Службі Божій та Всеукраїнському молебні «Хресної Дороги». Богослужіння в костьолі св. Флоріана очолив єпископ – ординарій Кам'янець-Подільської дієцезії Рисько-католицької церкви Леон Дубравський. Після меси віряни пройшли ходою від храму св. Флоріана вздовж чотирнадцяти стоянь. Єпископ Леон Дубравський освятив третє стояння «Ісус падає під тягарем Хреста», каплиця біля якого була споруджена за кошти обласного бюджету [5].

В 2014 р. вже проведено дві дієцезіальні Хресні Дороги – 11 квітня і 30 травня. Перед молебнем у храмі св. Флоріана відбулася Служба Божа, яку, за традицією, очолив єпископ Леон Дубравський. Після меси, незважаючи на дощ, численні віряни разом з ієрархом, священниками і монахинями пройшли дорогою страждань Ісуса Христа. Під час стояння віряни молилися за мир в Україні. Як відзначав у своїх проповідях єпископ Леон Дубравський «Хресна Дорога Ісуса Христа показує нам надзвичайний приклад для наслідування. Переживаючи великий біль, зневагу, погорду, Ісус Христос показав нам досконале всепрощення, жертвовність і любов. І кожна хвилину нашого життя ми повинні пам'ятати про його неоціненний вчинок. Від щирого серця уділяю пастирського благословення усім тим, які взяли, і, можливо, візьмуть тягар створення Хресної Дороги Ісуса Христа у м. Шаргороді» [6]. На цих найсвятіших моментах було наголошено й у посланні – привітанні очільників обласної влади: «Для того, щоб зберегти світ, в якому ми живемо, необхідна єдність, цілісність і здатність побачити в іншій людині, хто б це не був, образ і подобу Божу... Цієї високої мети

можна досягти лише спираючись на вічні євангельські цінності... Нехай же Хресна Дорога, яка прокладається в Шаргороді, де проживає боголюбивий, працьовитий і талановитий народ, завжди нагадуватиме нам і новим поколінням про милість і любов Божу, жертвовну смерть Його Сина задля нашого вічного спасіння» [3, с. 2].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. За кількістю релігійних організацій Вінницька область займає друге місце в Україні / Електронний ресурс (доступ): http://www.vin.gov.ua/web/vinoda.nsf/web_alldocs/Doc%D0%94%D0%95%D0%9F%D0%909H6LL8/.
2. Історико-культурний центр духовності та злагоди: Костьол святого Флоріана ХУІ ст., Свято-Миколаївський чоловічий монастир ХУІІІ- ХІХ ст., синагога ХУІ ст. / Електронний ресурс (доступ): <http://oblvintour.com.ua/review/shargorod>.
3. Г. Мальчук. Хресна Дорога в Шаргороді / Г. Мальчук // Шаргород відтворює пам'ятки Єрусалима. – Шаргород: ТОВ «За майбутнє Шаргорода», 2007. – С.3.
4. Обряд пасии в Юго-западном крае // Церковные ведомости. – №13. – 1899.
5. На Вінниччині понад 5 тисяч віруючих пройшли «Хресною Дорогою» / Електронний ресурс (доступ): <http://vinnitsaok.cjm.ua/2012/10/03/64043>.
6. Під час Хресної Дороги у Шаргороді молились за Україні / Електронний ресурс (доступ): <http://www.credo-ua.org/2014/04/113963>.

Є. Бойко

ХРИСТІЯНІЗОВАНІ МАГІЧНІ ПРАКТИКИ. ДОСВІД ЛОКАЛЬНОЇ ГРУПИ (за етнографічними матеріалами Шаргородського району)

Села Мурафа та Клекотина у Шаргородському районі, неодноразово ставали об'єктом етнографічних досліджень. Низка груп з інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету та інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського приїжджали дослідити місцеву локальну культуру у найрізноманітніших її проявах.

У контексті релігійної культури цих сіл можна виділяти дві основні релігійні громади. Православна громада, з двома храмами: Клекотинським з посиленням культом Марії Магдалини, та Мурафським з посиленням культом св. Варвари. Функціонує теж громада римо-католицького віросповідання, з проявами різних культів, проте одним з найяскравіших є культ св. Антонія. Колись поруч з цими двома релігійними групами була також група юдаїстичного визнання – євреїв, проте зі здобуттям Україною незалежності, здобувши змогу до виїзду, вони виїхали до Ізраїлю. Єврейська громада залишила по собі кілька культових місць, зокрема єврейську школу (молитовний дім) та єврейське кладовище. Серед матеріальної культури можна виділяти велику кількість полишених ними будинків торгово-житлового ужитку, з цокольними приміщеннями та великими льохами для зберігання товарів. Проте останнім часом збільшується тенденція до зносу цих будинків та побудови на їх місцях сучасного житла. На сьогоднішній день у селах проживає і сім'я, котра відносить себе до Свідків Ієгови, місцеве населення досить негативно ставиться до «нетрадиційного» віровизнання, називаючи цю сім'ю «штунди».

Як бачимо, духовну культуру в даних селах формували спочатку три визнання – юдаїсти, православні та католики, а на сучасному етапі два – католики та православні.

Враховуючи велику релігійність цієї локальної групи, неодноразово доводилось чути розповіді, пов'язані з надприродними проявами, зокрема й з явищем відьомства. Саме тому

постало питання про магію та християнство, їх взаємодію. Не зважаючи на те, що співрозмовники часто самі згадували цю тематику, дослідження цього пласту культури було досить важким, саме через цю ж релігійність.

Через певні релігійні норми тематика магії і відьомства була табуованою в розмовах. І навіть коли інтерв'юер сам в контексті інших питань згадував про це, відверто «на диктофон» говорити на цю тему зазвичай відмовлявся, мотивуючи це тим що: «це велике зло, і в нас цього нема, як хтось такий був, то вже повмирали давно» [3]. Хоча вже в ході розмови нам все ж вдавалось дізнатись деякі цікаві подробиці про певні прояви використання магії та власне відьомські практики в даній місцевості.

Цікавим виявилось теж питання про спільні та відмінні речі в поняттях «відьма» та «знахарка». В цих селах рідко розмежовували ці поняття, часто вважали: «баба, котра вмie відробити, знає, як ту біду наслати, так що то всьо од дьявола» [5]. Ця сама співрозмовниця підкріплює сказане розповіддю про те, що, коли вона була молода, їй було пороблено, і мама відвела її до «бабки», котра відробляла, і та зізналася, що вона сама поробила Катерині на замовлення. Інший співрозмовник, з села Мурафа, згадує, що у дитинстві його сусідка «викачувала яйцем переляк», проте він підкреслює, що тоді не знав, що це від диявола і був малий, та все ж визнає, що ця практика допомогла. [7.]

Як бачимо з вище сказаного, відьомство і знахарство в цій локальній групі вважаються явищем, котре має дуже негативні асоціації, проте в деяких випадках до цього роду «ремесла» все ж вдавались. Православні інколи розповідають, що і досі їздять в сусідні села, наприклад, в Ярошинку, для викачування яйцем чи паління льону. Цікавим є те, що в селах Клекотина та Мурафа вже втрачений ритуал викачування яйцем в разі переляку чи інших хвороб: «Колись були, але зараз вже в нашому селі вже майже немає. Були, були і вимовляли, викачували яйці, як на яйця намовляли дітям маленьким, колись було заведено і так лікувались, ну зараз вже, то були колись люди – вже повмирали» [4]. Місцеві священики змогли викоринити його, замінивши на щовівторкові молитви перед фігурою св. Антонія і покладання рук священика на хворих: «Я не знаю говорять, що і Світнічкій тоже вичитує слабість тово, вичитує кожний, що б ви хтіли. Бо в нас над хворими вичитують, після служби, коло свінтего Антонего вичитують хворих, хто собі що хоче клякають і вичитує і кладе потім руки, дає реліквію цілувати. Отаке в нас є» [6]. Натомість у сусідньому селі – Михайлівці, практика поширена і не вважається такою, що суперечить християнським догмам: «А яічко, це ж шо в ньому поганого? І на паску його святять, і воше це ж воно з-під курочки, це ж не то шо там шось зле. І ми ж як, яічком як голова болит качаеш, за сонцем, і Очче Наш читаеш, ну іногда Богородіце Дево, це ж до Бога обращаєся, і воно допомагає. А як допомагає, то значить хороше шось ... А вдруг шось сірійозніше, то є спеціальна молитва, щоб всяка болезнь ушла, Сон Матері Божої називаєця» [5].

Не зважаючи на викоринення у селах Мурафі та Клекотині практики викачування чи паління льону, існує низка магічних практик, котрі покликані захистити будинок, худобу й загалом господарство від злих духів та поробів. Інколи можна побачити на корові пов'язану червону стрічку, котра має боронити худобу від зурочення. Цю практику зазвичай вважають неправильною, так як нічого спільного з Богом, церквою вона не має. Проте існують інші, «дозволені», практики захисту від проклять, лихого ока та інших проявів магії. До прикладу, аби захистити худобу зверху одвірка дверей хліву прибивають медальйон св. Бенедикта, котрий в католицькій церкві використовують під час екзорцизмів. Якщо захворіє худоба, то її з молитвами обкурюють свяченими квітами, котрі святять на свято Божого Тіла і Успіння Богородиці католики, та на Мучеників Маковеїв – православні. Свої оселі місцеві жителі захищають «християнськими оберегами»: тими ж таки вінками, свяченими свічками – громницями-стрітенськими (2 лютого – католики, 15 лютого – православні), викурюють на одвірках полум'ям від цих свічок смоляні хрести. Можемо робити висновки, що у даній локальній спільноті є магічні практики, проте тісно пов'язані з християнськими віруваннями, і у своїй більшості є проявом саме християнського світогляду.

Цікавим є пояснення, чому магічні практики вийшли з ужитку даної локальної групи. Оскільки більшість вважають магію проявом диявольської сили, то і пояснення є пов'язаним с

цим персонажем. «Колись не було того всього що щас. Дьявол щас молодьож по другому до себе приворачує, оці тілівізори різні, оце все що вони щас граюця, як врем'я проводять. Дьяволу вже ненада якось приворачувати їх с помощью ведьм і цего. Вони з цими компютерами вже не думають, як в костьол піти чи як помолитись, собі сіли і граюця, вони і так вже його» [7].

Проте, не зважаючи на релігійність місцевого населення, не поодинокими є розповіді про постійні прокльони, локальна група вірить, що вони безпосередньо впливають на їх добробут у цілому, а особливо на їх здоров'я. Одна зі співрозмовниць розповіла про сусідку, котра ніби прокляла її родину. Наводить у доказ вище сказаного, погані стосунки з сусідкою і свою хворобу, хвороби онуків з моменту сварки з сусідкою.

Саме через вірування у дію прокляття місцеве населення часто пояснює власні негаразди. Одиноких старших жінок, котрі мало спілкуються з сусідами, підозрюють у магічних здібностях. Зокрема існує думка, якщо така жінка зранку тебе побачить – день буде невдалий; про екзорцистів, котрі негативно відгукуються про ці села. Поодинокими, проте яскравими є розповіді про людей, котрі колись жили і були наділені надприродними силами лікування, наприклад, про чоловіка, котрий був костоправом і ніколи на те не вчився, але допомагав людям. В Клекотині теж живе жінка, котра після операції відкрила у собі «дар зцілення», проте не використовує жодних ритуальних практик, і зараз намагається себе обмежити у цьому виді ремесла.

Найбільш цікавими є розповіді про місцевий шабаш: «А то відьми поз'їжалися тудя, щось там робили та й все, стало прокляте (місце – Автор). Там їх було скількенацять і там вони якісь справляли, я знаю що вони там справляли. Кає, помню, сусідка таво там за дві хати живе, то там отак якийсь круг вибитий, якісь там хустки роставлені, на кожній там хліб, в центрі там якийсь одяг, а прокляте воно чо – бо там посвящали відьму, а то ж нізя, то ж гріх великий, і там було чула, що один день то все там було, то все шматте і хліб той, а на слідующий то вже попалили вони там то все, бутилки води там накладені. Але я того не бачила, то то все люди кажут» [9]. Щодо того, коли це було, відомості абсолютно різнилися, відомо лише те, що це було літо 2011 р., одні стверджували, що це було в період Купала, інші – близько до Маковія. Місцеві люди інтерпретують цю подію, як ініціацію відьми. Екзорцист з села Хоменки Шаргородського району інтерпретує цю подію не просто як ініціацію, а як надання відьмі влади: «Харашо, еслі та жертва буде безкровна. Но вона вже буде кровна, потому шо є красна хустка. Чотири значить – буде круг, проливатися. Ну, дивіться. В всіх речах, які вони заімають, там обачно повинно бути кров, молоко, ще щось було? – Вода була – Це значить, шо вона буде керувати і твар'ю, бо молоко, буде забирати молоко у коровів, і в людей, поняли?» [8]. Проте в процесі дослідження з'явилась думка і про святкування жінками обжинків: відомо, що інколи жінки святкували загальні свята ще й окремо, наодинці і в нічний час.

З усього вище написаного можемо робити висновок про те, що релігійна самосвідомість місцевих мешканців є одним із визначальних факторів їхньої культури. Магічні практики існували тут з широким використанням, проте останнім часом були викоринені чи замінені на ті, котрі дозволені священиками. Прояви народної, магічної медицини та ветеринарії є мінімізовані, можливо, це пов'язано з розвитком сучасної офіційної медицини та її відносною доступністю. Існує низка магічних практик, про котрі можемо говорити як про «християнську магію» – свячені свічки, вінки, обереги, вчитки; і ці практики є широко уживані у цій локальній групі. З особливою осторогою відносяться до самотніх жінок, ймовірно, пов'язуючи її самотність з лихою вдачею.

Світогляд місцевого населення тісно пов'язаний з християнством, і народна культура тут є особливо християнізована. Комплексно можемо говорити про те, що життя цих людей переповнене низкою народних вірувань та практик, котрі при цьому аби функціонувати далі були християнізовані. Християнізація народних практик призвела до того, що в народній свідомості будь-які освячені речі мають у собі Боже благословення і є дозволені до ужитку в повсякденні. Ті ж практики, котрі не змогли християнізуватися, вийшли з ужитку і є табуовані. Проте, як бачимо з факту «шабашу», існують люди, котрі займаються і звичайною

народною магією, котра не є християнізована. Проте такі люди в цій локальній спільноті особливо переходять, і швидше за все, ведуть подвійне релігійне життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Купчишин Михайло. Мурафа і Клекотина: давнина і сучасність. – К., 2003.
2. Купчишин Михайло, Мичак Антон. Шаргородщина: сторінки історії. – К., 2002.
3. Інтерв'ю з Байдацькою Броніславою, с. Клекотина, Шаргородського р-ну Вінницької обл., липень 2012 р. – Архів автора.
4. Інтерв'ю з Врацлавською Галиною, с. Мурафа, Шаргородського р-ну Вінницької обл., липень 2012 р. – Архів автора.
5. Інтерв'ю з Дяковською Катериною, 1929 р. н., с. Михайлівка, Шаргородського р-ну Вінницької обл., – жовтень 2012 р. – Архів автора.
6. Інтерв'ю з Кришук Ганною Войтківною, 1934 р. н., с. Клекотина, Шаргородського р-ну Вінницької обл., липень 2012 р. – Архів автора.
7. Інтерв'ю з Кушпітою Іваном, с. Мурафа, Шаргородського р-ну Вінницької обл., липень 2012 р. – Архів автора.
8. Інтерв'ю з о. Олегом, с. Хоменки, Шаргородського р-ну Вінницької обл., травень 2013 р. – Архів автора.
9. Інтерв'ю з Шиліговською Ганною Анатоліївною, 1937 р. н., с. Мурафа, Шаргородського р-ну Вінницької обл., липень 2012 р. – Архів автора.

А. В. Гудзевич

СЬОГОДЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ШАХТНИХ РОЗРОБОК ПИЛЯНОГО ВАПНЯКУ ШАРГОРОДЩИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЇХ МИНУЛОГО

Шаргородський район розташований у південно-західній частині Вінницької області у межах східної частини Подільської височини. Міцний підмурівок надрової основи території району представлений Вінницьким та Подільським блоками Українського кристалічного щита, розділених Джуринським розломом [1]. Мінливе й тривале у часі геологічне формування Шаргородщини визначило поширення окрім різновікових кристалічних, метаморфічних, здебільшого докембрійських гранітоїдних верств, також осадових у вигляді вапняків, глин, пісків. Утворені в надрах і на видимій земній поверхні вони є важливою мінеральною сировиною (корисними копалинами) будівельного призначення для місцевого населення, а тому здавна активно використовуються.

Тут варто відзначити, що серед сучасного розмаїття форм антропогенного впливу розробки корисних копалин є найбільш суттєвим фактором, який визначає деструктивний стан геоконструкцій [6] і сприяє формуванню специфічних «промислово-добувних» гірничопромислових ландшафтів (ГПЛ) в складі класу промислових ландшафтів [8].

ГПЛ – яскравий приклад докорінної трансформації натуральних геоконструкцій. В процесі розробки корисних копалин знищуються фітоценотичні, ґрунтові, зооценотичні, літологічні, геоморфологічні, мікрокліматичні системи, а їх речовинний склад, процеси, режими, зв'язки, структура піддаються якісним прямим і опосередкованим змінам. Порушуються усі види матеріально-енергетичного обміну: мінерального, водного, повітряного, біогенного.

За дуже короткий проміжок часу на місці горбисто-пасмових, долинно-яружно-балкових, останцево-вододільних, заплавно-акумулятивних та надзаплавно-терасових природних комплексів з'являються ландшафти збіднені і менш стійкі в порівнянні з природними та з більш диференційованою, контрастною, дискретною і динамічною структурою, історія формування і специфічні риси яких уже знайшли своє відображення у багатьох публікаціях [4-6; 8], зокрема й авторських [2; 3]. Їхня складна внутрішня структура визначається способом розробки, фізико-хімічними особливостями сировини, що видобувається, технологією добування і переробки, особливостями вихідних і широтних (фонових) ландшафтів [4; 8]. Своєрідність літолого-геоморфологічної структури, відмінності в глибині, перебудові фундаменту вихідних комплексів при відкритих і частково підземних розробках дають нам право розрізняти у складі ГПЛ Поділля три підтипи: кар'єрно-відвальний, псевдокарстовий і торфянисто-болотних пустот [2; 4]. Формування першого і третього підтипів супроводжується докорінним ламанням структури природних комплексів, знищенням усіх їх складових до значної глибини. Створені на їхньому місці неоландшафти не тільки далекі від природних, але і не мають анагогів у природі. В Шаргородському районі поширення дістали два перших підтипи. Наразі специфічність рис другого підтипу визначила предмет авторських досліджень.

Отже, псевдокарстовий тип має свої, дещо відмінні від попередніх типів особливості формування й розвитку. Передусім вони виявляються у тому, що порушення при підземних розробках менші за площею й характеризуються в основному точковим характером поширення. Іншими словами, при підземній технології гірничих робіт порушення ландшафтної рівноваги відбувається не так об'ємно, як при відкритих розробках. Порушення стосується частково режиму підземних вод і мінеральної маси ландшафту по лініях гірничих розробок. При цьому раніше утворюються супровідні підземним роботам комплекси, аніж прямо з ними пов'язані. Саме цим пояснюється походження ландшафтів, дуже близьких за своїми властивостями до природних.

Утворені псевдокарстові ландшафти мають багато спільного з природними карстовими ландшафтами. Крім того, за морфологією і морфометричними показниками псевдокарстові комплекси мало відрізняються від оточуючих природних і легко з ними співіснують. Це зумовлено тим, що спостерігається розрив у часі між початком підземного видобування корисних копалин і реакцією на це «вторгнення» з боку ландшафтних комплексів.

В умовах Шаргородщини його утворення пов'язано із шахтними розробками пиляного вапняку. Польові дослідження псевдокарстових ландшафтів, проведені автором в кінці ХХ-початку ХХІ ст. в населених пунктах Шаргородського району (села Джурин, Сапіжанка, Вербівка, Мала Деревчинка) підтверджують теорію «позиційного принципу», сформульованої Б. Б. Родоманом [7], згідно якою на новоутворені структури геосистеми, яка знаходиться поза «локальним оптимумом», постійно діє сила, названа тиском місця або «позиційним тиском». Зокрема, у районі проведення підземних робіт з видобутку вапняку, який приурочений до слабо розчленованих долинно-річкових, вододільних, і похилих схилових місцевостей з рідкою яружно-балковою мережею над виробленими порожнинами утворюються антропогенні западини, лійки. При цьому прослідковується така закономірність: чим енергійніший вплив, тим сильніша і триваліша реакція-відповідь середовища, яка прагне компенсувати негативний вплив, спричинений технікою. Вилучення вапнякової мінеральної маси активізує чисельні компенсаційні сили по периферії екзераційного району. Серед основних чинників, які впливають на зниження стійкості псевдокарстового неоландшафту: геологічні, гідрогеологічні, кліматичні і гірничо-технічні. Різні їх сполучення викликають ланцюги деформацій передусім обвали, опливини.

Часткове пояснення утворення провалів можна шукати у порушенні технологічних норм при здійсненні підземних робіт, які тут почалися в середині 50-х років та самовільно продовжуються на деяких незаконсервованих шахтах ТОВ «Джуринського шахтоуправління» у нинішній час. Проте й після припинення розробок окремих штолень в 1976, 1986, 2011 роках карстові явища у їхніх межах не припинилися, а продовжують проявлятися. Про це свідчить хоча б те, що коли «за 23 роки утворилося 46 провалів і лійок: загальною площею 3523 м²» [5],

то за неповних 10 років після припинення розробок їхня кількість зросла до 60-ти, а загальна площа порушених територій виросла до більше 50-и га.

Під час спостережень розробок пиляного вапняку помічені специфічні особливості сезонної і річної динаміки екзогенних процесів, зокрема карстових. Їхні середні і аномальні значення, певна ритміка залежить від багатьох чинників і передусім від зміни метеорологічних умов. Так, максимальна кількість ерозійних утворень внаслідок дії водної ерозії виявляється навесні в період весняного танення снігу. Щоправда інтенсивність цього процесу знаходиться в прямій залежності від характеру зими, весни і запасів снігу. Це пояснюється впливом на формування стоку акумулюючої здатності верхніх шарів ґрунту. При невеликому сніговому покриві або в суворі зими розкривні породи промерзають на значну глибину. У весняний період таких років, в умовах інтенсивного сніготанення формується значний поверхневий стік, що дещо стримує інтенсивність карстопрояву. За інших обставин ґрунтові води опускаються за зимовий період і на початок сніготанення знаходяться на значній глибині, зумовлюючи значну акумулюючу місткість в зоні аерації. Внаслідок цього суттєво знижується стік весняної повені й активізуються карстові процеси. Саме тому навесні у такі роки фіксуються свіжі вапнякові провали на північно-східній околиці с. Вербівка і у балці на північній околиці с. Сапіжанка.

Коротка, «дружня» весна 2014 року активізувала карстування гірських мас над місцями давніх виробок пиляного вапняку у с. Сапіжанка. Так, 30 березня внаслідок утворення провалля по вул. Дзержинського повного руйнування (за інформацією прес-служби територіального управління Держгірпромнагляду у Вінницькій області) зазнало дві садиби, а споруди третьої вкрилися тріщинами.

Цікаво, що ступінь і спрямованість розвитку підземних порожнин залежить не тільки від низки природних і техногенних передумов, але також і від часу закінчення розробок. Це пояснюється тим, що у порівнянні з відкритими кар'єрами динамічний потенціал підземних розробок протягом тривалого часу залишається прихованим, завуальованим. Обстеження районів старих підземних розробок вапняку показали, що їхні стінки, стеля розбиті тріщинами, спостерігаються обвали і завали ходів. Почали інтенсивно проявлятися карстові процеси. На поверхні вони представлені провалами, лійками, западинами. Ці форми почали утворюватися через 20 – 25 років після закінчення тут підземних розробок. Вапнякові провали зустрічаються в долині р. Джури, на північно-східній околиці села Вербівка, в балці на північній околиці с. Сапіжанки та в інших місцях. Їх діаметр 3-5, глибина до 6 м, схили круті, складені вивітрилими вапняками та позбавлені рослинного покриву.

В місцях де потужність товщ, що перекривають підземні розробки, досягає 10 – 15 м формуються конусоподібні лійки. Поширені в основному на правому березі річки Джури між сс. Джури і Деревчинка. Діаметр лійок 8 – 10, глибина – 6 – 8, крутизна схилів 60 – 70°.

Протягом десяти останніх років площі псевдокарстових ландшафтів мають тенденцією до зростання. Так, свіжі провалля, як уже зазначалося, утворилися по вул. Дзержинського с. Сапіжанка. Вулиця розташована безпосередньо над видобувними шахтами на околиці села, розробка яких припинилась ще в 1976 році. Роботи ж на інших прилеглих до вулиці шахтах продовжувались до 2011 року, а тому карстовиявлення у цьому районі має усі перспективи вже у найближчі десятиліття.

Вже нині деформації земної поверхні над штольнями приводять до непередбачених еколого-економічних наслідків: виникають труднощі з будівництвом промислових і сільськогосподарських будівель, доріг, газо-і водопроводів, оборобіткою ґрунту. Кілометрові копальні проходять під трасою державного значення Немирів-Могилів-Подільський та приватними будинками, що створює реальну загрозу для їх користувачів.

Окрім того, штольневі води в місцях розробок вапняку виносять в оточуюче середовище різноманітні хімічні елементи, або утворення (табл.), які переносяться у вільному вигляді або у вигляді колоїдів поверхневими і підземними водами на різні відстані, забруднюючи суміжні території.

Хімічний склад (%) вапняків деяких родовищ Шаргородщини

Родовище, гірська порода	Хімічні елементи			
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	CaCO ₃	MgCO ₃
Сапіжанське, вапняк	0.7-13.5	0.5-2.8	72.8-96.6	1.25-4.95
Джурицьке, вапняк	1.4-7.15	0.8-1.8	90.7-95.8	1.4-4.3

Цей, та наведені вище факти розвитку геокомплексів є свідченням того, що різногенезисні ландшафтні комплекси (природні й техногенні) не існують ізольовано один від одного, оскільки їх речовинно-енергетичні потоки накладаються і перекриваються між собою, утворюючи парадинамічні зони, неоднорідність впливу яких знаходиться в прямій залежності від характеру структурної організації параметрів, режиму функціонування природних геокомплексів і ГПЛ на різних ділянках. Парадинамічна зона, в авторському розумінні – це територіально цілісний фрагмент суміжних різнотипових парадинамічних підзон, пов'язаних речовинно-енергетичними зв'язками усіх можливих типів з чітко вираженою специфічною сферою впливу.

На основі аналізу факторів впливу, їхньої сили і напрямку можна виділити три зони взаємовпливу новоутворених (ГПЛ) і суміжних, природних чи антропогенізованих ландшафтів.

1. Зона внутрішніх докорінних змін ландшафтів. Вона збігається з територією безпосередніх розробок пильного вапняку. В її межах на місці природних і природно-антропогенних комплексів формуються псевдокарстові ландшафти, розміри яких коливаються від 0,3 до декількох десятків гектарів. Вилучення гірничої маси супроводжується порушенням балансу мінеральних речовин з утворенням екзарацийної парадинамічної підзони.

2. Зовнішня зона постійного прямого впливу і взаємопроникнення охоплює широкий діапазон сфер впливу: гідрогеологічну, геодинамічну, мікрокліматичну, біоценотичну тощо, з ареалом поширення від декількох метрів до декількох кілометрів.

3. Зовнішня зона епізодичних, опосередкованих контактів. Її вплив визначається в основному атмосферно-циркуляційними умовами території (перенесення пилу, хімічних речовин, насіння рослин тощо).

Використовуючи метод логічного аналізу й прогнози спеціалістів-експертників можна припустити, що у найближчі 10-50 років частка і роль ГПЛ, а отже і їх динамічність буде зростати, зважаючи на перспективні для освоєння в умовах Шаргородщини родовища глини і суглинку (Мурафське, 1288 тис.м³), граніту (Західнохоменківське, 1029 тис.м³), вапняку-черепашнику (Деребчинське, діл. Адамівська, 6251 тис.м³). Більше того, подальші самовільні розробки пильного вапняку в Джурині, Сапіжанці (за інформацією прес-служби територіального управління Держгірпромнагляду у Вінницькій області) та інших місцях пов'язані із прямою імовірністю утворення поверхневих провалів, лійок, обвалів тощо вже у найближчому майбутньому.

Отже, виявлені динамічні тенденції порушених в результаті розробок пильного вапняку ландшафтів Шаргородщини вказує на необхідність використання ландшафтного принципу в їх оптимізації. Організація й розробка середовищезохоронних заходів з метою досягнення необхідного рівня оптимізаційного впливу ГПЛ на прилеглі угіддя потребує найширшого врахування широтних і місцевих історико-господарських особливостей розвитку ГПЛ, а також часу, глибини і напрямку освоєння функціонуючих на їх місці геокомплексів в минулому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Атлас Вінницької області. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 16 с.
2. Гудзевич А. В. Динаміка техногенних ландшафтів Поділля: автореф. дис....канд. геогр. наук: 11.00.11 / А. В. Гудзевич – Львів, 1996. – 22 с.

3. Гудзевич А. В. Роль гірничопромислових ландшафтів Поділля у пізнанні динаміки і розвитку антропогенних комплексів / А. В. Гудзевич // Антропогенні географія й ландшафтознавство в XX і XXI століттях : зб. наук. праць. – Вінниця – Воронеж. Вінниця: Гіпаніс, 2003. – С. 126 – 129.
4. Денисик Г. И. Формирование и динамика техногенных ландшафтов Подолья / Г. И. Денисик // Физ. геогр. и геоморф. – 1986. – Вып. 33. – С. 43 – 48.
5. Денисик Г. І., Панасенко Б. Д. Класифікація антропогенного карсту Правобережної України для потреб раціонального використання / Г. І. Денисик, Б. Д. Панасенко // Фізична географія і геоморфологія. – 1992. – Вип. 39. – С. 132 – 138.
6. Ковда В. А. Биогеохимические циклы в природе и их нарушение человеком / А. В. Ковда // Биогеохимические циклы в биосфере. – М., 1976. – С. 19 – 85.
7. Родоман Б. Б. Позиционный принцип и давление места / Б. Б. Ромодан // Вестн. Моск. ун-та. Сер. геогр. – 1979. – № 4. – С. 14 – 20.
8. Федотов В. И., Двуреченский В. Н. Техногенный ландшафт, его содержание и структура / В. И. Федотов, В. Н. Двуреченский // Вопросы географии. – 1977. – Сб. 106. – С. 65 – 73.

В. Р. Іванчишен

КАМЕНОТЕСНИЙ ПРОМИСЕЛ НА ТЕРИТОРІЇ ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Ремесла і промисли є одними із виразних особливостей традиційної культури подолян. Поряд із основним заняттям - землеробством, вони займали чільну роль в господарському укладі та системі життєзабезпечення мешканців сіл та містечок на Східному Поділлі. Особливо актуальним на початку ХХІ ст. є фіксація і збереження історичної пам'яті, пов'язаної з існуванням та функціонуванням ремесел і промислів, виробу яких із ходом соціально-економічного розвитку та науково-технічного прогресу відходять у небуття і стають власне непотрібними у селянському господарстві.

Специфічним для території Поділля є наявність каменотесного промислу, який у різних формах та модифікаціях був присутній у різних куточках регіону. Безсумнівно, найбільшими центрами розвитку промислу були села, в яких наявні місця поширення пісковиків, а саме це села Ямпільського (Русави, Пороги, Іванково), Могилів-Подільського (Бандишівка, Нижній Ольчедаїв, Ломазів) та Чернівецького (Букатинка) районів.

Особливої уваги у вказаному контексті заслуговує територія сучасного Шаргородського району, в межах якої можна прослідкувати автентичні риси традиційної культури на прикладі промислу обробітку каменю.

Історіографія даної проблеми є дуже вузькою. Можемо вказати тільки краєзнавчі нариси А. Нагребецького, в яких він детально описав села Калинівку та Плебанівку, де вказав наявність обробітку каменю в господарській діяльності мешканців [1; 2]. Частково проливає світло на пояснення проблеми праця «100 єврейських местечек Подолья», в якій автори описують місто Шаргород та місцеві єврейські кладовища [3].

Географічна близькість до центрів каменотесного промислу зумовила широке розповсюдження виробів із згаданих вище районів. В підтвердження можемо констатувати, що майже в кожному селі району на територіях старих кладовищ зберігаються тесані кам'яні пам'ятники та хрести ХІХ – першої половини ХХ ст., що були завезені більшою мірою із Ямпільщини та Могилівщини. Так, наприклад, у Слободі-Шаргородській зберігається більше 150 зразків хрестів та пам'ятників (з яких більше 15 видів), в Калинівці – 10, в Шаргороді – 2 єврейські кладовища, на яких переважно зустрічаються кам'яні мацейви (єврейські надгробні пам'ятники), та декілька десятків тесаних християнських кам'яних хрестів.

Надра Шаргородщини багаті на вапнякові породи каменю, серед яких переважає ракушняк, з якого власне, місцеві майстри-каменотеси виготовляли свої вироби. Видобування кам'яних заготовок відбувається шахтовим способом (мається на увазі, що верхній шар ґрунту не знімається, а видобування проходить в глибину, внаслідок чого утворюється шахта). Найбільшими центрами видобутку ракушняків у Шаргородському районі є села Джурин та Сапіжанка.

Здебільшого кам'яний матеріал використовується у будівництві житлових осель та огорож (мурів) біля садиб. Широке його розповсюдження місцеві каменярі та будівельники пояснюють значною теплостійкістю та термоізоляцією: «Зимом тепло, а літом прохолодно!» [4]. Крім цього можна зустріти вирізані ракушнякові блоки, що використовуються як стільці у побуті селян, багато також межових каменів, що розділяють селянські садиби.

Втім, на цьому асортимент кам'яних виробів не вичерпується. В Джурині до початку ХХІ ст. було значне виготовлення кам'яних коминів (місцева назва виробу «комінок»). Сучасний майстер П. Паянок наголошує, що за один рік при наявності замовлень він може виготовити близько 100 таких виробів, а за один день при відсутності іншого заняття 3-4 комини, залежно від розмірів і складності декоративних деталей виробу [5].

Однією з найважливіших переваг комина з вапняків є та, що вапняк вбирає в себе вологу. За словами П. Паянка, блок-заготовка на комин може ввібрати в себе біля 10 л води [5]. Ця властивість зумовлює актуальність та доцільність використання кам'яних виробів в різні історичні епохи.

Описуючи технологію виготовлення комина з ракушняка, що залягає на території Шаргородського району варто вказати такі сутнісні моменти. По-перше, простий набір інструментів. Серед яких: садові пилки різних розмірів, свердла, топор (сокира), кирка, ножі. Можемо констатувати, що відсутність довгого і складного навчання і простий набір інструментів дають можливість швидкого зростання кількості каменотесів і разом з тим, збереження історичної традиції промислу, який по суті ще існує на початку ХХІ ст.

Народний майстер-каменотес П. Паянок так розповідає про процес виготовлення комінка: «Робиться квадрат і тоді з квадрат вирізаєш. Такий камінь лиш є в одному місці тут, ну й береш у рівнюм відзначаєш, і як обикновенну дошку відрізаєш. З усіх боків відзначив двадцять п'ять сантиметрів. І садовою пилкою ондо відрізаєш. Тоді розграфив, щоб центр не шукати – так-так-так. Ніякої складності тут нема. Обводиш круг на чотирьох сторонах. І тоді цей круг пилочкою обрізаєш. Ну це тоже не любий буде робити, треба мати художні ці. Ну я сам малюю не погано. От один син в мене робить, а другий не може» [5]. Фактично, можемо констатувати, що ракушняк за своєю геологічною природою є м'який, що забезпечує відносно легку його побутову обробку, навіть аматорами. З іншого боку. Теплоізоляція вапнякових порід зумовлює використання його в сучасних сільських забудовах, завдяки чому зберігся каменотесний промисел на Шаргородщині, незважаючи на результати науково-технічного прогресу радянського часу.

Ще одним важливим аспектом розвитку будь-якого промислу є ринок збуту. Джуринські комини, за дослідженнями автора, встановлювались на територіях Шаргородського, Чернівецького, Томашпільського районів, а протягом 2000 – 2005 рр. понад 300 зразків були вивезені в Одеську область.

Отже, каменотесний промисел як вузькопрофільне та локальне явще явище в традиційній культурі подолян є представленим на території Шаргородського району. Асортимент кам'яних виробів є достатньо вузьким, порівнюючи із територією Ямпільщини чи Могилівщини. Відзначимо, що виготовлялись насамперед комини. Тесані кам'яні пам'ятники, жорна та точила (із пісковіку) завозились з інших районів.

Втім, такий самобутній сегмент системи ремесел і промислів подолян як каменотесний промисел заслуговує на особливу увагу, адже він допомагає проілюструвати та охарактеризувати систему життєзабезпечення та господарського укладу мешканців Східного Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нагребецький А. Калинівка Шаргородська / А. Нагребецький. – Вінниця, 2007. – 180 с.
2. Нагребецький А. Моя Плебанівка: Історико-етнографічний нарис. Вид. друге / А. Нагребецький. – Вінниця, 2004. – 232 с.
3. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. – Вып. 1. – Иерусалим-СПб., 1997. – 256 с.
4. Спогади Саса Володимира Миколайовича, 1933 року народження, жителя с. Слободи-Шаргородської, Шаргородського району Вінницької області, записано автором 19.07. 2014 р.
5. Відповіді за запитальником Паянка Павла Йосиповича, 1965 року народження, жителя с. Джурин, Шаргородського району Вінницької області, записано автором 19.07. 2014 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баженов Лев Васильович, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Баженова Стефанія Едуардівна, доктор історичних наук, професор кафедри економіки та туризму Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, дійсний член Центру дослідження історії Поділля, Почесний краєзнавець України.

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Бойко Євгеній, краєзнавець.

Бойта Анатолій Миколайович, педагог, член Національної спілки краєзнавців України.

Вешелені Олександр Миколайович, асистент кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Візнюк Вероніка Григорівна, провідний науковий співробітник державного історико-краєзнавчого заповідника «Меджибіж».

Віннічук Алла Петрівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Владимирський Олександр Іванович, кореспондент Могилів-Подільської районної газети «Слово Придністров'я», член Національної спілки журналістів України.

Войнаровський Анатолій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, заступник декана-директора інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Войтович Валерій Васильович, викладач суспільних дисциплін Могилів-Подільського монтажно-економічного коледжу, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Войтович Олександр Валерійович, заступник директора Державного архіву Хмельницької області.

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області.

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії історичних наук, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету, академік Міжнародної академії інформатизації, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Гудзевич Анатолій Васильович, кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гусєв Сергій Олексійович, кандидат історичних наук, доцент, перший проректор з науково-педагогічної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гуцал Анатолій Федорович, доцент кафедри архівознавства і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Денисик Григорій Іванович, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України.

Жукова Олена Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Завальнюк Костянтин Вікторович, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук, член Національної спілки краєзнавців України.

Зінько Ірина Юріївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Зінько Олена Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

Зінько Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, декан-директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету.

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, голова циклової комісії природничо-наукових дисциплін Хмельницького коледжу технологій та дизайну, позаштатний науковий співробітник Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка (Львів) та Національної спілки краєзнавців України.

Іванчишен Віталій Романович, аспірант (м. Київ).

Каленська Алла Вікторівна, кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

Кароєва Тетяна Робертівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

Климчук Андрій-Аскольд Миколайович, журналіст, керівник інтернет-порталу «Віртуальний Станиславів».

Косаківський Віктор Афанасійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Крупка Віктор Петрович, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Куцевол Ольга Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кучер Володимир Васильович, голова профспілки освітян Липовецького району.

Легун Юрій Вікторович, доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області.

Лисий Анатолій Кононович, кандидат історичних наук, доцент.

Лозовик Михайло Петрович, викладач кафедри фізичного виховання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мазур Інна Віталіївна, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Маліновський Юрій Леонідович, завідувач відділенням Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Михайла Грушевського

Magdalena Zowczak, дослідниця (Польща).

Magdalena Zatorska, дослідниця (Польща).

Marcin Skupiński, дослідник (Польща).

Мельничук Тетяна Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мисечко Анатолій Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Олеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Нагребецький Анатолій Никифорович, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Ніколіна Інна Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Олійник Сергій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

о. Пантелеймон (Сварчевський Анатолій Вацлавович), церковнослужитель Лядавського скельного монастиря, головний редактор газети «Обитель».

Очеретяний В. В., краєзнавець.

Петренко Володимир Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри фундаментально-економічних та суспільних наук Вінницького кооперативного інституту, заслужений працівник культури України

Пентюк Борис Миколайович, кандидат технічних наук, доцент, ієрей, настоятель храму «Собор Іоанна Предтечі» м. Вінниці.

Пірус Катерина Леонідівна, керівник фольклорно-етнографічного колективу «Душі криниця» Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пірус Тетяна Петрівна, завідувач Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пойда Оксана Андріївна, старший викладач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

Поляруш Ніна Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Rafał Bieryło, дослідник (Польща).

Рекрут Валерій Пилипович, кандидат історичних наук, заступник директора Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.

Романюк Іван Миронович, завідувач кафедри історії і культури України, доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Романець Людмила Миколаївна, кандидат історичних наук, голова циклової комісії суспільних дисциплін Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій.

Слотюк Галина Миколаївна, заступник директора з наукової роботи та інформатизації Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.

Сологуб Віктор Олегович, випускник ПЕП Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Стадник Олена Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету.

Стецюк Тетяна Василівна, головний спеціаліст відділу у справах релігій управління у справах національностей та релігій Вінницької облдержадміністрації, член Національної спілки журналістів України.

Трембіцький Андрій Анатолійович, магістр, історик і краєзнавець, член Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і Національної спілки краєзнавців України.

Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений діяч науки і техніки України.

Хаєцький Григорій Сильвестрович, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Хоцянівська Ірина Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗМІСТ

Організаційний комітет Першої Шаргородської наукової історико-краєзнавчої конференції	3
Символіка району	4
Шаргородський район: реалії сьогодення	6
Вітання	10
Джерела та наукові дослідження з історії Шаргородщини	11
<i>Баженов Л. В.</i> Шаргородщина в археографічних та історичних дослідженнях науковців і краєзнавців XIX – початку XXI ст.	11
<i>Легун Ю. В.</i> Шаргород і передмістя у топографічному і камеральному описі 1799 року	19
<i>Єсюнін С. М.</i> Містечко Шаргород на сторінках пам'ятних книжок Подільської губернії XIX – початку XX ст.	24
<i>о. Пантелеймон (Сварчевський А. В.)</i> . Архівні документи та матеріали Козацької доби, що стосуються історії Шаргорода	31
<i>Пірус Т. П., Пірус К. Л.</i> Рукописні матеріали про Шаргородщину у фондах навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського	34
Археологія та давня історія регіону	37
<i>Гуцал А. Ф.</i> Археологічні пам'ятки Шаргородщини	37
<i>Гусев С. О., Косаківський В. А.</i> З історії дослідження пам'яток археології на території Шаргородського району на Вінниччині	40
Регіон доби середньовіччя та нового часу	45
<i>Хаєцький Г. С.</i> Шаргород і його історичне місце на Поділлі	45
<i>Трембіцький А. А., Трембіцький А. М.</i> Магдебурзьке право – основа організації та розвитку митної справи і торгівлі на Поділлі у XIV – XVIII ст.	49
<i>Трембіцький А. М.</i> Гостинні (заїжджі) двори (заїзди) на Поділлі	59
<i>Войнаровський А. В., Мазур І. В.</i> Ян Замойський – засновник Шаргорода	70
<i>Климчук А.-А.</i> Польські шляхетські маєтки Шаргородщини	72
<i>Візнюк В. Г.</i> Польські власники містечка Шаргорода	74
<i>Завальнюк К. В., Стецюк Т. В.</i> Князь Р. Є. Сангушко (1800 – 1881) і Шаргородщина	79
<i>Каленська А. В.</i> Верлан – ватажок гайдамаків на Правобережній Україні	83
Новітній період в історії регіону	86
<i>Magdalena Zowczak. Z BADAŃ KULTURY RELIGIJNEJ WSCHODNIEGO</i> <i>PODOLA. REFLEKSJE WOKÓŁ KOŚCIOŁA W MURAFIE</i> (Мурафа, Шаргородський район Вінницької області)	86
<i>Magdalena Zatorska. SZAROGRÓD: RUCHOME KRAJOBRAZY</i>	94
<i>Rafał Bieryło. MOJE NIEZWYKŁOŚCI</i>	98
<i>Marcin Skupiński. MURAFI I KLEKOTYNA – CZYLI SKARBY PODOLA</i> UKRYTE DLA ETNOGRAFA I NIE TYLKO	101
<i>Денисик Г. І.</i> Шаргород – містечко чи селище міського типу?	104
<i>Галатир В. В.</i> Державотворчий процес на Шаргородщині в добу Гетьманату П. Скоропадського	106
<i>Олійник С. В.</i> Українська Галицька армія на Шаргородщині	110
<i>Завальнюк К. В., Стецюк Т. В.</i> Джуринський період життя В. С. Мачушенка	112
<i>Лисий А. К.</i> Соловецька голгофа ксьондза Туровського	116
<i>Рекрут В. П.</i> Політичні репресії проти працівників Шаргородської райспоживспілки у 1936 – 1938 рр.: причини і наслідки	119
<i>Войтович О. В., Войтович В. В.</i> Газета Шаргородщини «Прапор Комуни» у роки «великого терору»	123
<i>Владимирський І. В., Войтович В. В.</i> До історії Могилів-Ямпільського	

укріпленого району	127
<i>Ніколіна І. І.</i> Правові основи і нормативна база по комплектуванню радянських штрафних підрозділів у роки Другої світової війни	131
<i>Каленська А. В.</i> Доля жіноча – доля солдатська	135
<i>Стадник О. О.</i> Політика німецько-фашистської окупаційної влади щодо православної церкви (на матеріалах Вінниччини)	138
<i>Гальчак С. Д.</i> Боротьба подолян та уродженців Шаргородщини за державне відродження України під час нацистської окупації краю	142
<i>Кучер В. В.</i> Кавалер ордена Слави Іван Дмитрович Філіпенко	146
<i>Сологуб В. О.</i> Повсякденність жителів Червоноармійська в період окупації 1941 – 1943 рр.	147
<i>Петренко В. І.</i> Спалені села Вінниччини в період нацистської окупації 1941 – 1944 рр.	150
<i>Мельничук Т. А.</i> Вивчення теми «Наш край у роки Великої Вітчизняної війни» у шкільному курсі історії	159
<i>Очеретяний В. В.</i> Арешт та слідство над М. А. Славинським (серпень – листопад 1945 року)	161
<i>Філінюк А. Г., Григоренко О. П.</i> Трудова діяльність Івана Зеленюка через призму репресивних заходів сталінського режиму	164
<i>Романюк І. М., Романець Л. М.</i> Діяльність системи профтехосвіти Вінниччини в 1940 – першій половині 1960-х рр.	171
Визначні діячі та особистості в історії Шаргородщини	174
<i>Баженова С. Е.</i> Уродженець Шаргородщини історик, письменник, лікар Й. Й. Ролле	174
<i>Черняк В. В.</i> Леон Бялковський: українські сторінки життя	178
<i>Слотюк Г. М.</i> Анатолій Никифорович Нагребецький – літописець землі шаргородської	183
<i>Нагребецький А. Н.</i> Слава шаргородців – слава України	185
<i>Лозовик М. П., Романюк І. М.</i> Спортивна слава Шаргородщини	188
Літературні постаті Шаргородщини	191
<i>Куцевол О. М.</i> Михайло Коцюбинський та Шаргородщина у вимірах художньої біографіки	191
<i>Хоцянівська І. В.</i> Михайло Коцюбинський крізь виміри часу	199
<i>Віннічук А. П.</i> Подільськими стежками Степана Руданського	203
<i>Поляруш Н. С.</i> Степан Руданський у рецепції Агатангела Кримського	208
<i>Мисечко А. І.</i> Степан Руданський – український байкар, поет-пісняр, перекладач, випускник Шаргородського духовного училища	210
<i>Вешелені О. М.</i> Життя, прожите неначе в кіно (штрих до портрету Аркадія Добровольського)	214
<i>Крупка В. П.</i> Поезії «Сік землі» Петра Перебийноса і «Древо роду» Володимира Забаштанського: рецепція родового буття	218
<i>Пойда О. А.</i> «Стою у центрі родовету... прапрадід і праправнук водночас...» (Методичні рекомендації до уроку літератури рідного краю за творчістю Петра Перебийноса в 11 класі)	220
Освітнє, культурне, релігійне життя регіону та природа краю	226
<i>Маліновський Ю. Л.</i> До питання про церковно-парафіяльну освіту в Могилівському повіті (XIX – початок XX ст.)	226
<i>Бойта А. М.</i> «Світло в село приходило з Шаргорода»	228
<i>Зінько О. В.</i> Пам'ятки монументальної архітектури міста Шаргорода	231
<i>Жукова О. В.</i> Шаргородський замок як heritage-led regeneration в культурному житті регіону	233
<i>Пірус Т. П., Пірус К. Л.</i> Пісня-перетекстівка, записана у січні 1947 року в	

селі Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області	236
<i>Зінько Ю. А.</i> Антирелігійна кампанія радянської влади на Шаргородщині в другій половині 1940-х – середині 1960-х рр.	239
<i>Іваневич Л. А.</i> Натільний одяг українців Східного Поділля: особливості класифікації	242
<i>Кароєва Т. Р.</i> Коло читання шаргородського священика 1660 р.	248
<i>Прокончук В.С.</i> Архієпископ Іоникій – перший архірей заснованої 12 квітня 1795 року Брацлавської і Подільської православної єпархії	250
<i>Пентюк Б. М.</i> До питання про відродження Шаргородського Свято-Миколаївського чоловічого монастиря та його перших настоятелів	254
<i>Блажєвич Ю. І.</i> Хресна дорога Ісуса Христа в Шаргороді	257
<i>Бойко Є.</i> Християнізовані магічні практики. Досвід локальної групи (за етнографічними матеріалами Шаргородського району)	261
<i>Гудзєвич А. В.</i> Сьогодення і перспективи розвитку шахтних розробок пиляного вапняку крізь призму їх минулого	264
<i>Іванчишен В. Р.</i> Каменотесний промисел на території Шаргородського району	268
Відомості про авторів	271

Наукове видання
ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

Перша Шаргородська наукова історико-красознавча конференція / Матеріали конференції. 17 – 18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Ю. А. Зінько (співголова), А. В. Войнаровський (відповідальний секретар) та ін. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 000 с.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006
Здано у виробництво 06.10.2014
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 34,75.
Друк офсетний. Наклад 100 прим. Зам. 00
Друк ТОВ “Меркьюрі-Поділля”
Тел. / факс: (0432) 52-08-02